

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

MURÛET VASFI VE RÂVÎ TENKÎDİNE ETKİSİ

(Yüksek Lisans Tezi)

REYHAN YILMAZÖRNEK

İstanbul 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

MURÛET VASFI VE RÂVÎ TENKÎDİNE ETKİSİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Reyhan YILMAZÖRNEK

Danışmanı
Doç. Dr. Ayşe Esra ŞAHYAR

İstanbul 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı HADİS Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi REYHAN YILMAZÖRNEK'nın MÜRÛET VASFI VE RÂVİ TENKİDİNE ETKİSİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 1.08.2019 tarih ve 2019-24/13 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliğiyle Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 09/05/2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1. Tez Danışmanı	Doç. Dr. AYŞE ESRA ŞAHYAR	
2. Jüri Üyesi	Doç. Dr. AYNUR URALER	
3. Jüri Üyesi	Prof. Dr. BEKİR KUZUDİŞLİ	

ÖZET

Hadis âlimleri, rivâyetlerin sıhhatini tespitinde belirleyici unsur olan râvîlerin, adâlet ve zabta dair bir takım vasıflara sahip olması gerektiği hususunda ittifak hâlinindedir. Bu vasıflardan, adâletin unsurları arasında yer alan murûet, “Kişinin ahlâkî anlamda kemâle ermesi” şeklinde tanımlanmıştır. Murûeti zedelediği düşünülen hususlar, zaman zaman fisku’r-râvî ile içiçe geçmiş görünmektedir. Bu kapsamda yapılan tenkîdlerde şahsî kanaatlerin etkili olduğu, dolayısıyla bir münekkid tarafından tenkîd unsuru olarak zikredilen bir davranışın, kimilerince zaaf kabul edilmediği tespit edilmiştir. Bu terimin hadis usulü kaynaklarının râvîde aranan şartlar bölümlerinde zikredilişi -tespit edilebildiği kadarıyla- Hatîb el-Bağdâdî ile başlamaktadır. Bununla birlikte hadis âlimlerinden nakledilen sözler ve onların cerh-ta’dîle dair değerlendirmeleri incelendiğinde murûetin, Hatîb öncesinde de hadisi nakledecek râvîde gerekli görülen bir haslet olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada muhaddisler nezdinde murûet zaafı olarak değerlendirilen hususların, râvînin rivâyetlerinin kabulüne etkisini tespit amaçlanmıştır. Öncelikle duafâ literatüründen hareketle murûet zaafına işaret edilen râvîler tespit edilmiş, ardından münekkidlerin onlar hakkındaki görüşleri belirlenmiştir. Mevcut değerlendirmelerin, rivâyetlerinin kabûlüne etkisini net olarak ortaya koyabilmek adına söz konusu râvîlerin Kütüb-i sitte başta olmak üzere hadis kaynaklarına intikâl eden haberlerine de yer verilmiştir. Böylece bir hadis usulü terimi olarak murûetin tanımı ve murûet zaafının cerh-ta’dîle etkisi belirlenmiş olmaktadır.

ABSTRACT

Hadith scholars agree that the narrators, those who determine the soundness/authenticity of narrations, should have certain characteristics about probity and powers of memory. Of these characteristics, virtue (al-Murû'a), being one of the elements of probity, is defined as "one's attainment to moral perfection". Matters considered to damage virtue occasionally appear to be intertwined with *fisk al-râwî*. In this context, it has been determined that personal opinions are effective in critics made and therefore a behavior referred to as an element of criticism by one critic is not considered to be a weakness by others. As far as it can be ascertained, mentioning of this term in the sections of hadith method sources that are referred to the narrators's characteristics begins with Khatib al-Baghdadi. Besides, when the words conveyed from the Hadith scholars and their evaluations on *jarh* and *ta'dil* are examined, it is understood that virtue was also necessary for the narrators before Khatib.

In this study, it is aimed to determine the effects of issues considered as virtue (al-Murû'a) weakness from the perspective of *muhaddiths*, to the acceptance of narration of the narrator. Firstly, based on *duafa* literature, narrators who have been indicated with virtue weakness are determined, then views of the critics about them are specified. In order to make clear the effect of the current assessments on the acceptance of their narrations, the reports of these narrators, which have been transferred to Hadith sources, especially to *The Six Books*, are also mentioned. Thus, being a hadith method term, the definition of virtue and the effects of weakness of virtue to *jarh* and *ta'dil* are determined.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	V
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER	VII
TABLolar LİSTESİ	X
ÖNSÖZ	XII
KISALTMALAR	XIV

GİRİŞ

KONU, KAYNAKLAR VE METOT

GİRİŞ	1
I. KONU	2
II. KAYNAKLAR	4
III. METOT.....	8

BİRİNCİ BÖLÜM

MURÛET KAVRAMI VE HADİS LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ

I. MURÛET KAVRAMI.....	14
A. Murûet Kavramının Sözlük ve İstılâhî Manası	15
B. Ahlâk Literatüründe Murûet	16
C. Fıkıh Âlimleri Nezdinde Murûet.....	19
II. MURÛET KAVRAMININ HADİS LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ.....	23
A. Hadis Kaynaklarında Murûet Kavramı	23
1. Hadislerde Murûet	23
2. Muhaddisler Nezdinde Murûet.....	27
3. Murûet Vasfının Bazı Ta'n Sebepleriyle Münasebeti	36
B. Râvîde Aranan Şartlar Bağlamında Murûet Kavramının Ortaya Çıkışı	39

1. Hadis Usûlü Kaynakları Öncesinde.....	39
2. Hadis Usûlü Kaynaklarında.....	44
C. Murûet Zaaflarını Tespitte Şahsî Kanaatlerin Etkisi.....	54
D. İstılah Sözlüklerinde Murûete İşâret Etmek Üzere Kullanılan Bazı İfadeler	
55	
1. “تحريك اليد” ibâresi.....	56
2. “حسن الهيئة” ibâresi.....	57
3. “فسل” ibâresi.....	58
4. “كانت له مروءة” ibaresi	59

İKİNCİ BÖLÜM

DUAFÂ LİTERATÜRÜNDE MURÛET ZAAFLARI VE RÂVÎ TENKİDİNE ETKİSİ

I. NEBİZ İÇMEK	62
A. Sarih bir İbâreyle Nebîz İçtiği Nakledilen Râvîler	67
B. Müphem Bir İfâdeyle İçki veya Nebîz İçtiği/Sattığına İşâret Edilenler	81
C. Sekrân Olarak Görüldüğü veya İçki İçtiği Sarih Bir Şekilde İfâde Edilenler	
89	
1. İçki içtiği ifade edilmekle birlikte nebîz içtiğine dair karine bulunan râvîler.....	90
2. Müskîr içtiği veya sekrân olarak görüldüğü ifade edilenler	98
3. Sarîh bir şekilde içki içtiği ifade edilenler.....	104
II. OYUN VE EĞLENCEYE DÜŞKÜNLÜK	108
A. Düğünlerde Oynamak.....	109
B. Horoz Dövuştürmek ve Güvercin Uçurtmak	112
C. Satranç Oynamak	125
D. Şakacılık.....	139
1. Latîfe Yapmak (Duâbe).....	140
2. Mîzâh.....	143
3. Ölçsüz Şakalar Yapmak/Soytarılık (Mucûn).....	146
E. Şarkı Söylemek/ Müzik aleti çalmak	152

III. KİŞİLİKLE İLGİLİ ZAAFLAR	168
A. Ayakta Bevletmek	169
B. Çağrılmaksızın dâvetlere gitmek (Tufeylîlik)	171
C. Çocuksu Davranışlarda Bulunmak	175
D. Dilencilik Yapmak	177
E. Kibirli Olmak	181
F. Konuşma Âdâbıyla İlgili Kusurlar	191
1. Çok Konuşmak	192
2. Ağzı Bozukluk	194
G. Ölçü-Tartıda Dikkatsizlik	199
IV. TAHDİS KARŞILIĞI ÜCRET ALMAK	205
V. SULTANA YAKINLIK	217
SONUÇ	228
KAYNAKÇA	235

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo -1 Tarihî Süreç İçerisinde Ravide Aranan Şartlar ve Murûet Vasfı	53
Tablo-2 Sarîh Bir İbâreyle Nebîz İçtiği Nakledilen Râvîler	81
Tablo-3 Müphem Bir İfadeyle İçki veya Nebîz İçtiğine İşaret Edilenler	88
Tablo-4 İçki İçtiği İfade Edilmekle Birlikte Nebîz İçtiğine Dair Karîne Bulunan Râvîler	98
Tablo-5 Horoz veya Güvercinlerle Oynadığı Nakledilen Râvîler	125
Tablo-6 Satranç Oynadığı Nakledilen Râvîler	139
Tablo-7 Şakacı Olduğu İfade edilen Râvîler	151
Tablo-8 Şarkı Söylediği veya Müzik Âleti Çaldığı Nakledilen Râvîler	168
Tablo-9 Dilencilik Yaptığı Nakledilen Râvîler	181
Tablo-10 Kibirli Olduğu İfade Edilen Râvîler	191
Tablo-11 Kötü Konuştuğu Nakledilen Râvîler	199
Tablo-12 Tahdîs Karşılığında Ücret Aldığı İfade Edilen Râvîler	216
Tablo-13 Sultana Yakınlığına İşâret Edilen Râvîler	227

ÖNSÖZ

Hadis âlimleri, Hz. Peygamber'in *sallallahu aleyhi ve sellem* söz, fiil ve takrirlerine dair bilgileri nakledecek râvîlerde bir takım vasıfların bulunmasını gerekli görmüşler ve rivâyeti makbul râvîlere dâir çeşitli açıklamalarda bulunmuşlardır. Yapılan tanımlarda özellikle, râvînin bireysel güvenilirliğine işaret eden *adâlet* ve rivâyet ehliyetine işaret eden *zabt* olmak üzere iki vasıf üzerinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Bu bağlamda bazı âlimler, râvînin, ilmî ehliyetine delâlet eden bu iki vasfa sahip olması yeterli görürken; kimileri ise bu vasıflara sahip râvînin bir takım ahlâkî değerleri de muhafaza etmiş olmasını gerekli görmektedir. Müslüman bir bireyin sahip olması gereken bu ahlâkî vasıflar, Arap toplumunda "Murûet" kavramıyla ifade edilmiştir.

Muhaddislerin murûete ilişkin değerlendirmelerinden hareketle, saygın kişilik yapısını önemsedikleri rahatça söylenebilir. Ancak murûeti zedelediği düşünülen hususların râvîlerin ilmî ehliyetlerine te'sirinin hangi düzeyde olduğu net bir şekilde bilinmemektedir. Murûet zaafının râvî tenkidine etkisini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada, cerh-ta'dîl faaliyetinin yoğun olduğu hicrî ilk üç asırda yaşayıp murûet zaafı kabul edilen hal ve hareketlerde bulunduğu nakledilen râvîler; diğer âlimlerin söz konusu râvîler hakkındaki görüşleri ve râvîlerin rivâyetlerinin hadis kaynaklarındaki dağılımının incelenmesiyle değerlendirilmiştir. Böylece söz konusu râvîler hakkında yapılan murûete ilişkin değerlendirmelerin, diğer âlimlerin kanaatlerine etki edip etmediği tespiti çalışılmıştır.

Araştırma hem murûet kavramının mâhiyeti ve kapsamı hakkında fikir vermek hem de bir hadis usulü ıstılâhı olarak murûetin, râvî tenkidine etkisinin tespitini amaçlamaktadır. Hicrî ilk üç asırdaki toplam râvî sayısına oranla yüksek bir rakam çıkmasa dahî muhaddislerin bu noktalara temâs eden açıklamalarda bulunmuş olmaları tarihsel açıdan da önem arz etmektedir. Ayrıca bu kapsamda yapılacak farklı okumalar, örneklerin zenginleşmesi ve dönemin ilim meclislerinin genel havasını teneffüs noktasında katkı sağlayacaktır.

Bu çalışma akademik hayatın gerekliliklerini yerine getirmeye yarıştığımız bugünlerde, yollarıyla yön bulacağımız muhaddislerin hayatları ve prensiplerini daha yakından görme fırsatı sağlamakta, ayrıca biz hadis talebelerine bir öz eleştiri imkanı tanımaktadır. Bununla birlikte günümüzde yetkin olan-olmayan pek çok kişi tarafından tenkîd edilen muhaddislerin konuyla ilgili hassasiyetlerinin tespit edilmesi, muhaddislerin gerçek kıymetini takdir açısından da önem arz etmektedir.

Çalışmanın hazırlık aşamasında desteklerini esirgemeyen ve talebelerini her daim yüreklendiren danışman hocam Ayşe Esra Şahyar'a; derslerinde ilim talibinin âdâbına sıklıkla vurgu yapan değerli hocam Aynur Uraler'e; çalışmayı satır satır okuyup kıymetli değerlendirmeleriyle yol gösteren Bekir Kuzudişli'ye ve tezin bir kısmını okuyarak katkı sağlayan Mehmet Fatih Kaya'ya teşekkürlerimi arz ederim. Çalışmanın tamamını okuma zahmetinde bulunup kanaatlerini paylaşan motivasyon kaynaklarım Betül Yılmazörnek ve Rahime Karayiğit'e ve Arapça ibârelerin doğru anlaşılması ve konuyla ilgili bazı hususların müzâkeresi noktasında istifade ettiğim İstanbul Üniversitesi Hadis Bölümü Doktora öğrencisi Nour Alhila'ya müteşekkirim. Son olarak bir Müslümanın saygın bir kişiliğe sahip olmasının gerekliliğini her daim hatırlatan kıymetli babama ve çalışma sürecimde mânevî desteğini eksik etmeyen sevgili anneme teşekkürlerimi sunarım.

KISALTMALAR

b.	:	İbn (Oğlu)
Bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
c.c.	:	Cellecelâluhû
DİA	:	Diyânet İslâm Ansiklopedisi
Hız.	:	Hazreti
nşr.	:	Neşreden
s.	:	Sayfa
t.y.	:	Tarih yok
thk.	:	Tahkik eden
trc.	:	Tercüme eden
v.	:	Vefat tarihi
y.y.	:	Yayın yeri yok

GİRİŞ
KONU, KAYNAKLAR, METOT

I. KONU

Râvînin bireysel güvenilirliğine delâlet eden adâlet vasfının, yalancılık, fîsk gibi bir takım büyük kusurlar dolayısıyla zedelendiği veya tamamen düştüğü bilinen bir husustur. Bununla birlikte, çokça yapılması hâlinde kerih görülen, kişinin saygınlığını zedelediği düşünülen ve sahih örfte hoş karşılanmayan bazı fiillerin, râvîlerin rivâyetlerinin kabûlüne etki edip etmediği muhaddisler nezdinde tartışılmıştır. Hadis usûlünde “murûet zaafı” kapsamında değerlendirilen bu davranışlar, bâzı âlimler tarafından rivâyetin reddini gerektirecek haller kapsamında değerlendirilmişken; kimileri ise, bunları adâlet vasfının tamamlayıcı unsurları olarak kabul etmiş ve bizâtihi red sebebi olarak görmemişlerdir. Bu kapsamda, murûet zaafının râvî tenkîdine etkisinin tespiti hem hadis usûlü hem de hadis târihi açısından önem arz etmektedir. Zira böylece hem adâlet vasfının kapsamı ve sınırları belirginleşecek hem de -yaygın uygulansın veya uygulanmasın- hadis âlimlerinin rivâyet hususundaki hassasiyetleri bir kez daha müşahede edilmiş olacaktır.

“Kişinin, giyim-kuşamı, konuşması ve davranışları hususunda emsallerinin ahlâkıyla ahlaklanması” şeklinde tanımlanabilecek olan murûet vasfının pek çok unsuru içerisinde bulundurması ve ricâl kaynaklarında zikredilen her bir unsurun -çoğunlukla- kalıplaşmış ifadelerle yer almıyor olması yararlanılacak kaynakların ıstılah taraması ile değil, tek tek okunması suretiyle incelenmesini gerekli kılmıştır. Okuma yapılacak kaynakların belirlenmesi aşamasında, mezkûr davranışların, duafa müellifleri tarafından da eserde zikredilmeye değer görülmesinden yola çıkılarak, duafâ literatürü tercih edilmiştir. Zira tabakat kitaplarında râviye ilişkin çeşitli değerlendirmeler mevcuttur. Ancak bunların hangilerinin tenkîd, hangilerinin tanıtım amacıyla nakledildiğinin tespiti daha dikkatli bir araştırmayı gerekli kılmaktadır. İncelenen dönem ise, râvî sorgulamasının yoğun olduğu hicrî ilk üç asır olarak belirlenmiştir. Bu sebeple ilk üç asırdan sonraki bir dönemde yaşayan râvîler mezkûr zaafardan herhangi biriyle tenkîd edilmiş olsalar dahî değerlendirmeye tâbî tutulmamıştır.

“Murûet” kavramı, muasır hadis araştırmacıları tarafından bazen sadece zaafaların zikredilmesiyle bazen de birkaç râvî zikredilerek kısmen ele alınmıştır. Ancak pratik tezahürlerinin tespiti noktasında geniş kapsamlı müstakil bir çalışmaya

rastlanmamıştır. Konunun hadis usûlü kaynaklarındaki örneklerine temas eden mevcut çalışmalar, meşhûr örneklerden yola çıkarak hadis usûlüne dâir bir takım genellemelerde bulunmuşlardır. Ancak her bir tenkîd ayrı bir vâkıâ olduğundan kendi bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Böyle bir değerlendirme ile münekkidin konuyla ilgili özel bir hassâsiyetinin mi, yoksa genel bir kanaatinin mi olduğu sorusu daha kolay ve emîn bir şekilde cevaplandırılabilir. Ayrıca murûeti zedeleyen hâdiseler olarak nitelenen vâkıâların ayrı değerlendirilmesi, hadis, fıkıh ve tarih ilimleri açısından önemli görülen bazı bilgilere ulaşılmasına imkan sağlayacaktır.

Murûete dair mevcut genellemeleri, istisnalarıyla birlikte yeniden değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışmada, “murûet” vasfının hadis usûlündeki yeri ve önemi öncelikle teorik anlamda tahlil edilmiş, ardından ise, duafâ literatüründe konuyla ilişkisi tespit edilen râvîler, münekkidler nezdindeki değeri ve rivâyetlerinin hadis kaynaklarındaki yeri çerçevesinde değerlendirilmiştir.

II. KAYNAKLAR

“Murûet” kavramı, çeşitli yönleriyle, hem mütekaddim ve müteahhir dönem ulemâsı tarafından ele alınmış, hem de muasır çalışmalara konu olmuştur. Konuyu, ahlâkî açıdan müstakil olarak ele alan veya bir başlık altında konuya ilişkin değerlendirmelerde bulunan pek çok kaynak bulunmaktadır. Ancak burada murûeti, hadis usûlü ilminde râvî tenkîdine etkisi boyutuyla geniş planda ele alan kaynaklara öncelik verilecektir.

Konuyla ilgili olarak Ahmed Muhammed Nureddîn’in¹, 1982’de, *Mecelletu’l-bahsi’l-ilmî ve’t-turâsi’l-Arabî*’de yayımlanan “Havârimu’l-murûe ve eseruhâ fî adâleti’r-ruvât” adlı makalesi de zikredilmeye değerdir. Müellif bu çalışmada muhaddisler nezdinde, “adâlet” ve “murûet” kavramlarını ele almış, ayrıca murûet zaafı olduğu kabul edilen on üç hususu; konuyla ilgili tenkîde uğrayan râvîler ve diğer âlimlerin bu râvîler hakkındaki kanaatlerini açıklamak suretiyle ele almıştır. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*’nin 2006 yılında basılan XXXII. cildinde yer alan, Mustafa Çağrıncı tarafından yazılan “Mürüvvet” maddesinde ise, daha çok kavramsal çerçeve ve murûetin mâhiyeti üzerinde durulmuş, hadis usûlü ilminde murûet zaafı addedilen hususlara değinilmemiştir.

“Murûet” kavramı, râvîde aranan şartların bir unsuru olarak yakın dönemde en geniş planda, Muhammed Hâc İsâ tarafından ele alınmıştır. Müellif, Mültekâ ehli’l-hadîs adlı sosyal medya platformunda 14/02/2008 tarihinde yayınlanan “İştirâtu’l-murûe fî adâleti ruvâti’l-hadîs” adlı yazısında murûetin fıkîh ve hadis ıstılâhâtındaki mânâları, şâhidde aranan vasıf olarak “murûet” ve murûetin râvîde aranan şartlar arasına girişi gibi mevzulara yer vermiştir. Ayrıca murûetin şart koşulmaması gerektiğine dair tespit ettiği delilleri sıralamış, ardından özellikle hadis usûlü kaynaklarında murûet zaaflarına verilen meşhur örneklerden bir kısmını, bu hususta tenkîd edilen râvîlerle birlikte değerlendirmiştir. Murûet zaaflarının her biri için, örnek mahiyetinde seçtiği râvîleri, -kısmen de olsa- diğer âlimlerin haklarındaki değerlendirmelerine değinmek suretiyle ele almıştır. Bu anlamda yöntem açısından istifade edilen kaynaklardan biri olmuştur. Yakın dönemde konuya ilişkin te’lif

¹ Yahya b. Main’in *Suâlât ve Târîh*’inin muhakkiki muasır araştırmacı Ahmed Muhammed Nur Seyf.

edilen diğerk bir çalışma ise, Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh'ın "Havârimu'l-murûe" adıyla, 2008 yılında *Savtu'l-ümm*e adlı dergide yayınlanan makalesidir. Bu makalede müellif tarafından tespit edilen onbeş zaaf, fazla detaya girilmeksizin ele alınmıştır. Bu açıdan küçük hacimli bir yazı olduğu söylenebilir. Ömer Özpınar'ın 2011 yılında *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde "Hadis ve Fıkıh Edebiyatında Ortak bir Kavram: Murûet" başlığıyla yayımlanan makalesinde ise; murûetin kavramsal çerçevesi tarihsel süreç içerisinde yapılan tanımlamalar da dikkate alınarak ortaya konmuştur. Ayrıca söz konusu makale kavramın hadis usûlündeki yeri ve önemiyle ilgili bilgiler içermekte olup pek çok zaafın listelendiği çalışmalardandır.

"Murûet Kavramı ve Râvî Tenkîdine Etkisi" adlı bu çalışmada ise, - diğerklerinden farklı olarak- konunun teorik arka planı ile ricâl kaynaklarındaki pratik tezâhürleri tespit edilip iki grup arasında karşılaştırma imkânı sağlanması hedeflenmektedir. Böylece murûetin râvî tenkidine etki düzeyi daha net verilerle ortaya konmuş olacaktır. Bu kapsamda birinci bölümünde konunun teorik arka planı ele alınmıştır. Kavramın, delâlet ettiği mânâların tespiti noktasında çeşitli lügat kitaplarından ve ıstıhlara dair te'lif edilen eserlerden istifade edilmiştir. Murûet kavramının râvîde aranan vasıflar arasına girişinin tespiti için ise, mütekaddim ve müteahhir dönem hadis usûlü kaynaklarımn, özellikle; rivâyeti makbul râvîde aranan şartlar ve adâlet vasfına ilişkin konuların ele alındığı bölümleri okunup değerlendirilmiştir. Bu kapsamda özellikle Hatîb el-Bağdâdî'nin (v. 463/1071) *el-Kifâye*, Sehâvî'nin (v. 902/1497) *Fethu'l-muğis* ve Suyûtî'nin (v. 911/1505) *Tedribu'r-râvî* adlı eserinden istifade edilmiştir.

"Hadislerde Murûet" başlığı altında ise, "murûet" kelimesinin geçtiği rivâyetlerin tespiti noktasında, öncelikle hadis metinlerine dair eserlerde gerekli taramalar yapılmış, ardından tespit edilen rivâyetler, tebe-i tâbiîne erişmiş Muhammed b. Halef b. Merzubân'ın (v. 309/921), *el-Murûe ve mâ câe fi zâlike ani'n-Nebî ve ani's-sahâbeti ve't-tâbiîn* adlı eserinde tespit ettiği rivâyetlerle karşılaştırılmıştır. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf'un tahkikiyle Daru İbn Hazm tarafından 1999 yılında yayımlanan eser, aynı zamanda 2009 yılında Yusuf Eğinç tarafından Türkçe'ye tercüme edilip *Hadislerde Müriüvvet* adıyla Ocak yayıncılık

vasıtasıyla neşredilmiştir. Ancak Muhammed Hayr Ramazan'ın detaylı dipnotları Türkçe baskıda yer almadığından, bu baskı küçük hacimli bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca hadislerin derlendiği bir çalışma olduğundan, eserin mevcut tahkikle okunması istifâdeyi olabildiğince arttırmaktadır. Bu çalışmada “Kaynaklarda Murûete İşâret Etmek Üzere Kullanılan Bazı İfadeler” başlığı altında ise, değerlendirilen lafızların tespiti noktasında en çok; Lübnan Eğitim Fakültesi hocası Yusuf Muhammed Sıddîk'in, *eş-Şerhu ve 't-tâ'îl li elfâzi'l-cerh ve 't-ta'dîl*'i ile Hindistanlı Hadis araştırmacısı Abdulmâcid el-Gavrî'nin *Mu'cemü elfâzi'l-cerh ve 't-ta'dîli'l-meşhûra ve 'n-nâdirâ*'sından yararlanılmıştır. Ayrıca lafızlar hakkında bilgi ve değerlendirmeler için, diğer hadis ıstılahları sözlüklerinden istifâde edilmiştir. Ardından her bir ibâre için örnek verilen râvîler, hem söz konusu değerlendirmenin bulunduğu mu'cemler hem de mezkûr lafızların çeşitli biyografi kaynaklarında taranması suretiyle tespit edilmiştir.

“Duafâ Literatüründe Murûet Zaafları ve Râvî Tenkîdine Etkisi” başlıklı ikinci bölümde ise, murûet zaafı addedilen hususların örneklerinin belirlenmesi noktasında; Buhârî'nin (v. 256/870) *Duafâu's-sağîr*, Nesâî'nin (v. 303/915) *ed-Duafâ ve 'l-metrûkûn*, Ukaylî'nin (v. 322/934) *ed-Duafâ 'l-kebîr*, İbn Hibbân'ın (v. 354/965) *Kitâbu'l-mecrûhîn*, İbn Adî'nin (v. 365/976) *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl* adlı eserlerinden istifâde edilmiştir. Ayrıca hem bu eserlerde yer alan bilgileri derleyip karşılaştırma imkanı sağladığı için hem de günümüze ulaşmayan kaynaklarda bulunan bilgileri ihtivâ ettiği için Zehebî'nin (v. 748/1348) *Mizânu'l-i'tidâl*'i de² okumalara dâhil edilmiştir. Okumalar neticesinde tespit edilen râvîler hakkındaki bilgiler, ricâl kaynakları, ilel ve suâlâta dair eserler, ulûmu'l-hadîse dair eserler ve hadis şerhlerinin taranması suretiyle tespit edilmiştir. Râvîlerin rivâyetlerinin hadis kaynaklarındaki dağılımını tespit noktasında ise, Şâmile programında,³ hadis metinleri ve şerhlerine dair eserlerde, râvînin; isim, lakap ve künyesiyle tarama yapılmış ayrıca te'yîd amacıyla “Câmiu hâdimu'l-Haremeyn” adlı bilgisayar programından da istifade edilmiştir. Yine bu kapsamda râvî hakkında yapılan bazı güncel çalışmalara da göz atılmıştır. Râvîlerin rivâyetlerinin değerlendirilmesi

² Yapılan okumada esas alınan baskı: Zehebi, *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (thk. Muhammed Rıdvân), er-Risâletü'l-ilmîyye, Dımaşk 2009, I-V.

³ Yapılan Çalışmalarda el-Mektebetü's-Şâmile'nin 3.61 sürümü kullanılmıştır.

noktasında ise, Őurûhu'l-hadîs kaynaklarıyla beraber hadis kaynaklarının tahkikli neŐirlerinden istifâde edilmiştir.

III. METOT

Murûet vasfının râvî tenkidine etkisinin tespitini amaçlayan bu çalışmada dökümantasyon tekniği kullanılmış ve konuya ilişkin tarihî belgeler gerek tarama gerekse baştan sona okuma suretiyle incelenmiştir. Elde edilen veriler iki ana bölüm halinde tasnif edilmiştir. Murûet kavramı ve hadis literatüründeki yerinin incelendiği birinci bölümde öncelikle ahlak, fıkıh ve hadis ilimlerinin ortak kavramı olan “murûet”in sözlük ve ıstılâhî mânâları tespit edilmiş, böylece “murûet”in İslâmî ilimlerdeki yeri ve önemine dikkat çekilmiştir. Sonrasında ise hadis ilminde “murûet” kavramı, “Hadislerde Murûet”, “Muhaddisler Nezdinde Murûet”, “Murûet Vasfının Bâzı Ta’n Sebepleriyle Münasebeti”, “Râvîde Aranan Şartlar Bağlamında Murûet Kavramının Ortaya Çıkışı” ve “Sözlüklerde Murûete İşaret Etmek Üzere Kullanılan Bazı İfadeler” olmak üzere dört başlık altında ele alınmıştır.

Konunun hadis kaynaklarındaki yerinin incelendiği “Hadislerde Murûet” başlığı altında, sarîh bir şekilde “murûet” ibaresinin yer aldığı merfû rivâyetlere dair yapılan sıhhat değerlendirmeleri incelenmiştir. “Muhaddisler Nezdinde Murûet” başlığı altında ise, muhaddislerin “murûet” kavramıyla ilgili açıklamalarına yer verilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili hem mütekaddim dönem eserleri hem de muasır dönem çalışmaları incelenmiş ve bu çalışmalarda murûet zaafı olduğu ifade edilen hususlar listelenmiştir. Böylelikle konunun, ahlak, fıkıh ve hadis literatürlerindeki kapsamına dair fikir edinilmiş olacaktır. “Murûet Vasfının Bâzı Ta’n Sebepleriyle Münasebeti” başlığı altında ise, kapsam alanının genişliği dolayısıyla pek çok ilmin de ortak kavramı olan murûetin ilişkili olduğu kizbu’r-râvî, bid’atu’r-râvî ve fisku’r-râvî olmak üzere üç ta’n sebebi, murûetle ilişkileri kapsamında ele alınmıştır.

“Râvîde Aranan Şartlar Bağlamında Murûet Kavramının Ortaya Çıkışı” başlığı altında, muhaddislerin, râvîde gerekli gördükleri vasıfları zikrettikleri “âdil râvî” tanımları değerlendirilmek suretiyle, “murûet” kavramının hadis usûlüne girişi tespit edilmeye çalışılmıştır. Arap toplumunda önemli bir ahlâkî değer olan murûet vasfının, hadis ıstılahlarına yansımalarının tespit edildiği, “Mu’cemlerde Murûete İşaret Etmek Üzere Kullanılan Bazı İfadeler” başlığı altında ise, seçilen mu’cemlerde yapılan inceleme neticesinde, müellifler tarafından doğrudan murûete işaret etmek üzere kullanıldığı ifade edilen dört kavram değerlendirilmiştir.

“Duafâ Literatüründe Murûet Zaafları ve Râvî Tenkîdine Etkisi” başlığını taşıyan ikinci bölümde ise, yapılan tatbîkî çalışmayla konunun pratik tezâhürleri ve teorinin pratikle uyumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Hicrî ilk üç asrın araştırma konusu edildiği bu tatbîkî çalışmada, yapılan okumalar neticesinde tespit edilen râvîler, Nebîz içmek, Oyun ve Eğlenceye Düşkünlük, Kişilikle İlgili Zaaflar, Tahdîs Karşılığında Ücret Almak ve Sultana Yakınlık olmak üzere beş başlık altında değerlendirilmiştir. Ancak okumalar esnasında gözden kaçan râvî bulunması pekâlâ mümkündür.

Her bir başlık altında yer alan hususlar, öncelikle varsa, haklarındaki fikhî ihtilaflara değinmek suretiyle açıklanmıştır. Burada amaç, fikhî bir neticeye varmak değil, içtihadî farklılıkları tespit suretiyle münekkidleri, söz konusu râvîlerin tenkîdine iten sebepler hakkında fikir edinmeye çalışılmaktadır. Fikhî ihtilâfın bulunmadığı zaaflarda ise, ricâl kaynaklarında söz konusu tenkîlerle ilgili kullanılan ibârelere değinilmiş, ardından râvî değerlendirmelerine geçilmiştir. Araştırma kapsamındaki her bir râvî hakkında sırasıyla; zaafların tespiti, mezkûr râvî hakkındaki ta‘dîller, cerhler ve râvînin rivâyetlerinin hadis kaynaklarındaki dağılımı hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Bu kapsamda nakledilen cerh-ta‘dîl lafızlarından bir kısmı özellikle tercüme edilmemiş olup Arapça ifadenin metin içerisinde doğrudan verilmesi tercih edilmiştir. Ardından elde edilen veriler, kendisine nispet edilen murûet zaafı ile birlikte değerlendirilmiştir. Böylece mezkûr zaafların, o münekkid açısından râvînin rivâyetlerini red sebebi olup olmadığı ve diğer münekkid ve musanniflerin söz konusu râvî ile ilgili tutumlarında etkisinin bulunup bulunmadığı tespiti çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
MURÛET KAVRAMI VE
HADİS LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ

İlim adamları hadîs ilmini, kişinin âhiretini mâmûr edecek ilimlerden biri olarak tarif etmişlerdir.⁴ Bu ilmin muhafazası için gayret gösteren âlimler, Hz. Peygamber'den *sallallahu aleyhi ve sellem* öğrendiklerini hem uygulamaya çalışmış hem de büyük bir titizlikle talebelerine aktarmışlardır. İlim talibinin âdâbı söz konusu olduğunda çokça zikredilen hususlardan biri, ilim ve amel birlikteliği olmuştur.⁵ Âlimler tarafından oluşturulan ders halkaları tahsil edilen ilmin; amelle buluşmasıyla birlikte sonraki nesillere aktarılmak üzere muhafaza edilmesini sağlamıştır. Hadis âlimleri bu ders halkalarında, iyi bir muhaddis profilinin olmazsa olmazlarını öğrencilerine her dâim hatırlatmışlardır. Bu tavsiyeler hadis usûlü eserlerinin “Âdâbu'l-Muhaddis”⁶ ve “Âdâbu't-Tâlib”⁷ bölümlerinde sıralanmış ve bu yolla sonraki nesillere aktarılmıştır.

⁴ Ebnâsî, *eş-Şeza'l-feyyâh*, I, 385; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, s. 243.

⁵ Bkz. İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 247; Burhânuddîn b. Halîl el-Ca'birî, *Rusûmu't-tahdîs fî ulûmu'l-hadîs*, s. 97; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 281. (İlim talibinin özellikle amellerin faziletlerine dair hadislerle amel etmesi teşvik edilmiştir. Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s.259; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 283.)

⁶ Bkz. Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, s. 79; Zehebî, *el-Mûkiza fî ilmi mustalahi'l-hadîs*, s. 65; Zerkeşî, *en-Nüket*, III, 636; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, s. 243; Ebnâsî, *eş-Şeza'l-feyyâh*, I, 385; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 214; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, IV, 500.

Hadis âlimlerine göre, hadîs-i şerîf ilmini öğrenmek üzere yola çıkan iyi bir muhaddis; öncelikle niyetini tazelemeli⁸, kalbini dünyalıklardan ve dünyanın kötülüklerinden arındırmalı⁹ ve en güzel ahlakla bezenmek suretiyle güzelleşmelidir.¹⁰ Bununla birlikte ilmi talep ederek bu yola baş koymanın dahî niyet tazeleme olduğu¹¹ unutulmamalıdır. Nitekim Zehebî *el-Mûkiza* adlı eserinde konuyla ilgili olarak, “İlim tâlibi tahsil edeceği ilmi, insanların teveccühü ve kazanacağı ecre bakmaksızın yalnızca o muhabbete düştüğü için isterse -ki ilim taliplerinin çoğunun karşılaştığı bir durumdur- umulur ki Allah bu yola girdikten sonra onu halis niyetle nimetlendirecektir” demektedir.¹² Yine âlimlere göre ilim tâlibi her dâim teyakuz hâlinde olmalı yüksek mevkilerde görev alma sevdasına kapılmamalıdır.¹³

⁷ Bkz. Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 185; Burhânuddîn b. Halîl el-Ca'birî, *Rusûmu't-tahdîs fî ulûmu'l-hadîs*, s. 100; İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*, s. 105; İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 245; Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, s. 81; Ebnâsî, *eş-Şeza'l-feyyâh*, I, 400; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, s. 250. Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* adlı eserinde konuyla ilgili olarak “Muhaddisin Dış Görünüşüne Özen Göstermesi ve Hadis Rivâyeti İçin Zinetlenmesi” başlığını açmış ve dikkat edilmesi arzu edilen her bir hususun merfû dayanağını nakletmiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî*, I, 372-410.)

⁸ Nitekim Hz. Peygamber her konuda olduğu gibi ilmin talebinde de niyetin hâlis olması gerektiğini vurgulamış ve şöyle buyurmuştur: “Her kim ilmi sefihlerle tartışmak, âlimlerle yarışmak için veya insanların ilgisini kendi üzerine çekmek için isterse cehennemdeki yerine hazırlansın.” (İbn Mâce, *Ebvâbu's-sünne*, 23.)

⁹ Nitekim İmam Şâfiî, hadis talebesinin nefsinin dünyalıkları elde etme arzusundan uzaklaştırması gerektiğini ancak bu zorlu yolculuğa katlanarak başarıya ulaşabileceğini söylemektedir. (Ebnâsî, *eş-Şeza'l-feyyâh*, I, 404.)

¹⁰ İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 245; İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, s.258; Ebnâsî, *eş-Şeza'l-feyyâh*, I, 391.

¹¹ Abdurrahman b. Mehdî (v. 198/813) ilmin talebinde niyetin önemini vurgulayan Süfyan'a (v. 161/778) hadis talebelerinin niyet etmeden hadis tahsili yaptıklarını söylemiş, Süfyan ise, hadis tahsiline başlamanın dahî niyet olduğunu ifade etmiştir (Ebnâsî, *eş-Şeza'l-feyyâh*, I, 392.)

¹² Zehebî, *el-Mûkiza fî ilmi mustalahi'l-hadîs*, s. 65.

¹³ Ebnâsî, *eş-Şeza'l-feyyâh*, I, 385; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, s. 243. (İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihî* adlı eserinin “Âlimlerden Fâcir Olanların Zemmi ve İlmin, Övünmek ve Dünya İçin Talep Edilmesinin Yerilmesi” başlığı altında; ilmin dünyalık elde etmek için talep edilmesi ve ilimle amel edilmemesi gibi konulara değinmiştir. Bkz. İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, s. 220.)

Her mekânın bir âdâbı olduğu gibi ilim meclisinin de bir âdâbı vardır. Âlimlerimizin tavsiyeleri doğrultusunda Hz. Peygamber'in hadislerine tâlip olan bir hadis talebesi; meclise gitmeden önce güzelce abdest almalı¹⁴ ve gusletmeli ardından hoş kokular sürünüp dişlerini temizlemeli,¹⁵ saçını ve sakalını tarayarak tadrîse başlamalıdır. Yine derse başlamadan önce en güzel kıyafetlerini giymeli¹⁶, yumuşak bir ses tonuyla hadis rivayet etmelidir.¹⁷ Bu zikredilenler, âlimlerin, ilme verdiği kıymetin birer nişânesidir.¹⁸ İlim talebesi, bu öğütler sayesinde çıktığı yolun ne kadar kıymetli ve titiz işleyen bir sisteme dâhil olduğunun farkına varır.

Tüm bu hususlar hadis talebesinin sahip olması gereken ahlâkî değerlere tekâbul etmektedir. Bu kapsamda hadis talebesinin; oyun oynamak, boş işlerle meşguliyet, çokça gülmek, kahkaha atmak, çokça şakalaşmak gibi mevcut konumuna yakışmayacak hal ve hareketlerden de uzak durması gerekmektedir.¹⁹ İlim meclislerindeki tezâhürlerini tasvîr ettiğimiz, Müslüman bireyin toplum nazarında saygın bir şahsiyete sahip olmasını sağlayan bu ve benzeri hasletler, Arap toplumunda, “murûet” kavramıyla ifade edilmiş ve bu kapsamda değerlendirilmiştir. Nitekim âlimler tarafından murûet kısaca, “Kişiliğin kemâle ermesi”²⁰ şeklinde tanımlanmış olup, murûet vasfından yoksun şâhid ve râvînin “ehliyetleri” dahî âlimler nezdinde tartışma konusu edilmiştir.

Hadis âlimleri böylece, murûet kavramı kapsamında değerlendirilebilecek tüm bu vasıflara sahip, hadis rivâyetine ehil ve lâyük, ideal bir muhaddis/râvî profili oluşturmaya gayret etmiş, bu vesileyle rivâyet zincirinin halkalarını sağlamlaştırmayı

¹⁴ Nitekim Katâde b. Diâme, İmam Mâlik ve bazı âlimler abdestsiz hadis rivâyet edilmesini hoş karşılamamışlardır. Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 222.

¹⁵ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî*, I, 373; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, IV, 514.

¹⁶ Nitekim İmam Mâlik hadis öğrenimine başlayacağı sırada annesi onu yanına çağırıp, “Önce âlimlerin giydiği kıyafetlerden giy, sonra hadis yazabilirsin” demiştir. Ardından İmam Mâlik, annesinin kendisine kolları sıvalı bir cübbe giydirdiğini ve başına da kovuğunu sarıp öyle ilim tahsiline yolladığını ifade etmektedir. (Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 201.)

¹⁷ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 220.

¹⁸ Nitekim kaynaklarda Yahya b. Saîd el-Kattân'ın ince ruhlu bir kimse olduğu ve bazen hadis rivâyet ederken ağladığı kaydedilmiştir. (Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, I, 201.)

¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 79.

²⁰ Nasr b. Abdusseyyid el-Mutarrizî, *el-Muğrib fi tertibi'l-mu'rib*, I, 426.

amaç edinmişlerdir. Oluşturulmak istenen muhaddis profilinde zikredilen hemen her bir hususun Hz. Peygamber'den bir iz taşıyor olması da²¹ ayrıca dikkat çekicidir. Netice itibarıyla bu yola baş koyan âlimlerimiz; Hz. Peygamber'in hadislerini hayat düsturu edinmiş, hem satırlarında hem de sadırlarında koruyan ilim talebelerinin yetişmesini arzu etmişlerdir. Ancak yine de insanın ufak tefek kusurlarının olacağı bilinen bir husustur. Bu noktada ölçü, kişinin iyi yönlerinin ağır basmasıdır. Nitekim Said b. el-Müseyyeb (v. 94/713), “Hiçbir kıymetli kimse, âlim, saltanat sahibi kimse yoktur ki ayıbı olmasın. Muhakkak vardır, ancak insanların bir kısmının fazileti ayıplarından üstün olduğu için ayıpları/kusurları zikredilmez de, faziletine hibe edilir”²² sözüyle bu gerçeğe işaret etmektedir.

I. MURÛET KAVRAMI

“Murûet”, Kur'an-ı Kerîm'de açıkça zikredilen kavramlardan biri değildir.²³ Ancak şahsiyetli, saygın bir Müslüman kimliğinin inşasında gerekli olan hususlar murûetin de kapsamına girmektedir. Dolayısıyla murûet kapsamında olan değerler bütünü Kur'an-ı Kerîm'in inşa ettiği Müslüman kimliğinde var olduğu söylenebilir.²⁴ İdeal Müslüman yaşantısını müşahede ettiğimiz Hz. Peygamber'in sîreti de bu konuda yol gösterici olmaktadır.²⁵ Nitekim Hz. Peygamber'in hadislerinde; güzel ahlak, iyilik, merhamet, yardımlaşma, dayanışma ve daha pek çok güzel haslet teşvik edilmiş, müslüman kimliğine yakışmayan kötü fiiller de zemmedilmiştir. Tüm bu tavsiyelerle böyle kutlu bir sîreti rehber edinmiş ilim talebesinin; murûet sahibi, kanaatkâr; bilgili olduğu kadar mütevâzı ve saygın bir

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî*, I, 372-410.

²² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 79.

²³ *Mucemü'l-müfehres*'te yapılan arama neticesinde herhangi bir ayette “muruat” kelimesinin geçmediği tespit edilmiştir. Ancak çeşitli ayetlerde aynı kökten gelen “kişi/eş” anlamına gelen “المراء” (el-Bakara, 2/102; el-Enfâl, 8/24; Abese, 80/34) ve “tartışma” anlamında kullanılan “مراء” (el-Kehf, 18/22) kelimelerine rastlamak mümkündür. (Muhammed Fuad Abdülbâkî, *Mu'cemü'l-müfehres*, s. 856.)

²⁴ Konuyla ilgili örnekler için bkz. Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Mir'âtu'l-murûât*, s. 15-17.

²⁵ Ahmet Aslan konuyla ilgili olarak “Hz. Peygamber'de Mürüvvet” adlı bir makale kaleme almış, makalesinde Hz. Peygamber'in murûetli hal, tavır ve davranışlarına örnekler vermiştir. (Bkz. Ahmet Aslan, “Hz. Peygamber'de Mürüvvet”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: 17, Ocak-Haziran 2007, 41-63.)

kimliğe bürünmesi arzu edilmiştir. Hasan-ı Basrî'nin (v. 110/728) “Murûeti olmayanın dîni yoktur”²⁶ sözünden de anlaşılacağı üzere İslam âlimleri nezdinde çok kıymetli bir haslet olan murûet, Müslüman kimliğinin ayrılmaz bir parçası kabul edilmiştir.

A. Murûet Kavramının Sözlük ve İstilâhî Manası

“مُرُوٌ” kökünden türeyen murûet kelimesi²⁷ sözlükte, kişiliğin kemâli²⁸ ve insaniyet²⁹ olarak tanımlanmıştır. Vavın şeddesiyle, “mürüvvet” şeklinde ve şeddesiz olarak “murûet” şeklinde okunması da caizdir.³⁰ Her iki okuyuşla da tekâbul ettiği mânâ aynıdır. Âlimler tarafından; en güzel ahlak,³¹ iyi gidişat ve şemâil şeklinde tanımlanan murûet, fitrî bir özellik olup kişinin yalnızca görünüşte değil gerçek manada güzel ahlaka sahip olmasını sağlayan özelliklerin bütünü olarak kabul edilmiştir.³² Âlimlere göre, böylesi kimsenin, günahlardan³³ ve şahsiyetini zedeleyici tavırlardan kaçınması gerekir.³⁴ Kişinin, zaaf kabul edilen davranışı hatâen yapmadığı bilinir ve bu durum tekrar ederse murûeti zedelenmiş olur.³⁵ Burada, “Hata ve sehv ihtimallerinin bulunması” ve “Ufak tefek ihlallerin tekrarı” ayrıntısı önemlidir. Ayrıca bir fiilin murûeti zedeleyebilmesi için, “Herkesin görebileceği açık alanlarda yapılmış olması” da gerekli görülmüştür.³⁶

²⁶ İbn Hibbân, *Ravzatu'l-ukalâ*, s. 230.

²⁷ Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, XV, 205.

²⁸ Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, XV, 205; Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, VIII, 299; Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, II, 201; Nasr b. Abdusseyyid el-Mutarriżî, *el-Muğrib fî tertîbi'l-mu'rib*, I, 426.

²⁹ Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, XV, 205; Cevherî, *es-Sihâhu Tâcu'l-luga*, I, 109; Sa'dî Ebû Habîb, *el-Kâmûsu'l-fikhî*, s. 337.

³⁰ İbn Manzûr, *Lîsânu'l-Arab*, I, 154; Nevevî, *Tahrîru elfâzi't-tenbîh*, s. 341.

³¹ Ahmed Muhtar Ömer, *Mu'cemü's-savâb*, I, 686; Sa'dî Ebû Habîb, *el-Kâmûsu'l-fikhî*, s. 337.

³² Bkz. Kadî İyâz, *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*, I, 376.

³³ Nasr b. Abdusseyyid el-Mutarriżî, *el-Muğrib fî tertîbi'l-mu'rib*, I, 426.

³⁴ Nevevî, *Tahrîru elfâzi't-tenbîh*, s. 341; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, I, 427. (Küçük bir lokma çalınması gibi aşağılık fiillerden veya yol ortasında bevletmek; bir sokakta, o sokakta satılmayan şeyleri yemek gibi caiz olmakla beraber erdemsizlik olarak addedilen küçük günahlar da bu kapsamda değerlendirilmektedir. Bkz. Münâvî, *et-Tevkîf alâ muhimmâti't-teâ'rîf*, s. 237.

³⁵ Bkz. Münâvî, *et-Tevkîf alâ muhimmâti't-teâ'rîf*, s. 237.

³⁶ Komisyon, *el-Mevsûatu'l-fikhiyyeti'-Kuveytiyye*, XXXVII, 34.

Pek çok unsuru içinde barındıran murûet kavramı, saygın bir kişilik inşâsı için gerekli olan genel ahlâkî değerleri kapsamaktadır.³⁷ İhtivâ ettiği ahlâkî değerlerin, zaman, mekan ve toplumlara göre değişiklik arz etmektedir. Dolayısıyla bir dönemde veya beldede çeşitli sebeplerle murûeti zedelediği düşünülen bir davranış, başka bir dönemde veya aynı dönemde farklı bir beldede, âdeten yapılagelen ve hoş görülen bir davranış haline gelebilmiştir.³⁸

Kişinin; yaşadığı zaman ve mekan içerisinde emsalleri gibi³⁹ güzel ahlak ve âdetlere uygun bir hayat sürmesi⁴⁰ şeklinde tanımlanan murûet, zamanın ve mekanın farklılaşmasına paralel olarak çeşitli şekillerde tarif edilebilmiştir.

B. Ahlâk Literatüründe Murûet

Murûet kavramı, ahlak ve edebe dair hususlarla ilişkisi ve mübah addedilen alanlarda gerektirdiği hassasiyet dolayısıyla bir ahlak kavramı olarak nitelendirilmiştir. Bu sebeple ahlak literatüründe, geniş bir anlam yelpazesine karşımıza çıkmaktadır. Nitekim ahlaka dair eserlerde; murûet sâhibi kimselerle birliktelik⁴¹, kardeşlerin hatalarına katlanmak⁴², sıla-i rahim yapmak⁴³, iştah duyulan

³⁷ Nitekim Ahnef b. Kays murûeti, “Güzel ahlâk ve kötülüğün affedilmesi” (Bkz. Kasım b. Sabit es-Serakostî, *Kitâbu'd-delâilu fî garîbi'l-hadîs*, III, 1104.), “İffetli olmak ve iyi meslek sahibi olmak” ve “Açıktan yapmaya utanacağın bir şeyi gizlice yapmamak” (İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 155; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, I, 427; Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, XV, 205.) şeklinde daha çok ahlâkî değerler üzerinden tanımlamıştır.

³⁸ Bkz. Ebu'l-Huseyn Yahya b. Ebî'l-Hayr eş-Şâfî, *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfî*, XIII, 285; Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, XIX, 27. Nitekim Taberî (v. 310/923), yaşadığı dönemde murûet ehli kimselerin kıpkırmızı elbise giyinmediklerini gerekçe göstererek böyle elbiselerin giyilmesini hoş karşılamadığını ifade etmiştir. (İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, X, 306.)

³⁹ Nevevî, *Tahrîru elfâzi't-tenbîh*, s. 341; Komisyon, *el-Mevsûatu'l-fikhiyyeti'l-Kuveytiyye*, XXXVII, 33.

⁴⁰ Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, I, 427; İbrahim Üneys ve dğr., *Mu'cemü'l-vasît*, s. 897; Mübârekfûrî, *Mir'âtu'l-mefââtih*, I, 383; Muhammed Ebû Leys el-Hayrâbâzî, *Mu'cemü mustalahâti'l-hadîs ve ulûmuhu*, s. 139.

⁴¹ Bkz. Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhiru'l-ilm*, II, 303; V, 153. Nitekim İbn Hibbân *Ravzatu'l-ukalâ*'adlı eserinde konuyla ilgili olarak şu sözü nakletmiştir: “Din âlimleriyle birliktelik, kalpteki günah pasını kazır. Şahsiyetli insanlarla birliktelik ahlak üstünlüğüne delalet eder. Âlimlerle birliktelik ise, kalpleri temizler.” (İbn Hibbân, *Ravzatu'l-ukalâ*, s. 233-234.) Nitekim Dâvud b. Ebî Hind'e göre

yiyeceğın bırakılması⁴⁴, güzel konuşmak⁴⁵, sır tutmak⁴⁶, dînî konularla ilgili bilgi sahibi olmak⁴⁷, güzel ahlakla bezenmek⁴⁸, doğru sözlü olmak⁴⁹, elbisenin temizliği⁵⁰, kişinin kendi hakkını gözetmesi⁵¹ ve ihsan (ile ibadet etmesi)⁵² gibi hususlar murûet sahibi kimselerin vasıfları arasında zikredilmektedir.⁵³ Öte yandan; verilen sözde durmamak⁵⁴, çarşıda yiyip-içmek⁵⁵, alma düşüncesi olmaksızın kokucuda koku sürünmek⁵⁶, hacamatçının aynasına bakmak (açgözlülük)⁵⁷, koğuculuk/laf taşıyıcılık yapmak⁵⁸, hased etmek⁵⁹ ve kişinin gerek konuşmaları gerekse de giyim kuşamıyla

murûet, toplum içerisindeki saygın kimselerde bulunan bir haslettir. (Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhîru'l-ilm*, II, 303.)

⁴² Beyhakî, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, X, 574.

⁴³ Bkz. Beyhakî, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, VI, 409.

⁴⁴ Dîneverî, *el-Mücâlesetu ve cevâhîru'l-ilm*, III, 44.

⁴⁵ Bkz. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Âl Selmân, *el-Murûe ve havârimuhâ*, s. 37; Dîneverî, *el-Mücâlesetu ve cevâhîru'l-ilm*, III, 189. Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'ya yazdığı mektupta, Arapça öğreniminin murûeti arttırdığını ifade etmiş olması burada hatırlanabilir. (Bkz. Beyhakî, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, III, 210; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî*, II, 25.)

⁴⁶ Dîneverî, *el-Mücâlesetu ve cevâhîru'l-ilm*, V, 150.

⁴⁷ Dîneverî, *el-Mücâlesetu ve cevâhîru'l-ilm*, IV, 495.

⁴⁸ Bkz. Dîneverî, *el-Mücâlesetu ve cevâhîru'l-ilm*, IV, 483; İbn Hibbân, *Ravzatu'l-ukalâ*, s. 231.

⁴⁹ İbn Hibbân, *Ravzatu'l-ukalâ*, s. 231. Nitekim Ahnef b. Kays, “Yalancının murûeti yoktur” demiştir. (Bkz. Beyhakî, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, IX, 27; XI, 46.)

⁵⁰ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Mir'âtu'l-murûât*, s. 40.

⁵¹ Aksi takdirde varını yoğunu veren kimse verdiklerini misliyle isteyeceği ifade edilmiştir. (Ebû Bekir e-Sâmirî el-Harâitî, *Mekârimu'l-ahlâk*, s. 128.)

⁵² Ebû Bekir e-Sâmirî el-Harâitî, *Mekârimu'l-ahlâk*, s. 128.

⁵³ Benzeri diğer hususlar için ayrıca bkz. İbn Hibbân, *Ravzatu'l-ukalâ*, s. 230-232.

⁵⁴ Ebû Bekir e-Sâmirî el-Harâitî, *Mekârimu'l-ahlâk*, s. 83.

⁵⁵ Çarşıda insanların görmediği bir yerde gizlice yemek yenmesinde bir sakınca olmadığı da ifade edilmiştir. (Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, “Havârimu'l-murûe” , *Savtu'l-ümme*, XII/40, Aralık 2008, s. 20.)

⁵⁶ Râşid el-Bedâh, satın alma düşüncesi olmaksızın koku sürünmenin murûeti zedeleyeceğini ifade etmiştir. (Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, “Havârimu'l-murûe” , *Savtu'l-ümme*, XII /40, Aralık 2008, s. 21.)

⁵⁷ Bkz. İbn Hibbân, *Ravzatu'l-ukalâ*, s. 233. (Aclûnî, burada geçen “النظر في مرآة الحمام” ifadesini, başkasının elindekine tamâh etmek, açgözlülük şeklinde açıklamıştır. Bkz. Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ'*, II, 328.)

⁵⁸ Bkz. Seyyid Âsım Ali, *el-Murûe*, s. 35.

kendisini gülünç halde bırakması⁶⁰, yaşını söylemesi⁶¹, misafirine iş vermesi⁶², kendini övmesi⁶³ gibi hususların ise murûeti zedelediği ifade edilmiştir.

Murûet kavramı, belki de diğer ilimlerde olduğundan daha çok ahlak literatüründe kendine yer bulmuş, hem bizzat bu konuyla ilgili hem de murûet kapsamında değerlendirilebilecek hususları muhtevî pek çok eser, bu alanın müellifleri tarafından te'lif edilmiştir. Bu kapsamda Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin (v. 430/1038) *Mir'âtu'l-murûât*'ı murûet kavramıyla doğrudan ilgili olması hasebiyle önem arz etmektedir. Müellif çalışmasında murûete ilişkin hususları, ulemanın söz ve uygulamalarından örneklerle tespit etmiştir. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Âl Selmân'ın *el-Murûe ve havârimuhâ* adlı eseri ise konuyla ilgili te'lif edilen geniş kapsamlı muasır çalışmalardandır. Dört bölümden oluşan bu eserde; muhtelif ilim dallarının ortak kavramı olan murûetin lugat ve ıstılâhî manaları üzerinde durulmuş; murûet zaafî olarak değerlendirilen hususlar kısa açıklamalarla ele alınmıştır. Ayrıca, murûeti zedelediği düşünülen meslekler, âlimlerin görüşleri de nakledilmek suretiyle değerlendirilmiştir. Yine murûet zaafî addedilen hususların çokça görüldüğü kabile ve topluluklardan bahsedilmiş olması da ilgi çekicidir. Konuyla ilgili bir diğer muasır dönem çalışması ise, Seyyid Âsım Ali'nin *el-Murûe*'sidir. Kısa bir risâle olarak nitelendirilebilecek bu çalışmada ulemanın murûet tanımlamaları ve ahlâkî bir kavram olarak murûet ele alınmaktadır.

⁵⁹ Bkz. Seyyid Âsım Ali, *el-Murûe*, s. 35.

⁶⁰ Bkz. Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, "Havârimu'l-murûe", *Savtu'l-ümme*, XII /40, Aralık 2008, s. 21. Nitekim Rebîa' b. Ebî Abdurrahman şöyle demiştir: "Yolculukta da hazarda da (mukim iken de) murûet vardır. Yolculuğun murûeti; yol arkadaşlarına mümkün olduğunca az muhalefet ve Allah-u teala'm hoşnut olacağı şekilde şakalaşmaktır. İkâmet edilen yerin murûeti ise; mescide gitmek (câmilerde namaz kılmak), Kur'an-ı kerîm okumak, bolca arkadaş edinmektir." (Dîneverî, *el-Mücâlesetu ve cevâhiru'l-ilm*, II, 194; İbn Hibbân, *Ravzatu'l-ukalâ*, s. 232; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî*, II, 242.) Dolayısıyla kişinin şakalarında da ölçülü olması, kendini gülünç duruma düşürmemesi gerekmektedir.

⁶¹ Beyhakî, *Menâkıbu's-Şâfî*, II, 215.

⁶² Nitekim Ömer b. Abdulaziz bir gece kendisine misafir olarak gelen Recâ b. Hayve'nin, ışığı zayıflayan lambaya takviye yapmak istemesi üzerine, "Misafirini çalıştırmak murûete yakışmaz" demiştir. (Bkz. Muhammed b. Halef b. Merzubân, *el-Murûe*, s. 98.)

⁶³ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Mir'âtu'l-murûât*, s. 73.

“Murûet” kavramı, hakkında te‘lif edilen müstakil eserlerin yanısıra ahlâka dair pek çok çalışmada da gerek zımnî gerekse müstakil bir alt başlık halinde kendisinden bahsedilen kavramlardan biri olmuştur. Bu kapsamda hadisçi kimliğiyle öne çıkan İbn Hibbân’ın *Ravzatu’l-ukalâ ve nüzhetü’l-fuzalâ*’sı ile Mâverdî’nin (v. 450/1058) *Edebu’d-dîn ve’d-dünyâ*’sı zikredilmeye değerdir. Zira her ne kadar kitap isimlerinde “murûet” kelimesi yer almıyor olsa da, bu iki çalışma, muhteva açısından murûet kapsamına giren pek çok hususa değinen önemli eserlerdendir. Ayrıca her iki müellif de konuyla ilgili müstakil birer başlık açmış olup konuyu, âlimlerin değerlendirmeleri ve şiirlerle izah etmişlerdir.

C. Fıkıh Âlimleri Nezdinde Murûet

Âlimler tarafından, “Haram olmasa dahî, yapıldığı takdirde dînin muhâfaza edilemeyeceğini düşünündüren her türlü hal ve hareketten kaçınmak” şeklinde tanımlanan “murûet”⁶⁴, daha önce de ifade edildiği üzere kişinin yaşadığı zaman ve mekanda emsalleri gibi hayat sürmesidir.⁶⁵ İlk olarak İmam Şâfiî tarafından şâhidde bulunması gereken vasıflar arasında sarîh bir şekilde zikredilmiştir.⁶⁶ Kendisinden sonra bu tanımlı mevcut hâliyle ilk olarak meşhur Mâlikî fakihî Bâkılânî’nin (v. 403/1013) dile getirdiği ifade edilmektedir.⁶⁷ Sonrasında ise bu tanım pek çok fıkıh âlimi tarafından kabul edilmiştir. Bu sebeple murûet vasfı ve ona ilişkin mevzular fıkıh kitaplarında çoğunlukla “Şehâdet Bahisleri”⁶⁸ kapsamında ele alınmaktadır.

⁶⁴ Bkz. Ziyauddin el-Mısırî el-Mâlikî, *et-Tavzîh fî şerhi’l-muhtasari’l-fer’î li’bni’l-Hâcib*, VII, 469.

⁶⁵ Zekerîyya el-Ensârî, *Esnâ’l-metâlib*, IV, 347; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu’n-nazar*, I, 98.

⁶⁶ Murûet vasfının, sarîh bir şekilde râvîde aranan şartlar arasında zikredilmesi hususunda da İmam Şâfiî’nin etkisi söz konusu olduğundan, konunun ayrıntılarına, murûet vasfının hadis literatürüne girişinin tespit edildiği “Tarihsel Süreç İçerisinde Râvîde Aranan Şartlar ve Murûet Vasfı” başlığı altında yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Sayfa 39.

⁶⁷ <http://www.ahlalheeth.com/vb/showthread.php?t=126832> (erişim tarihi: 09/11/2016)

⁶⁸ “Şehâdet Bahisleri” altında murûet vasfının değerlendirildiği fıkıh kitapları için bkz. Şemsuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *eş-Şerhu’l-kebîr*, XII, 33; Nevevî, *Ravzatu’t-tâlibîn*, XI, 222; İbn Cüzey, *el-Kavânînu’l-Fıkhiyye*, s. 508; İbn Muflih el-Hanbelî, *el-Mubdî’*, VIII, 309; Ziyauddin el-Mısırî el-Mâlikî, *et-Tavzîh fî şerhi’l-muhtasari’l-fer’î li’bni’l-Hâcib*, VII, 469; Muhammed b. Ahmed İllîş, *Şerhu Minehi’l-Celîl*, VIII, 393.

Mezkûr bölümlerde; cimrilik⁶⁹ eşin insanların göreceği yerlerde öpülmesi⁷⁰ ve çokça şakalaşmak⁷¹ gibi ahlâka dar hususlar; raks etmek⁷², şarkı söylemek/dinlemek⁷³, tavra oynamak⁷⁴, güvercinlerle oynamak⁷⁵, satranç oynamak⁷⁶ gibi oyun-eğlenceye düşkünlük; bir bölgede giyilmesi âdet olmayan kıyafet giymek⁷⁷, erkeklerin çarşıda başı açık gezmeleri⁷⁸, çarşıda yiyip-içmek⁷⁹, imamın kendi ihtiyaçlarını satın alması⁸⁰ gibi örfe bağlı hususların ve deri tabaklayıcılığı,

⁶⁹ Karâfî, *ez-Zehîra*, X, 202; Ziyauddin el-Mısırî el-Mâlikî, *et-Tavzîh fî şerhi'l-muhtasari'l-fer'î li'bni'l-Hâcib*, VII, 465.

⁷⁰ Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, XIX, 23.

⁷¹ Muhammed Emîr Mâlikî, *Dav'u'ş-şumû'*, IV, 116; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, XI, 40; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, XIX, 23.

⁷² Gazzâlî, *el-Vasît fî'l-mezheb*, VII, 353; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, XIX, 23.

⁷³ İbn Cüzey, *el-Kavânînu'l-Fıkhîyye*, s. 509; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, XIX, 23. Özellikle süreklilik arz etmesi durumunda murûeti zedelediği ifade edilmiştir. (Bkz. Muhammed Emîr Mâlikî, *Dav'u'ş-şumû'*, IV, 116.)

⁷⁴ İbn Muflih el-Hanbelî, *el-Mubdî'*, VIII, 313.

⁷⁵ Gazzâlî, *el-Vasît fî'l-mezheb*, VII, 353; Şemsuddîn Kudâme el-Makdîsî, *eş-Şerhu'l-kebîr*, XII, 38; Ziyauddin el-Mısırî el-Mâlikî, *et-Tavzîh fî şerhi'l-muhtasari'l-fer'î li'bni'l-Hâcib*, VII, 469; Zekeriyya el-Ensârî, *Esnâ'l-metâlib*, IV, 347.

⁷⁶ Gazzâlî, *el-Vasît fî'l-mezheb*, VII, 353; Zekeriyya el-Ensârî, *Esnâ'l-metâlib*, IV, 347; Ziyauddin el-Mısırî el-Mâlikî, *et-Tavzîh fî şerhi'l-muhtasari'l-fer'î li'bni'l-Hâcib*, VII, 469; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, XIX, 23.

⁷⁷ Zekeriyya el-Ensârî, *Esnâ'l-metâlib*, IV, 347. (Yine fukahânın cübbe giymesi veya takke takması ve bu kıyafetlerle bunların giyilmesinin hoş karşılanmadığı beldelelere gitmesi de murûeti zedeleyici hususlar arasında zikredilmiştir. Bkz. Gazzâlî, *el-Vasît fî'l-mezheb*, VII, 353; Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 232; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, XIX, 23; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, 98.)

⁷⁸ İmam en-Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 232; Zekeriyya el-Ensârî, *Esnâ'l-metâlib*, IV, 347; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, 98.

⁷⁹ Gazzâlî, *el-Vasît fî'l-mezheb*, VII, 353; Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 232; İbn Cüzey, *el-Kavânînu'l-Fıkhîyye*, s. 508; Muhammed b. Ahmed İlliş, *Şerhu Minehi'l-Celîl*, VIII, 387. Ancak burada ufak bir lokma kastedilmemiştir. (Şemsuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *eş-Şerhu'l-kebîr*, XII, 33.) Ayrıca kişinin çarşı esnafından olması da bu kapsamın dışında kabul edilmiştir. (Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 232.) Burada "إِلَّا أَنْ يَكُونَ الشَّخْصُ سُوقِيًّا" ifadesi yer almaktadır.

⁸⁰ Yine kişi evinin ihtiyaçlarını (hamallara para vermemek için) cimriliği sebebiyle kendisi taşıyorsa murûetinin zedelendiği ifade edilmiştir. (Bkz. Gazzâlî, *el-Vasît fî'l-mezheb*, VII, 353; Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 232; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, 98.) Bununla birlikte her ne kadar imamın kendi ihtiyaçlarını satın alması murûeti zedeleyen hususlar arasında zikredilmişse de İbn

hacamatçılık⁸¹ kasaplık, ayakkabıcılık⁸² gibi kerih görülen mesleklerin murûeti zedelediği ifade edilmektedir.

Ahlak alanında yaptığı çalışmalarla da temâyüz eden meşhur Şâfiî fakîhi Mâverdî, Şâfiî fikhına dair yazdığı *el-Hâvî* adlı eserinde murûet zaaflarını üçlü taksime tâbî tutmuştur. Burada murûet zaaflarını; gereksiz konuşma ve edebe aykırı gülüşmelerden kaçınmak gibi adâlette şart koşulan, yemek yeme ve su içmede aşırıya kaçma gibi adâlette şart koşulmayan ve hakkında ihtilaf olunanlar olmak üzere üç kısımda değerlendirmiştir.⁸³ Hakkında ihtilaf olunan murûet zaaflarını ise, âdetler ve meslekler olarak ikiye ayırmıştır. Ayrıca zaaf addedilen âdetler hususunda, sıyânet ehlinin giyim-kuşamı, yeme-içmesi ve davranışlarının esas alınacağını belirtmiştir. Yine bu başlık altında belirttiği üzere, hakkında ihtilaf olunan murûet zaafları adâlete dört şekilde etki eder:

“1- Mübah görüldüğü için adâlet şartları içinde itibâr edilmez (Bu noktada bir şeyi Hz. Peygamber ve ashabının caiz kılmış olması belirleyicidir),

2- Adâleti etkiler,

3- Kişi bu davranışı küçüklüğünde yaparsa adâletine zarar vermez, ancak büyükken yaparsa adâleti zedeler, (Ayakta veya durgun suya bevletmek gibi),

4- Dîne mahsus bir şey ise adâleti zedeler. Dünyaya mahsus (Yolda yemek yemek, erkeklerin toplum içinde başı açık gezmesi veya yalınayak yürümesi gibi) bir şey ise adâleti zedelemeyiz.”⁸⁴

Hacer, Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde konuyla ilgili olarak “İmamın Kendi İhtiyaçlarını Satın Alması” adıyla başlık açtığını ifade etmiştir. Ona göre Buhârî'nin böyle bir başlık açmış olması, imamın kendi ihtiyaçlarını satın almasının murûeti zedelediği vehmini ortadan kaldırmaktadır. (İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, IV, 319.) Ayrıca bu davranış tevâzu icâbı yapılıyor ise murûeti zedelemeyeceği ifade edilmiştir. (Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, I, 98.)

⁸¹ Ebu'l-Huseyn Yahya b. Ebi'l-Hayr eş-Şâfiî, *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, XIII, 285; Ziyauddîn el-Mısırî el-Mâlikî, *et-Tavzîh fî şerhi'l-muhtasari'l-fer'î li'bni'l-Hâcib*, VII, 469; Muhammed Emîr Mâlikî, *Dav'u's-şumû'*, IV, 116.

⁸² Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, XIX, 28.

⁸³ Bkz. Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, XVII, 150-151.

⁸⁴ Bkz. Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, XVII, 152-153.

Mâverdî ayrıca kerih görülen meslekleri de müsterzel olan (kişiyi alçattığı düşünülen/şahsiyeti zedeleyen)⁸⁵ ve müsterzel olmayan (ziraat, sanat) olmak üzere iki kısımda değerlendirmiştir.⁸⁶ Maverdî'nin mezkûr taksîmî ulemâ nazarında da hüsnü kabul görmüş, konuya temas edilen pek çok eserde kendisine atıfta bulunulmuştur.⁸⁷

Murûet vasfı, fıkıh ilminde şâhidde bulunması gereken vasıflardan biri olarak kabul edildiğinden⁸⁸, olası bir zaafın şehâdete etkisinin tespiti önem arz etmektedir. Bununla birlikte bazı âlimler burada zikredilen fiillerin murûeti zedeleyebilmesi için süreklilik arzetmesi gerektiği kanaatindedirler.⁸⁹ Aksi takdirde onlara göre, zikredilenlerden herhangi birini bir sefer yapmış olmak murûeti zedelemeyiz.⁹⁰

Netice itibariyle “murûet”, Arap toplumunun genelinde, gerek İslam öncesi gerek İslâm'la birlikte geçen süreç içerisinde büyük önem atfedilen bir vasıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahlak ve fıkıh literatüründe konuyla ilgili yapılan tanımlama ve değerlendirmeler birlikte okunduğunda hem sosyal hayat hem de dînî yaşantı açısından pek çok unsuru içerisinde barındırdığını söylemek mümkündür. Hadis literatüründe ise, “murûet”, râvîde aranan şartlardan biri olarak, fıkıh literatürüne benzer bir kapsamda ele alınmıştır.

⁸⁵ Çeşitli sebeplerle toplum nezdinde hoş karşılanmayan mesleklerdir. Deri tabaklayıcılığı ve kokusuyla insanlara rahatsızlık veren kasaplık bu kapsamda değerlendirilmiştir.

⁸⁶ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, XVII, 153.

⁸⁷ Bkz. Zerkeşî, *en-Nüket*, III, 326; Sehâvî, *el-Gâye fî şerhi'l-Hidâye*, I, 119; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 6.

⁸⁸ Bkz. Birmâvî, *el-Fevâidu's-seniyye*, II, 124.

⁸⁹ Bkz. Şemsuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *eş-Şerhu'l-kebîr*, XII, 34; Ziyauddin el-Mısrî el-Mâlikî, *et-Tavzîh fî şerhi'l-muhtasari'l-fer'î li'bni'l-Hâcib*, VII, 469; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Âl Selmân, *el-Murûe ve havârimuhâ*, s. 63. Nitekim âlimler nezdinde murûet zaafı olduğu ifade edilen fiil, mübah olmakla beraber kişinin aşağılanacağı (rezail) davranışlardan ise devamlılık esas alınır. (Ebû Ubeyde Meşhûr b. Âl Selmân, *el-Murûe ve havârimuhâ*, s. 63.) (Murûet zaafı hususunda sürekliliğin hükme etki ettiğine dair ayrıca bkz. 764, 965 no'lu dipnotlar.

⁹⁰ Bkz. Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *el-Muğnî*, X, 150; Ziyauddin el-Mısrî el-Mâlikî, *et-Tavzîh fî şerhi'l-muhtasari'l-fer'î li'bni'l-Hâcib*, VII, 468.

II. MURÛET KAVRAMININ HADİS LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ

Murûet kavramının hadis ilmindeki yeri ve önemini tespit açısından hadis metni kaynaklarında ve muhaddisler nezdinde murûet vasfına ilişkin değerlendirmelerin bir arada görülmesi önem arz etmektedir. Bu kapsamda hadis literatüründe murûet kavramı, “Hadislerde Murûet”, “Muhaddisler Nezdinde Murûet” ve “Murûet Vasfının Bâzı Ta‘n Sebepleriyle Münasebeti” olmak üzere üç başlık altında ele alınacaktır. “Hadislerde Murûet” başlığı altında açıkça murûet kelimesinin zikredildiği rivâyetler değerlendirilecek; “Muhaddisler Nezdinde Murûet” başlığı altında ise, muhaddislerin murûet tanımlamaları ve murûetin hadis usûlü kaynaklarında ele alınış biçimleri incelenecektir. Böylece murûet kavramının hadis metin ve usûl kaynaklarındaki yeri, önemi ve kapsamına dair fikir edinilmiş olacaktır. Murûet vasfının, ilişkili olduğu düşünülen bazı ta‘n sebepleriyle münasebetinin tespiti ise, kavramın hadis literatüründeki yerinin ve sınırlarının belirginleşmesine katkı sağlayacaktır.

A. Hadis Kaynaklarında Murûet Kavramı

Ahlak literatüründe en geniş kapsamıyla ele alınan “murûet” kavramı, fıkıh literatüründe şâhidde bulunması gereken vasıflardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Belki de bunun bir neticesi olarak, ahlakla ilgili kaynaklarda murûet vasfı kapsamında değerlendirilebilecek hususlar pek geniş yer tutarken fıkıh literatüründe genellikle bir alt başlık halinde ele alınmıştır. Hadis usûlü eserlerinde ise murûet vasfı, râvîde aranan adâlet vasfının bir unsuru olarak değerlendirilmiş olup kapsam ve ele alınış biçimleri açısından fıkıh literatürüyle benzerlik artzirmektedir. Ayrıca Hadis literatüründe, usûl kaynaklarının yanısıra hadis metni kaynaklarında ve şerhlerde de murûete ilişkin bilgi ve değerlendirmeler bulmak mümkündür.

1. *Hadislerde Murûet*

Murûeti oluşturan unsurlara dair pek çok rivâyet bulunmakla beraber, “murûet” kelimesinin bizzat geçtiği rivâyet sayısı azdır. Hadis kaynaklarında “murûet” kelimesinin taranması sonucu tekrarsız merfû üç; sahih ve merfû iki rivâyet tespit edilebilmiştir. Muhammed b. Halef b. Merzubân da (v. 309/921), içerisinde “murûet” kelimesi geçen merfû, mevkuf ve maktû rivâyetleri derlediği *el-Murûe* adlı

eserinde⁹¹ “murûet” kelimesinin açıkça yer aldığı on bir merfû rivâyet tespit etmiştir.⁹² Ancak söz konusu metinler, arasındaki ufak farklar göz önünde bulundurulmadığı takdirde tekrarsız üç rivâyete tekâbul etmektedir.

Sarih bir şekilde “murûet” kelimesinin yer aldığı birinci rivâyette Hz. Peygamber, “*Kişinin saygınlığı dînidir, murûeti akıldır, asâleti ise ahlâkıdır*” (كَرَمُ الْمَرْءِ دِينُهُ، وَمُرُوَّتُهُ عَقْلُهُ وَحَسَبُهُ خُلُقُهُ)⁹³ buyurmaktadır. Mezkûr hadiste murûet akılla ilişkilendirilmiştir. İbn Hibbân’a göre burada kastedilen akıl, “Doğru yolda olmanın ve hatalardan kaçınmanın bilgisi”ni temsil etmektedir. Bu sebeple ona göre, akıl sahiplerinin güçleri yettiğince nefislerinde murûeti ikâme ettirmeleri gerekmektedir.⁹⁴

Hadis âlimleri söz konusu rivâyetin sıhhatine ilişkin çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Nitekim Hâkim en-Nîsâbûrî (v. 405/1014), bu rivâyetin Müslim’in (v. 261/875) şartlarına uygun “sahih” bir rivâyet olduğunu belirtmiştir. Zehebî ise (v. 748/1348), *Telhîs*’inde rivâyetin isnadında bulunan Müslim b. Hâlid ez-Zencî’nin (v. 180/796) “zayıf” bir râvî olduğunu, ancak bu rivâyetin destekleyici tariklerinin (şevâhidi) bulunduğunu ifade etmektedir.⁹⁵ Mezkûr rivâyete ilişkin değerlendirmelerde bulunan Şuayb el-Arnaût⁹⁶ (v. 2016) ve Elbânî de

⁹¹ Muhammed b. Halef b. Merzubân, *el-Murûe ve mâ câe fî zâlike ani’n-Nebî ve ani’s-sahâbeti ve’t-tâbiîn* (thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), Daru İbn Hazm, Beyrût 1999. (Mezkûr eser 2009 yılında Yusuf Eğinç tarafından Türkçe’ye çevirilip *Hadislerde Mürüvvet* adıyla Ocak yayıncılık vasıtasıyla neşredilmiştir.)

⁹² Rivâyetlerin ayrıntılı değerlendirmeleri için Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIV, 381-382. (muhakkikin dipnotları); Muhammed b. Halef b. Merzubân, *el-Murûe ve mâ câe fî zâlike ani’n-Nebî ve ani’s-sahâbeti ve’t-tâbiîn*, s. 24-34.

⁹³ Rivâyetin benzer ibârelerle yer aldığı diğer kaynaklar için Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIV, 381; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, II, 233; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, VII, 5; Dârekutnî, *Sünen*, IV, 466; Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, I, 212; II, 177; Beyhakî, *el-Âdâb*, s. 67; *es-Sünenü’l-kübrâ*, VII, 219; X, 328; *el-Câmi’ li şuabi’l-îmân*, X, 384; Muhammed b. Halef b. Merzubân, *el-Murûe ve mâ câe fî zâlike ani’n-Nebî ve ani’s-sahâbeti ve’t-tâbiîn*, s. 25. (muhakkikin dipnotu) (Eserin muhakkiki Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, bu rivâyetin “zayıf” olduğunu ifade etmiştir.)

⁹⁴ Bkz. İbn Hibbân, *Ravzatu’l-ukalâ*, s. 229.

⁹⁵ Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, I, 212; II, 177.

⁹⁶ Dârekutnî, *Sünen*, IV, 466 (Muhakkikin dipnotu).

(v. 1999)⁹⁷ bu rivâyetin “zayıf” olduğu kanaatindedirler. Bu rivâyet ayrıca hadis kaynaklarında Hz. Ömer’in (v. 23/644) sözü olarak da nakledilmiştir.⁹⁸ Mezkûr rivâyeti hem merfû hem de mevkuf hâliyle nakleden Beyhakî’nin (v. 458/1066), mevkuf tarikin isnadının “sahih” olduğunu ifade etmiş olduğu görülmektedir.⁹⁹

Sarih bir şekilde “murûet” kelimesinin yer aldığı ikinci merfû rivâyet ise, “*Murûet sahiplerine ceza vermekten sakının*” (تَجَافُوا عَنْ عُقُوبَةِ ذِي الْمُرُوَّةِ)¹⁰⁰ rivâyetidir. Rivâyetin metninden ilk bakışta her ne kadar her türlü cezanın kastedildiği akla geliyorsa da, söz konusu hadisin şerhinde, had cezasına sebep olacak fiillerin bu kapsamda değerlendirilemeyeceği ifade edilmiştir.¹⁰¹

el-Câmiu’s-sağîr’in muhakkiki Elbânî mezkûr rivâyetin “sahih” olduğunu belirtmektedir.¹⁰² Ayrıca “murûet” yerine “hey’et sahipleri” kelimesinin yer aldığı rivâyet daha fazla kaynakta yer almakta ve daha sağlam kabul edilmektedir.¹⁰³ Nitekim Elbânî bunlardan, *Sünen-i Ebû Dâvud*’da geçen rivâyetin “sahih” olduğunu belirtmiş¹⁰⁴, Şuayb el-Arnaût ise, *Müsned*’deki rivâyetin diğer tarîkleriyle birlikte “ceyyid” hükmünde olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca rivâyetin diğer tarîkleri ile birlikte kapsamlı bir değerlendirmesini de yapmıştır.¹⁰⁵

İbnu’l-Merzubân’ın zikrettiği üçüncü merfû rivâyette ise, Hz. Peygamber Sakîf kabilesinden birine murûetin ne olduğunu sorar, o ise, “insâf ve ıslah” cevabını

⁹⁷ Münâvî, *Feyzu’l-kadîr*, IV, 550 (Muhakkik dipnotu).

⁹⁸ Rivâyetin Hz. Ömer’in sözü olarak yer aldığı kaynaklar için Bkz. Muvatta, Cihâd, 936; Ali b. el-Câ’d, *Müsned*, s. 435; Dârekutnî, *Sünen*, IV, 466; Beyhakî, *el-Âdâb*, s. 67; *es-Sünenü’l-kübrâ*, X, 329.

⁹⁹ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, X, 329. (Konuyla ilgili yazdığı makalede Ömer Özpinar, bu durumun hadisin *aslının*, mevkuf olduğu düşüncesine sevkettiğini ifade etmiştir. Bkz. Ömer Özpinar, “Hadis ve Fıkıh Edebiyatında Ortak bir Kavram: Murûet”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz/2011, s. 117.)

¹⁰⁰ Taberânî, *el-Mu’cemü’s-sağîr*, II, 118; Ebû Ca’fer et-Tahavî, *Şerhu Müşkili’l-âsâr*, VI, 150; Elbânî, *Sahîhu’l-Câmi’i’s-sağîr*, I, 562.

¹⁰¹ Emîr es-San’ânî, *Tenvîru Şerhu’l-Câmi’i’s-sağîr*, V, 5.

¹⁰² Elbânî, *Sahîhu’l-Câmi’i’s-sağîr*, I, 562. (muhakkikin dipnotu)

¹⁰³ Bkz. İshak b. Râhûye, *Müsned*, II, 597; Ebû Dâvud, *Hudûd*, 4; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, I, 296.

¹⁰⁴ Ebû Dâvud, *Hudûd*, 4 (muhakkikin dipnotu).

¹⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXXII, 300-305.

verir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “*Bizde de böyledir*” buyurmuştur.¹⁰⁶ Ancak tespit edilebildiği kadarıyla bu rivâyet muteber hadis kaynaklarında yer almamaktadır.¹⁰⁷ Hadis kaynaklarında, Hz. Peygamber’e nispetle nakledilen, “*Kişinin, konuştuğu esnada kardeşini dinlemesi murûetindedir*” gibi rivâyetler ise âlimler nezdinde ya şiddetli zayıf veya uydurma kabul edilmiştir.¹⁰⁸

Netice itibariyle mütekaddim dönem hadis kaynaklarında, sarih bir şekilde “murûet” kelimesinin geçtiği birkaç rivâyet bulunmakla birlikte, “sahih” kabul edilen merfû iki rivâyet tespit edilmiştir.¹⁰⁹ Ayrıca “*Murûet sahiplerine ceza vermekten sakının*” rivâyeti, “hey‘et sahiplerine” ibaresinin geçtiği tarikle İshak b. Râhûye’nin (v. 238/853) *Müsned*’i başta olmak üzere erken dönem hadis kaynaklarında yer

¹⁰⁶ Bkz. İbn Ebî‘d-Dünyâ, *Islâhu‘l-mâl*, s. 52, 59; Ebû Nuaym, *Hilyetü‘l-evliyâ*, III, 155. Kaynaklarda zikredilen benzer bir rivâyet ise şöyledir: Hz. Ali, oğlu Hasan’a murûetin ne olduğunu sormuş o da, “İffet (başkasına el açmamak) ve malın (idâresini iyi yaparak) ıslah edilmesi” cevabını vermiştir. (Taberânî, *el-Mucemü‘l-kebîr*, III, 68; Ebû Nuaym, *Hilyetü‘l-Evliyâ*, II, 35.) Yine başka bir rivâyette Muaviye, Abdulkays’tan bir adama: “Aranızda neye murûet dersiniz?” diye sormuş o adam da: “İffet (başkalarına el açmamak) ve bir meslek sahibi olmak” cevabını vermiştir. Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü‘l-kübrâ*, X, 329) Aynı rivâyet Ahnef b. Kays’la ilgili olarak da nakledilmiştir. Bkz. Ebû Tâhir es-Silefî, *et-Tuyûriyyât*, III, 882; Ebû Yâ‘lâ İbnu‘l-Ferrâ, *Cüz‘ün fihi sittetu mecâlis*, s. 97; Dîneverî, *el-Mücâlesetu ve cevâhîru‘l-ilm*, III, 187.

¹⁰⁷ Nitekim Muhammed Hayr Ramazan Yusuf aynı hadisin iki tarikenden birinin mu‘dal, diğerinin ise, isnadının “garib” olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Âl Selmân, *el-Murûe*, s. 27, 28.

¹⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘ li ahlâki‘r-râvî*, I, 195; Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdisî, *Kitâbu‘l-mutehâbbîne fi‘llâhî*, s. 54. (Hatîb’in *el-Câmi‘*’inin muhakkiki Mahmud Tahhân, mezkûr rivâyetin meşhur hadis kaynaklarında yer almadığını ve bu isnadın ise Abdullah b. Hırâş sebebiyle “çok zayıf” veya “uydurma” olabileceğine işaret etmiştir. (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘ li ahlâki‘r-râvî*, I, 195.) Elbânî ise, mezkûr rivâyetin “uydurma” olduğu ifade etmiştir. (Elbânî, *Silsiletü‘l-ehâdîsi‘d-daîfe ve‘l-mevzûa*, X, 22.)

¹⁰⁹ Bununla birlikte Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âl Selmân, *el-Murûe ve havârimuhâ* adlı eserinde “murûet” kelimesinin geçtiği sahih-merfû bir rivâyet bulamadığını ifade etmiştir. Bkz. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âl Selmân, *el-Murûe ve havârimuhâ*, s. 19. Bununla birlikte müellif “murûet” kelimesinin geçtiği diğer rivâyetleri kısaca değerlendirmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âl Selmân, *el-Murûe ve havârimuhâ*, s. 19-28.)

almakta ve “sahih” hükmünde olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁰ Her ne kadar “murûet” kelimesinin yer aldığı az sayıda rivâyet tespit edilmiş olsa da murûet vasfı kapsamında değerlendirilebilecek olan değerler bütününü Hz. Peygamber’in hadislerinde müşâhede etmek mümkündür.¹¹¹ Dolayısıyla hadislerde murûet kavramının kapsamını tespit çok daha geniş kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir.

2. Muhaddisler Nezdinde Murûet

Hadisleri nakletme görevini üstlenen râvîlerin bir takım vasıfları hâiz olması gerektiği hususunda birleşen âlimler özellikle adâlet vasfının gerekliliği üzerinde durmuş, bu vasfı taşımayan kimselerden hadis nakledilmeyeceğini ifade etmişlerdir. Murûetin adâlet vasıfları arasında zikredilişi ve usûl kaynaklarına girişi geç bir döneme tekâbül ediyor olsa da hadis âlimleri, ilk dönemlerden itibaren rivâyetini kabul edecekleri râvînin, günlük yaşantısına ve hey’etine (dış görüntüsüne) de bakmış, saygın kişiliğe sahip olmasını gerekli görmüşlerdir.¹¹² Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere İbrahim en-Nehaî hadis alacakları râvînin “dış görünüş ve yaşantısına” baktıklarını söylemiş¹¹³, muâsırı Hasan-ı Basrî ise, “Murûeti olmayanın dîni yoktur”¹¹⁴ sözüyle yaşadıkları dönemde dînin ancak murûetle tamamlanacağı algısının mevcudiyetini gözler önüne sermiştir. İmam Malik de ilim talibinin; vakarlı, sekînet ve huşû sahibi ve kendisinden önceki ulemanın yoluna tâbî olması gerektiğini ifade etmektedir.¹¹⁵ Dolayısıyla ilk dönemlerden itibaren muhaddisler nezdinde râvîlerin, dîniyle birlikte ahlâki anlamda da kemâle ermiş kimseler olmasının gerekli görüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Hârun er-Reşîd, “Murûet hadis

¹¹⁰ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 165; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLII, 300; Ebû Dâvud, *Hudûd*, 4; Dârekutnî, *Sünen*, IV, 287. (*Müsned* ve *Sünen*’lerin eserin de muhakkiki olan Şuayb el-Arnaût, mezkûr hadisin şevâhidleriyle birlikte “ceyyid” hükmünde olduğunu ifade etmiştir); Beyhakî, *el-Âdâb*, s. 56.

¹¹¹ Konuya ilişkin örnekler için bkz. Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Mir’âtu’l-murûât*, s. 18-23.

¹¹² Kaynaklarda ilim ehlinin hadis tahammül edecekleri râvîleri seçme hususunda çok müteşeddîd davrandıkları nakledilmektedir. Konuyla ilgili olarak Hasan b. Sâlih, “Biz bir kimseden hadis nakledeceğimizde onu öyle soruştururduk ki, nihayetinde bize “Onu evlendirmek mi istiyorsunuz?” diye sorarlardı” demektedir. (Ebû Sa’d el-Muallimî el-Yemânî, *el-Envâru’l-kâşife*, s. 90.)

¹¹³ İleride bahsedilecek bkz. Sayfa 39.

¹¹⁴ İbn Hibbân, *Ravzatu’l-ukalâ*, s. 230.

¹¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li ahlâki’r-râvî*, I, 156.

ehlinde, kelâm (tartışma) Mu'telizede, yalan ise Rafizîlerde vardır” sözüyle ehli hadîsin murûet sahibi kimseler olduğuna dikkat çekmektedir.¹¹⁶ Ayrıca bu söz ile hadis ehlinde olmayı isteyen veya muhaddis kimliği taşıyan kişilere de bir misyon ve kimlik biçilmiş olmaktadır. Dolayısıyla âlimlere göre râvî ve şâhidin, çarşıda yemek yemek, çokça şakalaşmak gibi murûet zaafı addedilen pek çok şeyden de uzak durması gerekmektedir.¹¹⁷ Münâvî'ye göre, bu gibi zaafı bulunan kimse umursamaz ve sorumsuz kabul edilir. Dolayısıyla böyle birinin Hz. Peygamberin hadisleri hususunda ihmalkar davranıp davranmayacağından emin olunamaz.¹¹⁸

Kapsadığı konular dolayısıyla geniş bir anlam çerçevesine sahip olan murûet, hadis âlimleri tarafından pek çok farklı şekilde tanımlanabilmiştir. Nitekim İbn Hibbân (v. 354/965) bir sözünde murûetin şu iki hasletten ibaret olduğunu söylemektedir: “Allah’ın ve insanların kerih gördüğü şeylerden uzak durmak ve Allah’ın ve insanların hoşnut olacağı şeyleri yapmak.”¹¹⁹ Burada Allah’ın kerih görmesi veya sevmesiyle kastedilen, şeriat; insanların kerih görmesi veya sevmesiyle kastedilen ise sahih örf olsa gerektir. Begavî ise (v. 516/ 1122), murûeti, güzel hey’et, sîret, yaşantı ve mesleğe delâlet eden ve terki hâlinde hayânın azlığını gösteren bir haslet olarak tarif etmiştir.¹²⁰

Nevevî (v. 676/1277) murûeti, “Kişinin yaşadığı zaman ve mekanda emsallerinin ahlâkı ile ahlaklanması” şeklinde tanımlamıştır.¹²¹ Ali el-Kârî'ye göre ise (v. 1014/1605) murûet, doğru sözlü olmak, kardeşlerin eziyetlerine tahammül etmek, insanlara bol bol ihsanda bulunmak ve komşuya eziyet etmemek suretiyle kişiliği kemâle erdirmektedir.¹²² Yine murûet, “Nefsi, insanların aşağılık ve düşük

¹¹⁶ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 307. Râmeürmüzî de *el-Muhaddisu'l-fâsıl* adlı eserinde ehli hadîsin murûet sahibi kimseler olduğunu belirtmiştir. (Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 307.) Murûetin, Hicaz bölgesinde yaygın bir haslet olduğu da ifade edilmektedir. Bkz. Ebû Bişr ed-Dûlâbî, *el-Künâ ve'l-esmâ*, I, 310.

¹¹⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111.

¹¹⁸ Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, III, 181.

¹¹⁹ İbn Hibbân, *Ravzatu'l-ukalâ*, s. 232.

¹²⁰ Begavî, *Şerhu's-sünne*, X, 128.

¹²¹ Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âl Selmân, *el-Murûe ve havârimuhâ*, s. 16.

¹²² Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 248.

seviyeli olarak değerlendirdiği davranışlardan muhafaza etmek”¹²³ veya “Kişinin, giyimi, yürüyüşü, hareketleri ve diğer vasıflarında emsallerinin ahlakıyla ahlaklanması”¹²⁴ şeklinde de ta‘rif edilmiştir.

Âlimler, murûet ehlinin hem günlük yaşantısında hem de insanlarla ilişkilerinde yüksek ahlâkî vasıflara sahip olması gerektiğine işaret etmişlerdir. Bu kapsamda; yemeğe başlamadan elleri yıkamak¹²⁵, üç parmakla yemek¹²⁶, kardeşlere ikramda bulunmak¹²⁷ ve anne-babaya iyilik¹²⁸ gibi dînî; kişinin evinin kapısının önünde oturması¹²⁹ gibi örfî; tevâzû¹³⁰, güzel ahlak¹³¹, gibi ahlâkî unsurların yanısıra; âlimin elbisesine mürekkep bulaşması¹³², defter taşımak¹³³ gibi ilim ehline dâir hususlar da murûet ehlinin vasıfları arasında zikredilmiştir. Yine kaynaklarda murûet sâhibi kimsenin güler yüzlü olan, konuşulduğunda en güzel şekilde dinleyen,

¹²³ Ahmed Muhammed Nureddîn, “Havârimu’l-murûe ve eseruhâ fi adâleti’r-ruvât”, *Mecelletu’l-bahsi’l-ilmî ve’t-turâsi’l-Arabî*, V/1982, s. 73.

¹²⁴ Bkz. Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, IV, 14; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 248.

¹²⁵ İbnu’l-Mulakkin, *et-Tavzîh li şerhi Câmii’s-sahîh*, XXVI, 81.

¹²⁶ Kadı İyaz, *İkmâlu’l-Mu’lim*, VI, 502.

¹²⁷ Beyhakî, *el-Câmi’ li şuabi’l-îmân*, VI, 409.

¹²⁸ Beyhakî, *Kitâbu’z-zühd*, s. 100.

¹²⁹ Nitekim Talha b. Ubeydullah, “Kişinin kapısının önünde oturması murûettendir” demiştir. (Abdulhâlik ed-Dimaşkî, *Kitâbu’l-mu‘cem*, s. 182.)

¹³⁰ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, X, 329; Şemsuddîn es-Sefîrî eş-Şâfiî, *el-Mecâlisu’l-vâziyye*, II, 145.

¹³¹ İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, V, 115; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, X, 329; *Kitâbu’z-zühd*, s. 100.

¹³² Nitekim İbrahim en-Nehaî, “Âlimin elbisesindeki veya elbisesinin kenarındaki mürekkep murûet alâmetidir” demektedir. (İbnu’l-Mulakkin, *el-Mukni’ fi ulûmu’l-hadîs*, I, 363; Kadı İyaz, *el-İlmâ’*, s. 173.) Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: İmam Şafîî beni, onun meclisinde elbisemin üzerindeki mürekkebi kapatmaya çalışırken gördü ve “Niçin onu gizliyorsun? Kişinin elbisesindeki mürekkep murûetindedir. Çünkü gözler onu siyah görür, ancak o kalpte nurdur.” (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li ahlâki’r-râvî*, I, 251.) Çünkü bu onun ilimle iştigaline işaret eder. İbnu’l-Arâbî, Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin elbisesinin mürekkep yağmışçasına mürekkeplendiğini söylemiştir. Mâverdî de Ubeydullah b. Süleyman’ın elbisesinde sarı leke görüp onu mürekkeple boyadığını ve “Mürekkep bize safrandan güzel gelir” dediğini nakletmiştir. (Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, III, 97.)

¹³³ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu’l-ilm*, s. 139.

kendisine muhalefet edildiğinde en uygun tavırları sergileyen kimse olduğu ifade edilmektedir.¹³⁴

Görüldüğü üzere ulemânın murûet tanımlamalarında, yüksek ahlâkî melekelerle sâhip olma¹³⁵, Müslüman onuruna yakışır tavırlar sergileme¹³⁶ ve içerisinde bulunan toplumun örfüne uygun bir yaşantı vurgulanmıştır. Ayrıca murûeti zedelediği ifade edilen bu davranışlar hususundaki “tekrar” kaydı¹³⁷ ve söz konusu davranışların kişinin yaşantısında dikkat çekecek derecede yer tutması da hükme etki eden hususlar olarak değerlendirilmiştir.¹³⁸

Murûete ilişkin hususların belirlenmesinde yalnızca şariat değil örf de¹³⁹ belirleyici rol oynamaktadır. Örfle bağlı hususlar ise şahıs ve beldelere göre değişiklik arz eder.¹⁴⁰ Bu sebeple nice beldede murûetten addedilen hal ve hareket bir başkasında zaaf sayılabilmiştir.¹⁴¹ Bu noktada, murûetin, insanların yaşadığı zaman ve beldelerin örf ve adetlerine göre belirlenen bir özellik olması, ölçü ve sınırlarını belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Hatta Sehâvî, bu nedenle zaman zaman hatalı değerlendirmelere rastlandığını ifade etmektedir.¹⁴²

Murûet kavramı ve bu kapsamdaki mevzular hadis usûlü eserlerinde genellikle “Hadisi Makbul Râvîde Aranan Şartlar”¹⁴³ başlığı altında ele alınmıştır.

¹³⁴ Bkz. Ebû Bısr ed-Dûlâbî, *el-Künâ ve'l-ismâ*, III, 1102; Beyhakî, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, IX, 27; X, 407.

¹³⁵ Nitekim İbn Abbas, kişinin edebinin murûetine delâlet ettiğini söylemektedir. (Ebû Tâhir es-Silefî, *et-Tuyûriyyât*, IV, 1325.)

¹³⁶ Nitekim dinin muhafazası, sıla-i rahim ve malın ıslâhı gibi hususlar da murûet ehlinin vasıfları arasında zikredilmektedir. (Bkz. Beyhakî, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, VI, 409.)

¹³⁷ Bkz. Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, s. 97.

¹³⁸ Bkz. Abdullah Karahan, *Hadis Ravilerinin Güvenilirliği*, s. 46,47.

¹³⁹ Burada kastedilen sahih toplumsal örfdür. (Bkz. Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, III, 181.)

¹⁴⁰ Bu sebeple çarşıda yiyip-içmek hususunda örfün belirleyici olduğu ifade edilmiştir. (Bkz. Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, III, 181.)

¹⁴¹ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 7.

¹⁴² Abdullah Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, s. 45.

¹⁴³ Râmehurmûzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 403; Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, s. 48; İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*, s. 63; Ebnâsî, *eş-Şeza'l-feyyâh*, I, 235; Zeynuddîn İbnu'l-Aynî, *Şerhu Elfiyeti'l-İrâkî*, s.150; Sehâvî, *el-Gâye fî şerhi'l-Hidâye*, I, 192; İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, s. 136.

Bununla birlikte; “Adâlet ve Buna İlişkin Meseleler”¹⁴⁴, “Hadis Âliminin Âdâbı”¹⁴⁵, “Hadis Talebesinin Âdâbı”¹⁴⁶, “Sefihliğin Adâleti Düşürdüğü ve Rivâyetin Reddini Gerektirdiğine Dair”¹⁴⁷, “(Râvînin Adâletine) Te’sîr Etmeyen Cerh Çeşitleri”¹⁴⁸, “Tahdîs Karşılığında Ücret Almak”¹⁴⁹, “Cârihin Cerh Olmadığı Anlaşılan Hususlar Zikretmesi”¹⁵⁰, “Cerh ve Ta’dîlden Makbûl Olan ve Olmayanlar”¹⁵¹ gibi başlıklar altında da konuya ilişkin açıklamalar yer almaktadır.

Başta hadis usûlü kaynakları olmak üzere hadislerle ilgili diğer kaynaklarda konuyla ilgili başlıklar altında murûet zaafı addedilen hususları şöyle sıralayabiliriz:

a. Kişisel zaaflarla ilgili olanlar: Utanmazlık, çocuksu davranışlarda bulunmak¹⁵², cimrilik¹⁵³, sefihlik¹⁵⁴, kibirli olmak¹⁵⁵, çok gülmek, ahlaksızlık

¹⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 78.

¹⁴⁵ Bu ve benzeri başlıklar altında murûetli kişilik yapısının parçası olan hususlara ilişkin bilgilendirmeler mevcuttur. Eserinde “Hadis Âliminin Âdâbı” başlığına yer veren âlimler için bkz. 6 no’lu dipnot.

¹⁴⁶ Bu ve benzeri başlıklar altında murûetli kişilik yapısının parçası olan hususlara ilişkin bilgilendirmeler mevcuttur. Eserinde “Hadis Talebesinin Âdâbı” başlığına yer veren âlimler için bkz. 7 no’lu dipnot.

¹⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 115.

¹⁴⁸ Abdullah b. Yusuf Cudey’, *Tahrîru ulûmi’l-hadîs*, I, 358.

¹⁴⁹ Tahdîs karşılığı ücret almak konusu hadis usûlü eserlerinde çoğunlukla müstakîl başlık altında ele alınmıştır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li ahlâki’r-râvî*, I, 256-258; *el-Kifâye*, s. 153; Irâkî, *Şerhu’t-Tebşira ve’t-tezkire*, I, 365; Zeynuddîn İbnu’l-Aynî, *Şerhu Elfîyeti’l-İrâkî*, s. 163; Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, IV, 166. (Ayrıca İbnu’s-Salah, tahdîs karşılığında ücret almanın örf bağılı olarak murûeti zedeleyebileceğini ifade etmektedir. (İbnu’s-Salah, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 119.)

¹⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 110.

¹⁵¹ Leknevî, *er-Ref’u ve’t-tekmîl*, s. 79-81.

¹⁵² Emin Âşıkutlu, *Ricâl Tenkîdi*, s. 90; Ahmed Muhammed Nureddîn, “Havârimu’l-murûe ve eseruhâ fi adâleti’r-ruvât”, *Mecelletu’l-bahsi’l-ilmî ve’t-turâsi’l-Arabî*, V/1982, s. 82.

¹⁵³ Kaynaklarda malının zekâtını veriyor olsa dahi cimrinin murûetinin zedeleneyeceği, bu durumun şahitliğine engel teşkil edeceği ifade edilmektedir. (Bkz. Bâcî, *el-Muntekâ şerhu’l-Muvatta*, III, 210.) Nitekim Ya’kûb b. İshâk el-Kindî’nin cimri olduğu ve murûet sahibi olmadığı nakledilmiştir. (Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XII, 337.) Kaynaklarda konuyla ilgili olarak şu örnek yer almaktadır: Hasan-ı Basrî bir gün çarşıya gider ve satıcıların indirim yapıp yapmadığını sorar, yapmadıklarını öğrenince, “Öyleyse murûetiniz nerede kaldı?” cevabını verir. (Muhammed b. Halef b. Merzubân, *el-Murûe*, s.

addedilecek kötü sözler söylemek/ağzı bozukluk¹⁵⁶, insanların aleyhinde konuşmak¹⁵⁷, tufeylîlik¹⁵⁸, düşük ahlaklı olmak¹⁵⁹, serserilik¹⁶⁰, yolda yürürken etrafa çokça bakınmak¹⁶¹, hevâya tâbî olmak¹⁶², çok konuşmak/gevezelik¹⁶³, laf taşımak¹⁶⁴, düşük seviyeli sohbetler yapmak.¹⁶⁵

98-99; Beyhakî, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, XIII, 321.) Dolayısıyla Hasan-ı Basrî satıcının cömertliğine delâlet eden bu davranışın murûet göstergesi olduğuna işaret etmiş olmaktadır.

¹⁵⁴ Nitekim İmam Malik, meşhur sözünde sefihî rivâyetinin reddedileceğini belirtmektedir. (Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, I, 106; Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 404; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, I, 93.)

¹⁵⁵ İbn Ammâr el-Mâlikî, *Miftâhu's-saîdiyye*, s. 182; Ahmed Muhammed Nureddîn, “Havârimu'l-murûe ve eseruhâ fi adâleti'r-ruvât”, *Mecelletu'l-bahsi'l-ilmî ve't-turâsi'l-Arabî*, V/1982, s. 74; Emin Âşikkutlu, *Ricâl Tenkîdi*, s. 90. Konuyla ilgili olarak zikredilen en meşhur örnek Ahmed b. Sâlih'tir. (Hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. Sayfa 186-190.)

¹⁵⁶ Ömer Özpınar, “Hadis ve Fıkıh Edebiyatında Ortak bir Kavram: Murûet”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz/2011, s. 134. Nitekim kaynaklarda Abdullah b. Seleme el-Eftâs'ın sivri dilli, ağzı bozuk biri olduğu ve bu sebeple tenkîd edildiği nakledilmektedir. (Hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. sayfa 197-198.)

¹⁵⁷ Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 6.

¹⁵⁸ Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 232. (Yine konuk edilmeden komşu evin su kaynaklarında içmek de murûet zaafılarından sayılmıştır. Bkz. Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, “Havârimu'l-murûe”, *Savtu'l-ümme*, XII/40, Aralık 2008, s. 22.)

¹⁵⁹ Ömer Özpınar, “Hadis ve Fıkıh Edebiyatında Ortak bir Kavram: Murûet”, s. 134; Ahmed Muhammed Nureddîn, “Havârimu'l-murûe ve eseruhâ fi adâleti'r-ruvât”, *Mecelletu'l-bahsi'l-ilmî ve't-turâsi'l-Arabî*, V/1982, s. 74.

¹⁶⁰ Emin Âşikkutlu, *Ricâl Tenkîdi*, s. 90.

¹⁶¹ Ebû Tâhir es-Silefî, *et-Tuyûriyyât*, II, 639. Yine aynı şekilde hızlı yürümek de murûeti zedeleyici hususlardandır. (Ebû Tâhir es-Silefî, *et-Tuyûriyyât*, II, 639.)

¹⁶² Münâvî, *el-Yevâkî ve'd-durer*, I, 337.

¹⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111; Burhânuddîn el-Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, I, 605. (Usûl kaynaklarında konuyla ilgili verilen örnek Zâzân'dır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 112; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 26.)

¹⁶⁴ Aynî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvud*, I, 82.

¹⁶⁵ Burada Hatîb el-Bağdâdî, “صُحْبَةُ الْعَامَّةِ الْأَزْدَالِ” ibaresini kullanmıştır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye* s. 111; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 248.

b. Genel ahlak ilkeleriyle ilgili olanlar: Yolda/ayakta/insanların göreceği yerlerde bevletmek¹⁶⁶, iffetsizlik (başkalarına el açmak)¹⁶⁷, insanların ortasında koltuk altı kıllarını yolmak¹⁶⁸, ayak uzatmak¹⁶⁹, yabancı dilde konuşmak¹⁷⁰, satın almayacağı halde attarda koku sürünmesi¹⁷¹, yük atını binek olarak kullanmak¹⁷², atını dört nala koşturmak¹⁷³, kişinin atına yayılarak binmesi.¹⁷⁴

¹⁶⁶ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 27; Burhânuddîn el-Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, I, 605; Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, III, 181; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 248; Emîr San'ânî, *Tavzihu'l-efkâr*, II, 118. (Nitekim Cerîr, Simak b. Harb'i ayakta bevl ederken gördüğü için rivâyetlerini yazmadığını söylemiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111.) Râşid Abdurrahman el-Bedâh, "Havârimu'l-murûe" adlı makalesinde konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: "Meslûk yol ortasında veya insanların çokça bulunduğu yerlerde/kamu alanları (emakinil amme) bevletmek de murûeti zedeleyici hususlardandır. Avretin açılmış olması ve yolda yürüyenlere hem kötü koku hem de ayaklarının kirlenmesi dolayısıyla aşağılık (denâet), kötü bir davranıştır. Bu zaaf çoğunlukla bâdiye ehlinde bulunur." (Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, "Havârimu'l-murûe", s. 21.) Kibleye dönük bevletmek de murûet zaafi addedilmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 113.

¹⁶⁷ Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, III, 68; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, II, 35. (Burada "فَمَا الْمَرْوَةُ؟ قَالَ: الْعَفَافُ، وَإِصْلَاحُ الْمَالِ" ifadesi yer almaktadır.)

¹⁶⁸ Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, "Havârimu'l-murûe", s. 24. (Hadis kaynaklarında bu hususa rastlanmamıştır. Ancak Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh'ın "Havârimu'l-murûe" adlı makalesi hadis açısından değerlendirme yaptığından, mezkûr zaafın burada zikredilmesi uygun görülmüştür.)

¹⁶⁹ Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, 98; Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, "Havârimu'l-murûe", s. 24.

¹⁷⁰ Nitekim Hz. Ömer, "Bir kimse ancak kandırmak için yabancı dilde konuşur, başkalarını aldatmak ise murûeti zedeler" demiştir. İbn Teymiyye ise bunun yabancılara benzemek olduğunu ifade etmektedir. (Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, "Havârimu'l-murûe", s. 22.)

¹⁷¹ Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, "Havârimu'l-murûe", s. 21; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Âl Selmân, *el-Murûe ve havârimuhâ*, s. 72. Aynı şekilde sebze, meyve ve yemek satış yerlerinde de almayacağın ürünün tadına bakmak da murûeti zedeler. (Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, "Havârimu'l-murûe", s. 21.)

¹⁷² Nitekim Şu'be'ye falancanın hadisini niye terkettin? diye sorulmuş, O ise, "Yük atını (birzevn) binek olarak kullanıyordum (رَأَيْتُهُ يَرْكُضُ عَلَى بَرْدُونَ فَتَرَكَتُ حَدِيثَهُ), bu sebeple rivayetini terkettim" cevabını vermiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 110; İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 107; Ebnâsî, *eş-Şeza'l-feyyâh*, I, 237; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, s. 140; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 23; İbn Ammâr el-Mâlikî, *Miftâhu's-saîdiyye*, s. 182; Zeynuddîn İbnu'l-Aynî, *Şerhu Elfiyeti'l-Irâkî*, s. 152. (Rivâyette yer alan

- c. Yeme-içme âdâbına dair olanlar:** Çarşıda yiyip-içmek¹⁷⁵, misafire iş vermek¹⁷⁶, nebîz içmek¹⁷⁷, başkasının önünde yemek yemek.¹⁷⁸
- d. Mahremiyetle ilgili olanlar:** Kişinin eşini başkalarının göreceği yerlerde öpmesi¹⁷⁹, halvette yapılan konuşmaları anlatması¹⁸⁰, Şer‘î naslarda ancak kinâyeli olarak değinilen hususları açıkça zikretmesi.¹⁸¹
- e. Giyim-Kuşama dair olanlar:** Başlı açık gezmek¹⁸², sakalı siyaha boyamak¹⁸³, (itibarlı bir kimsenin evinin ihtiyacı olan yemek ve içeceği evine taşıması suretiyle¹⁸⁴) kılık-kıyafeti bozuk gezmeye.¹⁸⁵

“rakeza” kelimesi, dar, patika yollarda gitmeye zorlamak; engelli arazide Arap olmayan atı kullanmak gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 23.)

¹⁷³ Hatîb’in naklettiğine göre Şu‘be’ye bir râvînin rivâyetleri sorulmuş o ise onların yok edilmesi gerektiğini söyledikten sonra sebebini şöyle açıklamıştır: “Onu atımı dört nala koştururken gördüm” (رَأَيْتُهُ عَلَى فَرَسٍ يَجْرِي مِنْهُ فُرُوجُهُ). (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 110.)

¹⁷⁴ Ömer Özpınar, “Hadis ve Fıkıh Edebiyatında Ortak bir Kavram: Murûet”, s. 134.

¹⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111; Münâvî, *el-Yevâkîr ve’-d-durer*, I, 337. Sokakta yeme-içme Mâverdî’ye göre, adâlette şart koşulmayan ancak murûeti zedelediği düşünülen hususlardandır. (Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 6.) Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, “Havârimu’l-murûe” adlı makalesinde, kişinin yol veya sokakta insanlar kendisine bakarken yemek yemesinin murûeti ihlâl ettiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte eğer kişi insanların görmeyeceği şekilde gizlice yerse murûeti zedelenmiş olmaz. (Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, “Havârimu’l-murûe”, s. 20.) Nitekim bu hususta örfün belirleyici olduğuna işaret edilmiştir. (Bkz. Münâvî, *Feyzu’l-kadîr*, III, 181.)

¹⁷⁶ Nitekim Ömer b. Abdulaziz: “Kişinin evine gelen misafire iş vermesi murûetten değildir” demiştir. (Abdulhâlik ed-Dımaşkî, *Kitâbu’l-mu‘cem*, s. 182.)

¹⁷⁷ Bkz. Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhiru’l-ilm*, III, 188; Zerkeşî, *en-Nüket*, III, 338.

¹⁷⁸ Nevevî, *Şerhu Sahîh-i Müslim*, XIII, 193; Şerefüddîn Huseyn b. Abdullah et-Tîbî, *Şerhu’t-Tîbî alâ Mişkâtü’l-Mesâbîh*, IX, 2838.

¹⁷⁹ Eş ve cariye herkesin göreceği yerde öpülmesi de murûet zaaflarından sayılmaktadır. Bkz. Nevevî, *Ravzatu’t-tâlibîn*, XI, 232.

¹⁸⁰ Nevevî, *Ravzatu’t-tâlibîn*, XI, 232.

¹⁸¹ Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, “Havârimu’l-murûe”, s. 21.

¹⁸² Nevevî, *Ravzatu’t-tâlibîn*, XI, 232. Yine kişinin vücudunda âdeten kapatması gereken yerleri açması da bu kapsamda değerlendirilir. (Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, “Havârimu’l-murûe”, s. 23.)

¹⁸³ Sehâvî bunun, fisk alâmeti olacak fiillerden selâmet kapsamına da girdiğini ifade etmiştir. Bkz. Sehâvî, *el-Gâye fî şerhi’l-Hidâye*, I, 194.

¹⁸⁴ Şayet bu durum kişinin cimriliğinden kaynaklanıyorsa murûetinin zedeleneceği ifade edilmiştir. (Nevevî, *Ravzatu’t-tâlibîn*, XI, 233.)

- f. Oyun-Eğlenceye dair olanlar:** Çokça alay etmek, çokça aşağılamak¹⁸⁶, çokça şakalaşmak¹⁸⁷, komik şeyleri çokça anlatmak¹⁸⁸, fal bakmak¹⁸⁹, Satranç oynamak¹⁹⁰, güvercinlerle oynamak/uçurmak¹⁹¹, horozlarla oynamak¹⁹², müzik aleti çalmak/şarkı dinlemek¹⁹³, raks etmek.¹⁹⁴
- g. Mesleklere dair olanlar:** Kerih görülen mesleklerden birini yapmak¹⁹⁵, geçim için olmamak kaydıyla ip eğirmek¹⁹⁶, ölçü-tartıda dikkatsizlik¹⁹⁷, sultanın emrinde çalışmak.¹⁹⁸

¹⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî burada “تَبَدَّلَ” ifadesini kullanmıştır. (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111.) Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, “Havârimu’l-murûe” adlı makalesinde, giyim kuşamıyla ve konuşmalarıyla gülünç duruma düşmeyi de murûet zaafılarından saymıştır. Bununla birlikte insanları küçük görecektir. gülümseme veya Müslümanın onurunu zedelemek pahasına insanları kendine güldürmesiyle, kişinin Müslüman kardeşine tebessümünün birbirinden ayırt edilmesi gerektiği kanaatindedir. Zira Hz. Peygamber “*Kişinin Müslüman kardeşine gülümsemesi sadakadır*” buyurmuştur (Tirmizî, *Birr ve sıla*, 36).

¹⁸⁶ Münâvî, *Feyzu’l-kadîr*, III, 181.

¹⁸⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111. Konuyla ilgili usûl kaynaklarında verilen örneklerden biri Muhammed b. el-Münâzir’dir. Hakkındaki değerlendirme ve ayrıntılı bilgi için bkz. sayfa 147-148.

¹⁸⁸ Nevevî, *Ravzatu’t-tâlibîn*, XI, 232. Yine seviyesiz konuşmalar yapmak da murûet zaafı addedilmiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111)

¹⁸⁹ Ahmed Muhammed Nureddîn, “Havârimu’l-murûe ve eseruhâ fi adâleti’r-ruvât”, s. 74; Emin Âşıkutlu, *Ricâl Tenkîdi*, s. 90; Abdullah Karahan, *Hadis Ravilerinin Güvenilirliği*, s. 46,47.

¹⁹⁰ Nevevî, *Ravzatu’t-tâlibîn*, XI, 230. Nitekim Şu’be, Nâciye b. Kâ’b’ı satranç oynarken görünce doğrudan kendisinden rivâyette bulunmayı tercih etmemiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111. (Ayrıntılı bilgi için Bkz. Sayfa 129-132.)

¹⁹¹ Nevevî, *Ravzatu’t-tâlibîn*, XI, 230; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 248; Emîr San’ânî, *Tavzîhu’l-efkâr*, II, 118. (İbn Kudâme, güvercinlerle oynayanın şahadetinin kabul edilmemesi gerektiğini söylemiştir. Bkz. Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, “Havârimu’l-murûe”, s. 23.)

¹⁹² Emin Âşıkutlu, *Ricâl Tenkîdi*, s. 90; Abdullah Karahan, *Hadis Ravilerinin Güvenilirliği*, s. 45.

¹⁹³ Nevevî, *Ravzatu’t-tâlibîn*, XI, 230; Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 25; Burhânuddîn el-Bikâî, *en-Nüketü’l-vefiyye*, I, 605.

¹⁹⁴ Nevevî, *Ravzatu’t-tâlibîn*, XI, 230. Nitekim Ebû Hudbe düğünlerde oynadığı gerekçesiyle tenkid edilmiştir. (Hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. 111-113.)

¹⁹⁵ Derî tabaklayıcılığı, hacematçılık kerih görülen mesleklerdendir. (Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 248; Emîr San’ânî, *Tavzîhu’l-efkâr*, II, 118.) Ancak marangozluğun murûeti zedelediği söylenmektedir. (Muhammed Ali b. Muhammed el-Bekrî, *Delîlu’l-fâlihîn*, IV, 525.)

h. Örfe dayalı olanlar: Alışveriş tamamlandıktan sonra iptalini istemek¹⁹⁹, tahdis karşılığında ücret almak.²⁰⁰

Tüm bu kusurlar, hadis ilmine dair te'lif edilen muhtelif eserlerde murûet zaafı olarak zikredilmiştir. Ancak söz konusu kaynakların çoğunda bu hususlara ilişkin örnek verilmemiştir. Ayrıca ricâl kaynakları daha detaylı bir şekilde tarandığında daha çok sonuca ulaşmak mümkündür.

Görüldüğü üzere hadis ve fıkıh literatüründe murûet zaafı olarak tespit edilen hususlarla, ahlak literatüründe murûet zaafı addedilen hususlar farklılık arz etmektedir. Aynı kavramın farklı ilim dallarında ele alınmasıyla kavramsal çerçevede oluşan bu farklılık, murûetin zedelenmesi hâlinde oluşan karşılıklı ilişkilendirilebilir. Zira hadis ilminde murûetli bir muhaddisin rivâyeti; fıkıh ilminde ise murûetli bir şahidin şahitliği tercih sebebi olmuş, şahsiyeti zedeleyici herhangi bir davranışın tespiti, bazı âlimler tarafından tenkîd sebebi sayılabilmektedir. Bunun bir neticesi olarak, mezkûr râvînin rivâyeti veya şahidin şahitliği sorgulanır hâle gelebilmektedir. Belki de bu sebeple, ahlak literatüründe murûet zaafı hususundaki geniş yelpazenin, fıkıh ve hadis literatüründe daraldığı söylenebilir.

3. *Murûet Vasfının Bazı Ta'n Sebepleriyle Münasebeti*

Ahlak, fıkıh ve hadis ilimlerinin ortak kavramı olarak karşımıza çıkan “murûet” vasfı, bazı ta'n sebepleriyle de ilişkilendirilmiştir. Nitekim murûetli kimselerin vasfı addedilen “yalan söylememek” dendiğinde²⁰¹, kizbu'r-râvî; “selefe

¹⁹⁶ Ömer Özpinar, “Hadis ve Fıkıh Edebiyatında Ortak bir Kavram: Murûet”, s. 153. Bu bilgi hadis kaynaklarında yer almamakla beraber, müellifin atıfta bulunduğu İmam Şâfiî'nin *el-Üm* adlı eserinde yer almaktadır. (Bkz. Şâfiî, *el-Üm*, VI, 224.)

¹⁹⁷ Burada Hatîb el-Bağdâdî, Bâkılânî'den nakille, “Alışveriş'te az bir miktar da olsa cimrilik yapmak” anlamına gelen “التَّطْفِيفُ بِحَبَّةٍ” ibaresini kullanmıştır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 80; Ebû Sa'd el-Muallimî el-Yemânî, *el-Envâru'l-kâşife*, s. 90.

¹⁹⁸ Ahmed Muhammed Nureddîn, “Havârimu'l-murûe ve eseruhâ fi adâleti'r-ruvât”, s. 74; Emin Âşikkutlu, *Ricâl Tenkîdi*, s. 90

¹⁹⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, IV, 332.

²⁰⁰ İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 119.

²⁰¹ Nitekim Ahnef b. Kays konuyla ilgili olarak, “Yalancının murûeti yoktur” demiştir. (Seyyid Âsım Ali, *el-Murûe*, s. 35.)

sövmek” dendiğinde, bid’atu’r-râvî; “ayakta bevletmek” dendiğinde ise, fisku’r-râvî²⁰² akla gelmektedir. Zira murûetli kişilik yapısı, “denâet” olarak nitelendirilebilecek bu gibi davranışlara mânî olur. Ancak kizbu’r-râvî ve bid’atu’r-râvî her ne kadar bu ve benzeri bağlamlarda murûetle ilişkilendirilebilecek olsalar da, hadis usûlünde her birinin ayrı bir başlık altında değerlendirildiği görülmektedir. Zira yalancılık kişinin kadrini düşüren vasıflardan olmakla birlikte, “hadislerde yalancılık”, ilmî ehliyetin ortadan kalkmasına sebep olan en ağır kusurdur. Bu sebeple hadis ilminde “yalancı” olarak nitelenen râvîlerin, murûetleri açısından ayrıca araştırılmalarına gerek duyulmaz. Zira onlar zaten rivâyet ehliyetlerini kaybetmişlerdir. Bid’atu’r-râvî de kizb gibi, siyâsî ve tarihî boyutlarıyla ele alınması gereken müstakil araştırma konulardandır.

Fısku’r-râvî ise kaynaklarda, murûet konusuyla içiçe geçmiş görünmektedir.²⁰³ Nitekim murûet zaafî olarak nitelenen bir davranış zaman zaman fisk olarak; fisk olan bir davranış ise murûet zaafî olarak nitelendirilebilmiştir. “Fisk”, hadis usûlünde, “Râvînin büyük günah işlemesi ve küçük günahlarda ısrar etmesi” şeklinde tanımlanmaktadır.²⁰⁴ Bu sebeple, murûeti zedelediği ifade edilen, ayrıca bazı âlimler tarafından günah olduğu düşünülen fiiller kimilerine göre fisk olarak nitelendirilmiştir. Nitekim ahlaksızlık addedilecek kötü sözler söylemek, çok gülmek, yapılması kötü olan boş işlerle vakit geçirmek veya sakalı yolmak gibi hoş görülmeleyen şeyler bazı âlimlere göre, adalet vasfını düşürüp fiska sebebiyet veren murûet zaafîleri arasında zikredilmektedir.²⁰⁵ Serahsî ise *Mepsût*’ta, fiska düşürücü fiilleri açıkça yapan kimsenin murûet vasfını kaybedeceğini belirtmektedir.²⁰⁶

Ricâl kaynaklarında konuyla ilgili pek çok örnek bulmak mümkündür. Nitekim Ahmed b. Sâlih’in sakalı olmayan kimseye hadis rivâyet etmediği, hatta bu sebeple Ebû Dâvud’un oğluna rivâyette bulunmak istemediği, sonrasında ise onu imtihana tabî tutup başarılı olduğunu gördükten sonra hadis rivâyet ettiği

²⁰² Bkz. Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 6; Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, “Havârimu’l-murûe”, s. 21.

²⁰³ Bkz. Serahsî, *Mepsût*, XVI, 131.

²⁰⁴ Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 80.

²⁰⁵ Bkz. Sehâvî, *el-Gâye fî şerhi’l-Hidâye*, I, 194.

²⁰⁶ Serahsî, *Mepsût*, XVI, 131.

nakledilmektedir. Bununla birlikte sakalı olmadığı halde hadis rivâyet ettiği tek kişinin Ebû Dâvud'un oğlu Abdullah olduğu belirtilmiştir.²⁰⁷

Sehâvî ise, sakalı siyaha boyamanın, murûet zaafî olmakla beraber, “Adâleti Düşürüp Fıska Götüren Fiiller” kapsamına girdiğini ifade etmiştir.²⁰⁸ Nitekim Ebû'l-Melîh er-Rakkî (v. 181/797), Hammad b. Ebû Süleyman'ı (v. 120/737) sakalları siyaha boyanmış halde, usfurla boyalı bir örtüye bürünmüş olarak gördüğünü, bu sebeple kendisinden hadis rivâyet etmediğini söylemektedir.²⁰⁹ Araştırma kapsamındaki kaynaklarda giyim-kuşama ve dış görünüşe dair, bu ve benzeri bazı kusurlar da tespit edilmiştir. Ancak müsevvide²¹⁰ de olduğu gibi ehl-i bid'atle ilişkisinin bulunma ihtimâli ve sakalı siyaha boyamakta olduğu gibi fıska ilişkisinin bulunma ihtimâli sebebiyle bu mevzuların, fikhî, siyâsî ve târihî açıdan daha geniş kapsamlı müstakil birer çalışmada ele alınması îcâb etmektedir.

Öte yandan birazdan ifade edileceği üzere bazı hadis âlimleri murûet zaafî addedilen hususların ya fisk veyahut da mübah fiiller kapsamında olduğunu ifade etmiş, bu sebeple, murûet vasfının hadisleri nakledecek râvîde ayrıca şart koşulmaması gerektiğini belirtmiştir.²¹¹ Ancak nebiz içmek ve şarkı söylemek gibi murûet zaafî addedilen bazı hususlarla ilgili mevcut fikhî ihtilaflar her ne kadar – verilen hükme bağlı olarak-fisku'r-râvîyi anımsatıyorsa da, bu hususlar pek çok âlim tarafından murûetle ilişkilendirilmiştir. Netice itibarıyla kizbu'r-râvî ve bid'atu'r-râvî

²⁰⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 423; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 168-169.

²⁰⁸ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 6; *el-Gâye fî şerhi'l-Hidâye*, I, 194. Saç-sakalı siyaha boyama faaliyeti ayrıca şia ile de ilişkilendirilmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Enes Topgül, “Hicrî 3. Asrın Başlarında Sünnete Sarılmak: “Saç-Sakalını da Boyardı!”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, LIX/1, 2018, s. 92-94.)

²⁰⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 531 (Dâru'l-hadis baskısı). “Sakallarını siyaha boyamış halde” ifadesi yalnızca Dâru'l-hadis baskısında vardır.

²¹⁰ Müsevvide, Abbâsîler devrinde devlete yakın sîmâların siyah elbiseler giymek suretiyle siyah rengini sembolleştirmesine işaret etmek üzere kullanılan bir ifadedir. (Ramazan Ören, “Abbâsîler Dönemi'nde Siyâsî ve Dînî Semboller”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 93-96.) Abbâsîlerden siyah sancaklı kimseleri ifade için kullanıldığı da belirtilmiştir. (Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, I, 352.)

²¹¹ Bu bilginin yer aldığı kaynaklar için bkz. Sayfa 49-50.

ile zaman zaman teorik planda birleşen murûet vasfının sınırlarının, fisku'r-râvî ile net bir şekilde ayrılmadığı söylenebilir.

B. Râvîde Aranan Şartlar Bağlamında Murûet Kavramının Ortaya Çıkışı

Murûet vasfının râvîde aranan şartlar arasına girişi; tarihî süreci takibin kolaylaşması adına “Hadis Usûlü Kaynakları Öncesinde” ve “Hadis Usûlü Kaynaklarında” olmak üzere iki başlık altında ele alınacaktır.

1. *Hadis Usûlü Kaynakları Öncesinde*

Hız. Peygamber'in vefatını tâkip eden ilk yüzyıldan itibaren rivâyeti makbul râvînin dinde istikâmet üzere olması önemli görülmüş ve bu husus muhaddisler tarafından özellikle vurgulanmıştır. Konuyla ilgili olarak Ebû'l-Âliye (v. 90/709), “Biz bir kimseden hadis alacağımızda onun namazına bakardık. Eğer gerektiği gibi güzelce kılyorsa ondan hadis alırdık. Aksi takdirde hadisini almazdık”²¹² demekle bu gerçeği dillendirmiş olmaktadır. İbrahim en-Nehaî ise (v. 95/714), muasırı hadis âlimlerinin bir râvîden hadis almak istediklerinde onun, namazına, dış görünüşüne ve yaşantısına baktıklarını ifade etmiştir.²¹³ Ebû'l-Âliye'nin “namaz”a, İbrahim en-Nehaî'nin ise “namaz”la birlikte “dış görünüş ve yaşantıya” işaret etmiş olması, hem dînî hem de günlük yaşantıda istikâmeti gerekli gördükleri şeklinde değerlendirilebilir. Özellikle İbrahim en-Nehaî'nin yaptığı tanımda, râvînin dış görünüşü ve yaşantısı gibi murûet kapsamında değerlendirilen hususlara değinmiş olması önemlidir.

Erken dönem münekkidlerinden meşhur ricâl âlimi Şu'be b. el-Haccac (v. 160/776), kendisine hadisi terk edilmesi gereken râvîler sorulması üzerine yaptığı

²¹² Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 409; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, IV, 40.

²¹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 29; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî*, I, 128; *el-Kifâye*, s. 156. (Burada “وَأِلَى هَيْئَتِهِ وَأِلَى سَمْتِهِ” ifadesi yer almaktadır.) Hey'et kelimesi aslen sözlükte, “Biçim, görünüm, tavır, hal, durum...” olarak târif edilmektedir. (Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 955.) Metinde sadece “dış görünüş” demekle yetinilmiştir; ancak kişinin yalnızca dış görünüşü değil; oturması kalkması, konuşması, gerektiğinde susması v.b. tüm hasletlerini kapsayan bir ifadedir.

açıklamada daha çok zabta ilişkin kusurlar üzerinde durmuştur.²¹⁴ Bununla birlikte Şu‘be’nin murûet vasfına ilişkin hassâsiyeti bilinen bir husustur.²¹⁵ Sözlerinde murûetin gerekliliğini açıkça zikretmemiş olsa da, murûet zaafı bulunan râvîlerden bir kısmının hadislerini bu sebeple terkettiğini ifade etmiş olması²¹⁶, Şu‘be nezdinde murûet zaafının, -özellikle satranç oynamak ve şarkı söylemek gibi kusurlar söz konusu olduğunda- rivâyetin terkini gerektirecek bir unsur hâline gelebildiğini göstermektedir.

İmam Malik ise (v. 179/795), bir açıklamasında kendilerinden ilim alınmayacak kişileri şöyle sıralamıştır: “Dört kişiden ilim alınmaz: sefihten, insanları bid‘atine çağırان bid‘atçıden, hadislerde yalan söylemekle ithâm edilmese dahî günlük hayatta yalan söyleyen kimseden, fazilet, salah ve ibadet ehli olduğu halde ne naklettiğini bilmeyen râvîden.”²¹⁷ Dolayısıyla İmam Malik’e göre rivâyeti makbul râvî; ahlaklı, sahih itikada sahip, dürüst ve rivâyet ehliyetine sahip bir kimse olmalıdır. Ayrıca çok hadis bilse dahi sefih yani hevâsına göre davranan kimselerden²¹⁸ hadis alınmayacağını belirtmiştir. Özellikle, murûeti zedeleyen hususlar arasında zikredilen sefihliğin, rivâyete mânî olduğuna dair yaptığı vurgu dolayısıyla ilk olarak İmam Malik’in hadis râvîsinde murûet vasfının bulunması gerektiğine işaret etmiş olabileceği ifade edilmiştir.²¹⁹ Ancak İbrâhim en-Nehâf’in

²¹⁴ Hâkim en-Nîsâbüri, *Mârifetu ulûmu’l-hadis*, s. 62; Meyyânîşî, “Mâ lâ yeseu’l-muhaddis cehlul”, *Hamsu resâil fî ulûmu’l-hadis* (thk. Abdulfettah Ebû Gudde), s. 260.

²¹⁵ Nitekim Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*’de “Cârihin, Adâleti Zedelemeyecek Hususlar Zikretmesi” başlığıyla bir bâb açmıştır. Bu başlık altında çeşitli kaynaklarda murûet zaafı olduğu ifade edilen hususlara ilişkin bazı örnekler de nakletmiştir. Burada murûetle ilişkilendirilebilecek yedi zaafın yedisinin de Şu‘be’den nakledildiği görülmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 110-113.

²¹⁶ Şu‘be’nin söz konusu tenkîdleri için bkz. Sayfa 129, 157, 202.

²¹⁷ Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, s. 404.

²¹⁸ Nitekim duâbe, mucûn ve hezl gibi kişinin ne söylediğini bilmediği hal ve hareketler “sefâhet” kapsamında değerlendirilmiştir. (Bkz. Muhammed b. Ahmed İllîş, *Şerhu Minehi’l-Celîl*, VIII, 393.)

²¹⁹ Bkz. Emin Âşıkutlu, *Ricâl Tenkidi*, s. 89; Abdullah Karahan, *Hadis Râvîlerinin Güvenilirliği*, s. 45; Ahmed Muhammed Nureddîn, “Havârimu’l-murûe ve eseruhâ fî adâleti’r-ruvât”, *Mecelletu’l-bahsi’l-ilmî ve’t-turâsi’l-Arabî*, V/1982, s. 73. (Emin Âşıkutlu konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: “İmam Mâlik’in hadis alınmayacak dört zümre arasında, en çok hadis rivâyet eden de olsa açıkça sefâhet içinde olan kimseyi sayması, râvîlerin adâletinde mürüvveti ilk defa onun şart koştuğu fikrini akla getirmektedir.” Bkz. Emin Âşıkutlu, *Ricâl Tenkidi*, s. 89.)

âdil kimselerin yaşantılarına işaret etmesi ve Şu‘be’nin pratik anlamda murûet zaafı bulunan kimselerden rivâyeti terk etmiş olması, murûetin, İmam Mâlik öncesinde de bazı âlimler tarafından gerekli görüldüğünü göstermektedir.

Abdullah b. el-Mübârek ise (v. 181/797), âdil kimsenin; cemâate iştirâk eden, içki (nebîz) içmeyen, dininde bozukluk olmayan, yalan söylemeyen ve akıl sağlığı yerinde olan²²⁰ bir kimse olması gerektiğini ifade etmiştir.²²¹ İbnu’l-Mübârek burada, “وَلَا يَشْرَبُ هَذَا الشَّرَابَ” ifadesini kullanmıştır. Cemâl Estîrî ise, *Mustalahâtu’l-cerh ve’t-ta’dîli’l-muteârizâ* adlı çalışmasında İbnu’l-Mübârek’in bu sözünü nebîz konusunu ele aldığı bölümde nakletmiştir.²²² Dolayısıyla burada “الشَّرَابَ” ile nebîzi kastetmiş olduğu varsayılırsa²²³, öncesinde zikrettiğimiz diğer âlimler gibi İbnu’l-Mübârek’in de bu tanımla, murûet zaafı kapsamında değerlendirilen bir hususa²²⁴ işaret ettiği tespit edilmiş olacaktır. Ayrıca Abdullah b. Mübârek’in tanımında özellikle “cemaate iştirâk” kaydı bulundurmuş olması da, sünnete ittibâ²²⁵ hususunda ciddiyet olarak değerlendirilebilir.

Nâsîru’l-hadis ünvanıyla tanınan İmam eş-Şafîî ise (v. 204/820) râvî ve şâhidde aranan şartlarla ilgili iki tanım yapmıştır. *er-Risâle* adlı eserinde haber-i hâssanın kabul edilebilmesi için râvîde bulunması gereken vasıfları ele alırken pek çok hususu zikretmesine karşın murûete değinmemiştir.²²⁶ *el-Üm* adlı eserinde “Şehâdet Üzerine Şehâdet” başlığı altında ise, şâhidin vasıflarını zikrederken, her insanın tâat ve **murûetini** zedeleyen bir takım günahlarının (ma‘siyet) olabileceğini söylemiş, ardından bir kimsenin tâat ve murûetinin, günahlarından fazla olması

²²⁰ Burada “وَلَا يَكُونُ فِي عَقْلِهِ شَيْءٌ” ifadesi yer almaktadır.

²²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 79.

²²² Bkz. Cemâl Estîrî, *Mustalahâtu’l-cerh ve’t-ta’dîli’l-muteârizâ*, s. 360.

²²³ Nitekim bu hususta katı tavra sahip âlimlerin “nebîz” hakkında “hamr” ifadesini dahî kullandıkları vâkîdir. (Ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. sayfa 90-96.)

²²⁴ Zira nebîz içmek, bazı âlimler tarafından murûet zaafı arasında sayılmıştır. (Ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. 65.)

²²⁵ Nitekim Hz. Peygamber bir hadis-i şerifte “*Her kim sabah-akşam câmiye giderse Allah o kimseye cennetteki ikrâmını hazırlar*” buyurmuş ve Müslümanları cemâatle namaza teşvik etmiştir. (Buhârî, Ezân, 37)

²²⁶ Bkz. İmam Şafîî, *er-Risâle*, s. 370.

hâlinde şâhitliğinin kabul edileceğini²²⁷; aksi halde reddedileceğini ifade etmiştir.²²⁸ “Soğuk suyun murûetime zarar vereceğini bilsem içmezdim”²²⁹ sözüyle murûetin önemini dile getiren İmam Şâfiî, şâhidin vasıflarını zikrettiği bu değerlendirmesinde, sarıh bir şekilde **murûet** vasfına yer vermiş olmaktadır.²³⁰ Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1071) ve bazı âlimler ise²³¹, murûetin İmam Şâfiî dışında hiç kimse tarafından şart koşulmadığını ifade etmişlerdir.²³² Ancak Sehâvî (v. 902/1497), Hatîb’in bu iddiasının kabul edilemeyeceğini, zira murûeti adâletin bir unsuru olarak gören âlimlere göre, murûet olmaksızın adâletin tamamlanmadığını söylemiştir.²³³ Daha sonra ifade edileceği üzere İbnu’s-Salah da murûeti ihtivâ eden âdil kimse tanımını hususunda ulemanın ittifak halinde olduğunu dile getirmiştir.²³⁴

Tahavî (v. 321/933), İmam Şâfiî’nin söz konusu tanımıyla ilgili olarak, helal ve haram olan fiillerin bahsedildiği yerde murûeti ayrıca zikretmenin gereksiz olduğunu söylemiştir. Zira ona göre helal olan bir şeyde murûetten bahsetmeye gerek yoktur, haram olan ise zaten günahtır.²³⁵ Eserinde Tahavî’nin değerlendirmesini nakleden İbnu’l-Mulakkin (v. 804/1401), sonrasında Ebû’l-Hasen Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvudî’nin (v. 467/1075) şu tanımına yer vermiştir:

²²⁷ Aynı şekilde İmam Şâfiî’nin ashabından olan bazı Iraklı âlimler, murûet zaafi addedilen hususlardan birkaçı kendisinde bulunan kimsenin, taati ağır bastığı müddetçe şâhitliğinin makbul olacağı kanaatindedirler. (Zerkeşî, *en-Nüket*, III, 326.)

²²⁸ Bkz. İmam Şâfiî, *el-Üm*, VII, 56; Mâverdî, *el-Hâvî’l-kebîr*, XVII, 154; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, X, 311.

²²⁹ Ebu’l-Kâsım el-Kazvîni, *Şerhu Müsnedi İmâm eş-Şâfiî*, I, 20.

²³⁰ İmam Şâfiî’nin bu tanıma murûeti eklediği bilgisi için ayrıca bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, VIII, 24; İbnu’l-Mulakkin, *et-Tavzîh li şerhi’l-Câmii’s-sahîh*, XVI, 484; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, V, 252.

²³¹ İbn Hazm, Şevkânî, Gazzâlî ve Fahrüddîn er-Râzî de murûetin ayrıca zikredilmemesi gerektiği kanaatindedirler. (Bkz. Cüneyd Eşref-İkbâl Ahmed, *el-Adâletu ve’z-zabt ve eseruhumâ fî kabûli’l-ehâdis ev reddihâ*, s. 47-49.)

²³² Zerkeşî, *en-Nüket*, III, 325; İbnu’l-Mulakkin eş-Şâfiî, *el-Mukni’ fî ulûmu’l-hadîs*, I, 244; Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 5.

²³³ Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 6.

²³⁴ Bkz. İbnu’s-Salah, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 104.

²³⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, VIII, 24; İbnu’l-Mulakkin, *et-Tavzîh li şerhi’l-Câmii’s-sahîh*, XVI, 484.

“Âdil kimse, “istikâmet üzere bir hayat yaşayıp farzlarını edâ eden, yaşantısıyla ve ahlâkıyla âdil kimselerin yaşayışlarına muhalefet etmeyen, bâtila dalmayan, hadislerinde itham edilmeyen, ısrarla yapageldiği bir büyük günahı bilinmeyen, çoğunlukla muâmelâtında ve yolculuk arkadaşlıklarında bu hâli devam eden kimsedir.”²³⁶

Tanımda yer alan “istikâmet üzere yaşantı” ve “âdil kimselerin yaşayışlarına muhalefet etmeme” ayrıntıları “murûet vasfı”nı anımsatmaktadır. Bu bağlamda İbnu'l-Mulakkin'in, Tahâvî'nin Şâfiî'ye itirazından sonra bu tanımları vermiş olması dikkat çekicidir.

Müteşeddid hadis münekkidlerinden Yahya b. Maîn (v. 233/847), râvîde aranan şartları; sıdk, şöret, talebu'l-hadis, bid'ati terk ve büyük günahlardan kaçınmak²³⁷ olarak tespit etmiştir. Müslim ise (v. 261/875) *es-Sahîh*'inin, usûl konularına dair önemli açıklamalarda bulunduğu mukaddimesinde, sahih rivâyetlerin, “İsnadlarında sitâre ehli kimseler bulunan rivâyetler”²³⁸ olmalarıyla diğer hadis türlerinden temyiz edilebileceğini ifade etmektedir.²³⁹ Müslim'in bu ifadesinin kişisel güvenilirlikle birlikte, nefsi kötülüklerden muhafazayı da kapsadığı düşünülürse, bu değerlendirmenin murûetli kişilik yapısına da işaret ettiği söylenebilir.

Fesevî (v. 277/890), *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-târîh*'inde, bir râvînin giyim-kuşamının güzel olmasından yola çıkarak o kişinin “sika” olduğuna kanaat getiren Ahmed b. Yunus²⁴⁰ hakkında, “Ahmed b. Yunus, onun sikalığın, hüccet kabul edilemeyecek şeyleri delil getirmiştir. Zira hüsnü hey'et, âdilde de mecruhta da olabilir” demiştir.²⁴¹ Bu değerlendirmesi, Fesevî nezdinde, murûetin unsurlarından biri olan hüsnü hey'etin, tek başına râvînin adâletine delil kabul edilemeyeceğini göstermesi açısından son derece önemlidir.

²³⁶ Bkz. İbnu'l-Mulakkin, *et-Tavzîh li şerhi'l-Câmi's-sahîh*, XVI, 485.

²³⁷ Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 406; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî*, I, 128.

²³⁸ Müslim burada “وَالْبَيِّنَاتُ فِي نَاقِلِيهِ” ibâresini kullanmaktadır. (Müslim, Mukaddime, I, 8.)

²³⁹ Bkz. Müslim, Mukaddime, I, 8.

²⁴⁰ Bkz. Fesevî, *Kitâbu'l-ma'rife ve't-târîh*, II, 665; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, VIII, 75.

²⁴¹ Irâkî, *Şerhu't-tabsira ve't-tezkire*, I, 338; Suyutî, *Tedribu'r-râvî*, IV, 46.

İbn Ebî Hâtim ise (v. 327/938), *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eserinin takdimesinde, râvîlerin âdâlet vasfına sahip kimseler olmaları gerektiğini söyledikten sonra âdil râvînin; “Emîn, dîn hususunda bilgili, verâ ve takvâ sahibi, hadisleri gerektiği gibi muhafaza eden, hadis ilmi hususunda uzmanlaşmış (itkan bihi) ve tesebbüt ehli, ...bir kimse” olması gerektiğini ifade etmektedir.²⁴² Burada “emanet ehli” ve “verâ ve takvâ sahibi” kayıtları, ahlâkî anlamda murûet vasfının ihtivâ ettiği unsurlar olmaları sebebiyle önemlidir. Yine mukaddimesinde yer alan, “Kendisinden Ahkâma Dâir Rivâyetlerin Alınabileceği Râvîlerin Vasıfları” başlığı altında²⁴³, İmam Şâfiî'nin *er-Risâle* adlı eserindeki mezkûr tanıma yer vermiş²⁴⁴ ayrıca, rivâyeti makbul râvînin dîni hususunda güvenilir, namazlarını gereği gibi kılan, düzgün giyimli/hey'et sahibi ve ilim talebiyle meşhur kimseler olması gerektiğine dair seleften nakillerde bulunmuştur.²⁴⁵ Ancak burada Şâfiî'nin *er-Risâle*'deki tanımında murûetten bahsetmediği hatırlanmalıdır.

Netice itibariyle söz konusu tanımlarda rivâyeti alınacak râvîlerin, hem dış görünüşleri hem de hal ve hareketleriyle “hey'et” sahibi olduğu anlaşılan ve “emânât ve takva sâhibi” kimseler olmaları gerektiği belirtilmiş; “sefihlik”, “nebîz içmek” gibi davranışlardan ise kaçınmaları gerektiği ifade edilmiştir. “Murûet” kavramı kapsamında değerlendirilen bu hususların râvîde aranan şartlar arasında zikredilmiş olması son derece önemlidir. Ayrıca tespit edilebildiği kadarıyla İmam Şâfiî'nin murûeti ihtivâ eden adâlet vasfı tanımı, bu dönemde âlimler tarafından dile getirilmemiştir. İbn Ebî Hâtim sonrasında ise, konuyla ilgili değerlendirmeler daha çok hadis usûlüne dair te'lîf edilen müstakil eserlerde yer almıştır.

2. *Hadis Usûlü Kaynaklarında*

Günümüze ulaşan ilk hadis usûlü eseri olarak kabul edilen Râmehürmüzî'nin (v. 360/970) *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî* adlı eserinde konuyla ilgili olarak “Hadis Alınabilecek Râvîler” başlığı bulunmaktadır.²⁴⁶ Müellif bu başlık

²⁴² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 5.

²⁴³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 27.

²⁴⁴ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 29-30.

²⁴⁵ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 28-29.

²⁴⁶ Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 403.

altında, mütekaddim dönem usûl eserlerinin genel uslûbu olduğu üzere kendisinden önce hadis rivâyetiyle meşgul olmuş âlimlerin görüşlerine yer vermek suretiyle konuyu ele almıştır. İmam Mâlik²⁴⁷ ve İmam Şâfiî'nin²⁴⁸ râvîde aranan şartlara dair sözleriyle birlikte, râvînin ilim talebiyle şöhretinin²⁴⁹ ve namazları gereği gibi kılmasının²⁵⁰ önemine işaret eden nakillerde bulunmuştur. Ancak burada İmam Şâfiî'nin söz konusu tanımında murûet ifadesinin yer almadığı hatırlanmalıdır. Bununla birlikte rivâyeti kabul edilmeyecek râvîleri zikrettiği tanımda sefihliğe yaptığı vurgu sebebiyle murûete işaret ettiği söylenen İmam Mâlik'in, söz konusu tanımını nakletmiş olması önemlidir.

Hâkim en-Nîsâbûrî ise (v. 405/1014), *Mârifetu ulûmu'l-hadis* adlı eserinde “Cerh-Ta'dil İlmi” başlığı altında rivâyeti makbul râvînin; Müslüman, bid'atının propagandasını yapmayan, adâleti yok edici/düşürücü günahları açıkça işlemeyen kimse olması gerektiğini ifade etmiştir.²⁵¹ Ardından zabtla ilgili bir takım hususlara değinmiş, ancak murûetten bahsetmemiştir.²⁵² İmam Şâfiî sonrasında, usûlcülerden murûeti adâlet şartları arasında zikreden ilk âlim olan²⁵³ Bâkılânî'nin (v. 403/1014) muasırı olmasına rağmen murûeti adâlet vasıfları arasında açıkça zikretmemiştir.

Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* adlı eserinin “Adâlet ve Buna İlişkin Hükümler” bölümünde, ilk olarak Hz. Ömer'in, insanların zâhir amellerinden sorumlu tutulacaklarına dair değerlendirilmesine yer vermiştir.²⁵⁴ Ardından Hz. Hüseyin'den (v. 61/680) merfû olarak nakledilen, “*Her kim insanlara muamelesinde zulmetmez, onlarla konuşur ve yalan söylemez, sözünde durur ise, o kişinin murûeti kemâle ermiş ve adâleti ortaya çıkmış demektedir. Böylesi kimsenin kardeşliği vacip,*

²⁴⁷ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 403.

²⁴⁸ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 404.

²⁴⁹ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 405.

²⁵⁰ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 409.

²⁵¹ Hâkim en-Nîsâbûrî, *Mârifetu ulûmu'l-hadis*, s. 53.

²⁵² Bkz. Hâkim en-Nîsâbûrî, *Mârifetu ulûmu'l-hadis*, s. 53.

²⁵³ Bkz. <http://www.ahlalhdeth.com/vb/showthread.php?t=126832> (erişim tarihi: 09/11/2016)

²⁵⁴ Bkz. Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 78.

gıybeti haram olur” rivayetini nakletmiştir.²⁵⁵ Mezkûr rivâyette zikredilen hususların gerçekleşmesi durumunda adâletle birlikte murûetin de tamamlanacağı ifade edilmektedir.²⁵⁶ Yine bu başlık altında; İbrahim en-Nehaî'nin (v. 95/713) “Âdil kimse, şüpheli davranışı bulunmayan kimsedir” sözü ile Abdurrahman b. Mehdî'nin âdil râvî tanımına yer vermiştir.²⁵⁷ Ayrıca, murûete işaret eden unsurlar barındıran bu nakillerden sonra Saîd b. el-Müseyyeb'in, kusursuz kimse olmayacağını söylediği sözüne yer vermiş olması, râvîde aranan şartlar hususundaki esneme paylarına dikkat çekmesi açısından önemlidir.

Hatîb el-Bağdâdî ardından, meşhur Eş'ârî kalamcısı ve Mâlikî fakihi hocası Bâkılânî'nin, şâhid ve râvînin vasfı olan adâletle ilgili uzun bir değerlendirmesini nakletmiştir. Burada Bâkılânî, kişinin adâleti iskât edici davranışlardan kaçınması gerektiğini zikrettikten sonra, insanların günahsız olamayacağını ifade etmiş²⁵⁸, bu sebeple âdil kimseyi, “Farzları edâ, Allah'ın emirlerine itaat, nehyettiklerinden sakınma hususundaki hassasiyetleri bilinen, davranışlarında ve muâmelâtında hak yolunu arayıp aşırılıklardan uzaklaşan, konuşmalarında ise dînine ve murûetine zarar verecek sözlerden kaçınan kimse”²⁵⁹ olarak tarif etmiştir. Ayrıca Bâkılânî söz konusu değerlendirmesinde, âdil râvî için bu şartların tek başına yeterli olmayacağını, böylesi kimsenin büyük günah kabilinden olmasa da, kasten bir buğday tanesi ağırlığında eksik tartmak, patlıcan çalmak veya Müslümanları aldatmak/kandırmak gibi kötülüklerden de hâli olması gerektiğini söylemektedir. Zira ona göre büyük günah olmasa dahi, fisk olarak nitelendirilebilecek bu gibi kötülükler cezalandırılır ve bunları yapan kimselerin yalana teşebbüs edebileceği

²⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 78. (Bununla birlikte Hamdî b. Abdulmecîd, söz konusu rivâyetin “mevzû” olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Ebû Abdullah el-Kadâî, *Müsnedü's-Şihâb* (thk. Hamdî Abdulmecîd), s. 322. (muhakkikin dipnotu).

²⁵⁶ Konuya ilişkin yazdığı makalede Ömer Özpınar, Hatîb'in bu başlık altında bu rivâyeti zikretmiş olmasını, murûet konusunun hadis usûlüne yerleşmesini sağlamak adına gösterilmiş bir gayret olarak değerlendirmektedir. (Bkz. Ömer Özpınar, “Hadis ve Fıkıh Edebiyatında Ortak bir Kavram: Murûet”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz/2011, s. 118.)

²⁵⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 78-79.

²⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 80.

²⁵⁹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 80.

endişesinden dolayı²⁶⁰ rivâyetleri ve şâhitlikleri kabul edilmez. Tüm bu sebepler dolayısıyla Bâkılânî, râvî ve şâhidin bu hallerden berî olması gerektiğini belirtmiştir.²⁶¹

Hatîb el-Bağdâdî'nin burada özellikle Bâkılânî'nin bu değerlendirmesine yer vermiş olması önemlidir. Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere Bâkılânî, Şâfiî'den sonra murûeti adâlet şartları arasında zikreden ilk usulcü olarak kabul edilmiştir.²⁶² Bununla birlikte Hatîb'in, bu rivâyet sonrasındaki değerlendirmesi, eserinde çokça atıfta bulunduğu hocası Bâkılânî ile aynı kanaati paylaşmadığı izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim Bâkılânî'den naklini bitirdikten sonra, -rivâyet ve şehâdetin reddini gerektirdiği hususunda ittifak edilen ve yine hâkim ve âlimin, yapan kişinin âdil olmadığına hükmettiği- apaçık bir günah söz konusu olmadığı müddetçe rivâyet ve şehâdetin reddedilmeyeceğini ifade etmiştir.²⁶³ Ayrıca *Târîhu Bağdâd*'da Ali b. Abdussamed'in (v. 289/901) biyografisinde, onun hakkında "sika" değerlendirmesinde bulunduktan sonra, murûetinin az olduğunu ifade etmiş olması²⁶⁴, Hatîb için murûetin râvî tenkîdine etkisini göstermesi açısından son derece önemlidir. Zira onun açısından, söz konusu şahsın murûetinin eksikliği "sika"lığına mânî olmamıştır.

Hatîb el-Bağdâdî, "Cârihin, Adâleti Zedelemeyecek Hususlar Zikretmesi" başlığı altında ise; çarşıda yiyip-içmek, ayakta bevl etmek ve çokça şakalaşmak gibi örnekleri sıraladıktan sonra, yine de murûet ve kişiliği zedelediği düşünülen ve adâlet ve şehâdeti iskât ettiği söylenen bu hususların tamamında münekkidin şahsî kanaatinin esas olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁵ Hatîb'in murûet zaafalarına özellikle "Cârihin adâleti zedelemeyecek hususlar zikretmesi" başlığı altında yer vermiş olması da konuyla ilgili kanaati hakkında fikir vermektedir.

²⁶⁰ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 81.

²⁶¹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 81.

²⁶² Muasır araştırmacı Muhammed Hac İsa'nın konuyla ilgili değerlendirmesi için Bkz. <http://www.ahlalheeth.com/vb/showthread.php?t=126832> (erişim tarihi: 09/11/2016)

²⁶³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 80

²⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 479.

²⁶⁵ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111.

el-İlmâ adlı eserin sahibi Kadı İyaz ise (544/1149), hadis talebesinin; sika ve zabt sahibi kimselerden rivâyet alması gerektiğini belirtmiş, ancak konuya ilişkin bir takım şartlardan da bahsettiği bu kısımda murûet ve unsurlarına yer vermemiştir.²⁶⁶

Hadis hâfızı²⁶⁷ Hâzımî ise (v. 584/1188) *Şurût*'unda, rivâyeti makbul râvînin; Müslüman, âkıl, sıdk ehlinden olması gerektiğini ifade etmiş, tedlîsten kaçınması gerektiğini belirtmiştir. Ardından adâleti; “Allah Teâlâ'nın emrettiklerini yapıp nehyettiklerinden kaçınmak, kişiyi küçük düşürecek aşırılıklardan kaçınıp hakkı aramak ve konuşmalarında din ve **murûetini** zedeleyici şeylerden kaçınmak”²⁶⁸ olarak tarif etmiştir. Ayrıca ona göre, râvînin yalnızca büyük günahlardan ve küçük günahlarda ısrarcı olmaktan kaçınması yetmez, dîn ve murûetini de muhafaza etmelidir.²⁶⁹ Yine Hâzımî'ye göre âdil râvî; ilim talebiyle meşhur, bu konuda emek sarfetmiş,²⁷⁰ güzel yaşayış (hüsnü semt) sahibi ve vakarlı olmalı; ahlaksızlık ve soytarılık (mucun ve halâ'a) gibi sefihliğe götürücü davranışlarla tanınmamalıdır.²⁷¹ Böylece Hâzımî, Hatîb sonrasında ve İbnu's-Salah öncesinde açıkça murûeti ve buna ilişkin hususları râvîde aranan şartlar içerisinde zikretmiş olmaktadır.

İbnu's-Salah (v. 643/1245), *Ulûmu'l-hadîs* adlı eserinde, “Rivâyeti Kabul veya Reddedilen Râvîler” başlığı altında, rivâyeti makbul râvînin; “Müslüman, bâliğ, âkil, fiska düşürecek fiillerden ve **murûet** ârızalarından selîm, teyakkuz ehli, mugaffel olmayan, hıfzından rivâyet ediyorsa hâfız, kitabından rivâyet ediyorsa onu iyi korumuş ve mânâ ile rivâyet ediyorsa mânâyı bozacak şeylere vâkîf olması gerektiği” hususunda hadis ve fıkıh âlimlerinin ittifak ettiklerini ifade etmektedir.²⁷² Bir takım farklılıklar bulunmakla birlikte İbnu's-Salah'ın bu tanımla; Nevevî (v. 676/1277), Zehebî (v. 748/1348), İbn Hacer (v. 852/1372) ve Sehâvî (v. 902/1497)

²⁶⁶ Bkz. Kadı İyaz, *el-İlmâ*, s. 58.

²⁶⁷ Selman Başaran, “Hâzımî”, *DİA*, XVII, 124.

²⁶⁸ Bkz. Hâzımî, “Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse”, *Selâsu resâil fî ulûmi'l-hadîs* (thk. Abdulfettah Ebû Gudde), s. 145-148.

²⁶⁹ Bkz. Hâzımî, “Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse”, s. 148.

²⁷⁰ Hâzımî, “Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse”, s. 149.

²⁷¹ Bkz. Hâzımî, “Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse”, s. 150.

²⁷² İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadis*, s. 114.

gibi kendisinden sonraki pek çok âlimi etkilediği görülmektedir.²⁷³ Tanımın, ana unsurlar açısından İmam Şâfiî'nin (v. 204/820) tanımına benzerliği, dikkat çekmektedir. Öte yandan hakkında icmâ zikrettiği hususlara murûeti eklemiş olması sebebiyle İbnu's-Salah'a itirâz edilmiştir.²⁷⁴ Nitekim Zerkeşî, İbnu's-Salah'ın mezkûr eseri üzerine yazdığı *en-Nüket* adlı şerhinde, müellifin âdil râvî tanımında yer alan, “murûet ârızalarından selîm olmak” kaydına ilişkin olarak, murûet zaaflarının râvî hakkında değil, şâhid hakkında zedeleyici olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁵ Ayrıca Zerkeşî, İbnu's-Salah'ın burada murûetle neyi kastettiğinin açık olmadığını da belirtmektedir.²⁷⁶

Suyûtî ise (v. 911/1505) adâleti, “Büyük günahlardan, kişiyi küçük düşürecek küçük günahlardan ve murûeti zedeleyen davranışlardan kaçınmayı sağlayan meleke” şeklinde tanımlamıştır.²⁷⁷ Ayrıca, cerhin müfesser olması gerektiğine dikkat çekmiş ve konuyla ilgili olarak Fesevî'nin, Ahmed b. Yunus'un, hey'et sahibi kimseyi tevsik etmesiyle ilgili değerlendirmesini nakletmiştir.²⁷⁸

Muasır dönem araştırmacılarının bir kısmı da Zerkeşî (v. 794/1392) gibi murûetin râvîde aranan şartlar arasında zikredilmesine karşı çıkmışlardır. Nitekim *Tedribu'r-râvî*'nin muhakkiki, Muhammed Avvâme, murûeti zedeleyici hususların zamana ve mekana göre değişiklik arz ettiğini, ayrıca âlimlerden bir kısmının bu hususlara değinmediğini söylemiş ve âdil kimsenin; akıllı, Müslüman, bulûğa ermiş, büyük günahlardan ve küçük günahlarda ısrar etmekten uzak duran kimse olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁹

²⁷³ Tanımın mezkûr şekilde yer aldığı kaynaklar için Bkz. Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, s. 48; Ebnâsî, *eş-Şeza'l-feyyâh*, I, 235; İbnu'l-Mulakkîn, *el-Mukni' fi ulumi'l-hadis*, I, 244; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, s. 136; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 58; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 28; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, 351; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 92.

²⁷⁴ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 5.

²⁷⁵ Bkz. Zerkeşî, *en-Nüket*, II, 325; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, IV, 14.

²⁷⁶ Bkz. Zerkeşî, *en-Nüket*, II, 326.

²⁷⁷ Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, s. 518; Ahmed Muhammed Nureddîn, “Havârimu'l-murûe ve eseruhâ fi'r-ruvât”, *Mecelletü'l-bahsi'l-ilmî ve't-turâsi'l-İslâmî*, V/1982, s. 72

²⁷⁸ Bkz. Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, IV, 46. (Fesevî'nin değerlendirmesi daha önce geçmişti bkz. Sayfa 43.)

²⁷⁹ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, IV, 5.

Tahrîru ulûmi'l-hadîs'in müellifi muasır hadis araştırmacısı Abdullah b. Yusuf el-Cudey' ise, "Râvînin (adâletine) Etki Etmeyen Cerh Çeşitleri" başlığı altında murûet zaafıları addedilen hususlardan birkaçını örnek vermiş, örfen terkedilmiş olsa dahî şer'î anlamda mübah kabul edilen şeylerin râvînin adâletini zedelemeyeceğini ifade etmiştir.²⁸⁰

Mültekâ ehli'l-hadîs adlı sosyal medya platformunda yayımlanan yazısında²⁸¹, murûet zaafılarının râvî tenkîdine etkisini de konu edinen Muhammed Hâc İsâ, râvîde asılan vasıfların, adâlet ve zabt olduğunu, bu sebeple murûetin gerekliliğine dair mu'teber bir delil getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.²⁸² Öte yandan Bâkılânî²⁸³ ve Hatîb'in²⁸⁴ murûete ilişkin değerlendirmelerinde "ulemanın çoğunluğu"na atıfta bulunmalarını, İbnu's-Salah'taki "icmâ" kaydının karşıtı bir söylem olarak değerlendirmiştir.²⁸⁵ Yine müellife göre, İmam Mâlik'in mezkûr sözünde yer alan "sefihden hadis alınmayacağı" ifadesi, fisku'r-râvî ile ilişkilendirildiği takdirde zaten konuyla ilişkisinin olmadığı anlaşılır, bununla birlikte murûetle ilişkilendirilse dahî Mâlikî mezhebinin içtihadı olarak kalacaktır. Ancak müellifin tespitiyle, mezkûr görüşün hiç değilse Mâlikî mezhebine nispeti dahî, böyle bir şartın var olduğunu gözler önüne sermektedir.

Son olarak Muhammed Hac İsa, rivâyetle şehâdetin kıyas edilemeyeceğini belirtmiş, bu kapsamda bid'atçı ve müdellisin rivâyetlerinin kabul edilmiş olmasını, râvîde murûetin şart koşulamayacağına delil olarak kabul etmiştir. Ayrıca ulemanın murûet tanımlamalarında pek çok hususun zikredildiğini, bununla birlikte râvîde şart koşulan murûetin sınırlarının tam olarak belli olmadığını da ifade etmiş ve bu

²⁸⁰ Abdullah b. Yusuf el-Cudey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, I, 358.

²⁸¹ <http://www.ahlalheeth.com/vb/showthread.php?t=126832> (erişim tarihi: 09/11/2016)

²⁸² Bkz. <http://www.ahlalheeth.com/vb/showthread.php?t=126832> (erişim tarihi: 09/11/2016)

²⁸³ Nitekim Bâkılânî, "Âlimlerimizden (bir kısmı) murûetin, rivâyet ve şehâdeti zedeleyici olduğu kanaatindedirler" demiştir. (Daha önce geçmişti bkz. Sayfa 46.)

²⁸⁴ Burada Hatîb el-Bağdâdî'nin "Hadis âlimlerinin çoğu, muhaddis ve şahidin pek çok mübah davranıştan da uzak durmasını gerekli görürler" ifadesi kastedilmektedir. (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111.) Hatîb'in burada "Âlimlerden bir kısmı" ifadesini kullanmış olması konuyla ilgili mevcut bir ihtilâfi hissettirmektedir. Dolayısıyla kabul edenler olduğu gibi reddedenlerin de bulunduğu söylenebilir.

²⁸⁵ Bkz. <http://www.ahlalheeth.com/vb/showthread.php?t=126832> (erişim tarihi: 09/11/2016)

sebepler dolayısıyla murûetin adâlet şartları arasında yer almaması gerektiğini belirtmiştir.²⁸⁶ Ancak her ne kadar şehâdetle rivâyetin kıyas edilemeyeceği ifade edilmiş olsa dahî vâkıâda bu söylem, sarîh bir şekilde ilk olarak Hatîb’le hadis usûlü kaynaklarına dâhil olmuştur. Sonrasında ise Hâzımî ve İbnu’s-Salah’la râvîde aranan şartlar arasında zikredilip benimsenmiştir. Hatîb öncesinde konuyla ilgili görüşlerini aktardığımız pek çok âlim de murûete işaret eden tanımlar yapmışlardır. Öte yandan murûet kapsamında değerlendirilen hususlar sadece İmam Mâlik tarafından değil, diğer muhaddisler tarafından da hadisi nakledecek râvîde gerekli görülmüştür. Nitekim İbrahim en-Nehaî’nin ifadelesinde cemî sîgâsını kullandığı görülmektedir.²⁸⁷ Ayrıca sistemli bir tanım şeklinde ifade etmese dahi Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşîd’in (v. 193/809) murûetin hadis ehline has bir haslet olduğunu söylemiş olması da²⁸⁸ bu noktada önem arz etmektedir.

Öte yandan *el-Adâletu ve’z-zabt ve eseruhumâ fî kabûli’l-ehâdîs ev reddihâ* adlı kitabın müellifleri Cüneyd Eşref ve İkbâl Ahmed ise, murûetin adâlet şartları arasında zikredilmesine ilişkin yaptıkları değerlendirmede, bu hususta yapılan itirazları zikrettikten sonra, murûet vasfının râvîyi, yalan başta olmak üzere pek çok tehlikeden muhafaza ettiğini ve bu sebeple şart koşulduğunu, şahıs ve beldelere göre değişiklik arzeden zaaf lar söz konusu olduğunda, son sözün münekkide kalacağını kanaatindedirler.²⁸⁹

Aşağıdaki tablo muhaddislerin râvîde gerekli gördükleri vasıfların tarihî süreç içerisindeki gelişiminin daha net bir şekilde görülmesini sağlayacaktır. Tablonun bu kapsamda okunup değerlendirilebilmesini kolaylaştırması için, sözlerinde murûete dolaylı olarak işarette bulunan veya eserinin ilgili bölümlerinde murûet vasfını da kapsayan tanımları nakleden âlimlerin isimleri yalnızca “**kalın yazı stili**”yle verilmiş, murûeti sarîh bir şekilde râvîde aranan vasıflar arasında zikredenler ise “**kalın yazı stili**” ve “kırmızı renk”le verilmiştir.

²⁸⁶ Bkz. <http://www.ahlalheeth.com/vb/showthread.php?t=126832> (erişim tarihi: 09/11/2016)

²⁸⁷ Ebu’l-Âliye ve İbrahim en-Nehaî’nin söz konusu değerlendirmeleri için bkz. Sayfa 39.

²⁸⁸ Bkz. Râme hür müzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, s. 307.

²⁸⁹ Bkz. Cüneyd Eşref-İkbâl Ahmed, *el-Adâletu ve’z-zabt ve eseruhumâ fî kabûli’l-ehâdîs ev reddihâ*, s. 49.

Tablo -1 Târihî Sürec İçerisinde Râvide Aranılan Şartlar ve Murûet Vasfı

Vefat Tarihleri	Görüş Sahipleri	Görüşler
90/709	Ebû Aliye	Namaz
95/713	İbrahim en-Nehaî	Namaz, Hey'et, İstikamet üzere yaşayış.
160/776	Şube b. Haccâc	Murûet zaafı bulunan bazı kişilerin rivâyetlerini terk etmiştir.
179/795	İmam Malik	Sefih , Bid'atçı, Yalancı, Ne rivâyet ettiğini bilmeyen cahilden hadis alınmaz
181/	İbnu'l-Mübârek	Cemâate iştirâk eden, İçki (nebîz) içmeyen , Dininde bozukluk olmayan, Yalan söylemeyen ve Akıl sağlığı yerinde olandan alınır
204/819	İmam Şâfiî	Âdil, tâat ve murûetini zedeleyici hataları az olan kimsedir
233/847	İbn Maîn	Sıdk, Şöhret, Talebu'l-hadis, Bid'ati terk ve Büyük günahlardan kaçınmak
261/	Müslim	Setâret ehli (emânet ve sıyânet sahipleri)
360/970	Râmeihürmüzî	İmam Mâlik, İmam Şâfiî'nin tanımlamaları ile ilim talebiyle şöhret ve namazları düzgün kılma hususlarına değinen tanımlamalara yer vermiştir
405/1014	Hâkim en-Nisâbüri	Müslüman, Dai olmayan, Adaleti düşürücü günahları açıkça işlemeyen
463/1070	Hatib el-Bağdâdî	Bâkılânî'nin tanımına yer vermiştir
584/	Hâzmi	Âdil kimse, Müslüman, âkil, sıdk ehlinden, müdellis olmayan, Allah'ın emrettiklerini yapıp nehyettiklerinden kaçınan, kişiyi küçük düşürecek aşırılıklardan kaçınıp hakkı arayan ve konuşmalarında din ve murûetini zedeleyici şeylerden kaçındır.
643/1245	İbnu's-Salah	Âdil, zabıt, Müslüman, baliğ, akil, fisk ve murueti zedeleyici davranışlardan selim
676/1277	Nevevi	Âdil, zabıt, Müslüman, baliğ, akil, fisk ve murueti zedeleyici davranışlardan selim
730/1329	Abdulaziz el-Buhari	Akil, Zabt, İslam, Adalet
748/1347	Zehebi	Âdil, zabıt, Müslüman, baliğ, akil, fisk ve murueti zedeleyici davranışlardan selim , tedlis yapmayan
774/1372	İbn Kesîr	Âdil, zabıt, Müslüman, baliğ, akil, fisk ve murueti zedeleyici davranışlardan selim
802/1399	Burhânuddîn el-Ebnâsî	Âdil, zabıt, Müslüman, baliğ, akil, fisk ve murueti zedeleyici davranışlardan selim
804/1401	İbnu'l-Mulakkîn	Âdil, zabıt, Müslüman, baliğ, akil, fisk ve murueti zedeleyici davranışlardan selim
806/1403	İrâkî	Âdil, zabıt, Müslüman, baliğ, akil, fisk ve murueti zedeleyici davranışlardan selim
852/1446	İbn Hacer	Âdil (şirk, fisk ve bidatten uzak, takva ve murûet sahibi), zâbit (hafızasındakini ve aslını koruyan)
902/1496	Sehavi	Âdil, zabıt, Müslüman, baliğ, akil, Müteyakkız, fisk ve murueti zedeleyici davranışlardan selim
911/1505	Suyûtî	Âdil, zabıt, Müslüman, baliğ, akil, fisk ve murueti zedeleyici davranışlardan selim

Tablodan da anlaşılacağı üzere, özellikle İbnu's-Salah sonrasında muhaddislerin çoğu tarafından âdil kimse; “Müslüman, buluş çağına ermiş, akıl sahibi, büyük günah olacak fiillerden, küçük günahlarda ısrarcı olmak gibi fiska düşürücü fiillerden ve murûet zaaflarından uzak duran kimse” olarak tanımlanmıştır. Adâletin unsurları arasında zikredilen murûet ise, her ne kadar ilk olarak İmam Şâfiî tarafından bu vasıflara ilave edilmiş görünse de gerek İbrahim en-Nehaî'nin tanımındaki, “istikâmet üzere bir hayat sürme” kaydı gerekse İmam Mâlik'in rivâyeti alınmayacak kimseler arasında sefâhet ehlini zikretmiş olması, hadis râvîsinin, şerâatin ve örfün gereklerine uygun bir yaşantıya, yani murûetli bir kişilik yapısına sahip olması gerektiği şeklinde yorumlanabilir. Dolayısıyla Arap toplumunda büyük bir önem atfedilen ve şahsiyetli kimlik inşâsı için gerekli görülen murûet vasfına; ilk dönem tanımlamalarında pek çok âlim tarafından zımnem dahî olsa değinildiği, özellikle İmam Şâfiî ve sonrasında ise açıkça adâlet vasıfları arasında zikredildiği söylenebilir.

Öte yandan râvîde aranan şartlardan biri olarak “murûet”, ilk defa Hatîb el-Bağdâdî tarafından bir hadis usûlü eserinde zikredildiği görülmektedir. Ancak hocası Bâkîllânî'nin mezkûr değerlendirmesini nakille murûeti usûl kaynaklarına taşıyan Hatîb'in, hocasıyla aynı kanaati paylaşmadığı söylenebilir. Yine de ilgili bölümde murûet zaafları hususunda her bir münekkidin şahsî kanaatlerine pâyeye vermiş olması son derece önemlidir. Hatîb sonrası ve İbnu's-Salah öncesinde ise, Hâzımî tarafından, rivâyeti makbul râvînin murûet vasfına sahip olması gerektiği açıkça zikredilmiştir.

İbnu's-Salah'ın râvîde aranan şartları zikrederken adâlet ve murûeti ayrı ayrı zikretmiş olması dikkat çekmektedir. Netice itibarıyla İbnu's-Salah'la birlikte, râvîde aranan vasıflara dair söz konusu tanım, “murûet” de dâhil olmak üzere son şeklini almış ve kendisinden sonraki pek çok âlim tarafından benimsenmiştir. Böylece “murûet”, İmam Şâfiî tarafından şahidde aranan vasıflara eklenmiş, bu tanım Hatîb'le hadis usûlü kaynaklarına girmiş ve İbnu's-Salah'la yaygınlık kazanmıştır, denilebilir.

Bununla birlikte murûeti zedeleyici hususların, râvînin rivâyetlerinin sıhhatine etkisinin ne boyutta olduğu, dolayısıyla adâletin unsurları arasında

zikredilen murûetin, asıl olarak mı yoksa tamamlayıcı bir unsur olarak mı değerlendirilmesi gerektiği sorusunun cevabı ikinci bölümde yapılacak tatbîkî çalışmanın neticesinde ortaya çıkacaktır Dolayısıyla murûet vasfının râvîde aranan vasıflara girişi noktasında İmam Şâfiî'nin olduğu kadar Hâzımî'nin de isminin zikredilmesi gerekmektedir.

C. Murûet Zaaflarını Tespitte Şahsî Kanaatlerin Etkisi

Murûet kavramının pek çok unsuru içine alan, zamana ve mekana göre değişiklik arzedeabilen dinamik yapısından olsa gerek, bir âlim tarafından zaaf olarak kabul edilen hatta zaman zaman rivâyetlerin terkinin gerektirdiği düşünülen bir davranış, başka bir âlim tarafından kusur olarak kabul edilmeyebilmiştir. Ricâl kaynaklarında yer alan biyografiler incelendiğinde murûet zaafı sebebiyle bir râvîyi tenkîd eden bir âlimin, tenkîdinin bazen tenkide uğradığı görülecektir. Mesela, Muhammed b. Beşşâr'ı (v. 252/866) güvercin uçurtmakla tenkîd eden Kavârîf (v. 235/849), Ezdî (v. 374/984) tarafından bu sebeple eleştirilmiştir.²⁹⁰ İbn Adî de (v. 365/), ölçüsüz şakaları sebebiyle Ahmed b. Mikdâm'ı (v. 253/867) tenkîd eden ve rivâyetlerini nakletmeyeceğini ifade eden Ebû Dâvud'u (v. 275/889) bu tenkîdi sebebiyle eleştirmektedir.²⁹¹ Yine Ahmed b. Sâlih'i kibirli olduğu gerekçesiyle tenkîd eden Nesâî'nin bu tenkidinin âlimlerin çoğu tarafından eleştirildiği nakledilmektedir.²⁹²

Fikhî içtihad farklılıklarının etkili olduğu murûet zaaflarında da durum aynıdır. Nitekim Veki' b. el-Cerrâh (v. 197/812), kendisine, İsmâil b. Uleyye'nin (v. 193/809) nebîz içmesi meselesi sorulduğunda, “Basralı birinin nebîz içtiğini görürsen onu itham et! Ancak Kûfeliler onu tedeyyün olsun diye içer” demiştir.²⁹³ Bu ifadesi, konuyla ilgili fikhî içtihad farklılıklarının râvî tenkîdine etki ettiğini göstermektedir. Şarkı söylediği nakledilen Müslim b. Hâlid (v. 180/796) hakkında “كان في هديه نعم” ifadesinin kullanılmış olması da şahsî kanaatlerin değişkenliğine örnek

²⁹⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için Bkz. Sayfa 120.

²⁹¹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için Bkz. Sayfa 147.

²⁹² Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için Bkz. Sayfa 185.

²⁹³ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için Bkz. Sayfa 78.

verilebilir.²⁹⁴ Konunun en ilgi çekici örneklerinden biri ise İbrahim b. Sa'd'dır (v. 185/801). Kaynaklarda nakledildiği üzere İbrahim'den hadis almak için gelen hadis ehlinden bir grup, onun müzik aleti eşliğinde şarkı söylediğini görünce bu sebeple rivâyetlerini almayacaklarını söylemişlerdir. Buna cevaben İbrahim b. Sa'd'ın Bağdat'ta nakledeceği her bir hadisin öncesinde şarkı söyleyeceğine dair yemin etmiş olması, bu hususta içtihad farklılıklarının etkili olduğunu bâriz bir şekilde göstermektedir.

Hatîb el-Bağdâdî ise konuyla ilgili değerlendirmesinde münekkidlerin şahsî kanaatlerine etki eden faktörler üzerinde durmuştur. Nitekim ona göre, bu noktada âlim kendisine kuvvetli görünen görüşe göre amel eder. Eğer bir muhaddis, galib-i zan ile bir râvînin murûete aykırı davranışının onda tabiat haline geldiğini ve onun bu konuda gevşeklik gösterdiğini, ancak bununla beraber şehâdet ve rivayetinde yalana meyletmediğini bilirse; ve râvî de yalanın büyük bir günah ve haram olduğunu bilir ve bundan uzak durursa rivayeti kabul edilir. Eğer âlim bu durumu zayıflatıcı bir hal olarak kabul edip bu sebeple söz konusu davranışın sahibini itham ederse rivâyetiyle amelî terk etmesi ve şehâdetini reddetmesi gerekir.²⁹⁵ Nitekim münekkidler, bir râvînin, saygınlığını zedelediğini düşündükleri bazı hal ve hareketlerin yapılması durumunda, bu davranışları söz konusu râvînin rivâyetlerini terk sebebi dahî kabul edebilmişlerdir. Ancak bu tercihlerinde yalana meyl endişesinin etkili olup olmadığının tespiti her zaman mümkün olmamaktadır.

Son olarak, konunun pratik yansımalarının müşâhedesi açısından, ricâl literatürü ve hadis ıstılâhları sözlüklerinde murûete işâret etmek üzere kullanıldığı tespit edilen ifadelerin değerlendirilmesi de önem arz etmektedir.

D. İstilah Sözlüklerinde Murûete İşâret Etmek Üzere Kullanılan Bazı İfadeler

Ricâl kaynaklarında, râvîlerin murûet vasıflarına ilişkin pek çok ibâre yer almaktadır. Bunlardan bir kısmı mutlak anlamda murûet vasfıyla ilişkiliyken bir kısmı ise murûet vasfının ihtivâ ettiği mânâ kapsamında değerlendirilen hususlara ilişkin ibârelerdir. Mutlak anlamda murûet vasfıyla ilişkili hususlarda olduğu gibi, sultanın emrinde çalışmak ve tahdîs karşılığında ücret almak gibi murûetin ihtivâ

²⁹⁴ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için Bkz. Sayfa 75.

²⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111.

ettiği mânâ kapsamında yer alan hususlarla ilgili de özel ibâreler kullanılmıştır. Ancak bu hususlar ikinci bölümde ilgili başlıklar altında ayrıntılı bir şekilde ele alındığından²⁹⁶ burada ayrıca zikretme gereği duyulmamıştır. Bu başlık altında ise, Yusuf Muhammed Sıddîk'in, *eş-Şerhu ve't-tâ'lîl li elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*'i, Muhammed Ebû'l-Leys el-Haydarâbâdî'nin *Mu'cemü mustalahâti'l-hadîs ve ulûmuhû* adlı eseri, Müctebâ Uğur'un, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Abdullah Aydın'ın *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Gavri'nin *Mu'cemü elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîli'l-meşhûra ve'n-nâdirâ* ve *Mu'cemü'l-mustalahât* adlı eserlerinin incelenmesi sonucu doğrudan murûetle ilişkili olduğu tespit edilen üç ibâre, delâlet ettikleri mânâlar ve tabakât kitaplarındaki örnekleri zikredilmek suretiyle değerlendirilecektir. Ayrıca ıstılah sözlüklerinde geçmese de murûet kelimesinin sarîh bir şekilde yer aldığı “كانت له مروءة” ibâresi de dördüncü ibâre olarak değerlendirmeye tâbî tutulmuştur.

1. “تحريك اليد” ibâresi

Münekkidin “Elini hareket ettirmesi” anlamına gelen bu ibâre, tenkîde uğrayan râvînin “zayıf” olduğuna işaret etmek üzere kullanılmıştır. Ayrıca Gavri ve Yusuf Muhammed Sıddîk, münekkidlerin bu ibâreyi, fazilet ve murûet ehli kimselerin cerhi söz konusu olduğunda kullandıklarını ifade etmişlerdir.²⁹⁷ Onlara göre “تحريك اليد”, böylesi kimseler hakkındaki cerh gerekçesini açıklamak yerine îmâ etmek amacıyla yapılmaktadır.²⁹⁸ Ancak bu değerlendirmeye ilgili kesin bir kanaatin hâsıl olabilmesi için îmâ ile yapılan tenkîdlerin tamamının tespit edilip söz konusu râvîlerin incelenmesi gerekmektedir.

Her iki sözlükte de konuyla ilgili olarak Zeyd b. Ebî Uneyse (v. 120/737) ve Saîd b. Sinan (v. 163/779) örnek gösterilmiştir.²⁹⁹ Nitekim Ahmed b. Hanbel

²⁹⁶ Sultana yakınlıkla ilgili özel kullanımlara ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. sayfa 218-219; Tahdis karşılığında ücret almakla ilgili özel kullanımlara ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Sayfa 207.

²⁹⁷ Gavri, *Mu'cemü elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîli'l-meşhûra ve'n-nâdirâ*, s. 216; Yusuf Muhammed Sıddîk, *eş-Şerhu ve't-tâ'lîl li elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 26.

²⁹⁸ Gavri, *Mu'cemü elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîli'l-meşhûra ve'n-nâdirâ*, s. 216; *Mu'cemü'l-mustalahât*, s. 211; Yusuf Muhammed Sıddîk, *eş-Şerhu ve't-tâ'lîl li elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 26.

²⁹⁹ Gavri, *Mu'cemü elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîli'l-meşhûra ve'n-nâdirâ*, s. 216; Yusuf Muhammed Sıddîk, *eş-Şerhu ve't-tâ'lîl li elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 26.

tarafından bu îmâ ile “zayıf” olduğuna işaret edilen Zeyd, pek çok âlim nezdinde hem “sika” hem de “verâ ehli”nden kabul edilmektedir.³⁰⁰ Ebû Zür‘a er-Râzî’nin (v. 264/877) “Eliyle zayıf olduğuna işaret ettiği” (فأوماً بيده أنه ضعيف) Saîd b. Sinan ise, aynı şekilde hem “sika” hem de “âbid” ve “fâzıl” olarak nitelendirilmiştir.³⁰¹ Ayrıca kaynaklarda güzel bir yaşantıya sahip olduğu ifade edilen Müslim b. Hâlid ez-Zenci’nin de Ahmed b. Hanbel tarafından aynı îmâ ile zayıflığına işaret edilmiş olduğu görülmektedir.³⁰²

2. “حسن الهيئة” ibâresi

Bir kimsenin “Bulunduğu konuma uygun, güzel kıyafetler giymesi”³⁰³ anlamına gelen, “hasenü’l-hey‘e” ibaresi aslen tabakât kitaplarında pek çok kişi hakkında kullanılan bir ibaredir.³⁰⁴ Nitekim Süveyd b. Amr el-Kelbî (v. 203/818), Abbâd b. el-Avvâm (v. 183/799), Muhammed b. Sevâ’ (v. 187/802)³⁰⁵ ve Huseyn b. Hasan el-Basrî (v. 188/803)³⁰⁶ Ahmed b. Hanbel tarafından “hasenu’l-hey‘e” ibaresiyle taltif edilmişlerdir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel’in *el-İlel*’inde naklettiği üzere; Vekî‘ b. el-Cerrâh (v. 197/812), Yezid b. Ebî Sâlih’in (v. 141/758) deri tabaklayıcısı olduğunu söyledikten sonra “hasenu’l-hey‘e” değerlendirmesinde bulunmuştur.³⁰⁷ Mesleğine işaret ettikten sonra bu açıklamayı yapmış olması dikkat çekmektedir. Nitekim debbağlık, yani deri tabaklayıcılığı, tabaklama işleminde hayvan pisliğinin kullanıldığı bir meslek olduğu için hoş karşılanmamış ve bu sebeple mecbur kalınmadığı halde bu mesleğin icrâ edilmesi murûet zaaflarından

³⁰⁰ Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, V, 133.

³⁰¹ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, IV, 46.

³⁰² Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, X, 129. (Burada “كان في هديه نعم الرجل” ibaresi yer almaktadır.)

³⁰³ Muhammed Halef Selâme, *Lisanu’l-muhaddisîn*, s. 996.

³⁰⁴ Örnekleri için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl*, I, 406, III, 97; Buhârî, *Kitâbu’t-târihi’l-kebîr*, II, 385; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, VI, 16. İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, II, 335; *Lisânu’l-Mizân*, II, 404; Suyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, s. 72.

³⁰⁵ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl*, II, 77.

³⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl*, II, 79.

³⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl*, I, 165, 309.

adedilmiştir.³⁰⁸ Bu bağlamda, Yezîd b. Ebî Süfyân'ın debbağlığına işaret edilen her iki yerde de ardından “حسن الهيئة” açıklamasında bulunmuş olması, kerih görülen meslekler arasında zikredilen debbağlığı icrâ etmesine rağmen giyim kuşamına ve temizliğine dikkat ettiği şeklinde yorumlanabilir. Nitekim aynı ibâre *Târîhu Bağdâd*'da Muhammed b. Abdullah eş-Şeybânî (v. 302/914) hakkında da kullanılmış, değerlendirmeyi yapan Ebû'l-Alâ el-Vasîtî (v. 431/1039) hemen ardından onun temiz kıyafetler giydiğini ifade etmiştir.³⁰⁹ Dolayısıyla bu ifadenin murûet açısından bir tezkiye mâhiyetinde kullanıldığı düşünülebilir

3. “فسل” ibâresi

Sözlükte “aşağılık, alçaklık” gibi anlamlara gelen “Fesl” kelimesi, zayıf ve tenkîde uğrayan râvîler hakkında kullanılmaktadır.³¹⁰ Bu ibâreyle râvînin zayıflığıyla birlikte murûet vasfının yokluğunun da kastedildiği ifade edilmiştir.³¹¹ Ancak muhaddisler nezdinde râvînin taz'îfi kastedilerek kullanılmaktadır.³¹²

Nitekim Şu'be b. el-Haccâc bu ibareyi, Meymûn b. Ebû Abdullah³¹³ ve Seyf b. Vehb et-Teymî³¹⁴ hakkında kullanmıştır. Her iki râvî de münekkidler nezdinde “zayıf” kabul edilmektedir.³¹⁵

³⁰⁸ Ebu'l- Huseyn Yahya b. Ebî'l-Hayr eş-Şâfî, *el-Beyân fî mezhebi'l-Îmâm eş-Şâfî*, XIII, 285; Ziyauddin el-Mısrî el-Mâlikî, *et-Tavzîh fî şerhi'l-muhtasari'l-fer'î li 'bni'l-Hâcib*, VII, 469; Herevî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 248; Aliyyu'l-kârî, *Şerhu'n-Nuhbetü'l-fiker*, s. 248.

³⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 86.

³¹⁰ Bkz. Yusuf Muhammed Sıddîk, *eş-Şerhu ve't-tâ'lîl li elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 92; Gavrî, *Mu'cemü elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîli'l-meşhûra ve'n-nâdira*, s. 462; *Mu'cemü'l-mustalahât*, s. 537.

³¹¹ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 519; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, XXX, 157; Gavrî, *Mu'cemu Mustalahâtu'l-hadîsiyye*, s. 537; Yusuf Muhammed Sıddîk, *eş-Şerhu ve't-ta'lîl li elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 26.

³¹² Muhammed Halef Selâme, *Lisanu'l-muhaddisîn*, s. 1534; Gavrî, *Mu'cemü Mustalahâtu'l-hadîsiyye*, s. 537; Yusuf Muhammed Sıddîk, *eş-Şerhu ve't-ta'lîl li elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 26.

³¹³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, II, 241; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 153; Ahmed Muhammed Nureddîn, “Havârimu'l-murûe ve eseruhâ fî adâleti'r-ruvât”, s. 88; Gavrî, *Mu'cemü elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîli'l-meşhûra ve'n-nâdira*, s. 463.

³¹⁴ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, III, 25; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 298; Beşşâr Avvâd Mâ'rûf, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, II, 102; Gavrî, *Mu'cemu elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîli'l-meşhûra ve'n-nâdira*, s. 463.

4. “كانت له مروءة” ibaresi

Râvînin murûetli kişilik yapısına sahip olduğunu sarîh bir şekilde ifade eden bu ibâre, Ebû’z-Zinad (v. 130/748) tarafından Yahya b. Abbâd (v. 100/718)³¹⁶ hakkında; İbn Sa’d tarafından (v. 230/845), Muhammed b. Amr b. Atâ el-Kureşî (v. 120’den sonra)³¹⁷ ve Mâ’mer b. Râşid (v. 153/770)³¹⁸ hakkında kullanılmıştır. Aynı ibarenin kaynaklarda ufak lafız farklılıklarıyla da kullanıldığı tespit edilmiştir. Mesela, Talha b. Muhammed el-Mukri’ (v. 380/990), Ebû Ca’fer b. Buhlûl (v. 318/930)³¹⁹ hakkında “تَمَّ المُرُوَّةُ” ifadesini kullanmıştır. Ebû Dâvud’un, mizâhî kişiliğiyle tanınan Ahmed b. Mikdâm’ı, murûet zaafı dolayısıyla eleştirdiğine işaret etmek üzere ise “طعن أبو داود في مروءته” ifadesi kullanılmıştır.³²⁰

³¹⁵ Meymûn Ebû Abdullah’ın “zayıf” kabul edildiğine dair bkz. Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXIX, 231-232; İbn Kesîr, *et-Tekmil fî’l-cerh ve’t-ta’dîl*, I, 305; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, X, 393-394. Seyf b. Vehb’in “zayıf” kabul edildiğine dair bkz. Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XII, 336; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, IV, 298.

³¹⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakâtu’l-kübrâ*, V, 376; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, IX, 173; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXXI, 394

³¹⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakâtu’l-kübrâ*, V, 334; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVI, 212; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V, 226.

³¹⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakâtu’l-kübrâ*, VI, 72.

³¹⁹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIV, 497.

³²⁰ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, s. 85.

İKİNCİ BÖLÜM
DUAFÂ LİTERATÜRÜNDE MURÛET ZAAFLARI
VE RÂVÎ TENKİDİNE ETKİSİ

Murûet kavramı ahlak literatüründe en geniş anlam sahasıyla ele alınmış bunun bir neticesi olarak, zaaf addedilen hususlarda çeşitlilik gözlemlenmiştir. Fıkıh literatüründe ise, konu şehâdet bahsi kapsamında değerlendirilmiştir. Böylece ahlak literatüründe her türlü ahlâkî değeri içine alan murûet kavramı, fıkıh literatüründe anlam daralması yaşamış ve nispeten daha ağır kabul edilebilecek kusurlar zaaf addedilmiştir. Dolayısıyla ahlâkî anlamda murûeti zedelediği düşünülen her kusur fıkhîta şâhidin şehâdet yetkisini düşürecek boyutta etkili görülmemiştir. Hadis usûlünde ise özellikle İbnu's-Salah'ın etkisiyle murûet vasfının râvîde aranan şartlardan biri olarak zikredilmesinin yaygınlık kazandığı görülmektedir. Sonrasında hadis usûlüne dâir te'lîf edilen eserlerde bu söylemin sürdürülmesi neticesinde murûet ve buna ilişkin hususlar, hadis kaynaklarında tartışılan ve müstakil başlıklar altında değerlendirilen konulardan biri hâline gelmiştir.

Hadis usûlü eserlerinde, râvînin eleştirilmesine ve hatta zaman zaman rivâyetlerinin terkedilmesine sebep olarak zikredilen hususlardan biri de murûet zaafıdır. Bu kitaplarda murûete ilişkin pek çok zaaf listelenmiştir. Hadis kaynaklarında zikredilen bu örnekler, fıkıh literatüründeki örneklerle benzerlik arz etmektedir. Bununla birlikte ahlak literatüründeki kadar çok olmasa da hadis kaynaklarındaki bu çeşitliliğin pratik anlamda uygulamaya geçip geçmediği, başka bir deyişle hadis kaynaklarında murûet zaafı addedilen her bir hususun ricâl

literatüründe karşılığının bulunup bulunmadığı merak konusudur. Bu sebeple konunun cerh-ta'dîle dair eserlerde araştırılması ve usûl eserlerindeki çeşitliliğin pratik tezahürlerinin tespiti önem arz etmektedir.

Ricâl biyografilerine dair te'lif edilen mütekaddim dönem eserlerindeki iz düşümlerinin tespiti; Buhârî'nin (v. 256/870) *Duafâ*'ı, Nesâî'nin (v. 303/915) *Duafâ*'ı, Ukaylî'nin (v. 322/934) *ed-Duafâu'l-kebir*'i, İbn Hibbân'ın (v. 354/965) *Kitâbu'l-mecrûhîn*'i, İbn Adî'in (v. 365/976) *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl* adlı eserleri çerçevesinde yapılan okumalar neticesinde gerçekleştirilmiştir. Bu eserlerde bulunan bilgileri derleyip karşılaştırma imkanı sağladığı için Zehebî'nin (v. 748/1348) *Mizânu'l-i'tidâl*'i de okumalara dâhil edilmiş, elde edilen veriler; Nebîz İçmek, Oyun-Eğlenceye Düşkünlük, Kişilikle İlgili Zaaflar, Tahdîs Karşılığında Ücret Almak ve Sultana Yakınlık olmak üzere beş başlık altında toplanmıştır. Her bir başlık altında yer alan râvîler; diğer âlimlerin mezkûr râvî hakkındaki görüşleri ve bu râvînin rivâyetlerinin hadis külliyatındaki dağılımı göz önünde bulundurulmak suretiyle değerlendirilecektir. Böylece muhtelif sebeplerle yapılan bu tenkîdlerin, söz konusu râvînin güvenilirliğine, rivâyetlerinin sıhhatine ve onun aracılığıyla nakledilen bu rivâyetlerin hadis âlimleri nezdindeki mertebesine etkisi tespit edilmeye çalışılacaktır.

I. NEBÎZ İÇMEK

Kur'ân-ı Kerîm'in indirildiği dönemde Arap toplumunda yaygın olarak tüketilen içkinin haram kılması tadrîcî olarak indirilen üç ayetle gerçekleşmiştir.³²¹ Hadis kaynaklarında ise, içki içmenin zararları³²², büyük bir günah olduğu³²³ ve tahrîm ayetiyle birlikte Medîne sokaklarına dökülen şarabın sel misâli akması³²⁴ gibi pek çok hususa ilişkin rivayetler yer almaktadır. Kur'an ve sünnette haramlığı kat'î delillerle sabit olan "hamr"ın tarifi hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Ancak genel

³²¹ en-Nahl 16/67, el-Bakara 2/219, en-Nisâ 4/43.

³²² Tirmizî, Tıp, 8.

³²³ Buhârî, Eşribe, 1.

³²⁴ Buhârî, Tefsîru Sûre-i Mâide, 116.

itibariyle tanımlamalarda sarhoşluk verici özelliğin ön planda tutulduğu söylenebilir.³²⁵

“نَبِذٌ” kökünden türeyen nebîz ise sözlükte, bir şeyi elinden atmak³²⁶, eksiltmek gibi manalara gelmekte olup Arap toplumunda yaygın olarak tüketilen içeceğin adıdır. Hurma,³²⁷ kuru üzüm, buğday, arpa veya balın, mayhoş bir hal alıncaya kadar suda bekletilmesi suretiyle elde edilmektedir.³²⁸ Fazla bekletildiğinde köpüklenip sarhoşluk verici hal almaya başladığı için, üç günden fazla beklemiş nebîzin içilmemesi gerektiği ifade edilmiştir.³²⁹ Elde edilen bu içecek sarhoş etsin veya etmesin nebiz olarak adlandırılır.³³⁰ Malzemeleri, hazırlanışı ve bir müddet bekletilmesi hususlarında hamrla benzerlik arz etmektedir. Bu sebeple bazı âlimler nebîzi de hukûkî anlamda hamr kapsamında değerlendirebilmiştir.

Nebizle ilgili Kur’ân-ı Kerim’de sarıh bir ifade yer almamakla birlikte, dönemin çok tüketilen içeceklerinden olması hasebiyle pek çok hadiste zikri geçmektedir.³³¹ Hadis kitaplarının “eşribe” bölümlerinde konuyla ilgili olarak “Nebîz İçmeye Ruhsat Verenler”³³², “İçecekler ve İçecek Kapları”³³³, “İçilmesi Mübah Olan İçecekler”³³⁴, “Nebîzle Abdest Alınmasının Caiz Olmadığına Dair Hadisler”³³⁵, “Kuru Üzümle Hurmanın Karıştırılarak Nebîz Yapılmasının Keraheti”³³⁶ gibi pek çok başlık mevcuttur. Fıkıh kitaplarında ise, “Sarhoşluk Veren Nebizin Necasetine Dair Bölüm”, “Köpüklenmediği Müddetçe Üç Gün Bekletilen Nebizi İçmenin Caiz Olduğuna Dair Bölüm”,³³⁷ “Hurmadan Yapılan Nebiz”,³³⁸ “Nebiz İçmenin

³²⁵ Komisyon, *el-Mevsûatu'l-fikhiyyeti'l-Kuveytiyye*, V, 12-13.

³²⁶ Cevherî, *es-Sihâhu Tâcu'l-luga*, I, 476; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, V, 479.

³²⁷ Ebu'l- Huseyn Ahmed b. Fâris ez-Zakeriyya, *Mu'cemü mekâyısı'l-luga*, V, 370.

³²⁸ İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*, V, 7; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, V, 480.

³²⁹ Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî*, IX, 170.

³³⁰ İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*, V, 7; Aynî, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*, VI, 353.

³³¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musanef*, V, 78, 87, 109; Buhârî, *Vudu'*, 77; Müslim, *el-Eşribe*, 5.

³³² İbn Ebî Şeybe, *el-Musanef*, V, 78.

³³³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musanef*, V, 87.

³³⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musanef*, V, 109.

³³⁵ Buhârî, *Vudu'*, 77.

³³⁶ Müslim, *Eşribe*, 16.

³³⁷ Muhammed Naîm Sâî, *Mevsûatu mesâili'l-cumhûru fî'l-fikhi'l-İslâmî*, I, 119.

Hükmü”,³³⁹ “Nebizin Farklı Nebiz Türleriyle Karıştırılması”,³⁴⁰ “Nebiz İçtiği Farkedilen Bir İmamın Arkasında Kılınan Namaz”,³⁴¹ “Kendisinden Razı Olunan Ancak Nebiz İçen Bir Kimsenin Şahitliğinin Hükmü”,³⁴² “Hurma Nebiziyle Abdestin Hükmü”³⁴³ gibi pek çok başlık mevcuttur. Başlıkların çeşitliliği, ilk dönemlerden itibaren; nebizin türleri, tahrir sınırı, kaç gün bekletilmesi gerektiği gibi pek çok konuda fakihler arasında bir tartışmanın var olduğunu gözler önüne sermektedir.

Fikhî içtihad farklılıkları, zamanla bölgelere de sirâyet etmiş ve ekoller oluşmuştur. Bu bağlamda fakihlerin konuya ilişkin görüşlerinin tespiti, hadis ehlinin eleştirisi sebeplerini anlamlandırma açısından önemli görülmektedir. Kaynaklarda nakledildiği üzere Ebû Hanife (v. 150/767), Ebû Yusuf (v. 182/798) ve İmam Muhammed (v. 189/805) nebîzin sarhoşluk vermeyecek kadar içilmesini mübah görmektedir.³⁴⁴ Hatta Vekî‘ b. el-Cerrâh (v. 197/812) Kûfe ehlinin nebîzi tedeyyüen içtiklerini, Basralı âlimlerin ise, nebîz içmeyi tedeyyüen terk ettiklerini³⁴⁵ ifade etmiştir.³⁴⁶ Nitekim Ahmed b. Hanbel’e (v. 241/855), Muhammed b. Yahya (v. 231/845) sorulduğunda “Keşke Kûfelilerin mezhebine uyup nebîz içmeseydi” temennisinde bulunmuştur.³⁴⁷ Bu sebeple İmam Şâfiî, mübahlık hükmünü esas alıp

³³⁸ Ebû Ca’fer et-Tahavî, *Muhtasarı ihtilâfi’l-ulemâ*, I, 129.

³³⁹ Zerkeşî, *Şerhu’z-Zerkeşî*, VI, 396.

³⁴⁰ Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ bi’l-âsâr*, VI, 215; İbn Rüşd el-Kurtubî, *Bidâyetü’l-müçtehid ve nihâyetü’l-muktesid*, II, 324.

³⁴¹ İbn Rüşd el-Kurtubî, *el-Beyân ve’t-tahsîl*, I, 440.

³⁴² İbn Rüşd el-Kurtubî, *el-Beyân ve’t-tahsîl*, IX, 471.

³⁴³ Karâfi, *el-Furûk*, II, 101.

³⁴⁴ Bkz. İbn Rüşd el-Kurtubî, *el-Beyân ve’t-tahsîl*, IX, 472. (Ancak ibâha için de bir takım şartları gerekli gördükleri ifade edilmiştir. Bkz. Komisyon, *el-Mevsûatu’l-fikhiyyeti’l-Kuveytiyye*, V, 18.

³⁴⁵ Nitekim tabîin âlimlerinden Hasan el-Basrî’ye (v. 110/728) göre nebîz dolayısıyla sarhoş olan kimsenin celde cezasına çarptırılması gerekir. (Müslim, *Mukaddime*, I, 23; Fesevî, *Kitâbu’l-ma’rife ve’t-târîh*, II, 260.) Basralı âlimlerin çoğu da hamrla birlikte, çok içildiğinde sarhoş eden nebîz türlerinin haram olduğu görüşündedirler. Bkz. Komisyon, *el-Mevsûatu’l-fikhiyyeti’l-Kuveytiyye*, V, 18.

³⁴⁶ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, IX, 117.

³⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 184.

nebîz için Hanefî mezhebine mensup bir kimsenin, had cezasına çarptırılması gerektiğini ancak, bununla birlikte şâhitliğinin makbul olduğunu ifade etmiştir.³⁴⁸

İmam Malik ise (v. 179/795), tadında bir değişiklik olmasa dahî, için kişi hakkında su-i zanna sebebiyet verdiği gerekçesiyle Medine ehlinin nebîzi almasını ve üretmelerini yasaklamıştır.³⁴⁹ Nitekim kaynaklarda Mekke ve Medîne ehlinin nebîz içmeyi haram kabul ettikleri ve onu da içki kapsamında değerlendirdikleri nakledilmektedir.³⁵⁰ Ayrıca Mâlikîlerin nebîz içmeyi râvî hakkında cerh sebebi olarak kabul ettikleri ifade edilmiştir.³⁵¹

el-Ûm adlı eserinde konuyla ilgili olarak “Eşribe Ehlinin Şâhitliği” başlığını açan İmam Şâfiî (v. 204/820), bir kimsenin nebîz içmeyi helal saydıktan sonra sefihlerle birlikte içip namazlara gelmeyi terketmesi durumunda murûetin zedelendiğini söylemiştir. Ayrıca sefihliğini izhâr eden bu kimsenin şehadetinin de reddedilmesi gerektiği kanaatindedir.³⁵²

Ahmed b. Hanbel ise, köpüklense de köpüklenmese de, üç günden fazla bekletilen nebîzi içmenin caiz olmadığı kanaatindedir.³⁵³ Ancak yine de Ebû Hâtim er-Râzî, ona Kûfe ehlinin nebîz içmesi hususunu sorduğunda, “Nebîz içmek Kûfe ehlinin hatalarındandır. Ancak hataları adâletlerini yok etmez” cevâbını vermiştir.³⁵⁴ Bu değerlendirmesi, birazdan ifade edileceği üzere murûet zaaflarından addedilen nebîz içmenin, Ahmed b. Hanbel nezdinde râvînin adâletine etkisini göstermesi açısından önemlidir. Netice itibariyle Kûfe ehli dışındaki âlimlerin nebîz içimine pek sıcak bakmadığı görülmektedir. Konuyla ilgili fikhî ihtilâfa binâen Zerkeşî³⁵⁵ ve Sehâvî,

³⁴⁸ Bkz. Gazzâlî, *el-Vasît fi'l-mezheb*, VII, 349; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, s. 95.

³⁴⁹ Bkz. İbn Rüşd el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-tahsîl*, XVI, 303.

³⁵⁰ Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, II, 224.

³⁵¹ Bkz. Zerkeşî, *en-Nüket*, III, 338.

³⁵² Şâfiî, *el-Ûm*, VI, 223.

³⁵³ Bkz. Muhammed Nâim Sâî, *Mevsûatu mesâili'l-cumhûru fi'l-fikhi'l-İslâmî*, II, 885. (Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in, nebîzin helal olduğuna dair sahih hadisin bulunmadığını söylediği de nakledilmektedir. Bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XIII, 34.)

³⁵⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 26. (Ahmed b. Hanbel burada “زَلَات” kelimesini kullanmıştır.)

³⁵⁵ Bkz. Bedruddin ez-Zerkeşî, *en-Nüket*, III, 338

nebîz içmek gibi bâzı hususların değerlendirmesinde bulunacak münekkidin, mezheplerin ihtilaf halinde oldukları mevzulara da vâkîf olması gerektiğine işaret etmektedir.³⁵⁶

Mahiyeti ve şer‘î hükmünde pek çok ihtilaf bulunan nebîzin içilmesi bazı hadis âlimleri nezdinde de hoş karşılanmamış ve murûet zaaflarından sayılmıştır.³⁵⁷ Nitekim Hilâl b. Ömer el-Bâhilî (v. ?) tarafından nebîz şişesiyle görülen Leys b. Ebî Süleym (v. 138/755) “Burada gördüklerini ehl-i hadîse bildirme” temennisinde bulunmuştur.³⁵⁸ Öte yandan Süfyân-ı Sevrî (v. 161/778), Şerîk b. Abdullah (v. 177/794) ve Vekî‘ (v. 197/812) gibi Kûfeli bazı muhaddislerin de, nebîz içilmesine ruhsat verdikleri ifade edilmektedir.³⁵⁹ Yahya b. Maîn ise (v. 233/848), nebîzin tahrîmi hususunda tevakkuf ettiğini zira onu içen grubun da haram addedenlerin de sahih rivâyetleri esas aldıklarını ifade etmiştir.³⁶⁰ Netice itibariyle fakihler arasında cereyân eden ihtilafın muhaddisler arasında da bulunduğu görülmektedir. Bu sebeple nebîz içilmesinin, tek başına bir cerh veya terk sebebi olup olmadığının yani nebîze dair âlimlerden nakledilen görüş ve değerlendirmelerin uygulamaya yansımalarının tespiti önem arz etmektedir.

Bu bağlamda araştırma kapsamındaki duafâ eserlerinde tespit edilen râvîler, “Sarih Bir İbâreyle Nebîz İçtiği Nakledilen Râvîler”, “Müphem Bir İfâdeyle İçki veya Nebîz İçtiğine İşâret Edilen Râvîler” ve konuyla ilişkisi gözönünde bulundurularak değerlendirmeye dâhil edilen “Sokrân Olarak Görüldüğü veya İçki İçtiği Sarih Bir Şekilde İfâde Edilenler” başlığı da olmak üzere olmak üzere üç başlık altında incelenecektir. Nebîz içilmesi hususunda bölgelerin fikhî tercihleri değişkenlik gösterdiği için râvî ve münekkidin/olayı aktaran kişinin yaşadığı bölge tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca nebîz içilmesinin râvînin tenkîdine etkisini tespit noktasında fikir vermesi açısından diğer âlimlerin tenkîde uğrayan râvî hakkındaki

³⁵⁶ Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, IV, 362.

³⁵⁷ Bkz. Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhiru'l-ilm*, III, 188; Zerkeşî, *en-Nüket*, III, 338.

³⁵⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, VII, 46.

³⁵⁹ Yahya b. Maîn, *Suâlâtu İbni'l-Cüneyd*, s. 295; Abdullah b. Yusuf Cudey‘, *Tahrîru ulûmi'l-hadis* I, 360. (Hatta Süfyân, davet edildiği yerlerde, halk câiz olduğunu anlasın diye özellikle nebîz içtiğini ifade etmektedir. Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 260.)

³⁶⁰ Yahya b. Maîn, *Suâlâtu İbni'l-Cüneyd*, s. 341.

görüşleri ve mezkûr râvînin rivâyetlerinin hadis kaynaklarındaki dağılımı da değerlendirmeye dâhil edilmiştir.

A. Sarih bir İbâreyle Nebîz İçtiği Nakledilen Râvîler

Araştırma kapsamındaki kaynaklarda sarih bir ibâreyle nebîz içtiği nakledilen dört kişi tespit edilmiştir. Bunların her biri yukarıda belirtilen kıstaslar çerçevesinde değerlendirilecek ve böylece nebîz içmelerinin ilmî mertebelerine etkileri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bunlardan ilki müfessir kimliğiyle de tanınan meşhur **İsmail b. Abdurrahman es-Süddî el-Kûfî**'dir (v. 121/738). Ebû Hafs el-Ebbâr el-Kûfî (v. 181/797), içinde tortusu olduğunu söyleyerek ona **nebîz** ikram ettiğini, İsmail'in de nebîzi içtiğini söylemektedir.³⁶¹ Söz konusu metinde “durdî” (دردي) ifadesi yer almaktadır. “Durdî”, “İçki yapılan kabın dibine çöken tortu” şeklinde tarif edilmiştir.³⁶² Nebîz veya içkinin sarhoşluk verici hale gelmesini sağlayan maya işlevini görmektedir.³⁶³ Bu sebeple âlimler arasında ihtilâfa sebep olmuştur.³⁶⁴ Öte yandan kendisi de Kûfeli olan Ebû Hafs'ın, nebîzi bizzât ikram ettiğini ifade etmiş olması, Kûfe ehli gibi kendisinin de nebîz içilmesini kerih görmediği izlenimini uyandırmaktadır. Ayrıca Ebû Hafs'ın, nebîz içtiği görülen Leys b. Ebî Süleym'den de³⁶⁵ hadis rivâyet etmiş olması³⁶⁶ bu yorumu destekler niteliktedir. Bu durumda duafâ müelliflerinin, Ebû Hafs'tan nakledilen bu bilgiyi eserlerinde zikrediyor olması dikkat çekicidir. Konuyla ilgili başka bir ayrıntıya rastlanmamıştır.

Münekkidlerden bir kısmı Süddî hakkında tevsik ifadelerinde bulunmuştur. Nitekim Yahya b. Saîd el-Kattân (v. 198/813), İsmail b. Abdurrahman hakkında “ لا³⁶⁷ بأس به³⁶⁹مقارب الحديث/”³⁶⁸ sika³⁶⁸ yorumunda bulunmuştur.

³⁶¹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 407; Zehebi, *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 233.

³⁶² Muhammed Ravvâs Kal'acî, *Mu'cemü lugati'l-fukahâ*, s. 185.

³⁶³ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, VIII, 70.

³⁶⁴ İbn Rüşd el-Kurtubî, sarhoşluk verici hâle gelmediği müddetçe içerisinde dürdî olan nebîzin içilebileceğini ifade etmiştir. (İbn Rüşd el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-tahsîl*, XVI, 293.)

³⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. sayfa 71.

³⁶⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 1016.

³⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 125; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 371; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 313.

Yine Nesâî, “sâlihu'l-hadîs”³⁷⁰ ve “ليس به بأس”³⁷¹ demiş, Zekeriyya b. Yahya es-Sâcî ise (v. 307/920) “sadûk” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.³⁷² İbn Adî (v. 365/976) Süddî'nin “مستقيم الحديث” ve “sadûk” bir râvî olduğu kanaatindedir.³⁷³ Ayrıca İclî (v. 261/875), İbn Hibbân (v. 354/965) ve İbn Şâhin (v. 385/996) sika râvîleri topladıkları eserlerinde İsmail'e yer vermişlerdir.³⁷⁴

Hakkındaki ta'dîl değerlendirmelerinin yanısıra bir takım tenkîdlerin nakledildiği de bilinmektedir. Nitekim Yahyâ b. Maîn, Süddî ile ilgili “مقاربان في”³⁷⁵, “في حديثه ضعف”³⁷⁶ ve “zayıf”³⁷⁷ değerlendirmelerinde bulunmuştur. Ancak Yahya b. Maîn'in İsmail hakkında “zayıf” değerlendirmesinde bulunduğunu işiten Abdurrahman b. Mehdî'nin (v. 198/813) bu yoruma kızdığı ve bunu hoş

³⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 408; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 314.

³⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 125; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 408; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 371.

³⁷⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 371.

³⁷¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, III, 137.

³⁷² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 314.

³⁷³ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 408.

³⁷⁴ İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, s. 227; İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, IV, 20; İbn Şâhin, *Târîhu esmâi's-sikât*, s. s. 27.

³⁷⁵ Yahya b. Maîn'e Süddî ve İbrahim b. Muhâcir sorulmuş, o da “مقاربان في الضعف” cevabını vermiştir. (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 125; Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, I, 271; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 406; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, III, 134.)

³⁷⁶ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 406.

³⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 184; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 314.

karşılamaadığı nakledilmektedir.³⁷⁸ Ayrıca Ebû Zür'a "للين"³⁷⁹ derken, Ebû Hâtim er-Râzî ise (v. 277/890) "يكتب حديثه ولا يحتج به"³⁸⁰ değerlendirmesinde bulunmuştur.

Kaynaklarda Süddî ile ilgili daha ağır tenkîdler de mevcuttur. Nitekim onun şîi olduğuna dair de bir takım ithâm³⁸¹ dile getirilmiştir. Ayrıca Leys b. Ebî Süleym'in "Kûfede iki yalancı vardır: Süddî ve Kelbî" (بالكوفة كذابان: الكلبى والسدى) dediği nakledilmektedir.³⁸² Ancak Mizzî'ye göre, Leys'in kastettiği Süddî, es-Süddîyyu's-sağîr diye bilinen Muhammed b. Mervân'dır (v. 181-190/797).³⁸³ Ayrıca Cüzçânî (v. 259/873), tenkîdde bulunan Leys b. Ebî Süleym'in İsmail'den daha zayıf bir râvî olduğunu ifade etmektedir.³⁸⁴ Hiçbir münekkid tarafından yalancılıkla suçlanmayan Leys'in³⁸⁵ İsmail'den daha zayıf olduğunun söylenmiş olması, Leys'in

³⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 125; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 314. Bununla birlikte Abdurrahman b. Mehdî'nin İsmail için "zayıf" yorumunda bulunduğu da nakledilmektedir. (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, III, 135.) Nitekim Moğoltay b. Kılıç, *İkmâl*'inde Abdurrahman b. Mehdî'nin tevsikine dair bilginin yine kendisinden nakledilen "zayıf" yorumuyla çeliştiğini ifade etmiştir. (Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, II, 188.) Her ne kadar kaynaklarda Abdurrahman b. Mehdî'nin Süddî'yi sarîh bir şekilde tevsiki tespit edilememiştir. Ancak Yahya b. Maîn'in "zayıf" yorumu üzerine sinirlendiğinin nakledilmiş olması bu şekilde değerlendirilmiş olabilir.

³⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 125; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 371.

³⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 125; İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, I, 116.

³⁸¹ İsmail hakkındaki şîilik ithamları için Bkz. Ukayli, *Kitâbu'd-duafâ*, I, 272; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 233; İbn Hacer, *Takrîbu'l-Tehzîb*, s. 108. Nitekim Huseyn b. Vâkîd el-Mervezî (v. 157/773), Süddî'nin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i tenkîd ettiğini görünceye kadar onun meclisinde bulunmaya devam ettiğini ancak bunları işittikten sonra oraya gitmeyi bıraktığını ifade etmektedir. (Bkz. Hâkim, *Ma'rifetu ulumi'l-hadîs*, s. 136; Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, I, 272; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 314. (Burada "يتناول" ibaresi yer almaktadır.) Cüzçânî de Süddî hakkında "şettâm" değerlendirmesinde bulunmuştur. (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, III, 135.) Zehebî'nin *Men tukullime fîhi ve hüve müveesekun* adlı eserinin muhakkikine göre Süddî'nin Şeyhayn'a sövdüğünün ifade edilmiş olması, onun şîi gâlf olduğuna işaret etmektedir. (Bkz. Zehebî, *Zikru esmâi men tukullime fîhi ve hüve müvessak*, s. 109. (Muhakkikin dipnotu) Hâkim'in, Huseyn b. Vâkîd'in sözünü, muhaddislerin mezheplerine dair açtığı başlık altında nakletmiş olması da bu yorumu destekler niteliktedir. (Bkz. Hâkim, *Ma'rifetu ulumi'l-hadîs*, s. 136.)

³⁸² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 314.

³⁸³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXV, 248.

³⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 314.

³⁸⁵ Leys hakkındaki tenkîdler için bkz. Sayfa 72-73.

söz konusu tezkîbinin İsmâil hakkında söylenmiş olduğu varsayılsa dahî, ona yönelik bu ve benzeri “yalancılık” ithamlarının farklı bir şekilde anlaşılması gerektiğini düşündürmektedir. Ayrıca Moğoltay b. Kılıç’ın *İkmâl*’de, Leys’in söz konusu tenkîdini nakleden Mu‘temir b. Süleyman’ın (v. 187/803) Süddî’yi tezkîb etmiş olduğunu ifade etmiş olması³⁸⁶ ve yine Ukaylî’nin mezkûr sözü Mu‘temir’in dilinden nakletmiş olması³⁸⁷ dikkat çekmektedir. Öte yandan Cüzcânî de, Süddî hakkında “kezzâb” değerlendirmesinde bulunmuştur.³⁸⁸ Ancak Zehebî’nin *Zikru esmâi men tukullime fîhi ve hüve müvessak* adlı eserinin muhakkiki Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî, Süddî hakkındaki bu gibi tezkîb ifadelerinin mezhepsel farklılıklarla ilişkilendirilmesi gerektiği kanaatindedir.³⁸⁹

Netice itibariyle hakkında ihtilaf olunan İsmâil’in, hem ta‘dîl hem de tecrîh edilen bir râvî olduğu görülmektedir. Ayrıca kendisi hakkında yapılan tenkîdlerin, - tezkîb ifadelerinin farklı delâletleri olduğu düşünülecek olursa- genel itibariyle zabt zayıflığı üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir.³⁹⁰ Nitekim Yahyâ el-Kattân, Süddî hakkında sadece iyi şeyler işittiğini, onun rivâyetlerinin âlimler tarafından terkedilmediğini ifade etmektedir.³⁹¹

Hocaları arasında Şu‘be (v. 160/776)³⁹² ve Sevrî’nin de³⁹³ yer aldığı Süddî’nin rivâyet ettiği hadisler Buhârî’nin (v. 256/870) *es-Sahîh*’i hariç, Kütüb-i

³⁸⁶ Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi ’l-Kemâl*, II, 187.

³⁸⁷ Ukaylî, *Kitâbu ’d-duafâ*, I, 271.

³⁸⁸ Mizzî, *Tehzîbu ’l-Kemâl*, III, 135.

³⁸⁹ Zehebî, *Zikru esmâi men tukullime fîhi ve hüve müvessak*, s. 109. (Muhakkikin dipnotu) (Süddî hakkındaki şîlik ithamlarına dair ayrıca bkz.381 no’lu dipnot)

³⁹⁰ Nitekim İbn Hacer *Takrîb*’te İsmâil’in “sadûk” bir râvî olduğunu belirttikten sonra “ﷺ” demiştir. (İbn Hacer, *Takrîbu ’t-Tehzîb*, s. 108.) Ahmed b. Atıyye, *Neslu ’n-nebâl*’de Süddî’nin hıfzı dolayısıyla tenkîd edildiğini ifade etmektedir. Bkz. Ahmed b. Atıyye, *Neslu ’n-nebâl*, IV, 443.

³⁹¹ Buhârî, *Kitâbu ’t-târîhi ’l-kebîr*, I, 361; İbn Hacer, *Tehzîbu ’t-Tehzîb*, I, 314. (*Tefsîru ’s-Süddî* adlı eserin muhakkiki Muhammed Ata’ Yusuf, bu sözün Yahya b. Maîn’e ait olduğunu ifâde edilmektedir. (Bkz. İsmail b. Abdurrahman es-Süddî, *Tefsîru ’s-Süddî* (thk. Muhammed Ata’ Yusuf), s. 26.) Bununla birlikte rivâyetin nakledildiği diğer kaynaklarda işaret edilen Yahya’nın, Yahya b. Saîd el-Kattân olduğu belirtilmektedir. Rivâyetin nakledildiği diğer kaynaklar için Bkz. Zehebî, *Mîzânu ’l-i’tidâl*, I, 233; Takıyyuddîn el-Makrîzî, *Muhtasarü ’l-Kâmil*, s. 135.)

³⁹² Şu‘be’nin İsmâil’den rivâyet için Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 151. (Bununla birlikte İsmâil’den merfû nakledilen bir rivâyeti, mevkuf olarak naklettiği kendisine hatırlatılan Şu‘be,

sittenin³⁹⁴ tamamı ile birlikte Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i³⁹⁵ ve Dârimî'nin (v. 255/869) *es-Sünen*'inde³⁹⁶ yer almaktadır. Müslim, İsmail'in hadislerine yer verdiği için bir grup âlim tarafından ayıplanmışsa da Hâkim en-Nîsâbûrî (v. 405/1014), Müslim nezdinde Abdurrahman b. Mehdî'nin tevsîkinin müfesser olmayan cerhlerden daha kuvvetli olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁷ Netice itibariyle İsmail'in nebîz içtiği duafâ eserlerine konu olmuş, ancak bu bilgi âlimlerin onu ta'dîl etmesine engel teşkil etmemiştir. Hakkındaki tenkîdlerin ise nebîz dışındaki başka sebepler dolayısıyla yapılmış olduğu görülmektedir.

Kaynaklarda zikri geçen örneklerden biri de Süddî'ye yönelik tenkîdini naklettiğimiz **Leys b. Ebî Süleym el-Kûfî**'dir (v. 142/759). Hilal b. Ömer er-Rakkî (v. ?/) konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: “Leys b. Ebî Süleym'i hastalığı esnasında ziyaret ettim. İlaç içiyordu. Elinde; reyhân³⁹⁸, gül ve **nebîz şîsesi** ve

rivâyeti bilinçli olarak mevkuf naklettiğini söylemiştir. Bu durum zabt zayıflığı olduğu ifade edilen İsmâil'in rivâyetlerini değerlendirmeye tâbî tutarak aldığı izlenimini uyandırmaktadır. Bkz. Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 20.)

³⁹³ Süfyân'ın İsmâil'den rivâyetleri için Bkz. Dârimî, *Sünen*, II, 852; Müslim, *Salâtu'l-musâfirîn*, 7; Eşribe, 2; Ebû Dâvud, Eşribe, 3.

³⁹⁴ Müslim, Eşribe, 2 (*Sahîh-i Müslim*'deki bu rivâyet bâbın *as*larından); *Salâtu'l-musâfirîn*, 7; Talak, 6; Hudûd, 7; Ebû Dâvud, Eşribe, 3; Tirmizî, *Buyû'*, 58; Nesâî, *Tahrîmu'd-dem*, 13; İbn Mâce, *Zühhd*, 7.

³⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 518.

³⁹⁶ Dârimî, *Sünen*, II, 1344. (Eserin muhakkiki Dârânî, rivâyetin isnadda bulunan Süddî dolayısıyla hasen olduğunu söylemiştir.)

³⁹⁷ Bkz. Ahmed b. Atıyye, *Neslu'n-nebâl*, IV, 444.

³⁹⁸ Söz konusu metinde “بين يديه ريحان” ifadesi yer almaktadır. “Reyhan” kelimesi sözlükte; ekin yaprağı (Sa'dî Ebu Habîb, *el-Kâmûsu'l-Fikhî*, s. 156.), fesleğen (Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 347.) ve rızık (Ebu'l- Huseyn el-Kazvînî, *Mekâyisu'l-luga*, II, 464.) gibi manalara gelmektedir. Güzel kokulu her çeşit bitki için kullanılan bir isimdir (İbrahim Uneys ve dğrleri, *el-Mu'cemü'l-vasît*, s. 405). Reyhân bitkisinin türlerinden olan Ummâr'ın içki meclislerini zenginleştirdiği/güzelleştirdiği ifade edilmiştir.(Ahmed b. Mustafa el-Lebâbîdî, *el-Letâifu fî'l-luga*, s. 321.) Bu sebeple olsa gerek fıkıh kaynaklarında , “ وَالَّذِينَ بَيْنَ ” , وَالنَّصَارَى، وَالْمَجُوسَ، وَالَّذِينَ بَيْنَ ” , “سَيِّئَةٌ لَا يُسَلَّمُ عَلَيْهِمْ: الْيَهُودُ، وَالنَّصَارَى، وَالْمَجُوسَ، وَالَّذِينَ بَيْنَ ” , “أَيْدِيهِمُ الْخَمْرُ وَالرَّيْحَانُ، وَالْمُنْتَقِيْنَ بِالْأَمْهَاتِ، وَأَصْحَابِ الشَّطْرَنْجِ ” denmiş, bu sebeple elinde içki ve “reyhân” bulunan kimseye selam verilmeyeceği ifade edilmiştir. (Ebû Bekir es-Sâmîrî el-Harâitî, *Mesâviu'l-ahlâk*, s. 336.) Dolayısıyla Leys'in elinde nebîzle birlikte reyhanın da bulunması Ömer'de kötü bir izlenim uyandırmış olabilir.

kapısının önünde de ehl-i hadisten bir grup vardı. Bana, burada gördüklerini ehl-i hadîse bildirme, dedi.”³⁹⁹ Nebîz şişesiyle görüldüğünde bunun özellikle hadis ehlî arasında yayılmasını istememesi, ehl-i hadîsin konuyla ilgili tutumunu göstermesi açısından önemlidir.

Öte yandan Leys hakkında hem tevsik hem de tenkîd ifadeleri bulunmaktadır. Nitekim İbn Sa’d (v. 230/845), Leys’in ibadetlerini yerine getiren sâlih bir kimse olduğunu ancak hadis rivâyetinde zayıf olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁰ Abdolvâris b. Saîd el-Basrî et-Tennûrî (v. 180/796), Leys hakkında “اوعية العلم”⁴⁰¹ benzetmesinde bulunmuş, Ebû Bekir b. Ayyâş ise (v. 193/809), İbn Sa’d gibi, Leys’in ibâdete olan düşkünlüğünden bahsetmiştir.⁴⁰² Ayrıca Osman b. Ebî Şeybe (v. 239/853) “sika, sadûk” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁴⁰³ Ahmed b. Hanbel ise “حدث عنه الناس” demek suretiyle insanların kendisinden hadis rivâyet ettiği bir kimse olduğuna işaret etmiş olmaktadır.⁴⁰⁴ Buhârî⁴⁰⁵, Ya’kûb b. Şeybe (v. 262/875) ve Sâcî⁴⁰⁶, Leys’in “sadûk” bir râvî olduğunu ifade etmişlerdir. Dârekutnî ise Leys’le ilgili (v. 385/995) “صاحب سنة”⁴⁰⁷ değerlendirmesinde bulunmuştur.

Tevsik ifadelerinin yanısıra bir grup âlim tarafından tenkîd edildiği nakledilmektedir. Nitekim kaynaklarda İbn Uyeyne’nin (v. 198/814) Leys’i zayıf

³⁹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, VII, 46.

⁴⁰⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakâtu’l-kubrâ*, VI, 336; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 468.

⁴⁰¹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VI, 182.

⁴⁰² Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VI, 181.

⁴⁰³ İbn Şâhin, *Kitâbu’t-târîhi esmâi’d-duafâ ve’l-kezzâbîn*, s. 162. (Ayrıca İbn Şâhin, Osman b. Ebî Şeybe’nin Leys’le ilgili değerlendirmesini aynı beldeye mensup iki râvî olmaları hasebiyle de önemsemiştir. Bkz. İbn Şâhin, *Zikru men ihtelefe’l-ulemâu ve nukkâdu’l-hadîs fîhi*, s. 94.)

⁴⁰⁴ Ukaylî, *Kitâbu’d-duafâ*, V, 177; İbn Şâhin, *Zikru men ihtelefe’l-ulemâu ve nukkâdu’l-hadîs fîhi*, s. 94.

⁴⁰⁵ Tirmizî, *Edeb*, 43. (Ayrıca Buhârî, Leys’in rivâyet ettiği hadislerde vehmi bulunduğunu da ifade etmiştir.)

⁴⁰⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 468. (Ya’kûb b. Şeybe ve Sâcî, Leys’in “sadûk” olduğunu ifade edip “zayıf” olduğuna da işaret etmişlerdir.)

⁴⁰⁷ Dârekutnî, *Suâlâtu Ebî Bekir el-Berkânî li’l-Dârekutnî*, s. 58; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VI, 181.

kabul ettiği nakledilmiştir.⁴⁰⁸ Yine Yahya b. Maîn (v. 233/848)⁴⁰⁹ ve Nesâî (v. 303/915)⁴¹⁰ de Leys'in "zayıf" olduğunu söylemiş, Ahmed b. Hanbel⁴¹¹ ve Ebû Zür'a⁴¹² ise onun hakkında "مضطرب الحديث" değerlendirmesinde bulunmuştur. İsa b. Yunus (v. 187/803) ve İbn Hibbân ise (v. 354/965) onun hayatının sonlarına doğru ihtilâta uğradığını söylemiştir.⁴¹³ Cüzcânî (v. 259/873) Leys'in rivâyet ettiği hadislerin zayıf kabul edildiğini ifade etmiştir.⁴¹⁴ Ayrıca Dârekutnî, Leys'in; Atâ, Tâvus ve Mücâhit'in sözlerini birleştirmesi sebebiyle tenkîd edildiğini belirtmektedir.⁴¹⁵ İbn Hibbân'ın, Leys'in rivâyetlerinde ihtilât neticesinde oluşan zabt zayıflığına bağlı kusurlar bulunduğunu ifade etmiş olması,⁴¹⁶ Leys'in zayıf

⁴⁰⁸ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, V, 175; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 179; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzîb*, VIII, 467.

⁴⁰⁹ Yahya b. Maîn, *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekeriyya Yahya b. Maîn* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), s. 158; Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, V, 180; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzîb*, VIII, 467. "ليس بذلك القوي" değerlendirmesinde bulunduğu da nakledilmektedir. (Bkz. Yahya b. Maîn, *Suâlâtu İbni'l-Cüneyd*, s. 403, 483.) Ayrıca Yahya b. Maîn zayıflığına rağmen hadislerinin yazılabileceği kanaatindedir. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 180.)

⁴¹⁰ Nesâî, *Duafâ ve'l-metrûkûn*, s. 239.

⁴¹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbâs), II, 379; Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, V, 175; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 180. (Ahmed b. Hanbel'in "ليس بذلك" dediği de nakledilmiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (Merrûzî rivâyeti), s. 70.)

⁴¹² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 181. İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür'a'nın Leys hakkında "لين الحديث" değerlendirmesinde bulunduğunu da aktarmıştır. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 243.

⁴¹³ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, II, 231; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, III, 420-423. İsa b. Yunus ihtilât sonrası Leys'i güneşin yükselmeye başladığı vakit minareye çıkıp ezan okurken gördüğünü söylemiştir. Bu hâdise Leys'in ihtilat düzeyi hakkında fikir vermektedir. Nitekim İbn Hibbân da ihtilâtı sonrası Leys'in ne rivâyet ettiğini bilmez bir halde hadisleri kalb ettiğini, mürsel rivâyetleri ref' ettiğini, "sika" ravilerden onların nakletmediği hadisler naklettiğini ifade etmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 182-183.

⁴¹⁴ Cüzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 149.

⁴¹⁵ Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, VI, 336; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, VI, 181. Kaynaklarda bunu bilinçli olarak yapmadığı belirtilmektedir. (İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzîb*, VIII, 468.)

⁴¹⁶ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, II, 231. Zehebî'nin Leys'le ilgili "حسن الحديث" değerlendirmesinde bulunmuş olması da bu tespiti doğrulamaktadır. Bkz. Zehebî, *Divânu'd-duafâ*, s. 333.) İbn Arrâk da, Leys'in "zayıf" olarak değerlendirilmesinin ihtilât dolayısıyla olduğunu ifade etmiştir. (İbn Arrâk, *Tenzîhu'ş-şerîa*, II, 230.)

olduğuna dair tenkîdlerin asıl gerekçesi hakkında fikir vermektedir.⁴¹⁷ Nitekim Yahya b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî⁴¹⁸, Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in, ihtilât sonrasında Leys'ten rivâyeti terk ettiği nakledilmiştir.⁴¹⁹ Ahmed b. Hanbel'in, *Müsned*'inde Leys'in rivâyetlerine yer verip “حدث عنه الناس” değerlendirmesinde bulunmuş olması; Leys'i tenkîdi ve rivâyetlerini terk ettiği bilgisi ile birlikte değerlendirildiğinde, ihtilât öncesinde Leys'in hadislerini rivâyet hususunda olumlu bir kanaate sahip olduğunu düşündürmektedir. Yine Amr b. Ali el-Fellâs, Yahyâ el-Kattân'ın Leys'in rivâyetlerini âlî isnadla naklettiğini ifade etmiştir.⁴²⁰ Bununla birlikte Yahya el-Kattân'ın, Leys'in son dönemlerinde naklettiği hadisleri rivâyet etmediği de söylenmektedir.⁴²¹

Netice itibariyle yapılan tenkîdlerin zabt kusuru noktasında birleştii söylenebilir. Nitekim İbn Adî, Leys'in hadislerinden bir kısmını sıraladıktan sonra yaptığı değerlendirmesinde, sağlam rivâyetlerinin de bulunduğunu, zaafî bâkî olmakla beraber hadislerinin yazılabileceğini ifade etmiştir.⁴²² Zehebî ise (v. 748/1348) Leys'in rivâyetlerinin fezâile dair konularda yazılabileceğini ancak ahkâma (vâcibâta) dair konularda kaynak kabul edilemeyeceğini söylemektedir.⁴²³

Talebeleri arasında Süfyân-ı Sevrî (v. 161/778)⁴²⁴ ve İbn Uleyye (v. 193/809)⁴²⁵ gibi hadis âlimleri bulunan Leys'in naklettiği rivâyetler, Nesâî'nin *es-*

⁴¹⁷ Nitekim İsa b. Yunus da (v. 187/803) ihtilâta uğradığı için Leys'ten hadis dinlemediğini ifade etmiştir. (İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VIII, 467.)

⁴¹⁸ Abdurrahman b. Mehdî, Süfyân kanalıyla Leys'ten rivâyette bulunmuştur. (Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VII, 45.) Süfyân'ın ise naklettiği rivâyetlerde Leys'in ismini açıkça zikretmediği ifade edilmiştir. (Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXIV, 284.)

⁴¹⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 182.

⁴²⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 180.

⁴²¹ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, VIII, 468. Bu bilgiler, Yahyâ b. Said el-Kattân'ın, hakkında olumsuz kanaate sahip olduğu kimseler arasında Leys'i de zikretmiş olmasını gerekçelendirme açısından önemlidir. (Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 179.)

⁴²² İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VII, 49.

⁴²³ Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 184.

⁴²⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 180.

⁴²⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 179.

Sünen'i hariç Kütüb-i sittenin tamamı ile birlikte⁴²⁶ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i⁴²⁷ ve Dârimî'nin *Sünen*'inde⁴²⁸ yer almaktadır. Netice itibariyle rivâyetlerinin mü'teber hadis kaynaklarında yer almış olması, -ihtilât hariç- hakkındaki tenkîdlerin, Leys'in rivâyetlerini terk sebebi olarak kabul edilmediğini göstermektedir.

Nebîz içtiği ifade edilen râvîlerden biri de **Müslim b. Hâlid ez-Zencî**'dir (v. 180/796). Konuyla ilgili olarak Bişr b. el-Hâris (v. 227/841)⁴²⁹, "Eşeğin üzerinde kafasını oynatmaya başladığını gördüm (yani nebiz içmişti)" demektedir.⁴³⁰ "Kafasını oynatmaya başladığını gördüm" ibâresi, Müslim ez-Zencî'nin içtiği nebîzin, müskir olma ihtimalini akla getirmektedir. Bununla birlikte kaynaklarda konuyla ilgili başka bir ayrıntı tespit edilememiştir.

Kaynaklarda hem ta'dîl hem de cerh edildiğine dair pek çok yorum bulunan Müslim b. Hâlid hakkında Yahya b. Maîn, "sika"⁴³¹ ve "ليس به بأس"⁴³²

⁴²⁶ Buhârî, Cezâu's-sayd, 11. (Bâb başlığı altındaki ilk rivâyetin mutâbii olarak zikredilmiştir); Müslim, Libas, 2. (Müslim'in naklettiği bu rivâyet mutâbaât tariki olarak gelmiştir. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, I, 458); Ebû Dâvud, Savm, 80. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, rivâyetin, Leys dolayısıyla zayıf olduğunu ifade etmiştir); Tirmizî, Edeb, 43. (Rivâyeti nakleden Tirmizî, Leys'le ilgili Buhârî'nin "sadûk" değerlendirmesinde bulunduğunu nakletmiştir); İbn Mâce, Tahâret, 4. (Eserin muhakkiki Muhammed Fuad Abdulbâkî'ye göre bu rivâyet, isnadında bulunan Leys dolayısıyla "zayıf"tır. Elbânî ise "sahih" olduğu kanaatindedir. Bkz. Elbânî, *Ervâu'l-ğalil fî tahrîci ehâdisi Menâri's-sebîl*, II, 135.)

⁴²⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 168, 170, 171; VII, 144. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût söz konusu rivâyetlerin Leys dolayısıyla "zayıf" olduğu kanaatindedir.)

⁴²⁸ Dârimî, *Sünen*, I, 295, 338, 400. (Eserin muhakkiki Dârânî, bu rivâyetlerin Leys dolayısıyla "zayıf" olduğunu söylemektedir.)

⁴²⁹ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, V, 424. Dâru İbn Abbâs baskısında Bişr b. el-Hâris olarak tespit edilmiştir. Ancak bununla birlikte Abdulmu'tî Emîn Kal'acî'nin tahkikiyle 1984'te yayımlanan *Kitâbu'd-duafâ*'da Bişr b. el-Hâris yerine "بشرى الحديث" ibâresi yer almaktadır. (Bkz. Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ* (thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî), IV, 151.)

⁴³⁰ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, V, 424.

⁴³¹ Ali b. el-Câ'd, *Müsned*, s. 435; Yahya b. Maîn, *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekeriyya Yahya b. Maîn* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), s. 118. Yahya b. Maîn'in Müslim b. Hâlid hakkında "sika sika" dediği ancak ardından "ليس بحجة" değerlendirmesinde bulunduğu da kaydedilmiştir. (İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî* (thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd), I, 69.)

değerlendirmelerinde bulunmuştur. Müteşeddîd hadis münekkidlerinden addedilen Sâcî, onun “sadûk” bir râvî olduğunu ancak hadis rivâyetinde çokça hatası bulunduğunu ifade etmiş⁴³³, İbn Adî ise “حسن الحديث” ve “لا بأس به” değerlendirmelerinde bulunmuştur.⁴³⁴ Dârekutnî de hıfzı zayıf olmakla beraber “sika” bir râvî olduğunu belirtmiştir.⁴³⁵ Ayrıca İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde Müslim b. Hâlid’e yer vermiştir.⁴³⁶

İbadete düşkünlüğü ile bilinen⁴³⁷ ve İslam’a uygun güzel bir yaşantıya sahip olduğu ifade edilen⁴³⁸ Müslim b. Hâlid daha çok zabt zayıflığı dolayısıyla tenkîd edilmiş görünmektedir. Nitekim İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kübrâ* adlı eserinde Müslim b. Hâlid’in çokça hadis rivâyet ettiğini, ancak çok da hatası olduğunu ifade etmektedir.⁴³⁹ Yine ta’dîl mahiyetindeki yorumlarını aktarmış olduğumuz Yahya b. Maîn’in Müslim b. Hâlid hakkında “zayıf” değerlendirmesinde bulunduğu da nakledilmiştir.⁴⁴⁰ Ali b. el-Medînî (v. 234/848) “zayıf”, “ليس بالقوي”⁴⁴¹ derken, Ahmed b. Hanbel “كنا و كنا” demek suretiyle zayıflığına işaret etmektedir.⁴⁴² Buhârî ise, bir yerde “zâhibu’l-hadîs”,⁴⁴³ bir başka yerde ise “münkeru’l-hadîs”⁴⁴⁴ yorumunda

⁴³² Yahya b. Maîn, *Suâlâtu İbni’l-Cüneyd*, s. 479; *Mârifetu’r-ricâl* (Ahmed b. Muhammed b. Kâsım ibn Muhriz rivâyeti), I, 85. Nitekim Yahya b. Maîn bu ibâreyi “sika” anlamında kullanmaktadır. Bkz. Gavrî, *Mu’cemü’l-mustalahât*, s. 590.

⁴³³ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, XI, 172; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, X, 129.

⁴³⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, X, 129.

⁴³⁵ Dârekutnî, *Sünen*, III, 466.

⁴³⁶ İbn Hibbân, *Kitâbu’s-sikât*, VII, 448. (İbn Hibbân ayrıca, Müslim ez-Zencî’nin zaman zaman hata yaptığını da ifade etmiştir. İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, X, 129.)

⁴³⁷ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVII, 513.

⁴³⁸ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, X, 129.

⁴³⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtu’l-kübrâ*, VI, 42.

⁴⁴⁰ Ukaylî, *Kitâbu’d-duafâ*, V, 422.

⁴⁴¹ Ali b. el-Medînî, *Suâlât*, s. 114. (Buhârî, *et-Târîhu’l-evsat*’ında Ali b. el-Medînî’nin “leyse bi şey” dediğini nakletmiştir. Buhârî, *et-Târîhu’l-evsat*, VII, 260; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, X, 129)

⁴⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl* (thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs), II, 478; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, X, 129. (Ahmed b. Hanbel’in bu değerlendirmesini nakleden oğlu Abdullah, babasının bu değerlendirmeyi yaptıktan sonra eliyle Müslim b. Hâlid’in zayıf olduğu îmâsında bulunduğunu da ifade etmiştir.)

⁴⁴³ Tirmizî, *İlelu’t-Tirmiziyyi’l-kebîr*, s. 191.

bulunmuştur. Ebû Zür‘a er-Râzî de (v. 264/878) muasırı Buhârî gibi onun “münkeru’l-hadîs” olduğunu belirtmektedir.⁴⁴⁵ Tirmizî (v. 279/892), Müslim b. Hâlid’in “zâhibu’l-hadîs” olduğunu⁴⁴⁶, Ukaylî ise (v. 322/934), “zayıf” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁷

İmam Şâfiî’nin fıkıh ilmini tahsil ettiği hocaları arasında zikredilen Müslim b. Hâlid’in⁴⁴⁸ rivâyet ettiği hadisler, Ali b. el-Câ‘d’in (v. 230/844) *Müsned*’i⁴⁴⁹ başta olmak üzere Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’i⁴⁵⁰, Dârimî⁴⁵¹, Ebû Dâvud (v. 275/889)⁴⁵², Tirmizî⁴⁵³ ve İbn Mâce’nin⁴⁵⁴ *es-Sünen*’lerinde yer almaktadır. Ayrıca Hâkim de *el-Müstedrek*’inde Müslim b. Hâlid’in hadislerine yer vermiştir.⁴⁵⁵ Netice itibariyle

⁴⁴⁴ Buhârî, *ed-Duafâu’s-sağîr*, s. 125; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, X, 129.

⁴⁴⁵ Ebû Abdillâh el-Hemedânî, *el-Ebâtîl ve’l-menâkîr*, I, 254.

⁴⁴⁶ Hattâbî, *Meâlimu’s-sünen*, III, 149.

⁴⁴⁷ Ukaylî, *Kitâbu’d-duafâ*, V, 423.

⁴⁴⁸ Ebu’l-Kâsım el-Kazvînî, *Şerhu Müsnedi İmam eş-Şâfiî*, I, 13; Subhî Sâlih, *Ulûmu’l-hadîs ve mustalahuhû*, s. 388.

⁴⁴⁹ Ali b. el-Câ‘d, *Müsned*, s. 435.

⁴⁵⁰ Eserin muhakkiki Ahmed Muhammed Şâkir, *Müsned*’de yer alan rivâyetin Müslim b. Hâlid dolayısıyla zayıf olduğunu ifade etmiştir. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), VI, 388.) Şuayb el-Arnaût da zabtı zayıf olan Müslim b. Hâlid’in bulunduğu bu isnadın zayıf olduğunu ifade etmiştir. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (thk. Şuayb el-Arnaût), XI, 507.)

⁴⁵¹ Dârimî, *Sünen*, IV, 2178. (Eserin muhakkiki Dârânî, maktû olan bu isnadın hasen derecesinde olduğunu ifade etmiştir.)

⁴⁵² Ebû Dâvud, Ramazan, 1. (Ebû Dâvud hadisin kuvvetli olmadığını söylemiş ardından Müslim b. Hâlid’in “zayıf” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.)

⁴⁵³ Tirmizî, *Buyû*, 53. Tirmizî’deki rivâyet mutâbaât tariki olarak yer almaktadır.

⁴⁵⁴ İbn Mâce, *Ticârât*, 62; *Menâsik*, 39; *Et’ime*, 14; *Tıb*, 31. (Şuayb el-Arnaût, Müslim b. Hâlid’in bulunduğu bazı rivâyetlerin Müslim b. Hâlid sebebiyle “zayıf” olduğunu söylemiştir.)

⁴⁵⁵ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 157. (Hâkim, Müslim b. Hâlid’in bulunduğu bu senedin sahih olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Buhârî ve Müslim’in, Müslim b. Hâlid hakkındaki “hadis ilmi onun yetkin olduğu bir alan değildir (ليس من صنعته)” değerlendirmesini nakletmiştir. Zehebî ise bu hadisin isnadının “sahih” olduğunu, Müslim b. Hâlid’in ise âlimler nezdinde kısmen de olsa “zayıf” (لين) görüldüğünü ifade etmiştir.)

Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 212. (Hâkim, bu hadisin “sahih” olduğunu ve Müslim’in şartlarına uygun görüldüğünü belirtmiş, Zehebî ise *Telhîs*’inde isnadda bulunan Müslim b. Hâlid’in “zayıf” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.)

Müslim b. Hâlid hakkındaki tenkîdlerin daha çok zabt kusurları hususunda yoğunlaştığı ve yapılan değerlendirmelerde nebîz içtiği hususuna değinilmediği görülmektedir.

Ali b. el-Medîni, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (v. 235/849), İshak b. Râhûye (v. 238/853) ve Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) gibi pek çok âlimin hocası olan⁴⁵⁶ İbn Uleyye olarak meşhur, **İsmail b. İbrahim b. Uleyye el-Basrî** de (v. 193/809) **nebîz** içmesi sebebiyle eleştirilen râvîler arasındadır. Zehebî'nin (v. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'da naklettiği üzere, Ali b. Haşrem, Vekî' b. el-Cerrah'a (v. 197/812) İsmail'i, bir eşeğin üzerinde kendisini evine götüreceğ birine ihtiyaç duyacak kadar nebîz içmiş halde gördüğünü ifade etmiştir. Vekî' ise daha önce de zikredildiği üzere cevâben, "Basralı birinin nebîz içtiğini görürsen onu itham et! Kûfeliler onu dîni yaşantının bir gereği olarak (تدبیر) içer. Basralılar ise onu tedeyyun olsun düşüncesiyle terk eder" demiştir. Vekî''nin bu yorumu Kûfeli ve Basralı âlimlerin konuya yaklaşımının farklı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte konuya ilişkin açıklamalarda bulunan Zehebî, Ali b. Haşrem'den nakledilen bu rivâyetin garip bir rivâyet olduğunu, zira İbn Uleyye'nin başka hiçbir âlim tarafından sarhoşluk verici içki içmekle itham edilmediğini ifade etmektedir. Dolayısıyla ona göre bu cerh merduddur.⁴⁵⁷

İsmâil b. Uleyye; Şu'be (v. 160/776)⁴⁵⁸, Yahya b. Said el-Kattân (v. 198/813)⁴⁵⁹, Yahya b. Maîn⁴⁶⁰ ve Ahmed b. Hanbel'in⁴⁶¹ de aralarında bulunduğu pek çok âlim tarafından ta'dîl edilmiştir.⁴⁶² "Sika" ve "hücce"nin yanısıra "seyyidu'l-

⁴⁵⁶ Bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, III, 26-27.

⁴⁵⁷ Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 117-118.

⁴⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 233; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, III, 28; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 109.

⁴⁵⁹ Alâuddîn Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbu'l-Kemâl*, II, 146.

⁴⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, III, 29; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 109.

⁴⁶¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, III, 29.

⁴⁶² Bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, III, 23-34; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 107-120; *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 217-220; *Târîhu'l-İslâm*, IV, 1070-1072; Alâuddîn Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, II, 146-149.

muhaddisîn” ve “إليه المنتهى في التثبت”⁴⁶³ gibi en üst mertebeye işaret eden lafızlarla da hadis ilmi konusundaki ehliyeti ortaya konulan İsmail b. Uleyye’nin rivâyetleri Kütüb-i sitte’nin tamamında yer almaktadır.⁴⁶⁴ Nebîz içmesi dolayısıyla tenkîd edilen râvîler içerisinde ümmetin kabulüne mazhâr olmuş bir âlimin de yer alıyor olması dikkate değerdir. Zîrâ bu durum eğer İsmâil’in nebîz içtiğine dair nakledilen bilgi doğru ise, hem adâlet hem de zabt cihetiyle güvenilir kabul edilen bir râvînin, nebîz içmesi dolayısıyla tenkîd edilse dahî rivâyetlerinin bu durumdan zarar görmeyeceğine işaret etmektedir.⁴⁶⁵

Aşağıdaki tabloda, sarîh bir ibâreyle nebîz içtiği nakledilen râvîler; söz konusu eleştiriyi yapan münekkîdler, diğer âlimlerin bu râvî hakkındaki görüşleri ve râvînin rivâyetlerinin hadis külliyyatındaki dağılımlarına yer verilmiştir. Böylece nebîz içmek başta olmak üzere haklarındaki tenkîdlerin, onların âlimler nezdindeki mertebelerine etkisi daha net görülecektir.

⁴⁶³ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, I, 275, 276.

⁴⁶⁴ Kütüb-i sitte’deki rivâyetlerinden örnekler: Buhârî, *Îmân*, 7; Fazlu’s-salât fi’l-mescit, 2; Müslim, *Îmân*, 5, 26; Ebû Dâvud, *Salâtu’s-sefer*, 10; Tirmizî, *Salât*, 9, 13; Nesâî, *Îmâme*, 3, *İftitâh*, 4; İbn Mâce, *Tahâret*, 9, 22.

⁴⁶⁵ Bkz. Selahattin Polat, “İbn Uleyye”, *DİA*, XX, 429.

Tablo-2 Sarîh Bir İbâreyle Nebiz İçtiği Nakledilen Râviler

Tenkîde Uğrayan Râvî / Memleketi	Münekkid veya Tenkîdi Aktaran/ Memleketi	Murûet Zaafî	Ta'dîl Edenler	Cerh Edenler	Hem Cerh Hem de Ta'dîl Yorumunda Bulunanlar	Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarındaki Dağılımı
İsmail b. Abdurrahman (v. 121) Kûfe	Ebû Hafs el-Ebbâr (v. ?) Kûfe	“Ona nebîz ikram ettim. İçinde tortusu da olduğunu söyledim. O da içti”	-Yahya el-Kattân -Nesâî -Sâcî -İbn Adî	-Leys b. Ebî Süleym -Abdurrahman b. Mehdî -Yahya b. Maîn -Cüzcânî -Ebû Zür'a -Ebû Hâtîm er-Râzî	-Ahmed b. Hanbel	-Buhârî hariç Kütüb-i sitte müelliflerinin tamamı İsmail'in rivâyetlerini eserlerine almıştır. -Ayrıca rivâyetlerinden biri <i>Sahîh-i Müslim</i> 'in, “Eşribe” bölümünün ikinci bâbında <i>asl</i> olarak yer almaktadır.
Leys b. Ebî Süleym (v. 138) Kûfe	Hilâl b. Ömer el-Bâhilî (v. ?) Bâhile	“Leys'i elinde nebîz olan bir şişyle gördüm”	-İbn Sa'd -Abdulvâris b. Saîd el-Basrî -Osman b. Ebî Şeybe -Ahmed b. Hanbel -Buhârî -Yâ'kub b. Ebî Şeybe -Sâcî -Dârekutnî	-İbn Uyeyne -Yahya b. Maîn -Ahmed b. Hanbel -Cüzcânî -Ebû Zür'a -Ebû Hâtîm er-Râzî -Nesâî -İbn Hibbân		-Rivâyet ettiği Hadisler Buhârî ve Müslim'de mutâbaât olmak üzere Kütüb-i sitte'nin tamamında yer almaktadır.
Müslim b. Halid (v. 180) Mekke	Bişr b. el-Hâris (v. 227) Merv	“Eşğin üzerinde iken kafasını oynatmaya başladığını gördüm (yani nebîz içmişti)”	-Yahya b. Maîn -Sâcî -İbn Adî	-İbn Sa'd -Yahya b. Maîn -Ali b. el-Medînî -Ahmed b. Hanbel -Buhârî -Ebû Zür'a -Tirmizî -Ukaylî	-Dârekutnî	-Hadisleri, Ali b. el-Câ'd'ın ve Ahmed b. Hanbel'in <i>Müsned</i> adlı eserleri ile birlikte Dârimî, İbn Mâce, Ebû Dâvud ve Tirmizî'nin <i>es-Sünen</i> 'lerinde yer almaktadır. -Bazı münekkidler Müslim b. Hâlid'in hadislerini “hasen” derecesine yükseltmektedir.
İsmail b. Uleyye (v. 193) Basra	Ali b. Haşrem (v. 257) Merv	“Onu nebîz içerken gördüm”	-Şu'be -Yahya el-Kattân -Yahya b. Maîn -Ahmed b. Hanbel ve daha pek çok kişi tarafından ta'dîl edilmiştir.			-Rivâyet ettiği hadisler Kütüb-i sitte'nin tamamında yer almaktadır.

Tabloda görüldüğü üzere nebîz içmekle tenkîd edilen dört râvîden ikisi Kûfeli, diğeri Mekke ve Basra'lıdır. İbn Uleyye hariç, her biriyle ilgili tevsik ifadeleri bulunduğu gibi kendilerini tenkîd eden âlimler de mevcuttur. Ancak tenkîdde bulunan âlimlerin, söz konusu râvîlerin nebîz içtikleri hususuna işaret etmedikleri tespit edilmiştir. Ayrıca dört râvîden üçünün rivâyetlerinin Kütüb-i sittede yer alıyor olması da dikkat çekmektedir. Bu üç râvîden birinin Buhârî ve Müslim'deki rivâyetleri, bir başkasının ise yalnızca Müslim'deki rivâyeti *es-Sahih*'lerin *asıllarından* olma özelliğine sahiptir.

Özellikle Basralı İsmail b. Uleyye'nin de –eğer nebîz içtiği bilgisi doğru ise-⁴⁶⁶ bu râvîler arasında bulunması önemlidir. Zira murûet zaafları hususunda titizliği ile bilinen Şu'be'nin dahi “seyyidü'l-muhaddisîn” olarak nitelediği önemli bir muhaddistir. Nebîz içtiği bilgisine rağmen rivâyetleri Kütüb-i sittenin tamamında yer alan bir âlimin de burada zikrediliyor olması, murûet zaaflarından addedilen nebîz içmenin, râvînin tenkîd edilmesine ve rivâyetlerinin reddine sebep olan bir ana unsur olmadığı sonucuna ulaştırmaktadır. Bununla birlikte nebîz içmenin, bizâtihi terk sebebi olarak görülmesi de özellikle bazı âlimler nezdinde hoş karşılanmadığı âşikârdır.

B. Müphem Bir İfâdeyle İçki veya Nebîz İçtiği/Sattığına İşâret Edilenler

Râvîlerden bir kısmının nebîz içtiği sarîh bir şekilde ifade edilmişken bir kısmı hakkında sadece “içerdi” (يشرب) gibi müphem ifadeler kullanılmıştır. Bu ifadenin hem nebîz hem de hamr'a nispeti mümkün olduğundan, bu ifadeyle tenkîd edildiği tespit edilen râvîlerin “Müphem Bir İfâdeyle İçki veya Nebîz İçtiğine İşâret Edilen Râvîler” başlığı altında incelenmesi uygun görülmüştür. İçilen şeyin nebîz mi yoksa hamr mı olduğunun tespiti, râvînin ve rivâyetlerinin kıymetini takdir açısından önem arz etmektedir. Bu sebeple kaynaklarda “yeşrebu” ifadesiyle “içtiği”ne işaret edilen iki râvî; kim tarafından eleştirildikleri, ne içtikleri, âlimlerin bu râvîler hakkındaki görüşleri ve rivâyetlerinin hadis kaynaklarındaki dağılımı göz önünde bulundurulmak suretiyle değerlendirmeye tâbî tutulmuştur. Ayrıca “بيع الشراب” ifadesiyle tenkîd edilen Muhammed b. Fadâ' da bu gruba dahil edilmiştir. Zira onun da ne sattığına dair sarîh bir açıklama tespit edilememiştir.

⁴⁶⁶ Zehebî'nin konuyla ilgili itirazı daha önce nakledilmişti bkz. Sayfa 78.

“يشرب” ifâdesiyle “içtiği”ne işaret edilen ilk râvî Amr Berk ismiyle tanınan **Amr b. Abdullah b. el-Esvâr el-Yemânî**’dir (v. ?). Hocaları arasında zikredilen İkrime el-Hâşimî’nin (v. 104/722)⁴⁶⁷ Amr’ı içerken gördüğü nakledilmiştir.⁴⁶⁸ Ahmed b. Hanbel (v. 241/855)⁴⁶⁹ ve Zekeriyya b. Yahyâ es-Sâcî (v. 307/920)⁴⁷⁰ tarafından da “içtiği” gerekçesiyle tenkîd edilmiştir. Bununla birlikte kaynaklarda “içki” içtiğine dair sarih bir ifadeye rastlanmamıştır. Nebîz içtiğine dair de sarih bir ifadenin bulunmaması dolayısıyla bu başlık altında zikredilmesi uygun görülmüştür. Ancak *el-İlel ve ma’rifetü’r-ricâl*’in Silefiyye baskısının muhakkiki Vasıyyullah b. Muhammed Abbas, eser için hazırladığı özel isimler fihristinde Amr b. Abdullah’ın nebîz içtiğini kaydetmiştir.⁴⁷¹ Fihristte kısa bir tanıtımla işaret edilen bölüme bakıldığında ise, nakledilen rivâyette Amr’ın nebîz içtiğine dair sarih bir ifadenin yer almadığı görülmektedir.⁴⁷² Ayrıca bazı kaynaklarda “سكران” görüldüğünün kaydedilmiş olması⁴⁷³ nebîz-i müskir veya içki içmiş olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir. Yine de destekleyici kârineler bulunmadığı sürece sadece “sarhoş olarak” olarak görüldüğü bilgisi baz alınarak nebîz-i müskir veya içki içtiğini kesin bir ifadeyle dillendirmek mümkün görünmemektedir. Zîrâ tenkîdi yapan Ahmed b. Hanbel’in konuyla ilgili hassâsiyeti bilinen bir husustur. bununla birlikte içtiğine işaret ettikten sonra tebessüm ettiğinin nakledilmiş olması⁴⁷⁴ Vasıyyullah b. Muhammed’in tespitini güçlendirmektedir. Nitekim nebîz içilmesi hususundaki hassasiyeti bilinen Ahmed b. Hanbel’in bir râvînin içki içtiğini bildirdikten sonra tebessüm etmeyeceği âşikârdır.

⁴⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXII, 96.

⁴⁶⁸ Hatta İkrime’nin bu manzara karşısında, Amr’a, içkiye şiirler düzen adamlardan olup olmadığını sormuştur. Bkz. Yahya b. Maîn, *Târihu İbn Maîn* (Dûrî rivâyeti), III, 105.

⁴⁶⁹ Ukayli, *Kitâbu’d-duafâ*, IV, 290.

⁴⁷⁰ Moğoltay b Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, X, 201.

⁴⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl* (thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas), s. 376.

⁴⁷² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl* (thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas), s. 87.

⁴⁷³ İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 97. (Zehebî ise, *Mizân*’da Amr hakkında “sarhoş olurdu” (كان يسكر) dendiğini nakletmektedir. Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, III, 297.)

⁴⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl* (thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas), s. 87. (Aynı hâdiseyi nakleden Ukaylî’nin *Kitâbu’d-duafâ*’sında Ahmed b. Hanbel’in tebessüm ettiği bilgisi yer almamaktadır. Bkz. Ukaylî, *Kitâbu’d-duafâ*, IV, 290.)

Amr hakkında pek fazla değerlendirme bulunmamakla birlikte İbn Hacer (v. 852/1449), onun “sadûk” bir râvî olduğunu ifade etmiş ardından, “فيه لين” demek suretiyle zayıflığına işaret etmiştir.⁴⁷⁵ İbn Hibbân da (v. 354/965), *es-Sikât* adlı eserinde kendisinden bahsetmektedir. Ancak burada Amr’ın ta’dîline dair sarih bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁴⁷⁶ Zehebî ise, bazı hadis alimlerinin Amr hakkında, “جيد الحديث” değerlendirmesinde bulunduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁷

Kaynaklarda Amr’ın bazı âlimler tarafından çeşitli şekillerde tenkîd edildiği görülmektedir. Nitekim San’a kadılığı da yapmış olan Hişâm b. Yusuf es-San’ânî (v. 197/812) onun “sika” olmadığını ifade etmiştir.⁴⁷⁸ Yine Yahya b. Maîn (v. 233/848) “ليس بالقوي”⁴⁷⁹ derken, Ebû’l-Feth el-Ezdî ise (v. 374/985) “metrûku’l-hadîs” olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁰ Ayrıca talebesi Ma’mer b. Râşid’in (v. 153/770) Amr’dan hadis naklederken, Basralılara Amr b. Abdullah dediği, Yemenlilere ise isim vermediği kaydedilmiştir.⁴⁸¹ Nitekim Yemen ehlinin ondan razı olmadığı nakledilmektedir.⁴⁸²

Münekkidler nezdinde çoğunlukla zayıf kabul edilen⁴⁸³ ve hadislerin tahammülü esnasında titiz davranmadığı dile getirilen⁴⁸⁴ Amr b. Abdullah’ın rivâyetleri; Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’i⁴⁸⁵, Ebû Dâvud’un (v. 275/889) *es-Sünen*’i⁴⁸⁶, İbn Hibbân’ın *es-*

⁴⁷⁵ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, s. 423.

⁴⁷⁶ Bkz. İbn Hibbân, *Kitâbu’s-sikât*, VII, 225.

⁴⁷⁷ Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, III, 271. (Bu yorum yalnız Ali b. Muhammed el-Bicâvî’nin tahkik ettiği nüshada mevcuttur.)

⁴⁷⁸ Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, III, 297.

⁴⁷⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâ’r-ricâl*, VI, 97; Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, III, 297.

⁴⁸⁰ İbnü’l-Cevzî, *Kitâbu’d-duafâ ve’l-metrûkîn*, II, 229.

⁴⁸¹ Azîmâbâdî, *Avnu’l-ma’bûd*, VIII, 18. (Ma’mer’in Abdurrezzâk’a naklettiği bu rivâyette Amr’ın ismini zikretmediği ve “عن رجل” demek suretiyle müphem bıraktığı görülmektedir. Abdurrezzâk ise müphem bir şekilde kendisine işaret edilen bu râvînin Amr b. Berk olduğunu belirtmiştir. (Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, VI, 361.)

⁴⁸² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl* (thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas), s. 87. (Bu bilgi sadece Merrûzî rivayetinde mevcuttur.)

⁴⁸³ Bkz. Zehebî, *el-Kâşif*, II, 81.

⁴⁸⁴ Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 61.

⁴⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 178; IV, 376.

Sahîh'i⁴⁸⁷ ve Beyhakî'nin (v. 458/1066) *es-Sünen*'inde⁴⁸⁸ yer almaktadır. İbn Adî (v. 365/976), Amr'ın rivâyetlerinin sika râvîlerin rivâyetlerine mutâbık olmadığını ifade etmiştir.⁴⁸⁹ Bununla birlikte Amr'ın "içtiği"ni ifade eden Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde onun rivâyetlerine yer vermiş olması çok önemlidir. Zira Ahmed b. Hanbel'in konuyla ilgili tutumu bilindiğinden Amr'ın nebîz içmiş olabileceği ihtimâli kuvvetlenmektedir. Ayrıca tüm bu veriler birarada değerlendirildiğinde Amr'ın ve rivâyetlerinin değerlendirilmesi hususunda nebîz içmiş olmasının ciddî bir etkisinin bulunmadığı, daha ziyâde zabt açısından tenkîd edildiği söylenebilir.

Tespit edilebildiği kadarıyla müphem bir ifadeyle "içtiğine" işaret edilen diğer bir râvî ise, **Muhammed b. Yahyâ Ebû Semîne et-Temmâr**'dır (v. 239/853). Muasır Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Yahya hakkında "keşke içmeseydi" temennisinde bulunmuştur.⁴⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*'de Ahmed b. Hanbel'in bu sözünü, "yani Kûfelilerin mezhebine uyarak nebîz içmesi" şeklinde açıklamaktadır.⁴⁹¹ Kaynaklarda konuyla ilgili başka bir ayrıntıya rastlanmamıştır.

Muhammed b. Yahya'nın bir grup âlim tarafından ta'dîl edildiği bilinmektedir. Nitekim Ebû Hâtîm er-Râzî (v. 277/890) onun "sadûk" bir râvî olduğunu⁴⁹², talebeleri arasında yer alan Ahmed b. Huseyn es-Sûfî ise⁴⁹³ (v. 303/915) "sika" bir râvî olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁴ Yine Zehebî "sika"⁴⁹⁵ derken, İbn Hacer ise, "sadûk"⁴⁹⁶ yorumunda bulunmuştur. Ayrıca İbn Hibbân, *es-Sikât* adlı eserinde kendisinden bahsetmiştir.⁴⁹⁷

⁴⁸⁶ Ebû Dâvud, Dahâyâ, 17. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, Amr Berk dolayısıyla hadisin isnadının "zayıf" olduğunu ifade etmiştir.)

⁴⁸⁷ İbn Hibbân, *Sahîh*, XIII, 205. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, Amr Berk dolayısıyla hadisin isnadının "zayıf" olduğunu ifade etmiştir.)

⁴⁸⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 361.

⁴⁸⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VI, 97.

⁴⁹⁰ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 184; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 511. Seyyid Ebu'l-Meâtî, *Mevsûatu akvâli'l-İmam Ahmed*, III, 325.

⁴⁹¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 616; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 935.

⁴⁹² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 614; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 511.

⁴⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 183.

⁴⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 184; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 290.

⁴⁹⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 229.

Hakkında pek de fazla bilgi bulunmamakla birlikte Muhammed b. Yahya'nın rivâyetleri; Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i⁴⁹⁸, Nesâî'nin *Amelu'l-yevm ve'l-leyle*'sinde⁴⁹⁹, Taberânî'nin (v. 360/970) *el-Mu'cemü'l-kebîr*'inde,⁵⁰⁰ Dârekutnî'nin *Sünen*'inde⁵⁰¹ ve Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde⁵⁰² yer almaktadır. Hakkında çoğunlukla ta'dîl ifadelerinin bulunuyor olması genel itibariyle âlimler nezdinde hüsnü kabul görmüş olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Ayrıca söz konusu tenkîdini naklettiğimiz Ahmed b. Hanbel'in, *Müsned*'inde Muhammed b. Yahya'nın rivâyetlerine yer vermiş olması dikkat çekicidir.

İçki satıcısı olduğu ifade edilen râvî ise, **Muhammed b. Fadâ' el-Basrî**'dir (v. 251/865). Süleyman b. Harb el-Basrî (v. 224/839) tarafından "içki satıcısı" olmakla itham edilmiştir.⁵⁰³ Buhârî de, Süleyman'ın Muhammed b. Fadâ' hakkında kötü bir kanaate sahip olduğunu nakletmiş⁵⁰⁴, bir başka yerde ise onu "zayıf" kabul ettiğini ifade etmiş⁵⁰⁵, ardından Süleymân'ın, onun hakkında "بييع الشراب" dediğini nakletmiştir.⁵⁰⁶ Ancak burada "الشراب" ile neyin kastedildiğine dair bir açıklama tespit edilememiştir.

⁴⁹⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 512.

⁴⁹⁷ İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, IX, 86.

⁴⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 120.

⁴⁹⁹ Nesâî, *Amelu'l-yevm ve'l-leyle*, s. 243.

⁵⁰⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XIII, 63.

⁵⁰¹ Dârekutnî, *Sünen*, II, 253; IV, 116

⁵⁰² Hâkim, Muhammed b. Yahya'dan nakledilen hadisin isnadının sağlam olduğunu, ancak Buhârîve Müslim'in onun rivâyetlerini eserlerine almadıklarını ifade etmiştir.(Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 465.)

⁵⁰³ Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, II, 144. (Ayrıca Süleyman, İbn Fadâ' ile komşu olduklarını ve kendisinden hadis yazılacak biri olmadığını ifade etmektedir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 56.)

⁵⁰⁴ Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, I, 209; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 237.

⁵⁰⁵ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, V, 369.

⁵⁰⁶ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, V, 369. (Ayrıca Tirmizî, *el-İlelu'l-kebîr*'inde Muhammed'in rivâyet ettiği bir hadisi Buhârî'ye sorduğunu, Buhârî'nin ise İbnu'l-Fadâ ile ilgili olarak "zayıf, sâhibu şarâb" veya "yebîu'ş-şarâb" değerlendirmelerinde bulunduğunu nakletmiştir (Tirmizî, *el-İlelu't-Tirmizîyyi'l-kebîr*, s. 305). İbn Hibbân ise, İbn Fadâ'nın içki sattığı bilgisini yinelemiş, ayrıca Süleymân'ın onu ağır şekilde itham ettiğini (şedidulhamlaleyh) belirtmiştir (İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, II, 285.) Ancak İbn Hibbân burada "بييع الخمر" ibaresini kullanmıştır. Bununla birlikte söz konusu tenkîdin nakledildiği diğer kaynaklarda "الشراب" ibaresi yer almaktadır. İbnu'l Cevzî ise, içki sattığı bilgisine yer vermemekle

Muhammed b. Fadâ', münekkidler nezdinde çoğunlukla "zayıf" kabul edilmiştir.⁵⁰⁷ Nitekim Yahya b. Maîn⁵⁰⁸ ve Nesâî⁵⁰⁹ onun "zayıf" bir râvî olduğu kanaatindedirler. Ebû Hâtim er-Râzî onun hakkında "ليس بالقوي" derken⁵¹⁰, Ebû Zür'a "zaîfu'l-hadîs"⁵¹¹ değerlendirmesinde bulunmuştur. Ayrıca "zayıf" değerlendirmesini naklettiğimiz Yahya b. Maîn ile⁵¹² İbn Şâhin "ليس بشيء"⁵¹³, Sâcî ise Muhammed b. Fadâ'nın "münkeru'l-hadîs"⁵¹⁴ bir râvî olduğunu ifade etmiştir. İbn Hibbân "واهي" derken⁵¹⁵, Beyhakî ise, Muhammed b. Fadâ'nın hadisleriyle ihticâc edilemeyeceğini, onun "zayıf" bir râvî olduğunu ifade etmiştir.⁵¹⁶ Zehebî de İbn Fadâ'nın âlimler tarafından "zayıf" kabul edildiğini belirtmektedir.⁵¹⁷

Muhammed b. Fadâ'nın naklettiği rivâyetler; Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i⁵¹⁸, Ebû Dâvud⁵¹⁹, Tirmizî⁵²⁰ ve İbn Mâce'nin⁵²¹ *es-Sünen*'leri ile Hâkim'in *el-*

beraber Süleyman'ın onu ağır bir şekilde ithâm ettiğini belirtmiştir. (İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, III, 91.) Mizzî de, hem Muhammed b. Fadâ'nın biyografisinde Buhârî'den nakille Süleymân'ın tenkîdine yer vermiş (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 278.) hem de Abdullah b. Sinan el-Müzênî'nin (v. ?) biyografisinde, onun hadislerinin Muhammed b. Fadâ' kanalıyla nakledildiğini, Muhammed b. Fadâ'nın ise Süleyman tarafından tenkîd edildiğini belirtmiştir. Bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XV, 69.)

⁵⁰⁷ Bkz. Beyhakî, *Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr*, XIV, 388.

⁵⁰⁸ Yahya b. Maîn, *Suâlâtü ibni'l-Cüneyd li Ebi'z-Zekeriyya Yahya'bni Maîn*, s. 327; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 237.

⁵⁰⁹ Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, s. 94.

⁵¹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 56.

⁵¹¹ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, X, 309.

⁵¹² Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, V, 369; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 237.

⁵¹³ İbn Şâhin, *Kitâbu't-târîhi esmâi'd-duafâ ve'l-kezzâbîn*, s. 165.

⁵¹⁴ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, X, 309.

⁵¹⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 278

⁵¹⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 463.

⁵¹⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 210.

⁵¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIV, 196.

⁵¹⁹ Ebû Dâvud, *İcâre*, 14. (Âzimâbâdî, Ebû Dâvud'un *es-Sünen*'ine şerh olarak kaleme aldığı *Avnu'l-ma'bûd*'da mezkûr hadisin isnadında bulunan Muhammed b. Fadâ' ile ilgili "لا يحتج بحديثه" değerlendirmesinde bulunmuştur. Bkz. Âzimâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, IX, 229.)

⁵²⁰ Tirmizî, *Et'ime*, 30. (Tirmizî ise, mezkûr rivâyeti naklettikten sonra, rivâyetin sadece Muhammed b. Fadâ' tarihiyle gelen "garîb" bir rivâyet olduğunu, Muhammed b. Fadâ'nın ise Süleymân b. Harb

Müstedrek'inde⁵²² yer almaktadır. Ancak Muhammed b. Fadâ'nın rivâyet ettiği hadisler hem buldukları eserlerin müellifleri hem de şârihleri nezdinde “zayıf” kabul edilmiştir.⁵²³

Muhammed b. Fadâ'nın rivâyetlerinin hadis külliyyatındaki dağılımı ve özellikle Ahmed b. Hanbel tarafından *Müsned*'e alınmış olması İbn Fadâ'nın sattığı şeyin hamr dışında başka bir şey olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim “الشراب” kelimesi Arapça'da her türlü içecek anlamında kullanılmaktadır.⁵²⁴

Aşağıdaki tabloda, müphem bir ibâreyle içki veya nebîz içtiğine işaret edilen iki kişi; tenkîdi yapan şahıslar ve diğer âlimlerin tenkîde uğrayan râvî hakkındaki görüşleri yer almaktadır. Ayrıca her bir râvînin rivâyetlerinin hadis kaynaklarındaki dağılımı da kısaca verilmiştir.

tarafından tenkîd edilmiş bir râvî olduğunu ifade etmiştir. (Bkz. Tirmizî, Et'ime, 30.) Ayrıca Mübârekfûrî de *Tuhfe*'de İbn Fadâ'nın “zayıf” bir râvî olduğunu belirtmiştir. (Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, V, 456.)

⁵²¹ İbn Mâce, Ticâret, 52. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, söz konusu hadisin senesinde bulunan Muhammed b. Fadâ sebebiyle hadisin “zayıf” olduğunu söylemiştir.)

⁵²² Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 145. (Hâkim ise *el-Müstedrek*'inde, İbn Fadâ'nın naklettiği bu hadisin “sahih” olduğunu, ancak Sahîhayn'a alınmadığını belirtmiştir. Zehebî ise *Telhîs*'inde isnadda bulunan Muhammed b. Fadâ'nın, Yahya b. Maîn nezdinde “zayıf” olduğunu ifade etmiştir. (Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 145.)

⁵²³ Nitekim Ukaylî de İbn Fadâ'nın naklettiği rivâyetlerin mutâbiinin bulunmadığını söylemektedir. (Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, V, 367.)

⁵²⁴ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 437.

Tablo-3 Mühem Bir İfadeyle İçki veya Nebîz İçtiğine İşaret Edilenler

Tenkîde Uğrayan Râvî / Memleketi	Münekkid veya Tenkîdi Aktaran/ Memleketi	Murûet Zaafî	Ta'dîl Edenler	Cerh Edenler	Hem Cerh Hem de Ta'dîl Yorumunda Bulunanlar	Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarındaki Dağılımı
Amr Berk (v. ?) Yemen	Ahmed b. Hanbel (v. 241) Bağdat Sâcî (v. 307) Basra	“İçerdi”		-Hişam b. Yusuf -Yahya b. Maîn -Ahmed b. Hanbel -Ezdî	-İbn Hacer	-Rivâyetleri; Ahmed b. Hanbel'in <i>Müsned</i> 'i, Ebû Dâvud'un <i>es-Sünen</i> 'i, İbn Hibbân'ın <i>es-Sahîh</i> 'i ve Beyhakî'nin <i>es-Sünen</i> 'inde yer almaktadır. -Ebû Dâvud ve İbn Hibbân'ın eserlerini tahkik eden Şuayb el-Arnâvût, söz konusu hadislerin isnadlarının Amr Berk dolayısıyla “zayıf” olduğunu ifade etmiştir.
Muhammed b. Yahya (v. 231) Bağdat	Ahmed b. Hanbel (v. 241) Bağdat	“Keşke içmeseydi”	-Ebû Hâtim er-Râzî -Ahmed b. el- Huseyn es-Sûfî -Zehebî -İbn Hacer			-Rivâyeleri; Ahmed b. Hanbel'in <i>Müsned</i> 'i, Nesâî'nin <i>Amelu'l-yevm ve'l-leyle</i> 'si, Taberânî'nin <i>el-Mu'cemü'l-kebîr</i> 'i, Dârekutnî'nin <i>Sünen</i> 'i ve Hâkim'in <i>el-Müstedrek</i> 'inde yer almaktadır.
Muhammed b. Fadâ' (v. 251) Basra	Süleyman b. Harb (v. 224) Basra	“يبيع الشراب”		-Yahya b. Maîn -Ebû Hâtim er-Râzî -Ebû Zür'a er-Râzî -İbn Şâhin -Sâcî -İbn Hibbân -Beyhakî -Zehebî		-Rivâyetleri; Ahmed b. Hanbel'in <i>Müsned</i> 'i, Ebû Dâvud, Tirmizî ve İbn Mâce'nin <i>es-Sünen</i> 'leri ile Hâkim'in <i>el-Müstedrek</i> 'inde yer almaktadır.

Vefatları geç bir döneme tekâbul eden Amr Berk ve Muhammed b. Yahya hakkındaki müphem ifadelerin Ahmed b. Hanbel tarafından kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca, gerek Amr'ın içtiğini ifade ettikten sonra tebessüm ettiğinin nakledilmiş olması, gerekse Muhammed b. Yahya hakkındaki tenkîdinin, nebîz-i müskir kastedilerek yapıldığının açıklanmış olması, söz konusu ifadelerin Ahmed b. Hanbel nezdinde nebîz kastedilerek kullanıldığı şeklinde yorumlanabilir.

Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in, Amr ve Muhammed b. Yahya'yı bizzat tenkîd etmesine rağmen *Müsned*'de rivâyetlerine yer vermiş olması da dikkati çeken bir diğer husustur. Ayrıca içki sattığı ifade edilen Muhammed b. Fadâ'nın rivâyetlerini de *Müsned*'e almış olduğu görülmektedir. Bu durum, bu üç râvînin içtikleri/sattıkları şeyin nebîz olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla bu üç râvîden yola çıkarak, tenkîd sebebi olsa dahi, nebîz içmenin/satmanın Ahmed b. Hanbel nezdinde, râvînin rivâyetlerinin tamamen yok sayılmasını gerektirecek bir kusur olmadığı söylenebilir. Nitekim kendisine Küfe ehlinin nebîz içmesi hususu sorulduğunda bunu “onların hatası” olarak değerlendirmiştir.⁵²⁵

Nebîz içilmesini kerih gören münekkidlerin zaman zaman mezkûr hassasiyet dolayısıyla râvîleri “içki içmekle” itham ettiği de bilinen bir husustur. Bu durum “hamr” içmekle eleştirilen râvîlerin de araştırılmasını gerekli kılmıştır.

C. Sekrân Olarak Görüldüğü veya İçki İçtiği Sarih Bir Şekilde İfâde Edilenler

Araştırma kapsamındaki kaynaklarda hicrî ilk üç asırda sekrân olarak görüldüğü veya içki içtiği sarih bir şekilde ifâde edilen on iki kişi tespit edilmiştir. Bu on iki kişiden üçünün içki içmekle ithâm edildikleri halde “haram olan hamr”ı içmediklerine dair açıklamalar mevcuttur. Diğer üç kişi ise, müskîr içtiği veya sekrân olarak görüldükleri ifade edilmiş olup, ne içtikleri açıkça belirtilmemiştir. Kalan altı kişinin ise, “hamr” içtiği/sattığı sarih bir şekilde ifade edilmiş olup diğer münekkidler nezdinde müspet ifadelerle tezkiye edildikleri tespit edilememiştir.

⁵²⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 26.

1. İçki içtiği ifade edilmekle birlikte nebîz içtiğine dair karine bulunan râvîler

Bu başlık altında değerlendirilen râvîler, zâhiren içki içmekle tenkîd edilmiş görünmektedir. Ancak hadis âlimlerinin, bu râvîlerin içki içmediklerini açıkça ifade etmiş olması münekkidlerin bu râvîleri, konuyla ilgili hassasiyetler dolayısıyla bu şekilde ithâm ettiklerini göstermektedir.

Bu kapsamda ele alınacak ilk râvî, Medîne’li **Büreyde b. Süfyân b. Ferve el-Eslemî**’dir (v. 121-130). Sarih bir ifâdeyle “**içki içmekle**” ithâm edilmiştir. Muhammed b. İshak (v. 151/768) onu, Rey şehri yakınlarında içki içerken gördüğünü söylemektedir.⁵²⁶ Abbas b. Muhammed ed-Dûrî (v. 271/884) konuyla ilgili olarak, Mekke ve Medine ehli nebîz içmeyi kerih gördüğünü, bu sebeple Medîneli İbn İshak’ın, Büreyde’yi nebîz içerken görmesine rağmen, “içki içiyordu” dediğini, ifade etmiştir.⁵²⁷ Abbas ed-Dûrî’ye göre bu Büreyde’nin içki içtiğini değil, Mekke ve Medine ehlinin konuyla ilgili yorumunu gözler önüne sermektedir.⁵²⁸ Sâcî ise (v. 307/920), İbn İshâk’ın bu sözünü nebîz-i müskeri kastetmiş olabileceğini ifade etmiştir.⁵²⁹ Cüzcânî de (v. 259/873), Büreyde hakkında “مغموص عليه في دينه” demek suretiyle dîni hususunda tenkîd edildiğine işaret etmiştir.⁵³⁰ Abdullah b. Yusuf el-Cüdey’, *Tahrîr*’inde Cüzcânî’nin bu tenkîdi içki hususundaki ithamları kastederek

⁵²⁶ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, II, 224; Hâkim, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadîs*, s. 72.

⁵²⁷ Bu açıklama Yahya b. Maîn’in, *Târîh*’inin Dûrî rivâyetinde, “قَالَ أَبُو الْفَضْلِ” demek suretiyle Abbâs b. Muhammed’e nispet edilmiştir. (Bkz. Yahya b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn* (Dûrî rivâyeti), III, 70; Abdullah b. Yusuf el-Cüdey’, *Tahrîru ulûmi’l-hadîs*, I, 543.) Hâkim ise bu açıklamayı Yahya b. Maîn’e nispet etmiştir. (Bkz. Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadîs*, s. 72.) Ayrıca Zekeriyya b. Yahya es-Sâcî de Muhammed b. İshak’ın “hamr” ifadesiyle “nebîz”i kastetmiş olabileceğini söylemektedir. (Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, II, 375.)

⁵²⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, II, 224.

⁵²⁹ Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, II, 375.

⁵³⁰ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, II, 224. Ayrıca münekkidler tarafından tenkîd edilen Büreyde’nin dininde güvenilir biri olmadığı belirtilmektedir (İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, II, 224.) Bu noktada Büreyde’nin râfîzî görüşlerinin bulunduğu da hatırlanabilir. (İleride bahsedilecek Bkz.sayfa 91.

yaptığını, ayrıca müphem bir ibâre kullanmak suretiyle cerhin düzeyini arttırdığını ifade etmektedir.⁵³¹

Kaynaklarda Büreyde b. Süfyân'ın pek çok âlim tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edildiği de görülmektedir. Nitekim Ahmed b. Hanbel "له بلية" demek suretiyle zayıflığına işaret etmiştir.⁵³² Buhârî (v. 256/870) "فيه نظر" derken⁵³³ Cüzcânî ise "ردئ المذهب"⁵³⁴ yorumunda bulunmuştur. Ebû Hâtim er-Râzî ise (v. 277/890), Büreyde hakkında "ضعيف في الحديث"⁵³⁵ değerlendirmesinde bulunmuştur. Ayrıca Ebû Dâvud, hem İbrahim b. Sa'd'dan nakledilen "خمر" ithâmına değinmiş⁵³⁶ hem de Büreyde'nin Hz. Osman'ı tenkîd ettiğini ifade etmiştir.⁵³⁷ Nitekim İbn Hacer de (v. 852/1449) *Takrîb*'inde Büreyde'nin râfızî görüşlerinin bulunduğunu belirtmektedir.⁵³⁸ Nesâî (v. 303/915), Büreyde hakkında "ليس بالقوي" derken⁵³⁹, Dârekutnî ise (v. 385/995), "metruk" olduğunu söylemektedir.⁵⁴⁰ Tüm bu tenkîdlere rağmen İbn Hibbân (v. 354/965)⁵⁴¹ ve İbn Şâhin (v. 385/996)⁵⁴² sika râvîleri topladıkları eserlerinde Büreyde'yi zikretmişlerdir.

Nakletmiş olduğu birer rivâyet, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i⁵⁴³ ve Nesâî'nin *es-Sünen*'inde⁵⁴⁴ yer almaktadır. İbn Adî, Büreyde'nin münker bir

⁵³¹ Abdullah b. Yusuf el-Cüdey', *Tahrîru ulûmu'l-hadîs*, s. 543.

⁵³² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (thk. Vasıyyullah Muhammed Abbâs), II, 44; Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, I, 459.

⁵³³ Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, II, 141; Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, I, 459; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, II, 375.

⁵³⁴ Cüzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 212.

⁵³⁵ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, II, 377.

⁵³⁶ Ayrıca Büreyde hakkında "لم يكن بذلك" dediği de nakledilmektedir. (Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, II, 376.)

⁵³⁷ Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, II, 376. (Burada "يتكلم في" ibaresi yer almaktadır.)

⁵³⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 121.

⁵³⁹ Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkân*, s.25.

⁵⁴⁰ Dârekutnî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkân*, s. 164.

⁵⁴¹ İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, IV, 81.

⁵⁴² Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, II, 375.

⁵⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIV, 284. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût mezkûr rivâyetin Büreyde sebebiyle "zayıf" olduğunu söylemiştir.)

rivâyetine rastlamadığını ifade etmiştir.⁵⁴⁵ *Müsned* başta olmak üzere kaynaklarda yer alan rivâyetlerinin çoğunun kendisini nebîz içtiği gerekçesiyle eleştiren Muhammed b. İshak tarafından nakledilmiş olması⁵⁴⁶ son derece önemlidir. Bu durum, Büreyde'nin zayıf kabul edilmesinin nebîz dışında yöneltilen diğer eleştiriler dolayısıyla olduğunu düşündürmektedir.

Sarîh bir şekilde “içki içmekle” itham edilen bir diğer râvî ise, **Ömer b. Abdullah b. Ya'îlâ es-Sekafî el-Kûfî**'dir (v. 131/748). Cerîr b. Abdulhamîd'den nakledildiğine göre, Ömer b. Abdullah'ın hocası olan Kûfeli muhaddis Zaide b. Kudâme (v. 161/707) onu içki içerken görmüştür.⁵⁴⁷ Hâdiseyi Cerîr'den nakleden Sâcî ise (v. 307/920), Ömer b. Abdullah'ın münker rivayetleri bulunduğunu ifade ettikten sonra, “Zâide onu sarhoşluk verici içkiyle itham etmemiştir. Öyle sanıyorum ki onu bir çeşit nebîz içerken görmüştü ki haram olduğunu düşünenlere göre o da bir

⁵⁴⁴ Nesâî, İmâme, 19. (Nesâî, isnadda bulunan Büreyde'nin “zayıf” olduğunu söylemiştir. Ayrıca Elbânî de, *Daifu Süneni'n-Nesâî* adlı eserinde hadisin isnadının “zayıf” olduğunu ifade etmektedir. bkz. Elbânî, *Daifu Süneni'n-Nesâî*, s. 29.)

⁵⁴⁵ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 224.

⁵⁴⁶ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 224-225. Çoğunluğu Muhammed b. İshak vasıtasıyla olmakla beraber Büreyde'nin farklı talebeleri vasıtasıyla nakledilen rivâyetleri de mevcuttur. Mesela, Saîd b. Mansûr'un *Sünen*'indeki rivâyet Abdurrahman b. Abdullah tarafından nakledilmiştir. (Saîd b. Mansûr, *Sünen*, II, 347) Bezzâr'ın *Müsned*'indeki rivâyet ise, Schl b. Şuayb vasıtasıyla nakledilmiştir. (Bezzâr, *Müsned*, IX, 287.) Nesâî'nin *Sünen*'inde Eflah b. Said vasıtasıyla nakledildiği görülmektedir. (Nesâî, İmâme, 19.)

⁵⁴⁷ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, II, 65; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, V, 447. (Kaynaklarda bu hâdisenin hem Buhârî hem de Sâcî kanalıyla nakledildiği görülmektedir. (Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, X, 82-84) Ancak Moğoltay b. Kılıç, Mizzî'nin Sâcî'den naklettiği bu rivâyetin, Sâcî'nin *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eserinde yer almadığına dikkat çekmiş, böyle bir bilgiye sahip olması durumunda eserinde zikredeceğini ifade etmiştir. (Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, X, 84.) Mezkûr eserin günümüze ulaştığına dair bir kayıt bulunamadığından bu bilginin tedkiki yapılamamıştır. (Nitekim *DİA*'da es-Sâcî maddesini kaleme alan Mehmet Efendioğlu da *el-Cerh ve't-ta'dîl* adıyla bir eserin mevcutluğundan bahsetmemiştir. Bununla birlikte *Kitâbu'd-duafâ ve'l-mensûbîn ile'l-bid'a* adlı bir eserin varlığından bahsedilmektedir. (Bkz. İbn Hayr el-İşbilî, *Fehrese*, s. 178.) Ancak Mehmet Efendioğlu bu eserin de günümüze ulaşmadığını belirtmiştir. (Bkz. Mehmet Efendioğlu, “Sâcî”, *DİA*, XXXV, 363.)

çeşit içkidir”⁵⁴⁸ yorumunda bulunmuştur. Yine Zâide’nin, Ömer b. Abdullah’ın Enes b. Mâlik’ten (v. 93/711) rivâyeti olduğunu söylenince, “Ondan ister hadis yaz istersen de yazma”⁵⁴⁹ demesi de bu yorumu destekler niteliktedir. Zîrâ şer‘an haram olan içkiyi içtiği kanaatinde olsaydı büyük ihtimalle iki seçenek sunmazdı.⁵⁵⁰ Ayrıca Ömer’le ilgili tenkîdi nakleden Cerîr’in, Ömer b. Abdullah’ın öğrencileri arasında zikrediliyor olması da dikkate değerdir.

Öte yandan âlimlerin Ömer hakkındaki değerlendirmelerinde tenkîdlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Yalnızca Ahmed b. Sâlih el-İclî (v. 261/875), onun “sika” olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵¹ Bununla birlikte Yahya b. Maîn “ليس بشيء” derken⁵⁵², Ahmed b. Hanbel⁵⁵³ ve Nesâî⁵⁵⁴ Ömer b. Abdullah hakkında “ضعيف في الحديث” değerlendirmesinde bulunmuştur. Buhârî ise, “يتكلمون فيه” değerlendirmesinde bulunmak suretiyle zayıflığına işâret etmiş olmaktadır.⁵⁵⁵ Ebû Zür’a⁵⁵⁶ ve İbn Tâhir el-Makdîsî (v. 507/1113)⁵⁵⁷ “ليس بشيء” derken, Ebû Hâtim ise (v. 277/890) “münkeru’l-hadîs”⁵⁵⁸ olduğunu ifade etmektedir. Son olarak Dârekutnî (v. 385/995), Ömer’in “metruk” bir râvî olduğunu söylemiştir.⁵⁵⁹

⁵⁴⁸ Alâuddîn Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbu’l-Kemâl*, X, 83; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VII, 471.

⁵⁴⁹ Buhârî, *Kitâbu’t-târîhi’l-kebîr*, VI, 170; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, V, 447.

⁵⁵⁰ Bilindiği üzere hadis ehli nezdinde içki içen kimselerin rivâyetleri merduttur. (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 104)

⁵⁵¹ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, X, 83.

⁵⁵² İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, V, 448 Yahya’nın Ömer hakkında “ليس بشيء” değerlendirmesinde bulunduğu da kaydedilmiştir. (Yahya b. Maîn, *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekerîyya Yahya b. Maîn* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), s. 139.)

⁵⁵³ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXI, 418. Ayrıca *el-İlel*’in râvîsi Merrûzî, Ahmed b. Hanbel’in Ömer b. Abdullah’tan râzı olmadığını ifade etmiştir. (Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, X, 84.)

⁵⁵⁴ Nesâî, *ed-Duafâ ve’l-metrûkûn*, s. 81; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, V, 448.

⁵⁵⁵ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXI, 419; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, X, 82.

⁵⁵⁶ Sa’dî Hâşimî, *Ebû Zür’a er-Râzî ve cuhûduhu fî’s-sünneti’n-nebeviyyeti*, I, 364.

⁵⁵⁷ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, X, 83.

⁵⁵⁸ Ebû Hâtim’in Ömer hakkında “zaîfu’l-hadîs” dediği de nakledilmektedir. (İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu’l-İlel*, III, 434.)

⁵⁵⁹ Buhârî, *Kitâbu’t-târîhi’l-kebîr*, III, 172.

Münekkidler tarafından genel itibariyle zayıf bir râvî olduğu düşünölen Ömer b. Abdullah'ın rivâyetleri; İbn Ebî Şeybe'nin (v. 235/849) *el-Musanef*'i,⁵⁶⁰ Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *el-Müsned*'i⁵⁶¹, İbn Huzeyme'nin (v. 311/924) *es-Sahîh*'i⁵⁶² ile Dârimî (v. 255/869)⁵⁶³, İbn Mâce (v. 273/887)⁵⁶⁴, Ebû Dâvud (v. 275/889)⁵⁶⁵ ve Beyhakî'nin (v. 458/1066)⁵⁶⁶ *es-Sünen*'lerinde yer almaktadır. Mezkûr eserlerin muhakkikleri genel itibariyle söz konusu rivâyetlerin Ömer b. Abdullah dolayısıyla "zayıf" kabul edildiğini belirtmişlerdir. Bununla birlikte öğrencileri arasında, Ömer'in içki içtiği bilgisini nakleden Cerîr b. Abdulhamîd'in de bulunuyor olması, rivâyetlerinin, hakkındaki diğere tenkîdler sebebiyle "zayıf" kabul edilmiş olabileceği ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.

"Sendel" lakabıyla mâ'rûf Mekke'li **Ömer b. Kays** ise (v. 160/776) "**Handerîs**" (خندريس) içmesi sebebiyle tenkîd edilmiştir. İmam Mâlik'in (v. 179/795) öğrencileri Ömer b. Kays'la görüşmek isteyince "Onunla konuşmayın, çünkü o handerîs içiyor" dediği nakledilmiştir.⁵⁶⁷ Handerîs, "Hamr" için kullanılan isimlerden biridir.⁵⁶⁸ Bununla birlikte kaynaklarda İmam Mâlik'in handerîs'le "nebîz-i müskir"i

⁵⁶⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musanef*, II, 34.

⁵⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIX, 97. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, senedde bulunan Ömer b. Abdullah ve babasının "zayıf" olması sebebiyle rivâyetinde "zayıf" sayılacağını ifade etmiştir. Râvinin *Müsned*'deki diğere nakilleri de muhakkik tarafından zayıf kabul edilmiştir.)

⁵⁶² İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, IV, 194. (Eserin muhakkiki A'zamî, hadisin isnadının "zayıf" olduğunu söylemiştir.)

⁵⁶³ Dârimî, *Sünen*, I, 305. (Eserin muhakkiki ed-Dârânî, isnadda bulunan Ömer b. Abdullah'ın "zayıf" olduğunu söylemiştir. Ancak bununla birlikte söz konusu hadis "sahih" olduğu kanaatindedir.)

⁵⁶⁴ İbn Mâce, *Kefâretler*, 9. (Eserin muhakkiki Muhammed Fuad Abdalbâkî, senedde bulunan Ömer b. Abdulah'ın "zayıf" olduğunu söylemiştir.)

⁵⁶⁵ Ebû Dâvud, *Zekat*, 3. (Önceki rivâyetin mutâbiî olarak gelmiştir.)

⁵⁶⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 323. (Beyhakî, Ömer'in bu rivâyette teferrüd ettiğini ve Cerîr b. Abdulhamid ve pek çok kişi tarafından içki içmekle itham edildiğini ifade etmiştir.)

⁵⁶⁷ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, IV, 185; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, III, 227. (Ayrıca Ömer b. Kays ve İmam Mâlik'in Mekke vâlisi önünde fikhî bir mesele hususunda tartıştıkları da nakledilmektedir. Bkz. İbn Sâ'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, VI, 34.)

⁵⁶⁸ Ezdî, *Kitâbu Cemhereti'l-luga*, II, 1219; Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Fıkhu'l-luga*, s. 186; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LVI, 257.)

kastettiği belirtilmektedir.⁵⁶⁹ Konuyla ilgili olarak kaynaklarda Ömer b. Kays'ın handerîs içmeyi helal gördüğü bilgisi de yer almaktadır.⁵⁷⁰

İbn Adî'nin (v. 365/976), “Âlimlerin icmâi ile zayıf kabul edilmiştir”⁵⁷¹ dediği Ömer hakkındaki tenkîd ifadelerinin çokluğu dikkat çekmektedir. Nitekim Abdurrahman b. Mehdî'nin (v. 198/813) Ömer hakkında “ضعيف في الحديث” yorumunda bulunduğu nakledilmiştir.⁵⁷² Kendisini nebîz-i müskir içmekle tenkîd eden İmam Malik ise, Ömer'in “kezzâb” olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷³ İbn Sa'd (v. 230/845) *Tabakât*'ında Ömer b. Kays'ın “zayıf” bir râvî olduğunu ifade etmiş ardından “ليس بشيء” yorumunda bulunmuştur.⁵⁷⁴ Yahya b. Maîn (v. 233/848), İbn Ömer'in azadlısı Nâfi'nin talebeleri arasında zikredilen Ömer b. Kays hakkında “ليس بثقة”⁵⁷⁵ ve “zayıf”⁵⁷⁶ demiş, Ahmed b. Hanbel⁵⁷⁷ ve Amr b. Ali el-Fellâs (v. 249/864)⁵⁷⁸ ise “metrûku'l-hadîs” bir râvî olduğunu söylemektedir. Ayrıca Buhârî'nin (v. 256/870) de Ömer hakkında “münkeru'l-hadîs” yorumunda bulunduğu kaydedilmiştir.⁵⁷⁹ Cüzcânî (v. 259/873), “ساقط”⁵⁸⁰ derken, Ebû Zür'a er-Râzî (v. 264/878) “لين الحديث” olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸¹ Ebû Hâtim er-Râzî'nin (v. 277/890)⁵⁸² ve Nesâî'nin (v. 303/915)⁵⁸³ “metrûku'l-hadîs” yorumunda bulunduğu

⁵⁶⁹ Kadı İyaz, *Tertîbu'l-medârik*, II, 127.

⁵⁷⁰ Bkz. Kadı İyaz, *Tertîbu'l-medârik*, II, 127; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, X, 111.

⁵⁷¹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, V, 414.

⁵⁷² İbn Ebî Hayseme, *Ahbâru Mekkiyyîn*, s. 343.

⁵⁷³ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, X, 110. (İmam Mâlik'in bu değerlendirmesinde Ömer b. Kays ile aralarında geçen tartışmanın etkili olduğu düşünülebilir.)

⁵⁷⁴ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kübrâ*, VI, 34.

⁵⁷⁵ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, IV, 187. (Yahya b. Maîn'in Ömer b. Kays hakkında “kezzâb” dediği de nakledilmiştir. (Yahya b. Maîn, *Min kelâmi Ebî'z-Zekeriyya Yahya b. Maîn* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), s. 69 (Tahmân rivâyeti); İbn Şâhin, *Târîhu esmâi's-sikât*, s. 70.)

⁵⁷⁶ Yahya b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn* (Dûrî rivâyeti), III, 82; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, V, 412.

⁵⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 164; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, V, 411.

⁵⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 164; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, V, 412.

⁵⁷⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 227.

⁵⁸⁰ Cüzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 254.

⁵⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 164; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, V, 411.

⁵⁸² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 164. Ayrıca “zaîfu'l-hadîs” değerlendirmesinde bulunduğu da nakledilmektedir.

nakledilmiştir. Ebû'l-Kâsım el-Begavî (v. 317/929), “في حديثه لين”⁵⁸⁴ değerlendirmesinde bulunmuştur. İbn Hibbân ise rivâyetlerin isnadlarını mablûb naklettiğini söylemiştir.⁵⁸⁵ Dârekutnî (v. 385/995)⁵⁸⁶ ve İbn Abdilberr (v. 463/1071)⁵⁸⁷ Ömer’in “zayıf” bir râvî olduğu kanaatindedirler.

Pek çok âlim tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edilen Ömer b. Kays’ın rivâyet ettiği hadisler, İbn Mâce’nin *es-Sünen*’inde⁵⁸⁸ ve Ebû Avâne’nin (v. 316/929) *Müstahrec*’inde⁵⁸⁹ yer almaktadır. Ahmed b. Hanbel, Ömer’in naklettiği rivâyetlerin bâtil olduğunu söylemiştir.⁵⁹⁰ Hakkındaki tenkîdlerin çokluğu ve ağır ifadelerin kullanılmış olması, Ömer’in nebîz içmiş olmasının, âlimler nezdindeki mertebesine etkisinin tespitini güçleştirmektedir. Ancak yine de konuyla ilgili hassasiyeti bilinen İmam Mâlik’in Ömer b. Kays’a gitmek isteyen talebelere, handerîs içtiği gerekçesiyle gitmemelerini söylemiş olması önemlidir.

Aşağıdaki tablo, söz konusu üç râvînin “içki” (yani nebîz) içmelerinin, rivâyetlerinin kabulüne etkisinin tespitini kolaylaştırmak adına hazırlanmıştır.

⁵⁸³ Nesai, *ed-Duaî ve'l-metrûkûn*, 233; İbn Adî, *el-Kâmil fî duaî'r-ricâl*, V, 412.

⁵⁸⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fî duaî'r-ricâl*, V, 411.

⁵⁸⁵ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, II, 56.

⁵⁸⁶ Dârekutnî, *Sünen*, I, 300. (Ayrıca “zâhibu'l-hadîs” değerlendirmesinde bulunduğu da nakledilmektedir.)

⁵⁸⁷ Mübârekfûrî, *Mir'âtu'l-mefâîh*, III, 468. (Yine “لا يحتج بمثله” dediği de nakledilmektedir.)

⁵⁸⁸ İbn Mâce, *İkâmetu's-salât*, 139. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, hadisin bu isnadının zayıf olduğunu belirttikten sonra isnadında bulunan Ömer b. Kays’ın “metruk” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.)

⁵⁸⁹ Ebû Avâne, *Müstahrec*, IV, 150.

⁵⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs), I, 564.

Tablo-4 İçki İçtiği İfade Edilmekle Birlikte Nebiz İçtiğine Dair Karine Bulunan Râviler

Tenkîde Uğrayan Râvî / Memleketi	Münekkid / Memleketi	Murûet Zaafı	Ta'dîl Edenler	Cerh Edenler	Hem Cerh Hem de Ta'dîl Yorumunda Bulunanlar	Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarındaki Dağılımı
Büreyde b. Süfyân (v. 121) Medîne	Muhammed b. İshak (v. 150) Medîne	“İçki içmek”		-Ahmed b. Hanbel -Buhârî -Cüzcânî -Ebû Hâtim -Ebû Dâvud -Nesâî -Dârekutnî		-Rivâyetleri, Ahmed b. Hanbel'in <i>Müsned</i> 'i ve Nesâî'nin <i>es-Sünen</i> 'inde yer almaktadır. -Şuayb el-Arnâvût <i>Müsned</i> 'deki rivâyetin, Elbânî ise <i>es-Sünen</i> 'deki rivâyetin “zayıf” olduğunu söylemiştir.
Ömer b. Abdullah (v. 131) Kûfe	Zâide (v. 161) Kûfe	“İçki içerdî”	-Ahmed b. Sâlih el-İclî	-Yahya b. Maîn -Ahmed b. Hanbel -Buhârî -Ebû Hâtim -Nesâî -Dârekutnî -Ebu'l-Fazl Muhammed b. Tâhir el-Makdîsî		-Rivâyetleri, İbn Huzeyme'nin <i>es-Sahîh</i> 'i, İbn Ebî Şeybe'nin <i>el-Musamef</i> 'i, Ahmed b. Hanbel'in <i>Müsned</i> 'i, Dârimî, İbn Mâce, Ebû Dâvud ve Beyhakî'nin <i>es-Sünen</i> 'lerinde yer almaktadır. -Mezkûr eserlerin muhakkikleri çoğunlukla söz konusu rivâyetlerin “zayıf” olduğunu ifade etmişlerdir.
Ömer b. Kays (v. 160) Mekke	İmam Mâlik (v. 179) Medîne	“Sarhoşluk verici içki içerdî”		-Abdurrahman b. Mehdî -İmam Mâlik -İbn Sa'd -Yahya b. Maîn -Ahmed b. Hanbel -Amr b. Ali el-Fellâs -Buhârî -Cüzcânî -Ebû Zür'a er-Râzî -Ebû Hâtim er-Râzî -Nesâî -Ebû'l-Kâsım el-Begavî -İbn Hibbân -Dârekutnî -İbn Hacer		-Rivâyetleri, İbn Mâce'nin <i>es-Sünen</i> 'inde ve Ebû Avâne'nin <i>Müstahrec</i> 'inde yer almaktadır. - <i>es-Sünen</i> 'deki rivâyet eserin muhakkiki Şuayb el-Arnâvût tarafından “zayıf” kabul edilmiştir.

Tabloda görüldüğü üzere her üç râvî de sarîh bir ifâdeyle “içki” içmekle tenkîd edilmiştir. Bununla birlikte çeşitli vesîlelerle söz konusu münekkidlerin “içki” ile “nebîz”i kastetmiş oldukları açıklanmıştır. Ayrıca yapılan değerlendirmelerde Büreyde’yi tenkîd eden İbn İshâk’ın Medîne ehlinden olduğunun vurgulanmış olması, Zâide’nin ise Ömer b. Abdullah’ı fikhî içtihad farklılığı dolayısıyla tenkîd ettiğinin ifade edilmiş olması ve yine Ömer b. Kays’ı tenkîd eden İmam Mâlik’in nebîz içilmesi hususundaki kanaatlerine işaret edilmiş olması önemlidir. Daha önce de ifade edildiği üzere Zerkeşî (v. 794/1392) ve Sehâvî nebîz içmek gibi bazı hususların değerlendirilmesinde bulunacak münekkidlerin mezheplerin ihtilaf halinde oldukları mevzulara da vâkıf olmaları gerektiğini ifade etmiştir.

Netice itibariyle her üç örnekte de söz konusu tenkîdlerin fikhî içtihad farklılıkları dolayısıyla yapıldığı görülmektedir. Yine her üç râvînin pek çok âlim tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edildiği bilinmektedir. Bununla birlikte âlimlerin tenkîdlerinde içki veya nebîz içilmesi hususlarına değinmemiş olmaları dikkati çeken bir diğer husustur. Ayrıca konuyla ilgili hassasiyeti bilinen Ahmed b. Hanbel’in Büreyde b. Süfyân ve Ömer b. Abdullah’tan hadis rivâyet etmiş olması da dikkate değerdir.

“İçki” içtikleri ifade edilen bu râvîlerin “nebîz” içtiklerinin açıklanmış olması, araştırma kapsamındaki kaynaklarda içki içtiği nakledilen tüm râvîlerin incelenmesini gerekli kılmıştır. Bununla birlikte söz konusu üç râvînin nebîz içmiş olmaları her ne kadar tenkîd konusu olmuşsa da bizâtihi terk sebebi görülmemiş, yapılan eleştirilerde daha çok zabt kusurları üzerinde durulduğu tespit edilmiştir.

2. Müskîr içtiği veya sekrân olarak görüldüğü ifade edilenler

Araştırma kapsamındaki ricâl kaynaklarında, haklarında tezkiye ifadesi bulunmayan üç kişinin müskîr içtiği veya sarhoş olarak görüldükleri tespit edilmiştir. Bu râvîlerden birinin müskîr içtiği ifade edilmiş, ancak içilen şeyin nebîz-i müskîr mi yoksa hamr mı olduğuna dair sarîh bir açıklamaya rastlanmamıştır. Sarhoş olarak görüldükleri nakledilen kimseler hakkında kullanılan ibareler ise, söz konusu şahsın -yüksek olasılıkla- içki içmiş olduğu ihtimâlini akla getirmektedir. Ayrıca yine konuyla ilgili olarak âlimlerden herhangi bir tezkiye ifadesinin nakledilmemiş olması, sarhoş olarak görüldüğü nakledilen iki râvînin burada zikredilmesini gerekli

kılmıştır. Ancak ricâl kaynaklarında bu râvîlerin, nebîz içtiklerine dair herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Haklarındaki tenkîdlerin nebîz mi yoksa hamr mı kastedilerek yapıldığı tam olarak tespit edilemediğinden, söz konusu râvîler daha önce değerlendirilen râvîlerden daha dar kapsamlı olarak ele alınacaktır.

Sarhoş oluncaya kadar içtiği ifade edilenlerden biri **Zeyd b. Hibbân el-Kûfî er-Rakkî**'dir (v. 158/774). Ahmed b. Hanbel tarafından sarhoşluk verici bir içki (müskir) "**İÇTİĞİ**" gerekçesiyle tenkîd edilmiştir.⁵⁹¹ Yahya b. Maîn (v. 233/848)⁵⁹² ve İbn Hacer⁵⁹³ tarafından tevsik edilen Zeyd, pek çok âlim tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edilmiştir.⁵⁹⁴ Ayrıca Yahya b. Maîn'in tevsik ifadesiyle birlikte bir başka değerlendirmesinde "لا شيء"⁵⁹⁵ yorumunda bulunmak suretiyle Zeyd'in zayıflığına işaret ettiği görülmektedir. Hakkında muhtelif tenkîdler bulunan Zeyd b. Hibbân'ın rivâyetleri Nesâî'nin (v. 303/915)⁵⁹⁶ ve İbn Mâce (v. 273/887)⁵⁹⁷ *es-Sünen*'lerinde ve Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebîr*'inde⁵⁹⁸ yer almaktadır.⁵⁹⁹

⁵⁹¹ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, II, 369. Yine kaynaklarda sarhoş oluncaya kadar içtiği bilgisi de yer almaktadır. (Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 94-95.) Kaynaklarda konuyla ilgili başka bir ayrıntıya rastlanmamıştır.

⁵⁹² Müteşeddîd hadis münekkidlerinden addedilen Yahya b. Maîn, Zeyd'in "sika" olduğunu belirtmiştir. (İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, IV, 94; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 405.)

⁵⁹³ İbn Hacer "sadûk" olduğunu ifade etmiş, ayrıca hadis rivâyetinde çokça hatasının bulunduğu ve ihtilâta uğradığını söylemiştir. (İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, s. 222.)

⁵⁹⁴ **Hakkındaki tenkîdler:** Ahmed b. Hanbel, Zeyd'in hocası Mâ'mer b. Süleyman er-Rakkî (v. 191/806) vâsıtasıyla Zeyd'den tahammül ettikleri hadisleri terk ettiklerini ifade etmiştir. (Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, II, 369; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 504.) Konuyla ilgili olarak Abdullah b. Ahmed babasının "Biz onu terk ettik" dediğini nakletmiştir. Hanbel b. İshak ise Ahmed b. Hanbel'in, "Rivâyetleri terk edilmiştir, insanlar onun sarhoş oluncaya kadar içtiğini iddia ediyorlardı" dediğini nakletmiştir. (Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 94; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 405.) Bununla birlikte ihtilâl öncesinde kendisinden dinlediği hadisleri naklettiğini belirtmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 405.) İbn Hibbân ise, Zeyd'in çokça hata yaptığını ve bu sebeple infirâd ettiği rivâyetlerde hadisleriyle ihticâc edilemeyeceğini ifade etmiştir. (İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, I, 389.) Dârekutnî de, onun "zayıf" bir râvî olduğu kanaatinde (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 405.)

⁵⁹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 504.

⁵⁹⁶ Nesâî, *Kıyâmu'l-leyl*, 66.

Kaynaklarda ihtilâta uğradığı da nakledilen⁶⁰⁰ Zeyd bazı âlimler tarafından zabt kusurları sebebiyle de tenkîd edilmiştir.⁶⁰¹ Ayrıca “müskir” içtiği bilgisi; Yahya b. Maîn ve İbn Hacer’in kendisi hakkındaki mezkûr tevsikleri, Zeyd’in rivâyetlerinin hadis kaynaklarındaki dağılımı ve kendisi hakkında değerlendirme yapan âlimlerin bu hususa değinmeksizin zabta yönelmiş olması hususları ile birlikte değerlendirildiğinde, burada “müskir” ile kastedilenin, “nebîz-i müskir” olabileceği ihtimâli akla gelmektedir. Veya “müskir”i ihtilata uğradığı dönemde içtiği varsayılabildiği söz konusu tevsikler ve rivâyetlerinin kaynaklara girişinin ise, ihtilât öncesi bir dönemde olduğu düşünülebilir.

“**Sekrân**” olarak görüldüğü ifade edilen ikinci râvî **Bahr b. Kenîz**’dir (v. 160/776).⁶⁰² Ancak kaynaklarda ne içtiğine dair sarîh bir ibâreye rastlanmamıştır. Ayrıca pek çok âlim tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edildiği görülmektedir⁶⁰³.

⁵⁹⁷ İbn Mâce, Nikâh, 12. (Hadis, kendisinden önceki rivâyetin mutâbii olarak nakledilmiştir. Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, rivâyetin isnadının Zeyd b. Hibbân dolayısıyla “zayıf” kabul edildiğini ancak hadisin “sahih” hükmünde olduğunu ifade etmiştir.)

⁵⁹⁸ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebir*, XX, 130; *el-Mu‘cemü’l-evsat*, IV, 52.

⁵⁹⁹ İbn Adî *el-Kâmil*’inde Zeyd’in rivâyetlerine örnekler verdikten sonra rivâyetlerinde bir problem görmediğini, rivâyetlerinin birbirlerini desteklediğini söylemektedir Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, IV, 96.

⁶⁰⁰ Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, s. 222; *Tehzîbu’t-Tehzîb*, III, 405. (Ebû Amr Ahmed b. Atıyye, Zeyd’in, Mis’ar’dan gelen rivâyetlerinde teferrüd etmesi ve ihtilâtı dolayısıyla “zayıf” kabul edildiğine işaret etmektedir. Ebû Amr Ahmed b. Atıyye, *Neslu’n-nebâl*, II, 33.)

⁶⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. 594 no’lu dipnot

⁶⁰² Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, II, 210. Bu rivâyet kaynaklarda hem “سكران” hem de “كذاب” kelimelerinin kullanımıyla iki farklı şekilde nakledilmiştir. İbn Adî’nin *el-Kâmil*’inde aktardığı üzere Bahr b. Kenîz el-Basrî “Sarhoş bir haldeyken (sekrân)” görülmüştür. İbn Adî, konuyla ilgili olarak Muhammed b. Kesîr es-San‘ânî’nin (v. 218/ 833), “Bahr’ı sarhoşken gördüm, çocuklar dahi onunla alay ediyordu” sözünü nakletmektedir. (İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, II, 210.) Takıyyuddîn el-Makrîzî de (v. 845/1441), *Muhtasaru’l-Kâmil*’inde aynı cümleyi İbn Adî’nin (v. 365/976) aktardığı şekilde nakletmiştir. (Bkz. Takıyyuddîn el-Makrîzî, *Muhtasaru’l-Kâmil*, s. 195.) Moğoltay b. Kılıç ise (v. 762/1360), *İkmâl*’inde İbn Adî’den nakille, Muhammed b. Kesîr’in sözünü “Kezzâb bir râvîdir, çocuklar onunla alay ediyorlardı” şeklinde aktarmıştır. (Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi’l-Kemâl*, II, 350.) Moğoltay’ın Muhammed b. Kesîr’den naklettiği bu rivâyet Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunan yazma nüshada da bu şekilde geçmektedir. (Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlü*

Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl, Süleymâniye Ktp, Kılıç Ali Pş. nr. 190, v. 112.) Ancak, *Menhecü'l-İmam Ebî Abdîrrahmân en-Nesât* adlı çalışmanın müellifi Kâsım Ali Sa'd, *İkmâl*'in bu nüshasında hata olduğuna işaret etmiş, Zâhiriyye kütüphanesinde bulunan *İkmâl* nüshasında “سكران” yerine “كذاب” kelimesinin yer aldığını ve bu nüshanın daha güvenilir olduğunu ifade etmiştir. (Kâsım Ali Sa'd, *Menhecü'l-İmâm Ebî Abdîrrahmân en-Nesât*, s. 1228 (müellifin dipnotu) Dolayısıyla burada, aynı cümlenin, mahtût nüshada yazılışları birbirine benzeyen iki kelimenin (“كذاب” ve “سكران”) tebdiliyle aktarılmış olması muhtemeldir. Bu sebeple yapılacak olan değerlendirmede İbn Adî'nin nakli esas alınacaktır. Çocukların kendisiyle alay ettiğinin ifade edilmiş olması ise, Bahr'ın bu davranışının toplum nazarında onun mertebesini düşüren bir davranış olduğunu anımsatmaktadır. Fahrüddin ez-Zeylâi el-Hanefî, *Tebyînu'l-hakâik* adlı eserinde içki içmeye devam eden ve sekrân olarak görülüp çocukların kendisiyle alay ettiği kimselerin hem şahadetlerinin hem de murûetlerinin yok olacağını belirtmiştir. (Fahrüddin ez-Zeylâi el-Hanefî, *Tebyînu'l-hakâik*, IV, 221.) Bu durumda Bahr'ın içtiği şeyin nebîz-i müskir yerine içki olabileceği ihtimâli de akla gelmektedir. Yine de kaynaklarda bu hususa ilişkin sarîh bir ibâreye rastlanmamıştır. Ayrıca ileride ifade edileceği üzere âlimlerin Bahr hakkındaki değerlendirmelerinde zaman zaman “zayıf” gibi nispeten hafif ibareler de kullanmış olmaları, ya içki içtiği bilgisine vâkıf olmadıkları ya da Bahr'ın nebîz-i müskir içtiği şeklinde yorumlanabilir.

⁶⁰³ **Hakkındaki tenkîdler:** Yezîd b. Zuray'(v. 182/798), Bahr hakkında “لا شيء” yorumunda bulunmuştur (İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 418; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 419.) Yine ondan tek bir hadis yazdığını sonrasında bir kedinin o nüshaya bevlettığını ifade etmiştir. (İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 209; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 31.) Bu bilgi Bahr'ın rivâyetlerinin Yezîd gözündeki kıymetini göstermesi açısından önemlidir. Yahya b. Said el-Kattân'ın da kendisinden râzı olmadığı nakledilmiştir (Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 31). Konuyla ilgili olarak Yahya b. Said el-Kattân, Süfyân'ın, kendisinin râzı olmayacağı bir râvînin bulunduğu hadisi naklederken “an raculin” dediğini, yine bir seferinde Bahr'a işaret etmek üzere “Ebu'l-Fazl” dediğini aktarmaktadır. (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, IV, 14.) İbn Sa'd, *Tabakât*'ında Bahr'ın “zayıf” bir râvî olduğunu ifade etmektedir (İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, VII, 209.). Yahya b. Maîn “ليس بشيء”, “لا يكتب حديثه”, “ليس عندهم بالقوي” derken (İbnu'l-Cevzî, *el-İlelu'l-mütenâhiye*, II, 579; *el-Mevzûât*, I, 274.), Buhârî ise, “ليس عندهم بالقوي” demiştir (Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, II, 128; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 419.) Ebû Hâtîm er-Râzî “zayıf” olduğunu söylemektedir (İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 418; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 419). Ebû Dâvud (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 419.), Nesâî (Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkûn*, s. 185.) ve Dârekutnî (Dârekutnî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkûn*, s. 164; İbnu'l-Cevzî, *el-İlelu'l-mütenâhiye*, II, 579; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 419), Bahr'ın “metruk” bir râvî olduğunu ifade etmektedirler. Bezzâr *Müsned*'inde Bahr'ın bir hadîsini naklettikten sonra “لم يكن بالقوي” demiş (Bezzâr, *el-Bahru'z-Zehhâr (Müsnedü'l-Bezzâr)* (thk. Mahfûz Rahmân Zeynullah), IX, 63), aynı eserin bir başka bölümünde ise “لین الحديث” değerlendirmesinde bulunmuştur. (Bezzâr, *el-Bahru'z-Zehhâr (Müsnedü'l-Bezzâr)* (thk. Mahfûz Rahmân Zeynullah), IX, 131.) İbn Hibbân Bahr'ın, rivâyetlerinin terkinin gerektirecek kadar çok hata yaptığını söylemiştir (Bkz. İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, I, 220).

Münekkidler nezdinde çoğunlukla zayıf kabul edilen hatta terki hususunda icmâ edildiği ifade edilen⁶⁰⁴ Bahr'ın rivâyetleri, Ali b. el-Câ'd'ın (v. 230/844) *Müsned*'i⁶⁰⁵, İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde⁶⁰⁶, Taberânî'nin (v. 360/971) *el-Mu'cemü'l-evsat*'i⁶⁰⁷, Dârekutnî'nin (v. 385/995) *Sünen*'i⁶⁰⁸, Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (v. 405/1014) *el-Müstedrek*'i⁶⁰⁹ ve Beyhakî'nin (v. 458/1066) *Sünen*'inde⁶¹⁰ yer almaktadır. Eserinde Bahr'ın hadislerine örnekler veren İbn Adî, onun daha pek çok rivâyetinin bulunduğunu, ancak sika râvîlerin rivâyetlerine muhâlif muzdarip hadisler naklettiğini söylemiştir.⁶¹¹ Nitekim mezkûr eserlerin muhakkikleri de, söz konusu rivâyetlere ilişkin değerlendirmelerinde özellikle Bahr'ın “zayıf”lığına işaret etmişlerdir. Netice itibariyle hakkındaki tenkîdlerin çokluğu ve ne içtiğinin sarih bir şekilde ifade edilmemiş olması sebebiyle net bir değerlendirme yapmak güçleşmektedir. Ancak yine de İbn Adî'nin ve rivâyetlerinin yer aldığı eserlerin muhakkiklerinin, Bahr'ı zabt kusurları sebebiyle tenkîd etmiş olmaları, içtiği şeyin içki olmayabileceğini de akla getirmektedir.

İbnu'l-Kayserânî el-Makdisî de “metrûku'l-hadîs” değerlendirmesinde bulunmuştur (İbnu'l-Kayserânî el-Makdisî, *Zahîratu'l-huffâz*, II, 902).

⁶⁰⁴ Zehebî, *Dîvânu'd-duafâ*, s. 44.

⁶⁰⁵ Ali b. el-Câ'd, *Müsned*, s. 487-488. (Ali b. el-Câ'd, *Müsned*'inde Bahr'a ait hadisleri naklettikten sonra “zayıf” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.)

⁶⁰⁶ İbn Mâce, *Tahâret*, 7. (Eserin muhakkiki Muhammed Fuad Abdalbâkî hadisin “zayıf” olduğunu söylemiş, Şuayb el-Arnaût ise zayıflık sebeplerinden birinin isnadda bulunan Bahr b. Kenîz olduğunu ifade etmiştir.)

⁶⁰⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, VII, 259, 278, 327, 344.

⁶⁰⁸ Dârekutnî, *Sünen*, II, 133. (Dârekutnî rivâyeti naklettikten sonra Bahr'ın “zayıf” olduğunu ifade etmiştir.)

⁶⁰⁹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, II, 328. (Zehebî *Telhîs*'inde mezkûr isnaddaki Bahr'ın “هَالِكٌ” olduğunu belirtmiştir.)

⁶¹⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 535. (Rivâyeti nakleden Beyhakî, isnadındaki Bahr'ın “zayıf” bir râvî olduğunu ve hadisleriyle ihticâc edilemeyeceğini ifade etmiştir.)

⁶¹¹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 229. (Nitekim İbn Hibbân, Süfyân-ı Sevrî'nin Bahr'dan hadis naklederken tedlîs yaptığına işaret etmiştir. Bkz. İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, I, 220.)

Hammad b. Yahyâ el-Belhî (v. ?) tarafından “sarhoş” bir halde görüldüğü nakledilen diğer bir râvî ise, **Fadâle b. Mufaddal el-Mısrî** (v. 226/840)’dir.⁶¹² Hakkında pek fazla bilgi bulunmamakla birlikte Ebû Hâtım er-Râzî⁶¹³ tarafından tenkîd edildiği ifade edilmiştir. Müteşeddîd hadis münekkîdlerine nazaran daha ılımlı bir tenkîd metodu benimseyen Ya’kûb b. Süfyân el-Fesevî’nin (v. 277/890)⁶¹⁴ kendisinden hadis naklettiği bilinmektedir.⁶¹⁵ İbn Hibbân da (v. 354/965) *es-Sikât* adlı eserinde kendisinden bahsetmiştir.⁶¹⁶

Leys b. Sa’d ve İbn Lehîa’nın öğrencisi olduğu ifade edilen Fadâle’nin⁶¹⁷ rivâyet ettiği hadisler, Ebû Avâne’nin *Müstahrec*’i⁶¹⁸ ile Taberânî’nin *el-Mu‘cemü’l- evsat*⁶¹⁹ ve *el-Mu‘cemü’l-kebîr*’inde⁶²⁰ yer almaktadır. Her iki müellif de, nakledilen rivâyetlerin yalnızca Fadâle kanalıyla geldiğine dikkat çekmişlerdir.⁶²¹ Ayrıca Ukaylî Fadâle’nin rivâyetlerinin sıhhatinin tartışmalı olduğunu ifade etmektedir.⁶²²

⁶¹² Konuyla ilgili olarak Hammad b. Yahyâ el-Belhî, “Kendisinden hadis yazmak için bir grupla birlikte Fadâle’nin yanına gittik. Yanımıza sarhoş bir halde, usfurla boyanmış bir örtüye bürünmüş olarak çıktı. Ben de elimi boğazıma koyup boğazıma sarıldım (boğazladım)” demektedir (Ukaylî, *Kitâbu’l-duafâ*, V, 97). Bununla birlikte kaynaklarda burada kastedilenin, nebîz-i müskir mi yoksa sarhoşluk verici herhangi bir içecek mi olduğuna dair net bir açıklamaya rastlanmamıştır. Ancak Hammad b. Yahyâ el-Belhî’nin Fadâle’yi boğazlamaya kalkıştığını ifade etmiş olması, pek de hoş bir manzarayla karşılaşmadığı izlenimini uyandırmaktadır.

⁶¹³ Ebû Hâtım er-Râzî, Fadâle hakkında “لم يكن أهلاً أن يروى عنه” değerlendirmesinde bulunmuştur. (Bkz. İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 79; Zehebî, *Divânu’l-duafâ*, s. 318; *Târîhu’l-İslâm*, V, 653; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, IV, 436.) Ayrıca Ebû Hatim er-Râzî, Saîd b. İsa b. Tefîd’e (v. 265/878) Fadâle’nin durumunu sormuş, Saîd de Fadâle’nin “mevzû” hadisler naklettiğini ve ondan uzak durulması gerektiğini ifade etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, VI, 333.

⁶¹⁴ Emin Âşıkutlu, *Fesevî ve Ricâl İlmindeki Yeri*, s. 167.

⁶¹⁵ Müslim, *el-Künâ ve’l-esmâ*, I, 172; İbn Hibbân, *Kitâbu’s-sikât*, IX, 10.

⁶¹⁶ İbn Hibbân, *Kitâbu’s-sikât*, IX, 10.

⁶¹⁷ İbn Hibbân, *Kitâbu’s-sikât*, IX, 10.

⁶¹⁸ Ebû Avâne, *Müstahrec*, XIV, 175. (Eserin muhakkiki Rabâh el-Anzî, isnadda bulunan Fadâle’nin “zayıf” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.)

⁶¹⁹ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, I, 39,111.

⁶²⁰ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, XVII, 304.

⁶²¹ Bkz. Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, I, 39,111; Ebû Avâne, *Müstahrec*, XIV, 175.

⁶²² Ukaylî, *Kitâbu’l-duafâ*, V, 97; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, VI, 333. (Ukaylî burada “fi hadîsîhi nazar” ifadesini kullanmıştır.)

Hakkındaki bilgilerin azlığı Fadâle'yle ilgili sağlıklı bir değerlendirme yapmayı güçleştirmektedir.

3. *Sarih bir şekilde içki içtiği ifade edilenler*

Tespit edilebildiği kadarıyla kaynaklarda içki satıcısı olduğu ve sarih bir ifadeyle içki içtiği nakledilen altı kişi yer almaktadır. Bu altı kişiden birinin içki satıcısı olduğu⁶²³, geri kalanının ise içki içtikleri⁶²⁴ sarih bir şekilde ifade edilmiştir.

⁶²³ **İçki satıcısı olduğu ifade edilen Sâlih b. Muhammed hakkındaki değerlendirmeler şöyledir:**

İbn Hibbân, **Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî**'nin (v. 231/845) “içki satıcısı” (بييع الخمر) olduğunu söylemiştir (İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, I, 470; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 539.). Ayrıca kaynaklarda içmeyi mübah saydığı da nakledilmektedir. (Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 277; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 539.). İbn Hibbân, Sâlih'in rivâyetlerinin yazılmasının helal olmadığını ifade etmektedir. (İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, II, 49; Zehebî, *el-Muğni*, s. 305.) Ayrıca kaynaklarda, mihne döneminde Tirmiz kadılığı yaptığı ifade edilen Sâlih'in, ashâb-ı hadisi aşağılayıcı tavırlar sergilediği, onlara eziyet ettiği kaydedilmiştir. (bkz. İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, I, 470.) Kaynaklarda konuyla ilgili başka bir ayrıntıya rastlanmamıştır.

Öte yandan içki sattığı ve içmeyi mübah saydığının ifade edilmiş olması, mübah saydığı içkinin “nebîz” olma ihtimâlini de düşündürmektedir. Zira haram olduğu hususunda muhkem ayet bulunan içkiyi mübah saymış olma ihtimâli düşük görülmektedir. Bununla birlikte mihne döneminde kadılık yapmış olması muhaddislerin tepkisine sebep olduğu ve söz konusu tenkîdlerde bu hususun da etkili olduğu düşünülebilir. Ancak nebîz satmış olabileceğine dair bir açıklama tespit edilemediğinden Sâlih b. Muhammed'in burada zikredilmesi uygun görülmüştür. Naklettiği rivâyetler mu'teber hadis kaynaklarında yer almamaktadır.

⁶²⁴ **İçki içtikleri sarih bir şekilde ifade edilen kişilere dair değerlendirmeler şöyledir:**

1-Abdulgaffâr b. Kâsım Ebû Meryem el-Kûfî (v. 161/ 777) “Sarhoş oluncaya kadar içmekle” tenkîd edilmiştir. (İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, I, 126.) Ahmed b. Hanbel konuyla ilgili olarak “İdrarını elbisesine yapıncaya kadar içerdi” demektedir. (Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, IV, 36.) Bununla birlikte, ileride de ifade edileceği üzere Ahmed b. Hanbel'in, Abdulgaffâr'ın râfîzî görüşleri sebebiyle tenkîd edildiğini söylemiş olması ilginçtir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in yaptığı ilk açıklama onun, sekrân olarak görülüp durumu şüpheli olan râvîlerden farklı ele alınmasını gerekli kılmış, bu sebeple bu grupta ele alınması uygun görülmüştür.

Hakkındaki tenkîdler: Müteşeddîd hadis münekkidlerinden Şu'be'nin Abdulgaffâr hakkında güzel bir kaniya sahip olduğu (Berkânî, *Suâlâtü Ebî Bekir el-Berkânî li'd-Dârekutnî*, s. 46; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 442.) ve hatta onunla ilgili “Ondan daha hâfiz birini görmedim” dediği nakledilmiştir. Yine kaynaklarda Abdulgaffâr'ın ricâl konusunda bilgili olduğu ve Şu'be'nin bu hususta kendisinden istifâde ettiği (Takıyyuddîn el-Makrîzî, *Muhtasaru'l-Kâmil*, s. 597; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 42.) ve ayrıca ondan hadis rivâyet ettiği ifade edilmektedir. (Müslim, *el-Künâ*

ve'l-esmâ, II, 770; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 442.) Bununla birlikte Abdulgaffâr'ın güvenilir olmadığını anlayınca (İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 42.) bir başka rivâyete göre ise râfîzî görüşleri dolayısıyla terk ettiği nakledilmiştir. (Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VII, 18; Takıyyuddîn el-Makrîzî, *Muhtasarü'l-Kâmil*, s. 597.) Nitekim Şu'be'nin Abdulgaffâr bozulmadan evvel kendisinden rivâyette bulunduğu nakledilmektedir. (إنما كان ما نزل به بعد) (Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, IV, 35.) Ebû Dâvud da, Şu'be'nin Abdulgaffâr'ı tevsikinde yanlış olduğunu ifade etmiştir. (Bkz. İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 42.) Konuyla ilgili olarak kaynaklarda, onun ricâl ilmi hususunda bilgili olduğu, ancak sonrasında rafizîlikle ilgili aşırı tutumları sebebiyle muhaddisler tarafından terkedildiği belirtilmektedir. (Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VI, 338.)

Abdulgaffâr hakkında tevsik ifâdelerinde bulunan bir diğer isim ise, Ahmed b. Muhammed b. Saîd İbn Uke'dir (v. 332/943). Kaynaklarda onun, Abdulgaffâr hakkındaki övgüleri hususunda aşırıya kaçtığı hatta “Onun ilmi (yeterince) yayılsaydı insanlar Şu'be'ye ihtiyaç duymazdı” dediği nakledilmektedir. (Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VI, 338; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 42.) Ancak İbn Saîd'in bu aşırı yorumları, kendisinin de şîlikteki aşırılığıyla ilişkili görülmüştür. (Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VI, 338; Takıyyuddîn el-Makrîzî, *Muhtasarü'l-Kâmil*, s. 598; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 42.)

Öte yandan Abdulgaffâr'ın pek çok âlim tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edildiği görülmektedir. Nitekim Yahya b. Maîn onun hakkında “ليس بشيء” (Yahya b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn* (Dûrî rivâyeti), III, 366; Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, IV, 35.) ve “metrûku'l-hadîs” (İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, II, 112.) değerlendirmelerinde bulunmuştur. Yine Ahmed b. Hanbel'in “ليس بثقة” (İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, II, 112.), Cüzcânî'nin ise “زائع” (Cüzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 58; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 442.) dediği nakledilmektedir. Ebû Hâtim er-Râzî (İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 42.) ve Nesâî ise (Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, s. 70.) “metrûku'l-hadîs” yorumunda bulunmuştur. Ayrıca Ebû Zür'a er-Râzî “leyyin” (Ebû Zür'a er-Râzî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, III, 815.), Darekutnî ise “zayıf” (Darekutnî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, II, 163) olduğunu ifade etmektedir. Ahmed b. Hanbel ise Ebû Meryem'in itikâdî görüşleri dolayısıyla “zayıf” kabul edildiğini söylemiştir. (Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, IV, 35.) (Şîlikle ithâm edildiği bilgisi için ayrıca bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VI, 340; İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, II, 112; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 42.)

Âlimlerin Abdulgaffâr hakkındaki ağır tenkîdleri de dikkati çekmektedir (Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, II, 112). Nitekim Simâk el-Hanefî (v. 121/ 738) Abdulgaffâr'dan duyduğu bir şey hakkında “كذب” dediği nakledilmektedir. Ayrıca Ali b. el-Medînî (يضع الحديث) ve Ebû Dâvud (كذاب) diyerek Abdulgaffâr'ın hadis uydurduğunu ifade etmektedirler. (İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 42.)

Rivâyetleri: Abdulgaffâr'ın rivâyet ettiği hadisler Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXX, 572.), Dârimî (Dârimî, *Sünen*, I, 320) ve Dârekutnî'nin (Dârekutnî, *Sünen*, V, 242.) *Sünen*'leri ve Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde (Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 768.) yer almaktadır. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel'in onu terkettiğinin ifade edilmiştir. (Bkz. İbn Hibbân, *Kitâbu'l-*

mecrûhîn, II, 126.) Nitekim Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, babasının bu rivâyeti illeti sebebiyle burada zikrettiğini bunun dışında Abdulgaffâr'dan hadis nakletmediğini belirtmiştir (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXX, 572). Zira Ahmed b. Hanbel, münekkidler nezdinde hadis uydurmakla da tenkid edilen Abdulgaffâr'ın rivâyetlerinin "bâtıl" olduğu kanaatindedir. (İbn Arrâk, *Tenzîhu 'ş-şeria*, I, 80.) Dârimî'nin *Sünen*'inin muhakkiki Dârânî, *Sünen*'deki rivâyetin isnadının çok zayıf olduğunu, senedde bulunan Abdulgaffâr'ın Alî b. el-Medîni tarafından tekzîb edildiğine işaret etmiştir. (Bkz. Dârimî, *Sünen*, I, 320.) Abdulgaffâr'ın naklettiği hadisi eserine alan Dârekutnî ise, hadisi naklettikten sonra onun "zayıf" bir râvî olduğunu söylemiştir. (Dârekutnî, *Sünen*, V, 242.) İbn Adî zaafi bâkî olmakla beraber hadislerinin yazılabileceğini söylemiştir. (İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi 'r-ricâl*, VI, 34.) Yine uydurmacı bir râvî olduğu gerekçesiyle rivâyetlerinin kaynaklardan silinmesi gerektiği de ifade edilmiştir (Münâvî, *Feyzu 'l-kadîr*, VI, 10.)

2- Cerrâh b. Minhâl el-Harrânî (v. 168/784) de sarıh bir şekilde "içki içmekle" (يشرب الخمر) tenkid edilmiştir (İbn Hibbân, *Kitâbu 'l-mecrûhîn*, I, 259; Zehebî, *Mîzânu 'l-i'tidâl*, I, 359.) Konuyla ilgili olarak İbn Hibbân "Kötü bir adamdır. İçki içerdi ve rivâyet ettiği hadislerde yalan söylediler" (يكنز في الحديث) demektedir (İbn Hibbân, *Kitâbu 'l-mecrûhîn*, I, 259; Zehebî, *Mîzânu 'l-i'tidâl*, I, 359.). Diğer münekkidlerden konuya ilişkin farklı bir açıklama tespit edilememiştir.

Hakkındaki tenkidler: İbn Sa'd (İbn Sa 'd, *Tabakâtu 'l-kübrâ*, VII, 336.), Yahya b. Maîn ve Ali b. el-Medîni (İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi 'r-ricâl*, II, 376.) Abdulgaffâr'ın "zayıf" olduğunu ifade etmiş, ayrıca Yahya b. Maîn "ليس بحديثه شيء" değerlendirmesinde bulunmuştur (Ukaylî, *Kitâbu 'd-duafâ*, I, 533). Ahmed b. Hanbel "صاحب غفلة" demek suretiyle zayıflığına işaret etmiş olmaktadır. (Zehebî, *Mîzânu 'l-i'tidâl*, I, 359.). Buhârî (Buhârî, *et-Târîhu 'l-evsat*, II, 107; *Kitâbu 't-târîhi 'l-kebîr*, II, 228.) ve Müslim ise (Zehebî, *Mîzânu 'l-i'tidâl*, I, 359), "münkeru'l-hadîs" olduğunu söylemektedirler. Ebû Hâtim er-Râzî "metrûku'l-hadîs" ve "zâhibu'l-hadîs" yorumlarında bulunmuştur (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dil*, VI, 53). Nesâî de "metrûku'l-hadîs" olduğu kanaatindedir (İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi 'r-ricâl*, II, 377). Dârekutnî, Cerrâh'ın "çok zayıf" (Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Huseyn es-Sülemî, *Suâlâtu 's-Sülemî li 'd-Dârekutnî*, s. 154.) ve "metrûku'l-hadîs" (Dârekutnî, *Sünen*, II, 474.) değerlendirmesinde bulunmuştur. Ayrıca "فيه خلاعة" demek suretiyle ahlâkî problemlerine işaret etmiştir (Muhammed Mehdî el-Müslimî, *Mevsûatu akvâli Ebî 'l-Hasen ed-Dârekutnî*, I, 166). Zührî, Hakem b. Uteybe ve Ebû 'z-Zübeyr el-Mekkî gibi sikalardan rivâyetlerinde teferrüd ettiği için rivâyetleri "zayıf" kabul edilmiştir. (İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi 'r-ricâl*, II, 378.) Nitekim Müslim, *Sahîh*'in mukaddimesinde rivâyetlerinin çoğunluğu sikalarinkine muhâlif olan râvîler arasında Cerrâh b. Minhâl'i de zikretmiş, böyle râvîlerin rivâyetlerine itibâr etmediğini ifade etmiştir. (Müslim, *Mukaddime*, I, 6.) İbn Hibbân ise, onun yalancı bir râvî olduğunu belirtmektedir. (İbnü 'l-Cevzî, *el-İlelu 'l-mütenâhiye*, II, 32.)

Rivâyetleri: Rivâyet ettiği hadisler, Ebû Yusuf'un *el-Âsâr*'ı (Ebû Yusuf, *el-Âsâr*, s. 32.) Taberânî'nin *el-Mu 'cemü 'l-evsat*'ında (Taberânî, *el-Mu 'cemü 'l-evsat*, VII, 62.) ve Dârekutnî'nin *Sünen*'inde (Dârekutnî, *Sünen*, II, 474) yer almaktadır. Taberânî rivâyetleri naklettikten sonra bunların Yezîd b. Hârûn dışında kimse tarafından Cerrâh'tan nakledilmediğine işaret etmiştir. Dârekutnî ise,

hadisi naklettikten sonra Cerrâh b. Minhâl'in "metruk" bir râvî olduğunu belirtmiştir. Netice itibariyle hakkındaki değerlendirmelerden yola çıkarak, muhaddisler nezdinde mu'teber görülmeyen bir râvî olduğu söylenebilir.

3- İsmâil b. Ebî Ubeydullah eş-Şâmî de (v. 210/825) **içki içmekle** (يشرب الخمر) itham edilen râvîlerdendir. Yahya b. Maîn İsmail'in içki içtiğini söylemiş ardından "ليس بشيء" yorumunda bulunmuştur. (Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 234; *Târîhu'l-İslâm*, V, 32; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, I, 420.) Ricâl kaynaklarında bunlar dışında bir bilgiye rastlanmamıştır.

4- Süleyman b. Ahmed el-Vâsîfî (v. 231/ 845) de kaynaklarda "**içki içtiği**" sarîh bir şekilde ifade edilen râvîlerdendir. Hadis rivâyet etmeye başladığı ilk dönemlerde Ebû Hâtîm er-Râzî, Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi hadis âlimlerine hocalık yaptığı nakledilmektedir (Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, II, 182). Hatta Ahmed b. Hanbel, Şam ehlinin Süleyman'dan övgüyle bahsettiğini ifade etmiştir (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 50). Ancak sonrasında Vâsîf'a giden Ebû Hâtîm er-Râzî'ye, onun son zamanlarda ihtilata uğradığı, içki içmeye başlayıp eğlenceye düşkün bir hale geldiği söylenmiş, bunun üzerine Ebû Hâtîm, Süleyman'dan hadis yazmamıştır (Bkz. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 101; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, VI, 124)

Hakkındaki tenkîdler: Yahya b. Maîn tarafından yalancılıkla suçlanmıştır. (Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, II, 182; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, VI, 124.) Buhârî de "فيه نظر" demek suretiyle zayıflığına işaret etmiş olmaktadır. (Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, IV, 3.) Nesâî, Süleymân'ın "zayıf" bir râvî olduğu kanaatindedir. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 51; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, VI, 124.) Sâlih Cezere ise bir yerde, hadis hususunda ithâm edildiğini bir başka yerde ise "kezzâb" olduğunu ifade etmiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 51; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, VI, 125.) İbn Hibbân ise onun garîb hadisler naklettiğini belirtmiştir. (İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, VIII, 276.) İbn Adî, Süleymân'ın hadis hırsızlığı yaptığına işaret etmekteir (Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, IV, 213.) Nitekim Abdullah b. Ali b. el-Medînî babasına Süleymân'ın "sahih" isnadla naklettiği bir hadisi sorduğunu, Ali b. el-Medînî'nin ise "Bu yalandır, uydurmadır" cevabını verdiğini nakletmektedir (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 50). Ukaylî de konuyla ilgili olarak, Süleymân'ın Evzâî'ye ait olmayan hadisleri "salih" isnadlarla ondan naklettiğine işaret etmektedir. (İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, VI, 124.)

Rivâyetleri: Taberânî'nin *el-Mu'cemü's-sağîr*'i (Taberânî, *el-Mu'cemü's-sağîr*, I, 186) ve *el-Mu'cemü'l-Evsat*'ında (Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, II, 350; III, 243; V, 28, 32; VIII, 130) yer almaktadır. Taberânî, rivâyetleri naklettikten sonra yalnızca Süleyman tarikiyle geldiklerine işaret etmiştir. Ayrıca Süleyman'ın, "*İçkiyi dünyada içen kimse âhirette içemez*" (Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, I, 78.) rivâyetini de nakletmiş olması ve ihtilat öncesi rivâyetlerinin bu hususta hassasiyeti bilinen müteşeddîd hadis münekkîdleri tarafından nakledilmiş olması, ihtilat öncesinde dînî hassasiyetleri olan bir kimse olabileceğini düşündürmektedir.

5-Muhammed b. Dav' (v. 231/845) İçki ve bâtil işlerle bilinen bir kimsedir (كان معروفًا بالزور (و شرب الخمر). Kendisinden hadis almaya ehil değildir. (Bkz. Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, IV, 151.) Hatîb el-Bağdâdî de onun hadis almaya ehil bir kimse olmadığına dikkat çekmiş ve "kezzâb" olduğunu

Ayrıca, Büreyde (v. 121-130), Ömer b. Abdullah (v. 131/748) ve Ömer b. Kays (v. 160/776) örneklerinde olduğu gibi, konuya ilişkin herhangi bir tezkiyeye rastlanmamıştır. Söz konusu tenkîdlerin sarîh lafızlarla yapılmış olması ve nebîz içtiklerine dair herhangi bir kaydın bulunmaması sebebiyle bu kişiler araştırma kapsamı dışında kalmaktadır. Nitekim yapılan araştırmalar neticesinde özellikle içki içtiği sarîh bir şekilde ifade edilen bu şahısların tamamının âlimler tarafından çeşitli gerekçelerle tenkîd edildiği ve rivâyetlerinin Kütüb-i sittede yer almadığı tespit edilmiştir.

Netice itibariyle araştırma kapsamındaki kaynaklarda hicrî ilk üç asırda nebîz veya hamr içmekle tenkîd edilen on sekiz kişi tespit edilmiştir.⁶²⁵ Bunlardan onunun ya doğrudan nebîz içtiği ifade edilmiş veyahut da “içki” içmekle tenkîd edilseler dahî bununla “nebîz”in kastedilmiş olduğu açıklanmıştır. Kalan sekiz kişiden üçü ile ilgili ibâreler müphem olup konuyla ilgili herhangi bir açıklama tespit edilememiştir. Kalan beş râvî ile ilgili ise âlimlerden herhangi bir tezkiye ifadesi nakledilmemiş ve çoğunlukla tenkîd edildikleri tespit edilmiştir.

II. OYUN VE EĞLENCEYE DÜŞKÜNLÜK

Hz. Peygamber’in, çocuklarla oyun oynadığı⁶²⁶, yer yer şakalaştığı⁶²⁷, düzenlenen müsabakalara izleyici olarak katıldığı⁶²⁸ bilinen bir husustur. Ancak âlimler nezdinde, bir kişinin eğlence adı altında vaktinin çoğunu zâyî etmesi⁶²⁹ ve Müslüman kimliğine yakışmayan davranışlarda bulunması hoş karşılanmamış ve

söylemiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 451.) Nitekim kendisi hakkında verilen bilgiler ve yapılan değerlendirmeler muhaddis kimliğini taşımayan bir kimse olduğunun göstergesidir. (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 451; Zehebî, *Dîvânu’l-duafâ*, s. 356; *Mîzânu’l-’tidâl*, IV, 151; *Târîhu’l-İslâm*, V, 919; Ahmed b. Atrıyye, *Neslu’n-nebâl*, III, 154.)

⁶²⁵ Okunan eserlerde üçüncü asır sonrasında yaşayıp tenkîd edilmiş olan 7 kişi kapsam gereği değerlendirmeye dâhil edilmemiştir.

⁶²⁶ Buhârî, *el-Edebü’l-Müfred*, s. 131.

⁶²⁷ Buhârî, *Edeb*, 80.

⁶²⁸ Buhârî, *Î’deyn*, 2.

⁶²⁹ Nitekim İmam Mâlik (v. 179/795) bir hadis talebesinin tahsiline, “*Kişinin boş işleri bırakması İslam’ın güzeliğindedir*” hadisini öğrenerek başlaması gerektiğini söylemiştir. (Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, s. 206.)

kişinin murûetini zedeleyen bir kusur olarak görülmüştür.⁶³⁰ Zîrâ bu durum mezkûr kişinin hadis rivâyetinde de gerekli hassâsiyeti göstermeyeceği endişesine sevketmektedir. Bu sebeple oyun oynamak, şakalaşmak gibi aslen mübah olan bazı fiiller de zaman zaman murûet zaafı kapsamında değerlendirilmiştir. Bu başlık altında âlimler nezdinde murûeti zedelediği düşünülen; Dügünlerde Oynamak, Horoz ve Güvercinlerle Oynamak, Satranç Oynamak, Şakacılık ve Şarkı Söylemek/ Müzik Aleti Çalmak gibi hususlara yer verilecektir. Zaafı tespit edilen râvîler, tenkîdi yapan kişi, diğer âlimlerin bu tenkîd ve tenkîde uğrayan râvîye ilişkin görüşleri, söz konusu râvînin rivâyetlerinin hadis kaynaklarındaki dağılımı da göz önünde bulundurulmak suretiyle değerlendirilecektir. Böylece mezkûr tenkîdin, râvînin rivâyet ehliyetine etkisi tespit edilmeye çalışılacaktır.

A. Dügünlerde Oynamak

Şâfiî fakihî Şirbinî (v. 977/1570) raksetmenin aslen haram olmadığını söylemektedir. Ancak burada kastedilen raksın düz bir şekilde veya eğilerek hareket etmekten ibâret olduğunu belirtmiştir. Nevevî ise, rakeden kişinin kadınsı hal ve hareketlerde bulunması hâlinde, raksın haram olduğunu ifade etmiştir.⁶³¹ Nitekim dügünlerde raksetmek; erkeklere yakışmayan, kadınsı bir davranış olarak kabul edilmiş ve bu sebeple haram sayılmıştır.⁶³² Ayrıca, hem fıkıh hem de hadis usûlü kaynaklarında murûeti zedeleyen hususlar arasında zikredilmiş⁶³³, burada devamlılığın esas alındığı, kişinin bu davranışlarını alışkanlık hâline getirmesi durumunda murûetinin yok olacağı belirtilmiştir.⁶³⁴ Ayrıca çokça raks eden kişinin bu durumundan hoşnut ve razı olması durumunda murûetinin yok olacağı ifade edilmektedir.⁶³⁵

⁶³⁰ Nitekim İmam Şâfiî oyun oynamanın murûet ehlinin özelliklerinden olmadığını ifade etmiştir. (Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 366.) Hatîb el-Bağdâdî de hadis talebesinin oyun oynamaktan kaçınması gerektiğini belirtmektedir. (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 79.)

⁶³¹ Şirbinî, *Muğnî'l-muhtâc*, XIX, 18.

⁶³² Beyhakî, *Şuabu'l-î'mân*, VIII, 482.

⁶³³ Raksın murûet zaaflarından olduğuna dair bkz. 194 no'lu dipnot.

⁶³⁴ Bkz. Gazzâlî, *el-Vasît fi'l-mezeheb*, VII, 352; Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 230; Ziyâuddîn el-Kuraşî, *Meâlimu'l-kurbe fi ahkâmi'l-hisbe*, s. 312.

⁶³⁵ İbn Muflih el-Hanbelî, *el-Mubdî'*, VIII, 309.

Tespit edilebildiği kadarıyla araştırma kapsamındaki kaynaklarda **rakkâs** olduğu gerekçesiyle tenkîd edilen tek râvî **Ebû Hudbe İbrahim b. Hudbe el-Fârisî el-Basrî**'dir (v. 191/806). Muhammed b. Ubeydullah el-Münâdî (v. 272/885) onun düğünlere çağırıldığını ve raksettiğini ifade etmiştir.⁶³⁶ İbn Hibbân da onun, raks etmesi için düğünlere çağırılan, oyun-alay konusu bir kimse olduğu kanaatindedir.⁶³⁷ Nitekim Bişr b. Ömer ez-Zehrânî de (v. ?), Ebû Hudbe'yi düğününe dâvet ettiğini ve onun düğünde oynadığını belirtmiştir.⁶³⁸

Düğünlerde oynadığı nakledilen Ebû Hudbe hakkında çeşitli değerlendirmeler mevcuttur. Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Hudbe'nin İsfahan'a geldiğinde Enes b. Mâlik'ten hadis rivâyet ettiğini, Cerîr b. Abdulhamîd ve Me'mûn'un da onu tasdik ettiğini nakletmiştir.⁶³⁹ Ancak Hatîb el-Bağdâdî, onun Enes'ten nakillerinin bâtil olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴⁰ İbn Hacer de, Cerîr (v. 187/802) ve Me'mûn'un (v. 218/833) değerlendirmelerinin fayda sağlayamayacağını, zira Ebû Hudbe'nin hâlinin apaçık ortada olduğunu söylemektedir.⁶⁴¹ Öte yandan Yahya b. Bedr, Yahya b. Maîn'in (v. 233/848) Ebû Hudbe hakkında "lâ be's bihî, sika" değerlendirmesinde bulunduğunu nakletmiştir.⁶⁴² Ancak Zehebî (v. 748/1348), Yahya b. Bedr'in Yahya b. Maîn'den naklettiği tevsikin bâtil olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴³ Nitekim İbrahim b. Abdullah b. Cüneyd (v. 270/884), Yahya b. Maîn'e Ebû Hudbe'nin sorulduğunu, İbn Maîn'in onun hakkında, "Bizim yanımıza gelmişti ve Enes b. Malik'in

⁶³⁶ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, I, 113; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 309; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, I, 377. Hatta bir düğüne çağırıldığı sırada, yiyip içip sarhoş olduktan sonra şarkılar söylemeye başladığı nakledilmektedir. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 199; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, I, 378.)

⁶³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-İlelu'l-mütenâhiye*, II, 912; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, I, 378.

⁶³⁸ Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 309.

⁶³⁹ Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 104.

⁶⁴⁰ Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 104.

⁶⁴¹ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, I, 378.

⁶⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 198; Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 104.

⁶⁴³ Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 104; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, I, 378.

rivâyetlerini ondan yazmıştık, ancak sonrasında onun kezzâb ve habîs olduğu ortaya çıktı” dediğini aktarmıştır.⁶⁴⁴

Kaynaklar incelendiğinde Ebû Hudbe hakkında çok ağır tenkîdlerin bulunduğu görülecektir. Nitekim Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) “لا شيء”⁶⁴⁵, Ebû Hâtîm (v. 277/890) “كذاب”⁶⁴⁶; Nesâî (v. 303/915)⁶⁴⁷ İbn Adî (v. 365/976)⁶⁴⁸ ve Dârekutnî ise (v. 385/995)⁶⁴⁹ “متروك الحديث” değerlendirmesinde bulunmuştur. Ali b. Sâbit el-Cezerî ise (v. 181/797), “O benim şu eşeğimden daha yalancıdır” demektedir.⁶⁵⁰ Muhammed b. Bilal el-Kindî (v. ?) Ebû Hudbe hakkında, “O Allah’ın düşmanıdır, bizim yanımızda iken, daha çok süt verir gibi görünsün (ve daha pahalı fiyata satılsın) diye hayvanının sütünü sağmazdı, sonra da öylece satardı” demiştir.⁶⁵¹ Bu rivayet Ebû Hudbe’nin günlük yaşantısında da insanları aldatan bir kimse olduğunu göstermektedir. Ukaylî de, Ebû Hudbe’nin yalancılıkla suçlanan bir kimse olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵² İbn Hibbân ise (v. 354/965), “رجال من الدجاجة” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁶⁵³ Ayrıca Ebû Hudbe’nin yaşlandıktan sonra Enes b. Mâlik’ten (v. 93/711) semâî olduğunu iddia edip yalan söylemeye başladığını ifade etmiştir.⁶⁵⁴ Yahya b. Maîn’le birlikte Ali b. el-Medînî ve Ebû Hâtîm er-Razî de

⁶⁴⁴ Yine Yahya b. Maîn bir gün, Ebû Hudbe’nin ayaklarının eşek veya şeytan ayağı olduğundan endişe duyan bir kalabalığın onun etrafında toplanıp ayaklarını göstermesini istediklerini nakletmiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 198; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, IV, 1066.) Bu bilgi Ebû Hudbe’nin, birlikte yaşadığı toplum nazarındaki mertebesini göstermesi açısından önemlidir.

⁶⁴⁵ İbnu’l-Cevzî, *Kitâbu’l-duafâ ve’l-metrûkîn*, I, 58; Zehebî, *Mîzânu’l-i’tidâl*, I, 103; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, I, 377.

⁶⁴⁶ Zehebî, *Mîzânu’l-i’tidâl*, I, 104; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, I, 379.

⁶⁴⁷ Nesâî, *ed-Duafâ ve’l-metrûkîn*, s. 12; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 200; Zehebî, *Mîzânu’l-i’tidâl*, I, 103; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, I, 377.

⁶⁴⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, I, 311.

⁶⁴⁹ İbnu’l-Cevzî, *Kitâbu’l-duafâ ve’l-metrûkîn*, I, 58; Zehebî, *el-Muğnî*, s. 66.

⁶⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 199; Zehebî, *Mîzânu’l-i’tidâl*, I, 104; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, I, 378.

⁶⁵¹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 199; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, I, 378 (muhakkikin dipnotu).

⁶⁵² İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, I, 379.

⁶⁵³ İbnu’l-Cevzî, *el-İlelu’l-mütenâhiye*, II, 912; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, I, 378.

⁶⁵⁴ İbnu’l-Cevzî, *el-İlelu’l-mütenâhiye*, II, 912; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, I, 378.

(b. 277/890) onu yalancılıkla suçlamıştır.⁶⁵⁵ Zehebî de (v. 748/1348), Ebû Hudbe'nin ulemâ tarafından yalancılıkla suçlanan “ذاهب الحديث” bir râvî olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵⁶

İbn Hibbân (v. 354/965), Müslüman bir kimsenin Ebû Hudbe'nin hadislerini yazmasının helal olmadığını söylemiş⁶⁵⁷, İbn Adî de (v. 365/976), onun “bâtıl” rivâyetler naklettiğini ifade etmiştir.⁶⁵⁸ Hâkim en-Nîsâbûrî ise (v. 405/1041) Ebû Hudbe'yi, halleri tam olarak açıklanmadan kendilerinden rivâyetin helal olmadığı kimseler kapsamında değerlendirmiştir.⁶⁵⁹ Nitekim tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Hudbe tarafından nakledilen rivâyetler meşhur ve muteber hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Ayrıca gerek günlük hayatta gerekse hadis rivâyeti hususunda yalancılığı açık olduğundan konuyla ilgili ilave bir araştırma ve değerlendirmeye gerek duyulmamaktadır. Öte yandan kendisinin zikredildiği pek çok kaynakta düğünlerde oynadığına da işaret edilmiş olması⁶⁶⁰ Ebû Hudbe'nin muhaddisler nezdinde düşük karakterli bir kişi olduğu izlenimini de uyandırmaktadır.

B. Horoz Dövüştürmek ve Güvercin Uçurtmak

Güvercinlerle oynamak eski tarihlerden itibaren Arap toplumunun yaygın eğlence unsurlarından biri olmuştur. Gerek ferdî oynama şeklinde, gerekse çeşitli müsabakalar düzenlenerek⁶⁶¹ güvercinlerle meşgul olunmuş ve bu durum gitgide yaygınlık kazanmıştır. Bu konu hadis kaynaklarında “Güvercinlerle Oynamak”⁶⁶², “Kişinin Güvercin ve Benzeri Kuşlarla Meşgul Olmasının Yerilmesi”⁶⁶³,

⁶⁵⁵ İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, I, 58; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 1066.

⁶⁵⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 1066.

⁶⁵⁷ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, I, 114.

⁶⁵⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 311.

⁶⁵⁹ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, I, 377.

⁶⁶⁰ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, I, 113; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 309; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 199; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, I, 378; Abdullah Yusuf Cudey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, I, 106.

⁶⁶¹ Bkz. Şemsuddîn es-Sefîrî eş-Şâfî, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 320.

⁶⁶² Ebû Dâvud, Edeb, 64; İbn Mâce, Edeb, 44; Heysemî, *Mevâridü'z-zam'ân*, VI, 318.

⁶⁶³ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, XIII, 183.

“Güvercinlerle Oynamanın Kerâheti”⁶⁶⁴, “Oyun ve Eğlencenin Haram Olması”⁶⁶⁵, “Şâhitliği Câiz Olan ve Olmayan Kimseler”⁶⁶⁶ gibi başlıklar altında ele alınmıştır.

Hiz. Âişe’den (v. 58/678) nakledildiği üzere Hiz. Peygamber güvercinlerle oynamak için onların izlerini takip eden birini görünce, “Şeytan, şeytanını kovalıyor” demiştir.⁶⁶⁷ Burada “şeytan” ibaresinin kullanılmasının sebebi, güvercinlerle oynamanın kişiyi Allah’ı anmaktan ve ibadetten alıkoyması olarak açıklanmıştır.⁶⁶⁸ İbn Hibbân ise, bu hadîsin şerhinde, kişinin güvercinlerle oynarken Allah’ın kerih gördüğü davranışlarda bulunması halinde âsî olarak isimlendirileceğini, âsî olan kimse hakkında ise, “şeytan” kelimesinin kullanılabilceğini ifade etmiştir.⁶⁶⁹

Hiz. Ömer ve Hiz. Osman hilafetleri sırasında, Medine’de güvercinlerle oynamanın yaygınlaşması üzerine, bunu engellemek için güvercinlerin kesilmesini emretmişlerdir.⁶⁷⁰ Nitekim Hiz. Osman dönemindeki fitnenin sebeplerinden biri olarak görülen⁶⁷¹ güvercinlerle oynamak, murûetin azlığına delâlet eden⁶⁷² düşük seviyeli bir davranış olarak görülmüştür.⁶⁷³ Zira kişi, güvercinlerle oynamak suretiyle kendisini ilgilendirmeyen boş bir işle uğraşmış olur.⁶⁷⁴ Ayrıca âlimlerin bir kısmı bu

⁶⁶⁴ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, X, 360.

⁶⁶⁵ Beyhakî, *el-Câmi’ li şuabi’l-îmân*, VIII, 479. Burada “Mülâabe ve melâhî” ifadesi yer almaktadır.

⁶⁶⁶ Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü’s-sağîr*, IV, 175.

⁶⁶⁷ Ebû Dâvud, Edeb, 64; İbn Mâce, Edeb, 44. (Her iki *es-Sünen*’in de muhakkiki olan Şuayb el-Annaût bu rivâyetin “hasen” olduğunu söylemiştir.) Hadîsi şerh eden Azîmâbâdî, “يُتَّبَعُ حَمَامَةً” ibaresini “onunla oynamak için peşinden gidiyordu” şeklinde açıklamıştır. (Azîmâbâdî, *Avnu’l-ma’bûd*, XIII, 194.); Buhârî, *el-Edebu’l-müfred*, s. 733. (*el-Edebu’l-müfred*’in muhakkiki Semîr b. Emîn ez-Züheyrî, mezkûr hadîsin “hasen-sahîh” derecesinde olduğunu belirtmiştir.)

⁶⁶⁸ Âzîmâbâdî, *Avnu’l-ma’bûd*, XIII, 194; Münâvî, *Feyzu’l-kadîr*, X, 152.

⁶⁶⁹ Bkz. İbn Hibbân, *es-Sahîh*, XIII, 184.

⁶⁷⁰ Bkz. Buhârî, *el-Edebu’l-müfred*, s. 733; İbn Abdilberr en-Nemerî, *el-İstizkâr*, VIII, 495; *et-Temhîd*, XIV, 224; Begavî, *Şerhu’s-sünne*, XII, 386. Aynı dönemde halk tarafından köpek dövüşlerine de meyledilmiş bu sebeple iki halife güvercinlerin kurban edilmesini, köpeklerin ise öldürülmesini emretmiştir. (Bkz. İbn Abdilberr en-Nemerî, *el-İstizkâr*, VIII, 495.)

⁶⁷¹ Nebi Bozkurt, “Eğlence”, *DİA*, X, 484.

⁶⁷² Nitekim murûet ehline lâyük bir davranış olmadığı kaydedilmiştir. (Ali el-Kârî, *Şerhu’n-Nuhbetü’l-fiker*, s. 248.

⁶⁷³ Münâvî, *Feyzu’l-kadîr*, IV, 169.

⁶⁷⁴ Muhammed b. Abdulhâdî es-Sindî, *Hâşiyetu’s-Sindî alâ Sünen-i İbn Mâce*, II, 412.

hususla devamlılığın esas alınması gerektiği kanaatindedir. Yani bu durumda sürekli güvercinlerle oynayıp bunu bir alışkanlık haline getirmek, şahitliği reddine sebep olmaktadır.⁶⁷⁵ Yine bir kimsenin, bu meşgûliyeti sebebiyle komşularına rahatsızlık vermesi⁶⁷⁶ ve oyuna kumar karışması da⁶⁷⁷ hükme ağırlaştırılan hususlar arasında zikredilmiştir.

Fıkıh âlimlerin konuyla ilgili değerlendirmeleri incelendiğinde daha çok kerâhet hükmü üzerinde yoğunlaştıkları görülecektir. Nitekim Ebû Hanife, güvercinlerle oynamanın tahrîmen mekruh olduğunu söylemiştir.⁶⁷⁸ Yine ehl-i rey'e göre, güvercinlerle oynayan kimsenin şahitliği kabul edilmez.⁶⁷⁹ Çünkü onlara göre bu davranış, sefihlik ve murûet eksikliğine işaret etmektedir.⁶⁸⁰ Bu konuda katı bir tavra sahip olan İmam Mâlik'e göre ise, güvercinlerle oynamak haramdır⁶⁸¹ ve böylesi kimsenin şahitliği kabul edilmez.⁶⁸²

İmam Şâfiî güvercinlerle oynamanın, tenzihen mekruh olduğunu söylemiştir.⁶⁸³ Ayrıca Şâfiîlere göre kişi, hem güvercinlerle oynayıp hem de sefâhet ehlinden olursa şahitliği reddedilir. Ancak güvercinlerle oynamakla beraber

⁶⁷⁵ Bkz. Beyhakî, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, VIII, 480. Nitekim oyuna kumar karıştırılmasa dahi sürekli oynanması halinde şahitliğin reddedileceği ifade edilmiştir. (Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah et-Temîmî es-Sıkkîlî, *el-Câmi' li mesâili'l-müdevvene*, V, 333.)

⁶⁷⁶ Bkz. Beyhakî, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, VIII, 480; Şemsuddîn es-Sefîrî eş-Şâfiî, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 320.

⁶⁷⁷ Nitekim kumar karışması halinde şahitliğin reddedileceği ifade edilmiştir. (Bkz. Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 227; Âzîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, XIII, 194.)

⁶⁷⁸ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, XVII, 177. Bununla birlikte Gazzâlî, Iraklı âlimlerin güvercinlerle oynamanın keraheti hususunda mütereddit olduklarını ifade etmiştir. (Bkz. Gazzâlî, *el-Vasît fi'l-mezheb*, VII, 349.)

⁶⁷⁹ Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *el-Muğnî*, X, 152; Şemsuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, eş-Şerhu'l-kebîr, XII, 37; Muhammed b. Abdillâh el-İşbilî, *el-Mesâlik fi şerhi Muvatta*, VI, 291.

⁶⁸⁰ Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *el-Muğnî*, X, 153; Şemsuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, eş-Şerhu'l-kebîr, XII, 38.)

⁶⁸¹ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, XVII, 177.

⁶⁸² Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, XVII, 181; Rûyânî, *Bahru'l-mezheb*, XIV, 302.

⁶⁸³ Bkz. Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, XVII, 178; Begavî, *Şerhu's-sünne*, XII, 386; Şîrbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, XIX, 11. Nitekim Şâfiî fakihî olan Münâvî de güvercinlerle oynamanın murûetin azlığına delâlet ettiği gerekçesiyle tenzihen mekruh olduğunu ifade etmiştir. (Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, IV, 169.)

murûetini muhafaza ediyorsa şâhitliği reddedilmez.⁶⁸⁴ Bununla birlikte güvercin, sadece uçurmak veya müsabakalara katılmak amacıyla edinildiyse mekruh olduğu ifade edilmiş, ancak sadece bu sebeple şâhitliğin reddedilmeyeceği belirtilmiştir.⁶⁸⁵ Ahmed b. Hanbel de, güvercinlerle oynayanın şâhitliğinin reddolunacağı kanaatindedir. Bununla birlikte yumurtasından istifade etmek⁶⁸⁶, yavrulatmak⁶⁸⁷, mektup pusulası ulaştırmak⁶⁸⁸ veya sesiyle huzur bulmak için⁶⁸⁹ güvercin beslemekte bir beis olmadığı nakledilmektedir.

Hadis kaynaklarında murûet zaafı arasında zikredilen hususlardan bir diğeri ise horozlarla oynamak/horoz dövüştürmektir.⁶⁹⁰ Ancak fıkıh kaynaklarında horozlarla oynamakla ilgili müstakil bir başlık tespit edilememiştir. Bununla birlikte hayvan dövüşleri bahsinin geçtiği yerlerde horozların da dövüştürüldüğü bilgisi yer almaktadır.⁶⁹¹ Nitekim İbn Abbâs'tan (v. 68/687) nakledildiği üzere, Hz. Peygamber, köpek ve horozların dövüştürülmesini yasaklamıştır. Ayrıca hayvan dövüşlerinin,

⁶⁸⁴ Bkz. Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, XVII, 181; Rûyânî, *Bahru'l-mezheb*, XIV, 302.

⁶⁸⁵ Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 227.

⁶⁸⁶ Şîrbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, XIX, 12; Âzîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, XIII, 194.

⁶⁸⁷ Bkz. Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *el-Muğnî*, X, 152; İbn Muflih el-Hanbelî, *el-Mubdî'*, VIII, 314; Ebu'l- Huseyn Yahya b. Ebî'l-Hayr eş-Şâfî, *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfî*, XIII, 285.

⁶⁸⁸ Bkz. İbn Muflih el-Hanbelî, *el-Mubdî'*, VIII, 314; Ebu'l- Huseyn Yahya b. Ebî'l-Hayr eş-Şâfî, *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfî*, XIII, 285. Nitekim İbn Kudâme el-Makdîsî, mektup taşıtmak için güvercin besleyen kimsenin şâhitliğinin reddedilmeyeceği kanaatindedir. (Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *el-Muğnî*, X, 152.)

⁶⁸⁹ Bkz. Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, XVII, 181; İbn Muflih el-Hanbelî, *el-Mubdî'*, VIII, 314; Ebu'l- Huseyn Yahya b. Ebî'l-Hayr eş-Şâfî, *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfî*, XIII, 285.

⁶⁹⁰ Horozlarla oynamanın murûet zaafı arasında zikredildiğine dair bkz. 192 no'lu dipnot.

⁶⁹¹ Bkz. Beyhakî, *Şuabu'l-î'mân*, VIII, 483; Ebû Muhammed Abdulaziz b. Muhammed, *el-Es'iletu ve'l-ecvetu'l-fikhiyye*, V, 348. (Kaynaklarda konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber'in hayvan dövüştürülmesini yasakladığı nakledilmektedir. (Ebû Dâvud, Cihâd, 54.) Özellikle bu dövüşlerde bahis yapılması ve kumar karıştırılmasına şiddetle karşı çıktığı görülmektedir. Nitekim Hz. Ömer, hilâfeti döneminde iki horoz üzerine kumara tutuşan iki kişiyi görünce horozların öldürülmesini emretmiştir. Bkz. Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 716.)

kavga için kızıştırılan her bir hayvanın bir diğerine zarar vereceği gerekçesiyle “haram” olduğu ifade edilmektedir.⁶⁹²

Ricâl kaynaklarında **horozlarla oynaması/horoz dövüşürmesi** sebebiyle tenkîd edildiğine işâret edilen râvî, *Kitâbu'l-megâzî*'nin müellifi meşhur **Muhammed b. İshak b. Yesâr el-Kureşî el-Medenî**'dir. Muhammed b. Beşşâr'dan nakledildiğine göre (v. 252/866) Muhammed b. Ebî Adî (v. 194/809), İbn İshâk'ın horozlarla oynadığını (كان يلعب بالديوك) söylemiştir.⁶⁹³

Muhammed b. İshâk'ın ta 'dîl edildiğine dair çeşitli değerlendirmeler nakledilmiştir. Nitekim Şu'be b. el-Haccâc (v. 160/776)⁶⁹⁴ ve Süfyân-ı Sevrî (v. 161/778), İbn İshâk hakkında “أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الْحَدِيثِ” değerlendirmesinde bulunmuş⁶⁹⁵, İbn Sa'd (v. 230/845)⁶⁹⁶, Yahya b. Maîn (v. 233/848)⁶⁹⁷ ve İclî ise (v. 261/875),⁶⁹⁸ onun “sika” bir râvî olduğu kanaatindedirler. Ancak Yahya b. Maîn

⁶⁹² Bkz. Beyhakî, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, VIII, 482.

⁶⁹³ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, V, 203; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 47 *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 54; *Târîhu'l-İslâm*, IV, 198.

⁶⁹⁴ Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, I, 40; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 243. Kaynaklarda Muhammed b. İshâk'ın hıfzının kuvveti dolayısıyla bu değerlendirmede bulunduğu kaydedilmiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 243.) Muhammed b. İshâk'ın “sadûk” olduğunu söylediği de kaydedilmiştir. (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 152.) Ayrıca Şu'be'nin, hadis talebelerine hadis tahsîli için Haccâc b. Ertat'la birlikte Muhammed b. İshâk'ı tavsiye ettiği bilinmektedir. (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 226.) Bununla birlikte Şu'be, ashâb-ı hadîsin tepkisine neden olacağı endişesiyle olsa gerek, Muhammed b. İshâk'la ilgili bu değerlendirmesinin kimseye söylenmemesini istemiştir. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 216.)

⁶⁹⁵ İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, VII, 383.

⁶⁹⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 47.

⁶⁹⁷ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, V, 202; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 233. Yahya b. Maîn'in İbn İshak hakkında “ثَبِتَ فِي الْحَدِيثِ” değerlendirmesinde bulunduğu da nakledilmektedir. (İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, VII, 383; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 246.) (Ayrıca “sika”, “ليس بحجة” dediği de nakledilmektedir. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 247; İbn Receb, *Şerhu İlelu't-Tirmizî*, s. 69). Ancak bu değerlendirmeyi hüccet addettiği kimseleri zikrederken yapmıştır. Bu sebeple İbn İshâk'ın “sika” olduğunu belirtten sonra, “hüccet”in ise Mâlik b. Enes gibi kimseler hakkında kullanılabileceğini ifade etmiştir. (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 247; İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, VII, 66.)

⁶⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 246.

“sika” değerlendirmesinin hemen ardından “ليس بحجة” yorumunda bulunmuştur.⁶⁹⁹ Ali b. el-Medîni (v. 234/848) onun hakkında “صالح” derken⁷⁰⁰, Ahmed b. Hanbel ise “حسن الحديث” olduğunu ifade etmektedir.⁷⁰¹ Ebû Hâtim er-Râzî de (v. 277/890) “yuktebu hadîsuhû” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁷⁰² Zehebî, netice itibariyle âlimlerin yorumlarından hareketle İbn İshâk’ın “صالح الحديث” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰³

Hakkındaki tevsik ifadelerinin yanısıra bir grup âlim tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edildiği görülmektedir. Mekkî b. İbrahim, Muhammed b. İshak’ın saçlarını siyaha boyadığını söylemiş, ayrıca Allah’ın sıfatları hususunda naklettiği rivâyetleri duyunca onu terk ettiğini ifade etmiştir.⁷⁰⁴ İmam Mâlik’in de (v. 179/795) İbn İshak’la ilgili olumsuz bir kanaate sahip olduğu, hatta onun hakkında “كذاب” dediği nakledilmiştir.⁷⁰⁵ Ancak âlimler İmâm Mâlik’ten aktarılan bu görüşün sıhhati hususunda ihtilaf hâlinedirler.⁷⁰⁶ Nitekim Zehebî İmam Mâlik’in bu

⁶⁹⁹ Ukaylî, *Kitâbu’-d-duafâ*, V, 202.

⁷⁰⁰ Ali b. el-Medîni, *Suâlâtü Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe li Ali b. el-Medîni*, s. 89; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 246. Ali b. el-Medîni’nin “sika” değerlendirmesinde bulunduğu da nakledilmiştir. (İbn Hibbân, *Kitâbu’-s-sikât*, VII, 384.)

⁷⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl* (Merrûzî rivâyeti), s. 49; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 239; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VII, 38.

⁷⁰² Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VII, 47.

⁷⁰³ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, IV, 196.

⁷⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl* (Merrûzî rivâyeti), s. 187; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 241; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, IV, 197.

⁷⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 238.

⁷⁰⁶ Konuyla ilgili olarak İmam Mâlik’e bu bilgiyi nereden edindiği sorulduğunda Hişâm b. Urve’nin, İbn İshak’ın “kezzâb” olduğuna şahitlik ettiğini söylemiştir. Hişâm’ın bu kaniya nasıl vardığı sorulduğunda ise, İbn İshak’ın, eşi Fatıma bint Münzir’den rivâyette bulunduğunu, ancak vefat edinceye kadar hiçbir erkeğin Fatıma’yı görmediğini ifade etmiştir. (Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, VII, 64.) Ahmed b. Hanbel konuyla ilgili olarak Hişâm’ın “O nerede hanımının yanında bulunmuş ki?!” sözünü de nakletmektedir (Ahmed b. Hanbel, *Suâlâtü Ebî Dâvud li’l-İmâm Ahmed*, s. 214). Bununla birlikte mezkûr cümle sadece *el-İlel*’de “من اين؟!” yerine “هو” ibâresiyle nakledilmiş ve böylece anlam olumlu hale gelmiştir. (Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu’l-ilel ve ma’rifetu’r-ricâl* (thk. Vasıyyullah Muhammed Abbâs), II, 303.)

Öte yandan kaynaklarda belirtildiği üzere İbn İshak, Süfyân’a, Fâtımâ’dan bizzat hadis aldığını ve onun meclisinde bulunduğunu söylemiştir. (İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, VII, 64.)

değerlendirmeyi Hişâm'dan naklettiğini ifade etmiş, İmam Mâlik ve dolayısıyla Hişâm'ın değerlendirmesini nakleden Süleyman eş-Şâzekûnî'nin (v. 234/848) ise güvenilir bir râvî olmadığını belirtmiştir. Netice itibariyle, Zehebî'ye göre nakledilen bu rivâyet “bâtıl”dır.⁷⁰⁷ Yine ricâl kaynaklarında İbn İshâk'ın da Mâlik'i tenkîd ettiği ve “Bana onun kitaplarını getirin de kusurlarını ortaya dökeyim” dediği nakledilmektedir.⁷⁰⁸ Ancak İbn Hibbân⁷⁰⁹ ve İbn Kesîr (v. 774/1372), karşılıklı yapılan bu tenkîdlerin akrânın birbirini cerhi kabilinden sayılması gerektiği kanaatindedirler.⁷¹⁰

Yine Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel*'de bizzat Hişâm'ın dilinden “İbn İshâk, Fâtımâ'nın yanında bulunurdu” şeklinde bir söz nakletmiş olması da dikkat çekicidir. (Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl* (thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas), II, 303; *Kitâbu'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl* (thk. Talat Koçtiğit-İsmail Cerrahoğlu), I, 358.) Dolayısıyla Hişâm'dan konuyla ilgili iki karşıt görüş nakledilmiş olmaktadır. Ancak ikinci sözün doğru olduğu varsayıldığında, bazı âlimlerin, Hişâm'ın sözünü reddetmesi anlamsız hale gelecektir. Nitekim Ali b. el-Medîni'ye Hişâm'ın değerlendirmesi sorulduğunda Hişâm'ın iddiasının delil kabul edilemeyeceğini, zira İbn İshâk'ın Fâtımâ ile henüz çocukken görüşmüş olabileceğini söylemiştir. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 44.) Ayrıca Ali b. el-Medîni'ye İmam Malik'in İbn İshak hakkındaki değerlendirmeleri de sorulmuş, “Mâlik onun meclisinde bulunmamıştır, onu tanımaz” cevabını vermiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 244; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 44.) İbn Hibbân ise Hişâm'ın mezkûr tenkîdinin, hadis rivâyeti hususunda bir kimsenin cerh edilmesini sağlayacak bir delil olmadığı kanaatindedir. (İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, VII, 381.) Yine İbn Hibbân'a göre de Fâtımâ ve İbn İshâk ses geçişine imkan sağlayan bir perde arkasından görüşmüşlerdir. (İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, VII, 381.) Zehebî de ikisinin görüşmüş olmalarının mümkün olabileceği kanaatindedir. (Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 197.)⁷⁰⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 196. (Ayrıca Duheym Abdurrahman b. İbrahim ed-Dımaşkî'ye göre İmam Mâlik, İbn İshâk'ı rivâyetleri sebebiyle değil, Kaderi görüşleri dolayısıyla tenkîd etmiştir. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 42.) (Bid'atçı görüşleri olduğu iddiasının yer aldığı diğer kaynaklar için ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (Merrûzî rivâyeti), s. 173; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 241; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 42.)

⁷⁰⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 50. (Hâdiseyi duyan İmam Mâlik'in İbn İshak hakkında “*دجال من الدجالة*” değerlendirmesinde bulunduğu kaydedilmiştir. (İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, VII, 381.)

⁷⁰⁹ Nitekim İbn Hibbân, Mâlik ve İbn İshâk arasındaki anlaşmazlığın akrân olan kimselerde zaman zaman görüldüğünü ifade etmiş, Mâlik'in onu rivâyetleri dolayısıyla değil, İsrâiloğullarından nakilleri dolayısıyla tenkîd ettiğini ifade etmiştir. (İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, VII, 381.)

⁷¹⁰ Nitekim İbn Kesîr *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*'te, husumeti olduğu bilinen iki muhaddisin birbiri hakkındaki tenkîdlerine itibar edilmemesi gerektiğini söyleyip ardından İbn İshâk ve İmam Malik örneğini zikretmiştir. (Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 243.) *Neslü'n-nebâl* adlı eserin

Öte yandan ricâl kaynaklarında Yahya b. Said el-Kattân'ın da, İbn İshâk'tan râzı olmadığı nakledilmektedir.⁷¹¹ İbn İshâk hakkındaki ta'dîl ifadesini zikrettiğimiz Yahya b. Maîn ise onunla ilgili değerlendirmelerinde “ضعيف”⁷¹² ve “ليس بذاك”⁷¹³ ifadelerini de kullanmıştır. Ayrıca Ebû Dâvud, onun Kaderi ve Mûtezilî olduğunu ileri sürmüştü⁷¹⁴ Nesâî de “ليس بالقوي” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁷¹⁵ Ayrıca İbn Kayyîm el-Cevzîye, İbn İshâk'ın en çok, rivâyetlerde yaptığı tedlîs dolayısıyla “zayıf” kabul edildiğini belirtmiştir.⁷¹⁶

Süfyân-ı Sevrî (v. 161/778), Şu'be (v. 160/776), İbn Uyeyne (v. 198/814) ve Abdullah b. Mübârek (v. 181/797)⁷¹⁷ gibi âlimlerin kendisinden rivâyette bulunduğunu İbn İshâk'ın⁷¹⁸ rivâyet ettiği hadisler, Buhârî (v. 256/870)⁷¹⁹ ve Müslim'in (v. 261/875)⁷²⁰ *es-Sahîh*'lerinde mutâbaat tariki olmak üzere,⁷²¹ Kütüb-i

müellifi de, Mâlik'in İbn İshâk hakkındaki değerlendirmesiyle ilgili olarak akrânın birbirini cerhinin zaman zaman ağır dozda olabildiğini bu sebeple bunlara itibar edilememesi gerektiğini ifade etmektedir. (Ahmed b. Atıyye, *Neslü'n-nebâl*, III, 135.)

⁷¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 242.

⁷¹² Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, V, 202. (Yahya b. Maîn bir başka değerlendirmesinde İbn İshâk'ın Zührî'den rivâyetlerinde “zayıf” olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VII, 69.)

⁷¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 246.

⁷¹⁴ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 46.

⁷¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 247

⁷¹⁶ Cemâl b. Muhammed es-Seyyid, *İbn Kayyîm el-Cevziyye ve cuhûduhû fî hidmeti's-Sünneti'n-Nebeviyyeti ve ulûmihâ*, II, 411. (Özellikle zayıf râvîlerin bulunduğu isnadlarda tedlis yaptığı ifade edilmektedir. (Veliyyuddîn ibnu'l-İrâkî, *Kitâbu'l-müdellesîn*, s. 81.) Nitekim Beyhakî, *es-Sünen*'inde İbn İshâk'ın hocasını zikretmediği rivâyetlerin problemlili olabileceğine işaret etmektedir. (Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 19.)

⁷¹⁷ Abdullah b. Mübârek'in İbn İshâk hakkında “sadûk” değerlendirmesinde bulunduğu da rivâyet edilmektedir. (İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, VII, 383.)

⁷¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 240.

⁷¹⁹ Buhârî, *Hudûd*, 14. (Buhârî bu rivâyeti mutâbaat tariki olarak zikretmiştir.)

⁷²⁰ Müslim, *Hac*, 9; *İmân*, 7; *Hudûd*, 6. (Müslim, bu rivâyetleri mutâbaat tariki olarak zikretmiştir.)

⁷²¹ Münzirî, *Cevâbu'l-hâftz Ebî Muhammed Abdulazîm el-Münzirî el-Mısırî an es'iletin fî'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 73.

sittenin tamamında yer almaktadır.⁷²² İbn Adî ise (v. 365/976), İbn İshâk'ın rivâyetlerini incelediğini ve kesin olarak zaafına hükmedilebilecek bir rivâyetine rastlamadığını ifade etmektedir.⁷²³ Ayrıca İbn İshak hakkındaki tenkîdlerin, daha çok ehl-i bid'ate nispet edilmesi ve rivâyetlerinin bir kısmında tedlîs yapması sebebiyle yapılmış olabileceği ifade edilmiştir.⁷²⁴ Nitekim İbn Mâce ve Ebû Dâvud'un *es-Sünen*'lerinin muhakkiki Şuayb el-Arnaût her iki eserde, İbn İshâk kanalıyla gelen rivâyetlerdeki tahdîs sîgalarının açıkça verilip verilmediğine dikkat çekmiştir. Netice itibarıyla hakkındaki tenkîdlerde horozlarla oynamasının büyük bir payı bulunmadığı görülmektedir.

Ricâl kaynaklarında **güvercinlerle oynadığı/uçurttuğu** için tenkîd edildiği zikredilen râvî ise, Bündâr lakabıyla meşhur **Muhammed b. Beşşâr**'dır (v. 252/866). Nitekim Ubeydullah b. Ömer b. Meysere el-Kavârîrî'nin (v. 235/849) Bündâr'dan râzî olmadığı (لا يرضاه) ve onun "güvercin sahibi" olduğunu söylediği nakledilmektedir.⁷²⁵ Ezdî (v. 374/984) ise, konuyla ilgili olarak, "İnsanlar Bündâr'dan hadis yazdı ve onu makbul addettiler, Yahya⁷²⁶ ve el-Kavârîrî'nin onu cerh eden sözleri doğru değildir. Onu hayır ve sıdk dışında başka bir şeyle tavsîf edeni görmedim" demektedir.⁷²⁷

Güvercinlerle oynadığı nakledilen Muhammed b. Beşşâr, hem bazı âlimler tarafından tevsik edilmiş hem de kendisi hakkında tenkîd mâhiyetinde bir takım değerlendirmeler nakledilmiştir. Nitekim Muâsırî Ebû Mûsâ Muhammed b. el-

⁷²² Ebû Dâvud, Tahâret, 6. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, İbn İshâk'ın tahdîs sîgasını açıkça zikrettiğini ve kendisinin "hasenü'l-hadîs" bir râvî olduğunu ifade etmiştir); Tirmizî, Cuma, 27. (Tirmizî, bu rivâyetin "hasen-sahîh" olduğunu belirtmiştir); Nesâî, Tahrîmu'd-dem, 21; İbn Mâce, Sünne, 4. (Mezkûr rivâyette, eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, kaynaklarda tedlîs yaptığı söylenen Muhammed b. İshâk'ın tahdîs sîgasını açıkça zikretmediğine işaret edilmiştir. Bu sebeple, hadisin İbn İshâk'tan cezm sîgasıyla da nakledildiğine işaret etmiş mezkûr rivâyetin isnadının "hasen" olduğunu belirtmiştir).

⁷²³ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VII, 76.

⁷²⁴ Bkz. Münzirî, *Cevâbu'l-hâfız Ebî Muhammed Abdulazîm el-Münzirî el-Mısırî an es'iletin fî'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 76.

⁷²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 102-103; Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, IV, 65.

⁷²⁶ Yahya'nın tenkîdi ileride bahsedilecek bkz. Sayfa 121.

⁷²⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 103; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XIV, 516.

Müsennâ (v. 252/866)⁷²⁸, Bündâr'ın vefat haberi kendisine ulaştırıldığında bundan sonra hadis rivâyet etmeyeceğine dair yemin etmiş, 90 gün sonra da kendisi vefât etmiştir.⁷²⁹ Bu bilgi, kendisiyle çokça kıyaslanan Ebû Mûsâ'nın gözündeki değerini takdîr açısından önem arz etmektedir. Yine İclî, Bündâr'ın “sika” olduğunu belirtmiş⁷³⁰, Ebû Dâvud ise (v. 275/889), Bündâr'dan 50.000 küsur hadis yazdığını ve şayet güvenilir olmasaydı rivâyetlerinin terk edileceğini ifade etmiştir.⁷³¹ Ebu Hâtim (v. 277/890), onun “sadûk” olduğunu söylemiş⁷³²; Nesâî ise, bir yerde “لا بأس به”⁷³³, bir başka yerde ise “sâlih”⁷³⁴ yorumunda bulunmuştur. İbn Huzeyme (v. 311/923), Bündâr'ın, yaşadığı dönemin otorite âlimlerinden olduğu kanaatindedir.⁷³⁵ İbn Hibbân ise (v. 354/965), onun, hadisleri ezberleyen ve hıfzından rivâyet eden bir kimse olduğunu söylemiştir.⁷³⁶ Darekutnî de (v. 385/995) Bündâr'ın, güvenilir hadis hâfızlarından olduğunu belirtmektedir.⁷³⁷ Zehebî (v. 748/1347) Bündâr'la ilgili olarak “sika”, “hüccet” ve “sadûk” değerlendirmelerinde bulunmuştur.⁷³⁸

Hakkındaki tevsik ifadelerinin yanısıra bir grup âlim tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edildiği görülmektedir. Nitekim Abdullah b. Muhammed b. Seyyâr (v. 301-310)⁷³⁹, Bündâr'ı, önüne gelen her kitaptan hadis okuması sebebiyle eleştirmiştir.⁷⁴⁰ Ancak Hatib Bağdâdî (v. 463/1070), “Her kitaptan okuyor olsa dahî

⁷²⁸ Kaynaklarda Bündâr'la kıyaslanan Ebû Musa, Zemin lakabıyla meşhur Muhammed b. el-Müsenna b. Ubeyd b. Kays b. Dînâr el-Anzî'dir. 252 senesinde Basra'da vefât etmiştir.(Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 123.)

⁷²⁹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 103-104; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XIV, 518.

⁷³⁰ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, II, 233; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 165.

⁷³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 102; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XIV, 514; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 65; *Târîhu'l-İslâm*, VI, 165.

⁷³² Zehebî, *Mizanu'l-i'tidâl*, IV, 65; *Târîhu'l-İslâm*, VI, 165.

⁷³³ Nesâî, *Tesmiyetü meşâyih ve zikru'l-müdellesîn*, 55.

⁷³⁴ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XIV, 517.

⁷³⁵ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XI, 508.

⁷³⁶ İbn Hibbân, *es-Sikat*, s. 111.

⁷³⁷ Muhammed Mehdî el-Müslimî, *Mevsûatu akvâli ebî'l-Hasen ed-Dârekutnî*, II, 559.

⁷³⁸ Zehebî, *Mizanu'l-i'tidâl*, IV, 65.

⁷³⁹ Hicrî 301-310 seneleri arasında vefât ettiği belirtilmiş, kaynaklarda konuyla ilgili net bir tarih verilmemiştir. (Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, VII, 183.)

⁷⁴⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 165.

hadislerini muhakkak ezberlemiştir” demektir.⁷⁴¹ İbn Hibbân ve Dârekutnî’nin değerlendirmeleri de bu hususu te’yîd etmektedir. Ayrıca kaynaklarda Yahya b. Maîn’in (v. 233/847) Bündâr’ı “zayıf” kabul ettiği bilgisi yer almaktadır.⁷⁴² Ancak daha önce de ifade edildiği üzere Ezdî (v. 374/984) Yahya’nın bu tenkîdinin makbul olmadığı kanaatindedir.⁷⁴³

Zikredilen hafif tenkîdlerin yanı sıra Bündâr’ın, Amr b. Ali el-Fellâs tarafından daha ağır şekilde tenkîd edildiği görülmektedir. Nitekim Fellâs (v. 249/863), onun Yahya b. Saîd el-Kattân’dan naklettiği hadislerde yalan söylediğine dair yemin etmiştir.⁷⁴⁴ Ancak hadis alımında ilzâm ettikleri sıhhat şartlarıyla meşhur, Buhârî (v. 256/870) ve Müslim’in (v. 261/875) *es-Sahih*’lerinde, Muhammed b. Beşşâr’ın, Yahya b. Said el-Kattân (v. 198/813) başta olmak üzere⁷⁴⁵ pek çok hocası tarîkiyle naklettiği rivâyetlerin bulunması, söz konusu değerlendirmenin, akrânın cerhi kabilinden olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Zehebî, Fellâs’ın onu yalancılıkla suçladığını, ancak Bündâr’ın doğru sözlü ve güvenilir bir kişi olduğu herkes tarafından bilindiğinden, âlimler tarafından Fellâs’ın değerlendirmesine iltifât edilmediğini ifade etmiştir.⁷⁴⁶

Muhammed b. Beşşâr’ın rivayet ettiği hadisler, Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır.⁷⁴⁷ Netice itibariyle, pek çok âlim tarafından ta’dîl edilen Bündâr, hakkındaki tenkîdlerin daha çok zabta yönelik olduğu görülmekte, bununla birlikte

⁷⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 103; Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, XIV, 516.

⁷⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 102; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, IV, 65.

⁷⁴³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 103; Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, XIV, 516.

⁷⁴⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 102; Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, XIV, 515. Bir başka yerde ise Bündâr’ın, “*Sahur ediniz, muhakkak ki sahurda bereket vardır*” hadisini merfû olarak naklettiğini, ancak bunun “kizb” olduğunu ifade etmiştir (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 102; Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, XIV, 515.) Bununla birlikte söz konusu hadisin, başka bir tariki merfû olarak, Müslim’in *es-Sahih*’inin *asılları* arasında yer almaktadır. (Müslim, Sıyâm, 9.)

⁷⁴⁵ Tespit edilebildiği kadarıyla, Buhârî’nin *Sahih*’inde Muhammed b. Beşşâr’ın Yahya tarikiyle naklettiği 20, Müslim’de ise 8 rivâyet bulunmaktadır.

⁷⁴⁶ Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, IV, 65.

⁷⁴⁷ Rivâyet örnekleri için bkz. Buhârî, İlim, 25 (Bu rivâyet Buhârî’nin *es-Sahih*’inin *asılları* arasında yer almaktadır); Müslim, Sıyâm, 9; Ebû Dâvud, Tıb, 23; Tirmizî, Nikah, 22; Nesâî, Zînet, 7; İbn Mâce, Tahâret, 6.

musannif imamlar nezdinde hüsnü kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca güvercin sahibi olmak veya onlarla fazlaca vakit geçirmek her ne kadar bir kusur sayılsa da Muhammed b. Beşşâr'ın cerhine sebep olacak seviyeye ulaşmadığı açıktır.

Aşağıdaki tabloda, horoz ve güvercinlerle oynamanın râvî tenkîdine etkisinin daha net müşâhede edilebilmesi için Muhammed b. Beşşâr ve Muhammed b. İshâk hakkında kısa bilgilendirmeler yer almaktadır. Böylece murûet zaafı addedilen bu iki davranışın, rivâyetlerinin kabulüne etkisinin bulunup bulunmadığı daha net görülecektir.

Tablo-5 Horoz veya Güvercinlerle Oynadığı Nakledilen Râvîler

Tenkîde Uğrayan Râvî / Memleketi	Münekkid veya Tenkîdi Aktaran/ Memleketi	Murûet Zaafî	Ta'dîl Edenler	Cerh Edenler	Hem Cerh Hem de Ta'dîl Yorumunda Bulunanlar	Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarındaki Dağılımı
Muhammed b. İshâk (v. 150) Medîne	Muhammed b. Ebî Adî (v. 194) Basra	“كان يلعب بالديوك” “Horozlarla oynuyordu”	-Şu'be -Süfyân -İbn Sa'd -İclî -Ali b. el-Medîni -Ahmed b. Hanbel -Ebû Hâtim er-Râzî -Zehebî	-Mekki b. İbrahim -İmam Mâlik -Yahya b. Said el-Kattân -Ebû Dâvud -Nesâî	-Yahya b. Maîn	-Rivâyetleri <i>Sahîhayn</i> 'da mutâbaât tariki olmak üzere Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır.
Muhammed b. Beşşâr (v. 252/) Basra	Ubeydullah b. Ömer b. Meysere el-Kavârîrî (v. 235) Basra	“صاحب حمام” “Güvercin sahibi”	-İclî -Ebû Dâvud -Ebû Hâtim -Nesâî -İbn Huzeyme -İbn Hibbân -Dârekutnî -Zehebî	-Yahya b. Maîn -Abdullah b. Muhammed b. Seyyâr -Amr b. Ali el-Fellâs	-Ebû Musa	-Rivâyetleri Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır. -Ayrıca Buhâri'nin ilim bölümündeki rivâyeti <i>es-Sahîh</i> 'in <i>asılları</i> arasında yer almaktadır.

Görüldüğü üzere Kütüb-i sitte müellifleri her ikisinin rivâyetlerini de eserlerine almışlardır. Muhammed b. Beşşâr'ın Buhârî'deki rivâyeti ise *es-Sahîh*'in *asıllar* arasında yer almaktadır. Bu durum, onun ümmet nazarındaki kıymetini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca her ne kadar güvercinlerle oynadığı için tenkîd edilmiş olsa da Ezdî, Muhammed b. Beşşâr hakkındaki bu tenkîdin mu'teber olmadığını belirtmektedir. Nitekim diğer âlimler de değerlendirmelerinde bu hususa işaret etmemişlerdir. Dolayısıyla Kavârîrî'nin söz konusu tenkîdinin Bündâr'ın ilmî mertebesine herhangi bir etkisinin bulunmadığı görülmektedir.

Horozlarla oynadığı gerekçesiyle tenkîd edilen Muhammed b. İshâk'ın rivâyetleri ise Buhârî ve Müslim'de mutâbaat olmak üzere Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır. Muhammed b. Beşşâr gibi o da pek çok âlim tarafından ta'dîl edilmiştir. Hakkındaki tenkîdlerin çeşitli sebepleri bulunmakla beraber, Muhammed b. Ebî Âdî dışında kimse onun horozlarla oynadığına işaret etmemiştir.

Netice itibariyle horoz ve güvercinlerle oynamak her ne kadar zaaf olarak kabul edilmişse de, -bu iki örnek özelinde- râvînin rivâyetlerinin kabulü noktasında bir etkilerinin bulunmadığı açıkça görülmektedir. Yine de söz konusu tenkîdlerin nakledilmiş olması ve duafâ literatüründe zikredilmeye değer görülmesi, hayvanlarla oynamak ve onlarla çokça vakit geçirmek suretiyle vakti boş işlerle harcamanın muhaddisler nezdinde pek de hoş karşılanmadığı izlenimini uyandırmaktadır.

C. Satranç Oynamak

Satrancın îcâdı ve tarihçesi hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır.⁷⁴⁸ Yaygın olan görüşe göre yaklaşık 4000 yıl önce Hint Kısırâsı Enûşirvan döneminde bulunmuştur.⁷⁴⁹ Hintli bir hekîm olan⁷⁵⁰ Sissa b. Dâhir el-Hindî tarafından, zamanın genç Melîk'i Şihrâm'ı eğitme amacıyla tasarladığı bir oyun olduğu ifade

⁷⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Altınay, "Satranç", *DİA*, XXXVI, 178-181;

https://www.academia.edu/13499911/Bir_T%C3%BCrk_Zek%C3%A2_Oyunu_Olarak_Satran%C3%A7_Satranc%C4%B1n_K%C3%B6keni?auto=download

⁷⁴⁹ Bkz. Ramazan Altınay, "Satranç", *DİA*, XXXVI, 178-181; <https://www.tech-worm.com/satranc-tarihi-gelisimi/> (erişim târihi: 01.08.2019); <http://www.satranc.net/tarihce/> (erişim târihi: 01.08.2019); <http://history.chess.free.fr/papers/Ferlito-Sanvito%201990>.

⁷⁵⁰ Brahman olduğu da söylenmektedir. (Bkz. <http://www.satranc.net/tarihce/> (erişim târihi: 01.08.2019)).

edilmektedir.⁷⁵¹ Oyuna düşkün olan Melîk'in savaş stratejileri hususunda deneyim kazanması⁷⁵² ve bir Melîk'in ordu için konum ve kıymetini farketmesi adına özel olarak kurgulanmıştır.⁷⁵³ Önemli bir strateji oyunu olan satranç zamanla pek çok bölgede oynanır haline gelmiş, İslâm dünyasında ise özellikle Emevî ve Abbâsîler döneminde kapalı alanlardaki başlıca eğlence unsurlarından biri olmuştur.⁷⁵⁴

Öte yandan satranç, âlimler tarafından vakit kaybına sebep olması dolayısıyla hoş karşılanmamış,⁷⁵⁵ hatta fıkıh kitaplarında satranç oynayan kişiye selam verilip verilmeyeceği dahî tartışılmıştır.⁷⁵⁶ Ayrıca oyuna kumar karışması⁷⁵⁷, oyun oynamaya dalıp farz namazların vakitlerinin geciktirilmesi⁷⁵⁸, sürekli oynanması⁷⁵⁹,

⁷⁵¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, IV, 357. Bu bilgi ile ilgili kaynaklarda tarih olarak M.S. 5 y.y.'da telaffuz edilmiştir. (<http://www.satranc.net/tarihce/> (erişim târihi: 01.08.2019))

⁷⁵² Nitekim âlimlerden bir kısmı, harb stratejileri hususunda geliştirici olduğu gerekçesiyle satranç oynamaya ruhsat vermişlerdir. (Begavî, *Şerhu's-sünne*, XII, 385.)

⁷⁵³ Bkz. Ebû Bekir el-Âcurrî, *Tahrîmu'n-nerd ve's-şatranç ve'l-melâhî* (thk. Muhammed Saîd İdrîs Ömer), s. 70-71.

⁷⁵⁴ Nebi Bozkurt, "Eğlence", *DİA*, X, 485.

⁷⁵⁵ Kaynaklarda satranç ve benzeri oyunların boş işlerden olduğuna işaret edilmiştir. (Bkz. Ebû Bişr ed-Dûlâbî, *el-Künâ ve'l-esmâ*, III, 1132.)

⁷⁵⁶ Bkz. İbn Ebî'd-Dünyâ, *Zemmu'l-melâhî*, s. 77; Ebû Bekir b. el-Hallâl, *el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker*, s. 61; Ebû Bekir es-Sâmirî el-Harâitî, *Mesâviu'l-ahlâk*, s. 336; İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl*, XVIII, 274.

⁷⁵⁷ Bkz. Gazzâlî, *el-Vasît fi'l-mezheb*, VII, 352; Begavî, *Şerhu's-sünne*, XII, 385. Nitekim kumar karıştırılması halinde haram işleyen bu kişinin (Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, XIX, 10) şahitliğinin reddedileceği ve (Bkz. Ebû İshâk eş-Şirâzî, *el-Mühezzeb*, III, 438; Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 225.) adâletinin düşeceği ifade edilmiştir. (Zeynuddîn İbnu'n-Nuceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, s. 203.)

⁷⁵⁸ Bkz. Begavî, *Şerhu's-sünne*, XII, 385; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, XIX, 11. Kişi oynamaya dalıp sehven namaz vakitlerini kaçırırsa şahitliği reddedilmez. (Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 226.) Bununla birlikte, satranç oynarken cemâatle namazları kaçırarak veya (Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh et-Temîmî es-Sıkillî, *el-Câmi' li mesâili'l-müdevvene*, V, 333.) namaz vakitlerini geçiren kimsenin şahitliği reddedilir. (Bkz. Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *el-Muğni*, X, 152; Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 225; Zeynuddîn İbnu'n-Nuceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, s. 203.)

⁷⁵⁹ Bkz. Ziyauddin el-Mısırî el-Mâlikî, *et-Tavzih fi şerhi'l-muhtasari'l-fer'î li'bni'l-Hâcib*, VII, 468; Muhammed b. Ahmed İllîş, *Şerhu Minehi'l-Celîl*, VIII, 395; Bkz. Muhammed b. Ahmed ed-Dusûkî el-Mâlikî, *Hâşiyetu'd-Dusûkî alâ Şerhi'l-kebîr*, IV, 167.

insanların göreceği ulu orta bir yerde oynanması⁷⁶⁰ ve oyun esnasında kişinin kendine hâkim olamayıp kötü sözler söylemesi⁷⁶¹ gibi hususlar satranç oynamaya ilgili hükmün ağırlaşmasına sebep olmaktadır. Tüm bu zikredilenler, ilimle meşgul insanların kadrini düşüreceğinden satranç oynamak murûet zaaflarından biri olarak kabul edilmiştir.⁷⁶²

Fıkıh âlimlerinden konuya ilişkin çeşitli değerlendirmeler nakledilmektedir. Ebû Hanîfe'nin (v. 150/767) satranç oynamaya tahrîmen mekruh⁷⁶³ veya haram hükmünü⁷⁶⁴ verdiği ifade edilmiştir. Ona göre kişi çokça oynuyorsa şâhitliği reddedilir.⁷⁶⁵ Ancak eğer oynayan kimse âdil olmakla mâruf ise şâhitliği reddedilmez.⁷⁶⁶ İmam Mâlik'in de (v. 179/795) satranç oynamayı kerih gördüğü⁷⁶⁷ ve tavladan daha kötü bir uğraş olduğunu söylediği⁷⁶⁸ nakledilmektedir.

İmam eş-Şâfiî ise (v. 204/820) *el-Üm* adlı eserinde konuyla ilgili olarak, “Oyun oynayan kimselerin şâhitliği” başlığını açmış, her ne kadar tavla oynamaktan hafif olsa da satranç oynamanın hoş karşılanmadığını ifade etmiştir. Ayrıca, din ve murûet ehli kimselerin işi olmadığı gerekçesiyle satrançta olduğu gibi, diğer oyunlarla oynamanın da hoş karşılanmadığını söylemiştir.⁷⁶⁹ Bununla birlikte İmam

⁷⁶⁰ Bkz. Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *el-Muğnî*, X, 152.. Bir kimsenin ulu orta yerde satranç oynaması ile yalnızken oynaması arasında hüküm açısından farklılık vardır. (Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 230.)

⁷⁶¹ Begavî, *Şerhu's-sünne*, XII, 385; Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, III, 439 Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, XIX, 11.

⁷⁶² Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 230; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 25; Burhânuddîn el-Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, I, 605.

⁷⁶³ Komisyon, *Mevsûatu'l-fikhiyyeti'l-Kuveytiyye*, XXV, 167.

⁷⁶⁴ Seyyid Sâbık, *Fıkhu's-Sünne*, III, 513.

⁷⁶⁵ Komisyon, *Mevsûatu'l-fikhiyyeti'l-Kuveytiyye*, XXV, 167.

⁷⁶⁶ Kadı İyaz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, VII, 202.

⁷⁶⁷ Bkz. Ebû Bekir es-Sâmirî el-Harâitî, *Mesâviu'l-ahlâk*, s. 336.

⁷⁶⁸ Faysal b. Abdulaziz Âl Mübârek, *Bustânu'l-ahbâr*, II, 523. Hatta haram olduğunu söylediği de nakledilmiştir. (Faysal b. Abdulaziz Âl Mübârek, *Bustânu'l-ahbâr*, II, 523; Seyyid Sâbık, *Fıkhu's-Sünne*, III, 513.) Ayrıca kumar karışın veya karışmanın az da olsa oynanmaması gerektiği kanaatindedir (Kadı İyaz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, VII, 201.).

⁷⁶⁹ Şâfiî, *el-Üm*, VI, 224. İmam Şâfiî'nin satrancı mekruh gördüğü de nakledilmektedir. (Ali el-Kârî, *Mirkâtu'l-mefâtih*, VII, 285.) Yine tenzîhen mekruh hükmünü verdiği de kaydedilmiştir. (Mâverdi, *el-*

Şâfiî de, Ebû Hanife gibi, satranç oynayan kişinin âdil olmakla mârûf olması durumunda şahitliğinin reddedilmeyeceği kanaatindedir.⁷⁷⁰ Ahmed b. Hanbel ise (v. 241/855), Ebû Hanife ve İmam Mâlik gibi satranç oynamanın haram olduğunu düşünmektedir.⁷⁷¹

Âcurrî (v. 360/970) *Tahrîmu'n-nerd ve's-şatranç* adlı eserinde, satrancın oynanabileceğini ileri sürenlerin, ilim ehlinde bazı kimselerin oynamasını gerekçe gösterdiklerini⁷⁷², ancak bunun hevâya tâbî olmaktan başka bir şey olmadığını söylemiştir.⁷⁷³ Yine hadis⁷⁷⁴ ve fıkıh⁷⁷⁵ ehlinde bazı kimselerin, hafızayı kuvvetlendirdiği gerekçesiyle satranç oynamayı mübah saydıkları ifade edilmiştir. Bunların yanısıra haram olduğunu düşünen birinin satranç oynaması halinde, hükmün tavlâ ile aynı olacağı, mübah olduğunu düşünen birisinin oynaması halinde ise, namaz vakitlerini kaçırmaması, yalan yere yemin etmemesi veya bu vesileyle haram veya murûet zaafı kabul edilen herhangi bir şeye bulaşmaması halinde şahitliğinin reddedilmeyeceği ifade edilmiştir.⁷⁷⁶

Araştırma kapsamındaki kaynaklarda yer almamakla birlikte konuyla ilgili verilen meşhur örneklerden biri olması hasebiyle burada **Nâciye** (b. Ka'b)'dan (v.

Hâvî'l-kebîr, XVII, 178; Begavî, *Şerhu's-sünne*, XII, 386.) Ayrıca İmam Şâfiî, kumar olmaksızın satranç oynamanın, kumarla oynamaktan daha hafif olduğunu söylemiştir. (Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, XVII, 177.) Ayrıca namazları kaçırmadan oynayan kimsenin şahitliğini kabul ettiği de ifade edilmiştir. (Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 175.)

⁷⁷⁰ Kadı İyaz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, VII, 202.

⁷⁷¹ Nevevî, *Minhâc şerhu Sahîh-i Müslim*, IX, 652; Seyyid Sâbık, *Fıkhü's-Sünne*, III, 513; Komisyon, *Mevsûatu'l-fikhiyyeti'l-Kuveytiyye*, XXXV, 269.

⁷⁷² Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*'da satranç oynamanın hükmü hususundaki ihtilafa ilişkin bir başlık açmış, bu başlık altında Saîd b. Cübeyr, Muhammed b. Sîrîn, Hişam b. Urve, Şa'bî'nin satranç oynadıklarını naklettikten sonra satranç oynamayı caiz görmeyen selef âlimlerinin görüşlerine yer vermiştir. (Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 357-359.) (Satranç oynamasını caiz görmeyen selef âlimleri için bkz. Beyhakî, *el-Âdâb*, s. 253.)

⁷⁷³ Ebû Bekir el-Âcurrî, *Tahrîmu'n-nerd ve's-şatranç ve'l-melâhî* (thk. Muhammed Saîd İdrîs Ömer), s. 170.

⁷⁷⁴ Ebû Bekir Alâuddîn es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, III, 345.

⁷⁷⁵ Komisyon, *Mevsûatu'l-fikhiyyeti'l-Kuveytiyye*, XXXV, 270.

⁷⁷⁶ Bkz. Şemsuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *eş-Şerhu'l-kebîr*, XII, 46.

?)⁷⁷⁷ bahsedilmesi uygun görülmüştür.⁷⁷⁸ Kûfe ehli arasında zikredilen Nâciye b. Ka'b⁷⁷⁹ meşhur ricâl âlimi Şu'be b. el-Haccâc (v. 160/776) tarafından **satranç oynadığı** gerekçesiye tenkîd edilmiştir. Şu'be, Ebû İshâk es-Sebî'î'nin (v. 129/746) rivâyette bulunduğu Nâciye'nin satranç oynadığını görünce, rivâyetlerini doğrudan

⁷⁷⁷ Zehebî *Târîhu'l-İslâm*'da Nâciye b. Ka'b'ın hicrî 81-90 yılları arasında vefat ettiğini belirtmektedir. (Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 1012). 80 yılında doğan Şu'be'nin (Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 71) erken yaşlarda hadis tahsiline başladığı varsayılırsa, küçük yaşta Nâciye'nin yanına gittiği ve söz konusu hâdiseye de bu şekilde vâkıf olduğu düşünülebilir. Öte yandan Ebû İshâk'ın kendisinden rivâyette bulunduğu Nâciye b. Ka'b'ın vefat tarihi hakkında başka bir kaynakta herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

⁷⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111; Abdullah b. Yusuf Cudey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, I, 359; Subhi Sâlih, *Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuh*, s. 134. Metinde sadece Nâciye denmekle yetinilmiştir. Ancak burada kastedilenin Nâciye b. Ka'b mı, yoksa Nâciye b. Sa'd mı olduğu hususunda ihtilaf vardır. İbn Şâhin, burada kastedilenin, Nâciye b. Ka'b olduğunu ifade etmiştir. (İbn Şâhin, *Târîhu esmâi's-sikât*, s. 243.) Ayrıca Nâciye'nin, "Ebû İshâk'ın kendisinden rivâyette bulunduğu" açıklamasıyla birlikte zikredilmiş olması, söz konusu Nâciye'nin İbn Ka'b olma ihtimâlini kuvvetlendirmektedir. (Bkz. Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî, *Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifetu'r-ricâl*, I, 329; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 71; Abdullah b. Yûsuf el-Cudey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, I, 359.) Zira Ali b. el-Medînî, Nâciye b. Ka'b'tan hadis nakleden tek kişinin Ebû İshâk olduğunu söylemiştir. (Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 5.) *Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifet'u-ricâl* adlı eserin muhakkiki Ebû Amr el-Huseynî de, söz konusu Nâciye'nin, İbn Ka'b olduğunu belirtmiştir. (Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî, *Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifetu'r-ricâl*, I, 329 (muhakkikin dipnotu). Yine Dâru'l-Hânî tarafından neşredilen *el-İlel*'in muhakkiki Vasıyyullah Abbas da, burada kastedilen Nâciye'nin Ebû Hafâf Nâciye b. Ka'b olduğunu söylemektedir. (Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (thk. Vasıyyullah Abbas), I, 351.) Bununla birlikte Fârûku'l-hadîsiyye tarafından neşredilen *el-İlel*'in muhakkiki Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, Vasıyyullah b. Abbâs'ın yanıldığını, burada kastedilenin, Nâciye b. Sa'd el-Kindi olduğunu belirtmiştir (Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî), I, 187). Zaten Vasıyyullah Abbâs'ın tahkik ettiği nüshanın bir başka yerinde, asıl metin içerisinde, söz konusu Nâciye, Nâciye b. Sa'd olarak açıklanmış hatta Vasıyyullah dipnotta, kendisiyle ilgili açıklamalarda bulunmuştur (Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (thk. Vasıyyullah Abbas), I, 185). Bu durumda Vasıyyullah Abbâs'ın Nâciye'yle ilgili değerlendirmelerinden birinin hatalı olduğu görülmektedir. Öte yandan söz konusu Nâciye'nin, Nâciye b. Ka'b olduğuna dair yorumlar ağırlıkta olduğundan, burada Nâciye b. Ka'b'ın kastedilmiş olduğu varsayılmaktadır.

⁷⁷⁹ Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, VIII, 107.

Nâciye'den almamış, ancak nâzil bir isnadla Nâciye'den nakletmiştir.⁷⁸⁰ Konuyla ilgili olarak Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1071), “Öyle anlaşılıyor ki, rivâyetini reddettiği râvî, Şu'be'nin râvîde bulunmasını istediği vasıfları aslen hâiz bir kimsedir. Zira o kimsenin doğru sözlü ve büyük günahlardan kaçınan biri olduğunu anlayınca, rivâyetlerini nâzil bir isnadla da olsa yazmakta mahzur görmemiştir” demektedir.⁷⁸¹

Pek çok âlimin ta'dîl ettiği Nâciye b. Ka'b, İclî'ye göre (v. 261/875) “sika”⁷⁸², Yahya b. Maîn'e göre ise (v. 233/848) “salih” bir râvîdir.⁷⁸³ Ebû Hâtim er-Râzî (v. 277/890) onun hakkında “شيخ” demiştir.⁷⁸⁴ İbn Hibbân ise (v. 354/965), Nâciye'nin “sâlih” bir râvî olduğunu söylemiş, ancak rivâyetlerindeki kusurlar sebebiyle infirâd ettiği hadislerin ihticâca elverişli olmadığını ifade etmiştir. Buna rağmen bir kimsenin Nâciye'nin münferiden rivâyet ettiği bir hadisle ihticâc etmesi durumunda kınanmayacağını da sözlerine eklemiştir.⁷⁸⁵ İbn Şâhin de (v. 385/996) onun, “sâlih” bir râvî olduğu kanaatindedir.⁷⁸⁶

Öte yandan genel itibariyle ta'dîl edilen Nâciye hakkında Cüzcânî “مذموم” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁷⁸⁷ Bu değerlendirmenin, Nâciye'nin teşeyyu' eğilimi dolayısıyla olduğu ifade edilmiştir.⁷⁸⁸ Beyhakî (v. 458/1066), “*es-Sahîh* adlı

⁷⁸⁰ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, I, 187. Bu metinde kendisinden yalnızca Ebû İshâk'ın rivâyette bulunduğu ifade edilmiştir. Ancak *Neslu'n-nebâl* adlı eserin müellifi Ahmed b. Atıyye, Ebû İshâk dışında başkalarının da Nâciye'den rivâyette bulunduğunu belirtmektedir. (Bkz. Ahmed b. Atıyye, *Neslü'n-nebâl*, III, 421.)

⁷⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111.

⁷⁸² İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, s. 446;

⁷⁸³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 486; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXIX, 255; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 5.

⁷⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 486; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXIX, 255; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 5.

⁷⁸⁵ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, II, 401.

⁷⁸⁶ İbn Şâhin, *Târîhu esmâi's-sikât*, s. 243.

⁷⁸⁷ Cüzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 70; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 5.

⁷⁸⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, VI, 395.

eserlerin sahipleri nezdinde adâleti sâbit değildir” demiştir.⁷⁸⁹ Beyhakî'nin burada Buhârî ve Müslim'i kastetmiş olması muhtemeldir.

Hakkında çeşitli değerlendirmeler bulunan Nâciye'nin rivâyet ettiği hadisler, Ebû Dâvud et-Tayâlisî (v. 204/819)⁷⁹⁰ ve Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855)⁷⁹¹ *Müsned*'leri, Ebû Dâvud (v. 275/889)⁷⁹², Tirmizî (v. 279/892)⁷⁹³ ve Nesâî'nin (v. 303/915)⁷⁹⁴ *es-Sünen*'lerinde yer almaktadır. Netice itibariyle Nâciye'yi satranç oynadığı gerekçesiyle tenkîd eden Şu'be'nin, sonrasında nâzil de olsa onun hadislerini rivâyet etmiş olması son derece önemlidir. Bu durum en azından Şu'be nezdinde, satranç oynadığı görülen bir râvînin hoş karşılanmadığını, ancak sadece bu gerekçeyle adâletin bütünüyle iskât olmayacağını göstermektedir.⁷⁹⁵

Satranç oynamak, hadis usûlü kitaplarında zikredilen murûet zaafalarının meşhur örneklerinden olsa da, taranan kaynaklarda satranç oynadığı gerekçesiyle tenkîd edilen râvîlerin sayısı çok değildir. Bu durum satranç oynamayı alışkanlık hâline getirmiş râvî sayısının az olduğu veya bir başka deyişle satranç oyununun mübtelâsı olan kimselerin hadis rivâyetiyle meşgul olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Araştırma kapsamındaki kaynaklarda, satranç oynadığı tespit edilip bu sebeple tenkîd edildiği nakledilen üç râvîye rastlanmıştır.

⁷⁸⁹ Necm Abdurrahman Halef, *Mu'cemü'l-cerh ve't-ta 'dil li ricâli's-Sünenü'l-kübrâ*, s. 167; Ahmed b. Atıyye, *Neslu'n-nebâl*, III, 421.

⁷⁹⁰ Ebû Dâvud et-Tayâlisî, *Müsned*, I, 113. (Eserin muhakkiki Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, mezkûr rivâyetin “sahîh” olduğunu ifade etmektedir.)

⁷⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 495. (Eserin muhakkiki Ahmed Muhammed Şâkir mezkûr isnadın “sahîh” olduğunu ifade etmiştir.)

⁷⁹² Ebû Dâvud, *Cenâiz*, 70. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût hadisin “hasen” olduğunu söylemiştir.)

⁷⁹³ Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 7. (Elbânî, hadisin isnadının “zayıf” olduğunu belirtmiştir. Bkz. Elbânî, *Zâifu Sünen-i Tirmizî*, s. 374.)

⁷⁹⁴ Nesâî, *Tahâret*, 132. (Elbânî, hadisin isnadının “sahîh” olduğunu belirtmiştir. Elbânî, *Silsiletü ehâdîsi's-sahîha*, I, 302.)

⁷⁹⁵ Abdullah b. Yusuf Cudey', “(Ravînin Adâletine) Te'sîr Etmeyen Cerh Çeşitleri” başlığı altında Şu'be'nin Nâciye b. Kâ'b hakkındaki değerlendirmesine yer vermiş ve bu değerlendirmeyi Şu'be'nin müteşedditliğiyle ilişkilendirmiştir (Abdullah b. Yusuf Cudey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, I, 359)

Araştırma kapsamındaki kaynaklarda **satranç oynadığı** nakledilen râvîlerden ilki **Behz b. Hakîm el-Basrî**'dir (v. 141/758). Ahmed b. Beşîr el-Kûfî (v. 197/ 812) tarafından satranç oynadığı gerekçesiyle tenkîd edilmiştir.⁷⁹⁶ Konuyla ilgili olarak Ahmed b. Beşîr şunları söylemektedir: “Hadis tahsili için Basra’ya gelip Behz b. Hakîm’e gittim. Onu bir grupla birlikte satranç oynarken gördüm ve terkettim, hadislerini de nakletmedim.”⁷⁹⁷ Kaynaklarda konuya ilişkin başka bir ayrıntıya rastlanmamıştır.

Behz b. Hakîm hakkında çeşitli değerlendirmeler nakledilmektedir.⁷⁹⁸ Nitekim Yahya b. Maîn⁷⁹⁹, Ali b. el-Medînî (v. 234/848)⁸⁰⁰, Nesâî⁸⁰¹, İbn Şâhin (v. 385/996)⁸⁰² ve Hâkim en-Nîsâbûrî’ye göre (v. 405/1014)⁸⁰³ “sika”dır. Ebû Zür’a ise (v. 264/878), Behz hakkında “sâlih” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁸⁰⁴ Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) ve İshak b. Râhûye (v. 238/853), onun hadisleriyle ihticâc edip ondan hadis rivâyet etmişlerdir.⁸⁰⁵ Zehebî ise (v. 748/1348), “sadûk” olduğunu söylemiş, ardından “فيه لين” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁸⁰⁶

⁷⁹⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 357; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 233; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 329; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 360. Emin Âşıkutlu'nun *Hadiste Ricâl Tenkîdi* kitabında murûet zaafına verilen örneklerden biridir. Ancak çalışmada tenkîde uğrayanın Ahmed b. Beşîr olduğu ifade edilmiştir. (Bkz. Emin Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 92.) Atıfta bulunulan Zehebî'nin *Mizân*'ında Ahmed b. Beşîr'in biyografisi incelenmiş, ancak böyle bir bilgiye rastlanmamıştır. Konunun ele alındığı diğer kaynaklarda da Ahmed b. Beşîr'in, Behz'i tenkîd eden münekkîd olarak zikredildiği görülmektedir.

⁷⁹⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 499.

⁷⁹⁸ Nitekim Buhârî ise, Behz hakkında ulemânın ihtilaf halinde olduğuna ifade etmiştir. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 253.

⁷⁹⁹ Yahya b. Maîn, *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekerîyya Yahya b. Maîn* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), s. 82; Yahya b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn* (Dûrî rivâyeti), IV, 124.; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 430.

⁸⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 430; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, IV, 261.

⁸⁰¹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 498.

⁸⁰² İbn Şâhin, *Târîhu esmâi's-sikât*, s. 49.

⁸⁰³ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 329.

⁸⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 431; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, IV, 261.

⁸⁰⁵ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, I, 222.

⁸⁰⁶ Zehebî, *el-Muğnî*, s. 181.

Hakkındaki tevsîk ifadelerinin yanısıra bazı âlimler tarafından tenkîd edildiği görülmektedir. Nitekim Muhammed b. Ca'fer (v. 193/808), Şu'be'nin önceleri Behz'ten hadis almadığını⁸⁰⁷ sonra hâli ortaya çıkınca, hadislerini yazdığını ifade etmiştir.⁸⁰⁸ Ancak Şu'be'nin bu tutumunun sebebi tespit edilememiştir. Tirmizî de, Şu'be'nin Behz'i tenkîd ettiğini⁸⁰⁹ ancak Behz'in hadis ehli nezdinde "sika" bir râvî olduğunu ifade etmektedir.⁸¹⁰ Ebû Hâtim er-Râzî, "يكتب حديثه ولا يحتج به"⁸¹¹ demek suretiyle zayıflığına işâret etmiş olmaktadır. İbn Hibbân da, onun rivâyetlerinde çokça hata yaptığını söylemiştir.⁸¹²

Abdullah b. Mübârek (v. 181/797)⁸¹³ ve İsmail b. Uleyye (v. 193/809)⁸¹⁴ gibi âlimlerin kendisinden hadis naklettiği Behz'in rivâyetleri; Buhârî'nin (v. 256/870) *es-Sahîh*'i⁸¹⁵ ve *el-Edebü'l-müfred*'i⁸¹⁶ ile Ebû Dâvud (v. 275/889)⁸¹⁷, Tirmizî (v. 279/892),⁸¹⁸ Nesâî'nin (v. 303/915)⁸¹⁹ ve İbn Mâce (v. 273/887)⁸²⁰ *es-Sünen*'lerinde

⁸⁰⁷ Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 498.

⁸⁰⁸ Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, III, 37.

⁸⁰⁹ Tirmizî, *Birr ve sıla*, I.

⁸¹⁰ Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, III, 37.

⁸¹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 431.

⁸¹² İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, I, 222.

⁸¹³ Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, II, 143.

⁸¹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 236.

⁸¹⁵ Buhârî, *Gustül*, 20. Buhârî'nin *es-Sahîh*'indeki bu rivâyet mutâbaât tariki olarak gelmiştir. (Bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, IV, 261.) Aynî, *Umdet'ül-kârî*'de Behz ve babasının Buhârî'nin kabul ettiği sıhhat şartlarına hâiz olmadıklarını, bu sebeple söz konusu bâbın başlığı altında muallak rivâyetlerine yer verdiklerini belirtmiştir. (Aynî, *Umdetü'l-kârî*, III, 229.)

⁸¹⁶ Buhârî, *el-Edebu'l-müfred*, s. 4. (Elbânî, hadisin "hasen" olduğunu söylemiştir. Bkz. Buhârî, *Sahîhu'l-Edebi'l-müfred* (thk. Elbânî), s. 34.)

⁸¹⁷ Ebû Dâvud, *Tahâre*, 29; *Salât*, 314. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnâût, Behz kanalıyla gelen bu hadislerin "sahih" olduğunu ifade etmiştir.)

⁸¹⁸ Tirmizî, *Tefsîru sûre-i Âl-i imrân*, 4. (Tirmizî bu hadisin "hasen" olduğunu ifade etmiştir.)

⁸¹⁹ Nesâî, *Zekat*, I, 4, 7.

⁸²⁰ İbn Mâce, *Sünne*, 18. (Elbânî, Behz'in babası aracılığıyla yaptığı bu rivâyetin isnadının "sahih" olduğunu söylemiştir. Bkz. Elbânî, *Sahîhu'l-Câmi's-sağîr*, II, 945.); İbn Mâce, *Nikah*, 28. (Şuayb el-Arnâût bu isnatlara dair yaptığı değerlendirmede Behz ve babasının "sadûk" râvîler olduğunu ve söz konusu hadîsin "hasen" olduğunu söylemiştir.)

yer almaktadır. Ebû Dâvud⁸²¹ ve Hâkim en-Nîsâbûrî (v. 405/1014)⁸²², Behz'in rivâyetlerinin "sahih" olduğunu söylemiştir. İbn Adî ise (v. 265/976), sika râvîlerin Behz'ten hadis naklettiğini, onun rivâyetlerinde münker olma durumu tespit etmediğini ve kendisinden sika râvîlerin rivâyette bulunması hâlinde rivâyetlerinde bir problem olmayacağını ifade etmiştir.⁸²³ Netice itibariyle Behz b. Hakîm'in âlimler tarafından çoğunlukla ta'dîl edildiği görülmektedir. Ayrıca Ahmed b. Beşîr ve Şu'be hariç, yapılan tenkîdlerin rivâyetlerindeki zayıflık üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir.

Satranç oynadığı nakledilen bir diğer râvî, **İbrahim b. Müslim el-Hecerî el-Kûfî**'dir (v. 141/758). Süfyân (b. Uyeyne) (v. 198/814)⁸²⁴ tarafından satranç oynarken görülmüştür.⁸²⁵ Ayrıca İbn Uyeyne'nin onu "zayıf" kabul ettiği⁸²⁶, ancak bununla birlikte kendisinden hadis nakletmiş olduğu ifade edilmektedir.⁸²⁷ İbn Hacer, İbn Uyeyne'nin, İbrahim'in hadislerindeki hataları tashih ettiğini, bu sebeple kendisinden yaptığı nakillerin "sahih" olduğunu belirtmiştir.⁸²⁸

⁸²¹ Zehebî, *el-Muğnî*, s. 181.

⁸²² Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, IV, 147.

⁸²³ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 236.

⁸²⁴ Metinde sadece "Süfyân" geçmekte, hangi Süfyân olduğu açıkça zikredilmemektedir. Ancak talebesi konumundaki İbrahim b. Beşşâr er-Ramâdî (v. 230/844), İbn Uyeyne'nin öğrencilerindendir (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 510). Ayrıca *Mizânu'l-i'tidâl*'in muhakkikleri olan Bicâvî ve Muhammed Rıdvân, bahsi geçen Süfyân'ı "İbn Uyeyne" olarak tasrih etmişlerdir. (Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl* (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), I, 66; *Mizânu'l-i'tidâl* (thk. Muhammed Rıdvân), I, 99.) Yine Ahmed Muhammed Nureddîn'in de konuyla ilgili makalesinde, buradaki Süfyân'ın İbn Uyeyne olduğunu açıkça zikretmiş olması sebebiyle (Bkz. Ahmed Muhammed Nureddîn, "Havârimu'l-murûe", *Mecelletu Bahsi'l-İlmî ve't-turâsi'l-Arabî*, V/1982, s. 86.), burada Süfyân ile kastedilenin İbn Uyeyne olduğu düşünülmektedir.

⁸²⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 358; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 99; Aynî, *Meğâni'l-ahyâr fî şerhi esâmi ricâli Meâni'l-âsâr*, I, 20.

⁸²⁶ Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*, s. 22; *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, I, 326; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 165.

⁸²⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 165.

⁸²⁸ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 166. (Nitekim İbn Uyeyne, "كان إبراهيم الهجري يسوق الحديث سياقة جيدة" "على ما فيه" demek suretiyle, İbrahim'in hadislerini elinde bulunan *asıllardan* güzel bir şekilde naklettiğine işaret etmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 165.) Benzer bir rivâyette ise, "كان

İbrahim el-Hecerî hakkında âlimler tarafından hem cerh hem de ta'dîl mâhiyetinde bir takım görüşler nakledilmiştir. Nitekim Yahya b. Saîd el-Kattân (v. 198/813), “كان الهجري يسوق الحديث سيقاة جيدة”,⁸²⁹ Zekeriyya b. Yahya es-Sâcî (v. 307/920)⁸³⁰ ve Ebû'l-Feth el-Ezdî ise (v. 374/985)⁸³¹, İbrahim'in “sadûk” olduğunu, ancak rivâyetlerinde bir takım kusurlar bulunduğunu belirtmişlerdir. Hâkim en-Nîsâbûrî (v. 405/1014), İbrahim b. Müslim'in “metruk” bir râvî olmadığını, ancak Buhârî ve Müslim'in onun hadisleriyle ihticâc etmediğini söylemektedir.⁸³²

Ta'dîl mahiyetindeki değerlendirmelerin yanısıra; İbn Sa'd⁸³³, Ebû Zür'a er-Râzî⁸³⁴, Nesâî⁸³⁵ ve İbn Şâhin⁸³⁶ tarafından “zayıf” kabul etmiştir. Buhârî “münkeru'l-hadîs” değerlendirmesini yaparken⁸³⁷, Cüzcânî (v. 259/873)⁸³⁸ ve

كان الهجري لا يحفظ حديثي على ما هو فيه” dediği nakledilmiştir. (Bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl* (thk. Beşşâr Avvâd ma'rûf), II, 204 (muhakkikin dipnotu). Bu durumda İbrahim'in iki hadisi dahî ezberinde tutamadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla her iki rivâyet de İbrahim'in zabtının kusurlu olduğuna işaret edilmiş olmaktadır. Süfyan b. Uyeyne'nin bu değerlendirmesi, İbrahim'i neden “zayıf” kabul ettiği hakkında da fikir vermektedir. Öte yandan aynı rivâyet *İkmâl*'de “كان الهجري لا يحفظ حديثي على ما هو فيه” şeklinde nakledilmiştir. (Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 292.) Ancak bu nakilde tashîf olma ihtimâlinin yüksek olduğu düşünülmektedir.

⁸²⁹ Bkz. Ebû Dâvud, *Suâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 116; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 293. (Aynı söz İbn Uyeyne'nin dilinden de nakledilmiştir. Bkz. 828 no'lu dipnot.)

⁸³⁰ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 293.

⁸³¹ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 293; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 166.

⁸³² Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, I, 539. (Zehebî de *Telhîs*'inde İbrahim'in “metruk” bir râvî olmadığını ifade etmiştir.)

⁸³³ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, VI, 331; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 165; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 292.

⁸³⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 165.

⁸³⁵ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, I, 53; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, II, 203; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 165. Ayrıca Nesâî'nin “münkeru'l-hadîs” değerlendirmesinde bulunduğu da nakledilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 165.)

⁸³⁶ İbn Şâhin, *Kitâbu't-târîhi esmâi'd-duafâ ve'l-kezzâbîn*, s. 49; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 811.

⁸³⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 165.

⁸³⁸ Cüzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 148; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 292.

Tirmizî⁸³⁹ İbrahim'in hadislerinin “zayıf” kabul edildiğini ifade etmiştir. Yahya b. Maîn (v. 233/848) “ضعيف في الحديث”⁸⁴⁰ ve “ليس بشئ”⁸⁴¹, Ebû Hâtim er-Râzî ise (v. 277/890) “ليس بقوي”⁸⁴² ve “لين الحديث”⁸⁴³ değerlendirmelerinde bulunmuştur. Ayrıca Şu‘be ve Bezzâr, İbrahim'in mevkuf rivâyetleri merfû naklettiğini ifade etmektedirler.⁸⁴⁴ İbn Hibbân da (v. 354/965) onun rivâyetlerinde hata yaptığını söylemektedir.⁸⁴⁵ Zehebî (v. 748/1348), İbrahim'in âlimler nezdinde “zayıf” bir râvî olduğunu belirtmiştir.⁸⁴⁶

Talebeleri arasında Süfyân-ı Sevrî⁸⁴⁷, Şu‘be ve Süfyan b. Uyeyne⁸⁴⁸ gibi hadis âlimleri bulunan İbrahim'in rivâyetleri İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i⁸⁴⁹, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i⁸⁵⁰, Dârimî'nin (v. 255/869) *es-Sünen*'i⁸⁵¹, İbn Huzeyme'nin (v. 311/924) *es-Sahîh*'i⁸⁵² ve Taberânî'nin (v. 360/971) *el-Mu‘cemü'l-kebîr*'inde⁸⁵³ yer almaktadır. Eserinde İbrahim'in rivâyetlerine örnekler veren İbn Adî (v. 365/976), onun rivâyetleri hakkında “مستقيمة المتن” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁸⁵⁴ Ayrıca

⁸³⁹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 165.

⁸⁴⁰ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 315.

⁸⁴¹ Ali b. el-Câ'd, *Müsned*, s. 109; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 132; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, II, 205.

⁸⁴² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 811.

⁸⁴³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, II, 205.

⁸⁴⁴ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 293.

⁸⁴⁵ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, I, 94.

⁸⁴⁶ Zehebî, *Dîvânu'd-duafâ*, s. 20; *el-Kâşif*, s. 225.

⁸⁴⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, II, 203.

⁸⁴⁸ Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, I, 37; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, II, 203.

⁸⁴⁹ İbn Mâce, Cenâiz, 24. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, mezkûr isnadın İbrahim dolayısıyla “zayıf” olduğunu belirtmiştir.)

⁸⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 516, 524, 542; IV, 193, 195. (Eserin muhakkiki Ahmed Muhammed Şâkir, isnadda bulunan İbrahim'in, hıfzı dolayısıyla “zayıf” kabul edilen bir râvî olduğunu, rivâyetlerin de bu sebeple “zayıf” olduğunu ifade etmiştir.)

⁸⁵¹ Dârimî, *Sünen*, I, 461; III, 1880; IV, 2190. (Eserin muhakkiki Dârânî bahsi geçen isnadların İbrahim dolayısıyla “zayıf” olduğunu ifade etmiştir.)

⁸⁵² İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, II, 1167. (Eserin tahkik eden Muhammed Mustafa el-A‘zamî, mezkûr isnadın İbrahim sebebiyle “zayıf” olduğunu söylemektedir.)

⁸⁵³ Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-kebîr*, IX, 119.

⁸⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, II, 205.

İbrahim'i satranç oynarken gören İbn Uyeyne'nin, onun rivâyetlerindeki zabt kusurlarını tashih edip, ondan rivâyette bulunmuş olması son derece önemlidir. Zira İbrahim'in ne satranç oynaması ne de zabt kusurları İbn Uyeyne açısından terk sebebi görülmemiş, aksine tashih sonrasında kendisinden rivâyette bulunmuştur.

“Müskir içtiği veya sekrân olarak görüldüğü ifade edilenler” başlığı altında zikredilen⁸⁵⁵ **Fadâle b. Mufaddal el-Mısırî'nin satranç oynadığı** da nakledilmektedir.⁸⁵⁶ Konuyla ilgili olarak Ebû Hayseme el-Harrânî (v. 229/843), kendisinden hadis almak üzere mescide gittiklerini, ancak Fadâle'yi satranç oynarken görüp ondan rivâyeti terkettiklerini söylemektedir.⁸⁵⁷ Ancak ilgili bölümde açıklandığı üzere Fadâle hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca rivâyete ehil bir kimse olmadığı ifade edilmiştir.⁸⁵⁸

Aşağıdaki tabloda, satranç oynadığı ifade edilen râvîler; söz konusu eleştiriyi yapan münekkidler, diğer âlimlerin bu râvî hakkındaki görüşleri ve râvînin rivâyetlerinin hadis külliyatındaki dağılımlarına yer verilmiştir. Böylece satranç oynamak başta olmak üzere haklarındaki tenkîdlerin, onların âlimler nezdindeki mertebelerine etkisi daha net görülecektir.

⁸⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sayfa 103-104.

⁸⁵⁶ Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, III, 348; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 436.

⁸⁵⁷ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, V, 97.

⁸⁵⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 79; İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, III, 6.

Tablo-6 Satranç Oynadığı Nakledilen Râvîler

Tenkîde Uğrayan Râvî / Memleketi	Münekkid veya Tenkîdi Aktaran/ Memleketi	Murûet Zaafî	Ta'dîl Edenler	Cerh Edenler	Hem Cerh Hem de Ta'dîl Yorumunda Bulunanlar	Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarındaki Dağılımı
Nâciye b. Ka'b (v. ?) Kûfe	Şû'be b. el-Haccâc (v. 160) Basra	Satranç oynadığını görmüştür	-İclî -Yahya b. Maîn -Ebû Hâtim er-Râzî -İbn Hibbân -İbn Şâhin	-Cüzcânî	-İbn Hibbân	-Rivâyetleri; Ahmed b. Hanbel'in <i>Müsned</i> 'i, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî'nin <i>es-Sünen</i> 'lerinde yer almaktadır.
Behz b. Hakîm (v. 141) Basra	Ahmed b. Beşîr (v. 197) Kûfe	" Satranç oynarken gördüm"	-Yahya b. Maîn -Ali b. el-Medîni -Ebû Zür'a -Ebû Dâvud -Tirmizî -Nesâî -İbn Şâhin -Hâkim	-Şu'be -Ebû Hâtim -İbn Hibbân		-Rivâyetleri Buhârî'nin <i>es-Sahîh</i> 'i (mutâbaat olarak) ve <i>Edebu'l-müfred</i> 'inde ve Sünen-i erbaa'da yer almaktadır.
İbrahim b. Müslim (v. 141) Kûfe	Süfyân b. Uyeyne (v. 198)	" Satranç oynuyordu"	-Yahyâ b. Saîd el-Kattân -İbn Adî	-Süfyân b. Uyeyne -İbn Sa'd -Yahya b. Maîn -Cüzcânî -Ebû Zür'a er-Râzî -Ebû Hâtim -Tirmizî -Nesâî -İbn Şâhin	-Sâcî -Ezdî	-Rivâyetleri, Ahmed b Hanbel'in <i>Müsned</i> 'i, İbn Mâce ve Dârimî'nin <i>es-Sünen</i> 'leri ile İbn Huzeyme'nin <i>es-Sahîh</i> 'i ve Taberânî'nin <i>el-Mu'cemü'l-kebir</i> 'inde yer almaktadır.
Fadâle b. Mufaddal (v. 226) Mısır	Ebû Hayseme (v. 229) Harran	" Satranç oynarken gördüm"		-Ebû Hâtim er-Râzî		-Rivâyetleri; Ebû Avâne'nin <i>Müstahrec</i> 'i, Taberânî'nin <i>el-Mu'cemü'l-evsat</i> ve <i>el-Mu'cemü'l-kebir</i> 'lerinde yer almaktadır.

Görüldüğü üzere Nâciye b. Ka‘b ve Behz b. Hakîm pek çok kişi tarafından tevsik edilmişlerdir. Ayrıca satranç oynadığı gerekçesiyle Nâciye’yi tenkîd eden Şu‘be’nin, sonrasında rivâyetlerini almış olması son derece önemlidir. Bu durum Şu‘be açısından satranç oynamanın ilk etapta kötü bir izlenime sebebiyet verdiği, ancak râvînin adâletini iskât edici bir zaaf olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Yine Ahmed b. Beşîr tarafından satranç oynarken görülen Behz b. Hakîm’in rivâyetlerinin de Kütüb-i sittenin çoğunda yer alıyor olması dikkate değerdir.

İbrahim b. Müslim’in satranç oynadığı bilgisi ise Süfyan b. Uyeyne tarafından nakledilmiştir. Ancak Süfyan, İbrahim’in zabt kusurları üzerinde durmuş ve onun nüshasındaki hataları tashih ettikten sonra rivâyetlerini nakletmiştir. Dolayısıyla İbrahim’in satranç oynaması, Süfyan açısından problem teşkil etmiyor gibi görünmektedir. Araştırma kapsamındaki kaynaklarda satranç oynadığı nakledilen bir diğer râvî ise, Fadâle b. Mufaddal’dır. Ancak hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Fadâle’nin rivâyetlerinin muteber hadis kaynaklarında yer almadığı görülmektedir. Nitekim kaynaklarda rivâyete ehil bir kimse olmadığı da söylenmektedir.

Netice itibarıyla Nâciye ve Behz gibi pek çok âlim tarafından tevsik edilip rivâyetleri çoğunlukla Kütüb-i sittede yer alan râvîlerin burada zikredilmiş olması önemlidir. Zira bu durum satrancın, hiç değilse zikredilen bu iki örnek hususunda âlimlerin çoğu tarafından tek başına terk sebebi kabul edilmediğini göstermektedir. Kendilerini tenkîd eden Şu‘be ve Ahmed b. Beşîr’in ise satranç oynamayı terk sebebi kabul ettikleri görülmekte ve bu konuda özel bir hassasiyetlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

D. Şakacılık

Hz. Peygamber’in, etrafındakileri zaman zaman latifelerle neşelendirdiğini, gülümseyip gülümsettiğine dair pek çok rivâyet bulunmaktadır.⁸⁵⁹ Öte yandan onun şakalarında ölçülü olduğu ve belli kıstasları gözettiği bilinen bir husustur. Burada

⁸⁵⁹ Nitekim Hz. Peygamber’in, kendisine on yıl hizmet ettiğini bizzat ifade eden Enes b. Mâlik’e “*İki kulaklı*” demek suretiyle şaka yaptığı nakledilmektedir. (Tirmizî, Birr ve sıla, 57.)

ölçü, kimseyi kırmamak, rencide etmemek⁸⁶⁰ ve yalan söylememektir.⁸⁶¹ Zira şakalaşmak konusunda aşırıya kaçmak da tenkîd sebebi olmuştur.

Arapça’da bir kimsenin şakacı olduğuna işaret etmek üzere duâbe, mizah gibi pek çok ifade kullanılmaktadır. Bunlardan duâbe ve mizahta aşırıya kaçma ile mucûn “sefâhet” kapsamında değerlendirilmiş⁸⁶² ve pek çok âlim tarafından murûet zaafı arasında zikredilmiştir.⁸⁶³ Kaynaklarda nakledildiği üzere Ahnef b. Kays (v. 67/686) çokça şakalaşmanın murûeti yok edeceğini ifade etmiştir.⁸⁶⁴ Ömer b. Abdulaziz ise çalışanlarına, “Mizahı yasaklayın, zira o murûeti yok eder” demiştir.⁸⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî de (v. 463/1071) *el-Câmi*’inde sürekli şakalaşmanın murûeti yok edeceğini ifade etmektedir.⁸⁶⁶ Ayrıca Hanefî âlimlerden bir kısmı çokça şakalaşmak, boş konuşmak ve kötü sözler söylemek gibi murûet zaafı olan kimseleri günahkar kabul etmişlerdir.⁸⁶⁷

Bu başlık altında, râvînin şakacı kişiliğine işaret etmek üzere kullanılan “duâbe”, “mucûn” ve “mizâh” ibâreleri ve bu ibârelerle nitelenen 6 râvî, daha önce belirlenen kıstaslar çerçevesinde değerlendirilecektir.

1. Latîfe Yapmak (Duâbe)

Duâbe kelimesi sözlükte; mizah/şaka yapma⁸⁶⁸ ve mudâhaka (karşılıklı gülüşme/güldürme) anlamına gelmektedir.⁸⁶⁹ Bu ifade, insanlarla alay edip onları rahatsız etmeksizin⁸⁷⁰ hoş latîfeler yapan⁸⁷¹, oyuncu⁸⁷², şakacı kimseler için

⁸⁶⁰ Ebû Dâvud, Edeb, 70.

⁸⁶¹ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 140; Tirmizî, *Birr ve sıla*, 57. (Tirmizî bu rivâyetin “hasen” derecesinde olduğunu söylemiştir.); Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-evsat*, I, 298.

⁸⁶² Bkz. Muhammed b. Ahmed İllîş, *Şerhu Minehi'l-Celîl*, VIII, 393.

⁸⁶³ Şakacılığın murûet zaafı olduğuna dair bkz. 187 no’lu dipnot.

⁸⁶⁴ Ebû Ubeyde Meşhûr b. Âl Selmân, *el-Murûetü ve havârimuhâ*, s. 39.

⁸⁶⁵ Bkz. Beyhakî, *el-Câmi’ li şuabi’l-îmân*, VII, 196; Seyyid Âsım Ali, *el-Murûe*, s. 37.

⁸⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li ahlâki’r-râvî*, I, 156.

⁸⁶⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, XI, 40.

⁸⁶⁸ Ezdî, *Kitâbu Cemhereti’l-luga*, I, 298; Kâsım b. Sellâm, *Garîbu’l-hadîs*, I, 332; Ezherî, *Tehzîbu’l-luga*, II, 147.

⁸⁶⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-ayn*, II, 51.

⁸⁷⁰ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, VII, 117.

kullanılır. Yaptığı latîfelerle etrafındakileri neşelendirmeyi seven Hz. Peygamber'in bu vasfını dile getirmek için de “فيه دعابة” denmiştir.⁸⁷³ Öte yandan âlimler kişinin bu hususta aşırıya kaçıp sınırı aşmasının murûet prensiplerinden birini ihlal anlamına geleceğini ifade etmişlerdir. Nitekim İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde “فيه دعابة”⁸⁷⁴ demek suretiyle şakacılığına işaret ettiği **Sehl b. Muhammed Ebû Hâtim es-Sicistânî**'nin (v. 255/869) rivâyetlerini incelediğini ve onun “مستقيم الحديث” bir râvî olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca “وَإِنْ كَانَ فِيهِ مَا لَا يَتَعَرَى عَنْهُ أَهْلُ الْأَدَبِ” diyerek bunun aslen edeb ehlinin kaçındığı bir davranış olduğunu belirtmiştir.⁸⁷⁵ Bununla birlikte sadece bir kere şaka yaptığına şahit olunan bir kimseyle ilişkiyi kesmek, sünnete aykırı görülmüştür.⁸⁷⁶

“İçki İçtiği İfade Edilmekle Birlikte Nebîz İçtiğine Dair Karine Bulunan Râvîler” başlığı altında, hakkındaki tenkîd ve değerlendirmelere yer verdiğimiz **Ömer b. Kays** (v. 160/776)⁸⁷⁷, kaynaklarda **şakacılığı** ile de zikredilmiştir. İbn Hibbân (v. 354/965), *Kitâbu'l-mecrûhîn*'inde Ömer b. Kays hakkında, “فيه دعابة” demek suretiyle nüktedanlığına işaret etmiş olmaktadır.⁸⁷⁸ Nitekim Yasin b. Zeyyâd kendisine takdim edildiğinde “Ben de kâf-hâ-yâ-ayn-sâd'ım” diyerek ona takıldığı ifade edilmektedir.⁸⁷⁹ Yine buna benzer başka şakaları da nakledilmiştir.⁸⁸⁰

İlgili bölümde de bahsedildiği üzere Ömer b. Kays'ın zayıflığı hususunda âlimlerin icmâ ettiği ifade edilmiştir.⁸⁸¹ Hakkındaki tenkîdlerin çokluğu, nebîz içmiş

⁸⁷¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, II, 51; Ahmed Muhtâr Abdulhamîd Ömer, *Mu'cemü'l-luga*, I, 745.

⁸⁷² Cevherî, *es-Sihâhu Tâcu'l-luga*, I, 150.

⁸⁷³ İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*, II, 118.

⁸⁷⁴ Kıraat ve lügat âlimi olduğu ifade edilen Sehl b. Muhammed'in şakacılığı hakkında “كَانَ فِي أَبِي حَاتِمٍ” “دُعَابَةَ الْأَدْبَاءِ” denmiş ve edebiyatla ilgilenen kimselerin nüktedanlığına sahip olduğu ifade edilmiştir. (Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 95.)

⁸⁷⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 293.

⁸⁷⁶ Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, VII, 117.

⁸⁷⁷ Ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. Sayfa 94-96.

⁸⁷⁸ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, II, 56.

⁸⁷⁹ İbn Ebî Hayseme, *Ahbâru'l-Mekkiyyîn*, s. 344.

⁸⁸⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 166.

⁸⁸¹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, V, 414.

olmasının ve şakacı kişiliğinin, rivâyetlerinin kabulüne etkisinin bulunup bulunmadığını tespiti mümkün değildir.

Kaynaklarda şakacılığına işaret edilen bir diğer râvî ise, **Hişam b. Ammâr es-Sulemî**'dir (v. 245/859). Zehebî, onun hakkında “فيه دعابة” demek suretiyle **şakacılığına** işaret etmiş olmaktadır.⁸⁸² Ancak kaynaklarda Hişam'ın şakacılığına dair başka bir ayrıntıya rastlanmamıştır.

Âlimler Hişam hakkında hem olumlu hem de olumsuz kanaatlerini dile getirmişlerdir. Nitekim Yahya b. Maîn (v. 233/848)⁸⁸³ ve İclî (v. 261/875)⁸⁸⁴ Hişam'ın “sika” olduğunu söylemişlerdir. Ebû Zür'a er-Râzî (v. 264/878), ondan faydalanmayanların 10.000 hadisten mahrum kalacaklarını ifade etmiş⁸⁸⁵, Ebû Hâtim er-Râzî ise (v. 277/890), Hişam'ın “sadûk” olduğunu, ancak ömrünün sonlarına doğru ihtilâta uğradığını ve telkine açık hâle geldiğini belirtmiştir.⁸⁸⁶ Nesâî (v. 303/915) “لا بأس به” derken⁸⁸⁷, Mesleme b. Kâsım⁸⁸⁸, Dârekutnî (v. 385/995)⁸⁸⁹ ve İbn Hacer (v. 852/1449)⁸⁹⁰ “sadûk” bir râvî olduğunu söylemiştir. Ayrıca Dârekutnî, onun hakkında “kebîru'l-mahal” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁸⁹¹

⁸⁸² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 1272.

⁸⁸³ Yahya b. Maîn ayrıca “كيس كيس” değerlendirmelerinde bulunmuştur. (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 66; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXIV, 36; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, V, 59; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 424.)

⁸⁸⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXX, 247; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 424; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, VII, 419. (İclî'nin “sadûk” değerlendirmesinde bulunduğu da kaydedilmiştir. Bbkz. İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, s. 459.)

⁸⁸⁵ Zehebî, *Ma'rifetu'l-kurrâ*, s. 117.

⁸⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 67; Sıbtu İbni'l-Acemî, *el-İğtibât bi men rumiye mine'r-ruvât bi'l-ihtilât*, s. 364; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, V, 59. Bezzâr da (v. 291/903) onun zaman zaman telkine uğradığını söylemiştir. (Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, XII, 152.)

⁸⁸⁷ Nesâî, *Meşyehatu'n-Nesâî*, s. 63; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXX, 247; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 424.

⁸⁸⁸ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, XII, 152.

⁸⁸⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 424.

⁸⁹⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 573.

⁸⁹¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXX, 248.

Hişâm b. Ammâr, hakkındaki tevsik ifadelerinin yanısıra âlimler tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edilmiştir. Ebû Dâvud (v. 275/889), Hişâm'ın aslı olmayan 400 hadis rivâyet ettiğini söylemektedir.⁸⁹² Bununla birlikte Yahya b Maîn onun kendilerine rivâyette bulunduğunu ve yalancı olmadığını belirtmiştir.⁸⁹³ Ahmed b. Hanbel ise (v. 241/855), Hişâm'ın Cehmî olduğunu söylemiş⁸⁹⁴ ve “طياش خفيف” demek suretiyle onun düşüncesizce hareketlerde bulunan bir kimse olduğuna işaret etmiş olmaktadır.⁸⁹⁵ İbn Kesîr (v. 774/1373), Ahmed b. Hanbel'den nakledilen bu değerlendirmenin, Hişâm'ın Cehmîlik eğilimi ile birlikte halku'l-Kur'an hususundaki tutumundan kaynaklandığını ifade etmektedir.⁸⁹⁶

Hişâm b. Ammâr'ın rivâyet ettiği hadisler; Buhârî'nin (v. 256/870) *es-Sahîh*'i⁸⁹⁷ ile Sünen-i erbaada⁸⁹⁸ yer almaktadır. Buhârî'de bir kısmı *asıl*larda da yer alan rivâyetlerinin ihtilât öncesi döneme ait olduğu ifade edilmiştir.⁸⁹⁹ Netice itibariyle ihtilâta da uğradığı nakledilen Hişâm'ın pek çok âlim tarafından ta'dîl edildiği, hakkındaki tenkîdlerin ise zabt kusurları ve itikâdî konulardaki görüş ayrılıkları hususunda yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca münekkidler, değerlendirmelerinde Hişâm'ın şakacı kimliğine değinmemiş olmaları da, onun şakacılığını bir kusur olarak görmedikleri şeklinde yorumlanabilir.

2. Mîzâh

“مزح” kökünden türeyen “mizah” kelimesi sözlükte; şaka, latîfe anlamlarına gelmektedir.⁹⁰⁰ Kişide ciddiyetsizlik⁹⁰¹ emâresi addedilen “mizah”, “duâbe”ye benzer

⁸⁹² Zehebî, *Zikru esmâi men tukullime fihi ve hüve müvessak*, s. 187.

⁸⁹³ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXX, 248.

⁸⁹⁴ Bkz. Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, V, 60.

⁸⁹⁵ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXX, 250; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 427.

⁸⁹⁶ İbn Kesîr, *et-Tekmîl fî'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 483.

⁸⁹⁷ Buhârî, *Buyû'*, 18. (Buhârî'deki bu rivâyet bâbın *asıl* rivâyetidir.)

⁸⁹⁸ Ebû Dâvud, *Ferâiz*, 13; Tirmizî, *Sıfatu'l-cenne*, 15; Nesâî, *Müzâraa*, 2; İbn Mâce, *Cihâd*, 18.

⁸⁹⁹ Bkz. Sıbtu İbni'l-Acemî, *el-İğtibât bi men rumiye mine'r-ruvâti bi'l-ihlât*, s. 364. (Nitekim Ebû Hâtim er-Râzî, ihtilât öncesindeki rivâyetlerinin daha sağlam olduğunu ifade etmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 66-67.)

⁹⁰⁰ Cevherî, *es-Sihâhu tâcu'l-luga*, I, 356; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 593.

⁹⁰¹ Ebu'l-Huseyn Ali b. İsmail, *el-Muhassas*, IV, 15; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, VII, 117.

şekilde, şaka yapılan kimseyi küçümsemeden⁹⁰² rahatsızlık vermeksizin latîfe yapmaktır.⁹⁰³ Bununla birlikte aşırıya kaçıldığı takdirde murûeti zedelediği⁹⁰⁴ veya yok ettiği⁹⁰⁵ ifade edilmiştir.

Araştırma kapsamındaki kaynaklarda **mizâhî** kişiliği dolayısıyla terk edildiği ifade edilen râvî ise, **Ebu Asım Dahhâk b. Mahled en-Nebîl**'dir (v. 212/827). İbn Dâvud (v. ?)⁹⁰⁶ Ebû Hanife'nin görüşlerine yakınlığı sebebiyle Dahhâk'a yönelmiş ancak mizâhî bir kişiliğe sahip olduğunu öğrenince onunla ilgilenmemiştir.⁹⁰⁷ Konuyla ilgili başka bir ayrıntıya rastlanmamıştır.

Zühd ve takvası ile tanınan Ebû Âsım en-Nebîl⁹⁰⁸; İbn Sa'd (v. 2307845)⁹⁰⁹, Yahya b. Maîn⁹¹⁰ ve İclî (v. 261/875)⁹¹¹ tarafından "sika" kabul edilmiştir. Buhârî de

⁹⁰² Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, s. 254.

⁹⁰³ Muhammed Amîm el-İhsân, *et-Ta'rifâtu'l-fikhiyye*, s. 202.

⁹⁰⁴ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXXII, 380.

⁹⁰⁵ Bkz. Beyhakî, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, VVI, 196; Begavî, *Şerhu's-sünne*, XIII, 184; Dîneverî, *el-Mücâlesetu ve cevâhîru'l-ilm*, II, 333.

⁹⁰⁶ Muasır araştırmacı Hâtim Şerîf el-Avnî metinde geçen İbn Dâvud'un, Ebû Dâvud olması gerektiğini söylemiş ve gerekçelerini ise şöyle sıralamıştır: 1-Ne bundan önceki rivâyette ne de sonrakinde İbn Dâvud adında bir şahıstan bahsedilmemiştir. 2- *Suâlât*'taki soruların tamamı, râvîler hakkındaki görüşlerinin tespiti için Âcurrî tarafından Ebû Dâvud'a yöneltilmiştir. 3- Dahhâk b. Mahled'le ilişkisi olduğu bilinen İbn Dâvud isimli bir şahıs bilinmemektedir. Dolayısıyla Hâtim Şerîf'e göre burada Ebû Dâvud'un görüşünün nakledilmiş olması daha makuldür. (Bkz. <https://m.facebook.com/AI3uny/posts/10154047682598953>.)

⁹⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 157; Seyyid Ebu'l-Meâtî, *el-Câmi' fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, I, 404. Hâdis *el-Kifâye*'de şöyle nakledilmektedir: “كَانَ ابْنُ دَاوُدَ يَمِيلُ إِلَيْهِ لِحَالِ الرَّأْيِ , يَعْني رَأْيَ أَبِي حَنِيفَةَ , فَلَمَّا بَلَغَهُ , مَرَّاحُهُ كَانَ لَا يَعْني بِهِ”. Moğoltay b. Kılıç ise *İkmâl*'de aynı rivâyeti aynı lafızlarla nakletmiş, ancak Dahhâk'ı terk edenin “ابن أبي زياد” (İbn Ebû Zeyyâd (v. ?) olduğunu ifade etmiştir (Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, VII, 28). Ancak rivâyetin bu naklinde, nüsha kaynaklı bir hata olması muhtemeldir.

⁹⁰⁸ Ebû Ya'lâ el-Halîlî, *el-İrşâd fi ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, II, 519.

⁹⁰⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, VII, 216; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 332; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzîb*, IV, 451.

⁹¹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXIV, 364; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 332; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzîb*, IV, 451.

⁹¹¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXIV, 364; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzîb*, IV, 451; Seyyid Ebu'l-Meâtî, *el-Câmi' fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, I, 404.

kendisinden hem rivâyette bulunmuş hem de övgüyle bahsetmiştir.⁹¹² Ebû Hâtim ise (v. 277/890)⁹¹³ “sadûk” bir râvî olduğu kanaatindedir. Ayrıca İbn Hibbân (v. 354/965) *es-Sikât* adlı eserinde kendisinden bahsetmiştir.⁹¹⁴

Ebû Âsım en-Nebîl’in rivâyet ettiği hadisler Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır.⁹¹⁵ Ayrıca kaynaklarda kendisine ait bir hadis cüz’ü olduğundan bahsedilmektedir.⁹¹⁶ Netice itibariyle âlimlerin çoğu tarafından güvenilir kabul edilen Dahhâk b. Mahled, her ne kadar mizâhî karakteri sebebiyle tenkîd edilmişse de söz konusu tenkîdin rivâyetlerinin kabulü noktasında olumsuz bir etkisinin bulunmadığı görünmektedir.

Araştırma kapsamındaki kaynaklarda zikredilmese de konunun meşhur örneklerinden olan Ebû Nuaym’ın burada zikredilmesi uygun görülmüştür. Yahya b. Maîn, İshak b. Râhûye (v. 238/853), Ahmed b. Hanbel gibi pek çok âlimin hocası olan **Ebû Nuaym Fazl b. Dukeyn**’in de (v. 219/834)⁹¹⁷, **mizâhî** kişiliğe sahip olduğundan bahsedilmektedir.⁹¹⁸ Konuyla ilgili olarak Hatîb, *Târîhu Bağdâd*’da Ebû Nuaym’ın (v. 219/834) şakacılığına işaret ettikten sonra, “Bununla birlikte dînini, güvenilirliğini ve emânet ehlerinden olma vasıflarını muhafaza etmiştir”⁹¹⁹ diye açıklamada bulunmuş olması dikkat çekicidir. Öte yandan rivâyetlerinin hadis kitaplarında çokça yer aldığı bilinen bir husustur.⁹²⁰ Kendisine yönelik bu temâyül, ümmet nazarındaki kıymetini göstermesi açısından önemlidir.

⁹¹² Ebû Ya’lâ el-Halîfî, *el-İrşâd fî ma’rifeti ulemâi’l-hadîs*, I, 239.

⁹¹³ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, IV, 451.

⁹¹⁴ İbn Hibbân, *Kitâbu’s-sikât*, VII, 319.

⁹¹⁵ Buhârî, Şerike, 10 (Ebû Âsım en-Nebîl’in bulunduğu bu rivâyet bâbın *asıl* rivâyetidir.); Müslim, Sayd, 33; Ebû Dâvud, Tahâret, 54; Tirmizî, Cenâiz, 60; Nesâî, Talâk, 9; İbn Mâce, İkâmetu’s-salavât, 72.

⁹¹⁶ Ziriklî, *el-A’lâm*, III, 215.

⁹¹⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 343; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, X, 142; *Târîhu’l-İslâm*, V, 420.

⁹¹⁸ Burhanuddîn el-Bikâî, *en-Nüketü’l-vefiyye*, II, 12.

⁹¹⁹ Burhâneddîn el-Bikâî, *en-Nüketü’l-vefiyye*, I, 12.

⁹²⁰ Buhârî, Gusül, 4 (Buhârî’deki bu rivâyet *asıllar* arasında yer almaktadır); Müslim, Mesâcid, 44; Ebû Dâvud, Talak, 17; Tirmizî, Menâkib, 17; Nesâî, Mevâkîf, 10; İbn Mâce, Tahâre, 111.

3. Ölçsüz Şakalar Yapmak/Soytarılık (Mucûn)

İslam fihkında ehliyet ârızalarından biri olan cunûn⁹²¹ çeşitlerinden sayılan “mucûn”⁹²², aslen kişinin ne yaptığını bilmemesidir.⁹²³ Böylesi kimse çokça şaka yapar ve vaktinin çoğunu insanlarla alay ederek geçirir.⁹²⁴ Kaynaklarda fisk⁹²⁵ ve sefâhatle de ilişkilendirilen⁹²⁶ mucûn, murûeti düşürücü unsurlar arasında sayılmaktadır.⁹²⁷ Nitekim âlimler murûet vasfını târif ederken, mucûndan kaçınmayı da zikretmişlerdir.⁹²⁸

Kaynaklarda şakalarında aşırıya kaçtığı için “**mâcin**” olarak nitelendirilen ilk kişi, **Muhammed b. Münâzir eş-Şâir**'dir (v. 201/816). İbn Hibbân, onun hakkında “mâcin” değerlendirmesinde bulunmuş, soytarılığını açıkça izhâr ettiğini ifade etmiştir.⁹²⁹ Aslen Basralı olan İbn Münâzir ahlâkî problemleri dolayısıyla Basra'dan kovulup Mekke'ye gitmiştir.⁹³⁰ Konuyla ilgili olarak Yahya b. Maîn, “Onu tanıyorum, insanları soksun diye Mescid-i Harâm'a akrepler sokardı ve yine akşamları insanların abdest alacakları sulara mürekkep dökerdi de insanların yüzleri kapkara olurdu” demektedir.⁹³¹ İbn Münâzir'in mescide girmekten menedildiği de ifade edilmiştir.⁹³²

İbn Münâzir'in aşırı şakalarıyla insanlara rahatsızlık verdiğini ifade eden Yahya b. Maîn (v. 233/848), kendisinde hayır bulunan bir kimsenin İbn Münâzir'den

⁹²¹ Fahrettin Atar, “Cunûn”, *İslam'da İnanç İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, I, 365.

⁹²² Serahsî, *el-Mebsût*, II, 102.

⁹²³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIII, 400; Muhammed Ali es-Serrâc, *el-Lubâb fî kavâidi'l-luga*, s.222; Serahsî, *el-Mebsût*, II, 102.

⁹²⁴ Ruaynî, *Mevâhibu'l-celîl*, VI, 163.

⁹²⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, II, 102.

⁹²⁶ Bkz. Muhammed b. Ahmed İllîş, *Şerhu Minehi'l-Celîl*, VIII, 393.

⁹²⁷ Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *el-Lum'a fî usûlü'l-fikh*, s. 75.

⁹²⁸ Zeynuddîn İbnu'n-Nuceym, *Bahru'r-râik*, VII, 92; Ahmed Rıza, *Mu'cemü metni'l-luga*, V, 269; İbnu'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, VII, 415.

⁹²⁹ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, II, 282.

⁹³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 157; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 190.

⁹³¹ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, II, 282; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VII, 281; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 157.

⁹³² İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, VII, 523.

hadis rivâyet etmeyeceğini söylemiştir.⁹³³ Bir başka yerde ise İbn Münâzir hakkında “zındık” değerlendirmesinde bulunduğu nakledilmektedir.⁹³⁴ İbn Hibbân, “لَا يَجُوزُ بِهٖ الْاِخْتِجَاجُ بِهٖ” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁹³⁵ İbn Adî ise (v. 365/976), İbn Münâzir’in ashâb-ı hadisten sayılmayacağını zira soytarılık ve boş işler peşinde olduğunu ifade etmiştir.⁹³⁶

Âlimler tarafından çeşitli gerekçelerle tenkîd edilen Muhammed b. Münâzir’in rivâyetleri, Taberânî’nin *el-Mu‘cemü’s-sağîr*⁹³⁷ ve *el-Mu‘cemü’l-kebîr*’inde⁹³⁸ yer almaktadır. Zekerîyya b. Yahya es-Sâcî, İbn Münâzir’in münker rivâyetleri bulunduğunu ifade etmiştir.⁹³⁹ Netice itibariyle hakkında pek çok tenkîd bulunan İbn Münâzir’in özellikle soytarılık ve taşkın hareketleri sebebiyle hadis âlimleri nezdinde hoş karşılanmayan bir kimse olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmed b. el-Mikdâm Ebû’l-Eş‘as el-Basrî de (v. 253/867) ölçüsüz şakalar yaptığı gerekçesiyle tenkîd edilen râvîlerdendir. Konuyla ilgili olarak, Basra’da yolun ortasına para dolu keseler atıp yolun bir köşesinde beklediği, birisi onları almaya yeltenince ise o kişiyi mahcup etmek için, “Onu yerine koy” diye bağırdığı nakledilmektedir.⁹⁴⁰ Sonrasında ise keseleri onlara verdiği ve onların da aynı şakaları devam ettirdiği kaydedilmiştir. Kaynaklarda kendisi hakkında “Soytarılık öğretiyordu”⁹⁴¹ ifadesinin yer almasının sebebi de bu davranışları olsa gerektir. Ebû Dâvud, Ahmed b. Mikdâm’ın ölçüsüz şakalar yaptığını (**mucûn**) ve insanların da onun bu davranışlarını örnek aldığını göz önünde bulundurarak onun rivâyetlerini

⁹³³ İbn Hibbân, *Kitâbu’l-mecrûhîn*, II, 282; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 157; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, VII, 521.

⁹³⁴ Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadîs*, I, 135; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, VII, 521.

⁹³⁵ İbn Hibbân, *Kitâbu’l-mecrûhîn*, II, 282.

⁹³⁶ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, VII, 282; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, VII, 523.

⁹³⁷ Taberânî, *el-Mu‘cemü’s-sağîr*, II, 19.

⁹³⁸ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, X, 60, 158.

⁹³⁹ İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, VII, 521.

⁹⁴⁰ Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, I, 270.

⁹⁴¹ Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, I, 270; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, I, 489; Zehebî, *Mîzânu’l-i’tidâl*, I, 171.

almadığını ifade etmiştir.⁹⁴² Ancak İbn Adî, sıdk ehlinden olan Ahmed b. el-Mikdâm'ın rivâyetlerinin âlimler tarafından kabul edildiği, dolayısıyla Ebû Dâvud'un tenkîdinin bir etkisinin olmayacağını söylemektedir.⁹⁴³

Kaynaklar incelendiğinde Ahmed b. el-Mikdâm'ın pek çok âlim tarafından tevsîk edildiği görülecektir. Nitekim Sâlih Cezere (v. 293/906)⁹⁴⁴, Nesâî (v. 303/915)⁹⁴⁵ ve İbn Adî'ye göre (v. 365/976) Ahmed b. el-Mikdâm “sika” bir râvîdir.⁹⁴⁶ İbn Huzeyme Ahmed'le ilgili (v. 311/924) “sâhibu's-sünne” derken⁹⁴⁷, Ebû Hâtim er-Râzî (v. 277/890) “محلہ الصدق” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁹⁴⁸ Talebeleri arasında yer alan Ebû Arûbe Huseyn b. Muhammed el-Harrânî de (v. 318/931) Ahmed b. el-Mikdâm'ı takdir etmiş ve ona mülâkî olmakla iftihâr etmiştir.⁹⁴⁹ İbn Hibbân (v. 354/965) *es-Sikât* adlı eserinde kendisinden bahsetmiştir.⁹⁵⁰ Zehebî (v. 748/1348), Ahmed'in “sika” olduğunu söylemiş, ancak şakacılığı dolayısıyla “لين” olduğunu belirtmiştir.⁹⁵¹ İbn Hacer de (v. 852/1449) “sadûk, sâhibu hadîs” değerlendirmesinde bulunduktan sonra, Ebû Dâvud'un onu murûet zaafî dolayısıyla ta'n ettiğini ifade etmiştir ki⁹⁵² bu bilgi konumuz açısından son derece önemlidir.

⁹⁴² Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 270; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 157; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 37.

⁹⁴³ Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 270; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 489.

⁹⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 384.

⁹⁴⁵ Kaynaklarda Nesâî'nin “ليس به بأس” dediği de nakledilmektedir. (Nesâî, *Tesmiyetu meşâyih ve zikru'l-müdellesîn*, s. 57; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 384; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 489.)

⁹⁴⁶ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 143.

⁹⁴⁷ Başka bir rivâyette “sâhibu hadîs, keyyis” ifadesi yer almaktadır. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 384.)

⁹⁴⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 489; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 219; *Târîhu'l-İslâm*, VI, 36; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 384.

⁹⁴⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 270.

⁹⁵⁰ İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, VIII, 32.

⁹⁵¹ Zehebî, *Divânu'd-duafâ*, s. 10. (Burada “ثقة، لين، لأجل مزاحه” ifadesi yer almaktadır.)

⁹⁵² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 85. (Burada “طعن أبو داود في مروءته” ifadesi yer almaktadır.)

Ahmed b. el-Mikdâm'ın rivâyet ettiği hadisler; Buhârî'nin (v. 256/870) *es-Sahîh*'i⁹⁵³ ile Tirmizî (v. 279/892)⁹⁵⁴, Nesâî (v. 303/915)⁹⁵⁵ ve İbn Mâce'nin (v. 273/887)⁹⁵⁶ *es-Sünen*'lerinde yer almaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla Ahmed b. el-Mikdâm hakkında tenkîdini naklettiğimiz Ebû Dâvud (v. 275/889), ne *es-Sünen*'inde ne de hadis alanında te'lif ettiği diğer eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermiştir. Bu durum, en azından Ebû Dâvud nezdinde böyle bir zaafın, râvînin ilmî ehliyeti hakkında ciddî bir şüphe uyandırdığını göstermektedir. Ancak Ebû Dâvud'un bu tutumu diğer âlimlerin onu tevsîk etmelerine ve rivâyetlerini eserlerine almalarına mânî olmamıştır.

Aşağıdaki tabloda, çeşitli ibârelerle mizahçı kişiliğe sahip olduğu ifade edilen altı râvî; bu râvîlere yönelik söz konusu eleştirileri yapan münekkidler, diğer âlimlerin bu râvî hakkındaki görüşleri ve bu râvîlerin rivâyetlerinin hadis külliyatındaki dağılımları kısaca ele alınmıştır. Böylece bu râvîler hakkındaki söz konusu değerlendirmelerin, ilmî kişiliklerine etkisinin olup olmadığı daha net bir şekilde görülecektir.

⁹⁵³ Buhârî, Muzâra'a, 15; Cihâd, 90; Tâ'bir, 11. (Ahmed b. el-Mikdâm vasıtasıyla nakledilen bu rivâyetler *es-Sahîh*'in *astılları* arasında yer almaktadır.)

⁹⁵⁴ Tirmizî, Zühd, 7; İlim, 6.

⁹⁵⁵ Nesâî, İstiskâ, 1; Menâsiki'l-Hac, 35.

⁹⁵⁶ İbn Mâce, Ticârât, 17; Vesâyâ, 2.

Tablo-7 Şakacı Olduğu İfade edilen Râvîler

	Tenkîde Uğrayan Râvî / Memleketi	Tenkîdi Nakleden/ Münekkîd	Murûet Zaafi	Ta'dîl Edenler	Cerh Edenler	Hem Cerh Hem de Ta'dîl Yorumunda Bulunanlar	Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarındaki Dağılımı
DUÂBE	Ömer b. Kays (v. 160) Mekke	İbn Hibbân (v. 354) Tarafından nakledilmiştir	“fihî duâbe”		-Abdurrahman b. Mehdî -İmam Mâlik -İbn Sa'd -Yahya b. Maîn -Ahmed b. Hanbel -Amr b. Ali el-Fellâs Ve diğerleri		-Rivâyetleri, İbn Mâce'nin <i>es-Sünen</i> 'inde ve Ebû Avâne'nin <i>Müstahrec</i> 'inde yer almaktadır. - <i>es-Sünen</i> 'deki rivâyet eserin muhakkiki Şuayb el-Arnâvût tarafından “zayıf” kabul edilmiştir.
	Hişam b. Ammar (v. 245) Dımaşk	Zehebî tarafından nakledilmiştir	“fihî duâbe”	-Yahya b. Maîn -İclî -Ebû Zür'a er-Râzî -Ebû Hâtim er-Râzî -Nesâî Ve diğerleri	-Ebû Dâvud -Ahmed b. Hanbel		-Rivâyetleri, Buhârî'nin <i>es-Sahîh</i> 'i ile Sünen-i erbaada yer almaktadır.
MİZÂH	Ebu Asım Dahhâk b. Mahled (v. 212)	İbn Ebî Dâvud (v. 316)	mizahçı	-İbn Sa'd -Yahya b. Maîn -İclî -Ebû Hâtim -Buhârî			-Rivâyet ettiği hadisler Kütüb-i sitte'nin tamamında yer almaktadır.
	Ebû Nuaym Fazl b. Dukeyn (v. 219)		mizahçı	---	---	---	-Rivâyet ettiği hadisler Kütüb-i sitte'nin tamamında yer almaktadır.
MUCÛN	Muhammed b. Münâzir (v. 201) Basra	İbn Hibbân Tarafından nakledilmiştir	“mâcin”		-Yahya b. Maîn -İbn Hibbân -İbn Adî		-Rivâyetleri, Taberânî <i>el-Mu'cemü's-sağîr</i> ve <i>el-Mu'cemü'l-kebîr</i> 'inde yer almaktadır.
	Ahmed b. el-Mikdâm (v. 253) Basra	Ebû Dâvud (v. 275) Sicistân	“ölçüsüz şakalar yapardı (mucûn)”	-Nesâî -Sâlih Cezere -İbn Adî -İbn Huzeyme -Ebû Hâtim er-Râzî -İbn Hibbân -Zehebî			- Rivâyetleri, Buhârî'nin <i>es-Sahîh</i> 'i ile İbn Mâce, Tirmizî ve Nesâî'nin <i>es-Sünen</i> 'lerinde yer almaktadır.

Görüldüğü üzere “فيه دعابة” demek suretiyle şakacılığına işaret edilen Ömer b. Kays, pek çok âlim tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edilmiştir. Dolayısıyla özellikle şakacılığının rivâyetlerinin kabûlüne etkisinin bulunup bulunmadığının tespiti zorlaşmaktadır. Bununla birlikte âlimler tarafından çoğunlukla ta’dîl edilen Hişâm b. Ammâr’ın da burada değerlendirilmesi önemlidir. Böylece, güvenilir kabul edilen bir râvî hakkında, bu ibârenin kullanılmasının, onun ilmî mertebesinde bir probleme yol açmayacağı görülmüş olmaktadır. Zira Hişâm’ın rivâyetleri Müslim’in *es-Sahîh*’i hariç Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır.

Mîzahî kişiliğine işaret edilen Ebû Âsım Dahhâk b. Mahled ise, âlimler tarafından ta’dîl edilmiş ve rivâyetleri Kütüb-i sitte müellifleri tarafından nakledilmiştir. Ayrıca İbn Dâvud (Ebû Dâvud) dışında onun mizahçı kişiliğine işaret eden bir başka âlim bulunmamakta ve bu sebeple başka bir âlim tarafından terk edildiği bilinmemektedir. Aynı vasıfla anılan Ebû Nuaym el-İsfâhânî ise aralarında Kütüb-i sitte müelliflerinin de bulunduğu pek çok hadis âliminin hocasıdır. Şakacılığı sebebiyle tenkîd edildiğine dair açık bir ifadeye rastlanmamıştır. Hatîb’in, Ebû Nuaym’ın mizahçı kişiliğine işaret ettikten sonra, onun dînini, güvenilirliğini ve emânet vasfını muhafaza eden bir kişi olduğunu belirtmiş olması son derece önemlidir.

Yaptığı ağır şakalarla ehl-i hadis başta olmak üzere pek çok kişiye rahatsızlık veren, hatta bu sebeple Basra’dan dahî kovulduğu ifade edilen Muhammed b. Münâzir ise, âlimler tarafından özellikle bu sebeple tenkîd edilmiş ve Kütüb-i sitte müellifleri onun rivâyetlerini eserlerine almamışlardır. Ebû Dâvud’un şakacılığı sebebiyle tenkîd ettiği ve bu sebeple rivâyetlerini almadığını ifade ettiği Ahmed b. el-Mikdâm ise, pek çok âlim tarafından ta’dîl edilmiş olup rivâyetleri; Buhârî’nin *es-Sahîh*’i ile Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce’nin, *es-Sünen*’lerinde yer almaktadır. Dolayısıyla her ne kadar bu hususta tenkîd edilmiş olsa da, bu tenkîd Ebû Dâvud dışındaki âlimler tarafından onun rivâyetlerini kabul noktasında bir mânî olarak görülmemiştir. Bu durum Kütüb-i sitte müelliflerinin aşırı şakalar (mucûn) noktasında genel bir kanaatinin değil, duruma özel değerlendirmelerinin bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Ebû Dâvud’un, özellikle onun bu davranışları sebebiyle rivâyetlerini kabul etmemiş olması konumuz açısından

önemlidir. Bu durum hiç değilse Ebû Dâvud'un konuyla ilgili hassasiyetini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Ebû Dâvud'un; Hişâm b. Ammâr, Dahhâk b. Mahled ve Ebû Nuaym'dan hadis nakletmiş olduğu ve bu râvîleri şakacılıkları sebebiyle tenkîd etmediği de bilinmektedir. Dolayısıyla onun bu tutumunun ölçüsüz şakalara has olduğu düşünülebilir.

Netice itibarıyla Ebû Âsım Dahhâk b. Mahled ve Ahmed b. el-Mikdâm, âlimler tarafından hüsnü kabul görmelerine ve rivâyetlerinin Kütüb-i sitteye alınmaya değer görülmesine rağmen, sırasıyla İbn Dâvud (Ebû Dâvud) ve Ebû Dâvud tarafından terk edilmişlerdir. Ayrıca Muhammed b. Münâzir hakkındaki tenkîdlerde de, onun taşkın hareketlerinin payı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla aşırı şakacılığın özellikle bazı âlimler tarafından râvîleri tenkîd ve terk sebebi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

E. Şarkı Söylemek/ Müzik aleti çalmak

Şarkı söyleme, dinleme, müzik aleti çalma ve müzik aletleri satmanın hükmü ilk dönemlerden itibaren İslam hukukunda tartışılabilmiş⁹⁵⁷ ve murûeti zedeleyen hususlar arasında zikredilmiştir.⁹⁵⁸ Fıkıh âlimleri bu hususta çeşitli hükümler vermişlerdir. Dinlenen şarkının sözleri⁹⁵⁹, şarkı dinlemenin devamlılık arz etmesi⁹⁶⁰ ve kişiyi hayırlardan alıkoyması⁹⁶¹ gibi hususlar hükmün değişmesinde etkili olmuştur. Ayrıca dinleyen hayasını azalttığı ve şehvet duygularını arttırdığı

⁹⁵⁷ Konuya ilişkin tartışmanın bulunduğu kaynaklar için bkz. Ebû Muhammed el-Kayrevânî el-Malikî, *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât*, VI, 183; Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, V, 385; İzzüddîn b. Abdusselâm es-Sülemî, *el-Gâye fi ihtisâri'n-Nihâye*, VIII, 79; Ebû Yahya Zekerîya b. Muhammed el-Ensârî, *Esnâ'l-metâlib şerhu Ravzî't-tâlib*, II, 10.

⁹⁵⁸ Murûet zaafı arasında şarkı söylemek/müzik aleti çalmak hususlarına değinen eserler için bkz. 193 no'lu dipnot.

⁹⁵⁹ Yunus Apaydın, "Mûsikî", *DİA*, XXXI, 262. (Kötü sözler içeren şarkıların yasaklanmasıyla ilgili bkz. Ali el-Kârî, *Mirkâtu'l-mefâtih*, III, 1066.)

⁹⁶⁰ Şerefuddîn et-Tîbî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*'a yazdığı şerhte müzik aleti çalma hususunda devamlılığın esas alınması gerektiğini söylemiştir. Ona göre bu durum devamlılık arzederse kişinin adâleti ve murûeti yok olur. (Bkz. Şerefuddîn Huseyn b. Abdullah et-Tîbî, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkâtü'l-Mesâbih*, IV, 1293.) Haram hükmünü veren âlimler de fiilin "çokça yapılması"nın hükmüne etkisine değinmişlerdir. (Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *el-Muğnî*, X, 156.)

⁹⁶¹ Yunus Apaydın, "Mûsikî", *DİA*, XXXI, 262.

gerekçesiyle murûeti yok ettiği de ifade edilmiştir.⁹⁶² Bu bağlamda fıkıh âlimlerinin konuya ilişkin değerlendirmelerinin tespiti, hadis âlimlerinin konuyla ilgili hassâsiyetlerini anlamlandırma açısından faydalı olacaktır.

Ebû Hanîfe'nin bu hususta en katı tavra sâhip müçtehid olduğu⁹⁶³, çalgı aleti olsun veya olmasın her türlü müzik icrâsını haram kabul ettiği⁹⁶⁴ ve şarkı dinleyenin fiskına hükmedip şâhitliğini reddettiği nakledilmiştir.⁹⁶⁵ Süfyân-ı Sevri (v. 161/778) ve Hammad b. Seleme (v. 167/784) başta olmak üzere Irak ehlinin de bu görüşte olduğu ifade edilmektedir.⁹⁶⁶ Yine rey ehli nezdinde, kişinin şarkı söylemeyi meslek halinde getirmesi, şâhitliğinin reddini gerektiren ve murûeti yok eden bir davranış olarak kabul edilmiştir.⁹⁶⁷ Âzîmâbâdi (v. 1911), Basra ehlinin de aynı kanaatte olduğunu belirtmiştir.⁹⁶⁸

⁹⁶² Beyhakî, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, VII, 111.

⁹⁶³ Hatta bir seferinde davet edildiği bir düğün yemeğinde çalgı olduğunu farketmiş, ancak davet olduğu için buna sabrettiğini ifade etmiştir. (Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mütedî*, VII, 177; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, VII, 177.) Burada Ebû Hanîfe'nin daveti kabul ettikten sonra gitmemek ve gittikten sonra mûsikîye sabretmek seçeneklerine kıyaslayıp haram addetmesine rağmen ehveni şerreyni tercih ettiği düşünülmektedir. (Süleyman Uludağ, *İslam Açısından Mûsikî ve Semâ*, s. 179.) Zira hadis-i şerîf'te Hz. Peygamber, "Dâvete icâbet etmeyen Allah'a ve Resûl'üne isyan etmiş olur" buyurmaktadır. (Buhârî, Nikâh, 72.) Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin bu hâdiseyi toplum nazarında önemli bir mevkiye gelmeden önce yaşadığı (Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, V, 128.), aslen Ebû Hanife başta olmak üzere Hanefî mezhebi ulemasının toplum nazarında örnek şahsiyetlerin bu tarz etkinliklerde sabredilmesini dahî uygun görmedikleri ifade edilmiştir. (Süleyman Uludağ, *İslam Açısından Mûsikî ve Semâ*, s. 182.) Merğînânî bu hâdiseden yola çıkarak Ebû Hanîfe nezdinde müzik âleti eşliğinde olsun veya olmasın her türlü şarkının haram olduğu kanaatine varmıştır. (Bkz. Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mütedî*, VII, 177.)

⁹⁶⁴ Bkz. Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mütedî*, VII, 177.

⁹⁶⁵ Ebû Bekir el-Âcurrî, *Tahrîmu'n-nerd ve's-şatranç ve'l-melâhî* (thk. Muhammed Saîd İdrîs Ömer), s. 314.

⁹⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, II, 269; Ebû Tayyib el-Âzîmâbâdi, *Avnu'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, XIII, 186.

⁹⁶⁷ Şemsuddîn İbn Kudâme el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-kebîr*, XII, 42.

⁹⁶⁸ Âzîmâbâdi, *Avnu'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, XIII, 186.

İmam Mâlik (v. 179/795), şarkı dinlemenin fâsık kimselerin işlerinden olduğunu ifade etmiştir.⁹⁶⁹ Mezhebin önde gelen sîmâlarından İbn Abdilberr'e göre ise (v. 463/1071), şarkı dinlemek hem şâhitliği düşürür hem de murûete zarar verir. Mâlikî mezhebine mensub ulemanın da şarkı dinlemenin kerahetine hükmettikleri nakledilmiştir.⁹⁷⁰ Öte yandan Mâlikîlerin bu hususta en ılımlı tavra sahip mezhep olduğu da ifade edilmektedir. Nikah, düğün gibi özel günlerde çalınan mûsikîyi mübah görmeleri⁹⁷¹ sebebiyle böyle bir algının yerleşmiş olabileceği belirtilmektedir.⁹⁷² Ayrıca Mâlikîlerin üd çalınmasına cevaz vermeleri de bu algının yerleşmesinde etkili olmuş olabilir.

İmam Şâfiî ise (v. 204/820), şarkı söyleyip bunu meslek haline getiren ve çevresinde bu özelliğiyle tanınan kimsenin şâhitliğinin kabul edilmeyeceğini söylemektedir. Ona göre böyle bir kişi murûet vasfını kaybeder.⁹⁷³ Bununla birlikte İzzüddîn b. Abdisselam es-Sülemî (v. 620/1262), İmam Şâfiî'nin şiirde olduğu gibi şarkı hususunda da kelâmın iyisiyle kötüsünü birbirinden ayırdığını ifade etmiştir.⁹⁷⁴ Şâfiî fakihî Maverdî (v. 450/1058) *el-Hâvî* adlı eserinde mübah olduğunu düşünenlerle yasak olduğuna hükmedenlerin delilleri karşılaştırıldığında kerâhetin ağır bastığını söylemektedir.⁹⁷⁵ Ayrıca Mâverdî, kişinin şarkı söylerken dışarıdan duyulması halinde şâhitliğinin kabul edilmeyeceği kanaatindedir.⁹⁷⁶

⁹⁶⁹ Âzîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, XIII, 187. Nitekim İmam Mâlik'e "Sizde mûsikîye kim ruhsat veriyor?" sorusu yöneltilmiş o ise, "Bizde onu fâsıklar yapar" cevabını vermiştir. (Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, I, 346; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-lehfân min mesâyidi's-şeytân*, I, 227.)

⁹⁷⁰ Ebû Bekir el-Âcurrî, *Tahrîmu'n-nerd ve's-şatranç ve'l-melâhî* (thk. Muhammed Saîd İdrîs Ömer), s. 315.

⁹⁷¹ Ruaynî, *Mevâhibu'l-celîl*, VI, 165; Abdurrahman b. Muhammed el-Cezîrî, *Kitâbu'l-fikh alâ mezâhibi'l-erbaa'*, II, 43 (müellifin dipnotu). Nitekim Medîne ehlerinden bunun aksi bir görüş nakledilmediği ifade edilmiştir. (Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, VIII, 114.)

⁹⁷² Süleyman Uludağ, *İslam Açısından Mûsikî ve Semâ*, s.183.

⁹⁷³ Şâfiî, *el-Üm*, VI, 226.

⁹⁷⁴ İzzüddîn b. Abdusselam es-Sülemî, *el-Gâye fî'htisâri'n-Nihâye*, VIII, 80.

⁹⁷⁵ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, XVII, 191. Nitekim kendisi de böyle bir kimsenin şâhitliğinin reddedileceğini belirtmiştir. (Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, XVII, 188.)

⁹⁷⁶ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, XVII, 193.

Kaynaklarda nakledilen sözlerinden Ahmed b. Hanbel'in de (v. 241/855) şarkı dinlemeyi kerih gördüğü anlaşılmaktadır.⁹⁷⁷ Ancak Ebû Ya'lâ İbnu'l-Ferrâ (v. 458/1066), Hanbelî âlimlerin bu hususta ihtilâf halinde olduklarını söylemiştir.⁹⁷⁸ Nitekim Ebû Bekir b. Hallâl (v. 311/923) Ahmed b. Hanbel'den nakledilen kerâheti doğrudan şarkıya değil, zemmedilmiş fiiller eşliğindeki kelâma atfetmiştir. Talebesi Ebû Bekir b. Abdülaziz ise (v. 363/973) münker bir fiil eşliğinde yapılmıyorsa mübah olduğunu söylemektedir.⁹⁷⁹ Yine bazı Hanefî ve Hanbelî âlimlerin, çalgı aletleri eşliğinde olsun veya olmasın, şarkı söylemek ve dinlemenin haram olduğuna hükmettikleri nakledilmiştir.⁹⁸⁰

Müzik âletleri kullanımı hususunda ise farklı bir takım görüşler nakledilmektedir.⁹⁸¹ Nitekim Rûyânî'nin (v. 502/1108) aktardığına göre, İmam Mâlik meâzif⁹⁸² ve ûd⁹⁸³; ehl-i Medîne ve bazı Şâfiî âlimler ise yalnızca ûd çalmanın mübah olduğuna hükmetmişlerdir.⁹⁸⁴ Nitekim Zehebî (v. 748/1348), İbrahim b. Sa'd'ın (v. 185/801) Medîne ehlinin âdeti olduğu üzere müzik âleti eşliğinde şarkı söylemeye⁹⁸⁵

⁹⁷⁷ Bkz. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, II, 269.

⁹⁷⁸ Ebû Ya'lâ İbnu'l-Ferrâ, *Mesâilü'l-Fıkhiyye*, III, 97.

⁹⁷⁹ Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *el-Muğnî*, X, 155.

⁹⁸⁰ Vehbe Zuhaylî, *Fıkhu'l-İslâmî ve edilletuhû*, IV, 2664.

⁹⁸¹ Nitekim kaynaklarda dört mezhebin her birinin müzik aletlerinin çalınması hususunda haram hükmünü verdikleri nakledilmiştir. (Bkz. Vehbe Zuhaylî, *Fıkhu'l-İslâmî ve edilletuhû*, IV, 2664.) Hanefîlerin def, mizmâr gibi çalgı aletleriyle yapılan müziğin dinlenmesinin haram olduğuna hükmettikleri ve bu işin şahitliği düşürecek bir fisk olduğunu ifade ettikleri nakledilmiştir. (İbn Kayyîm el-Cevziyye, *İğâsetü'l-lehfân min mesâyidi's-şeytân*, I, 227.) Nevevî'ye göre ise özellikle içki ehlinin çaldığı aletleri çalmak ve dinlemek haramdır. (Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 228.)

⁹⁸² Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, VIII, 114; Nişvân b. Saîd el-Yemenî, *Şemsu'l-ulûm*, VII, 4512. "Mi'zef" in çoğulu olan "meazif", Arapça'da "nüzhe" kelimesiyle de ifade edilmekte olup "saz" anlamına gelmektedir. (Fikret Karakaya, "Nüzhe", *DİA*, XXXIII, 307.) Kaynaklarda ud'un da meâzif cinsi bir telli çalgı olduğu kaydedilmiştir. (Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, VIII, 436.)

⁹⁸³ Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, VIII, 114.

⁹⁸⁴ Vehbe Zuhaylî, *Fıkhu'l-İslâmî ve edilletuhû*, IV, 2666. (Şevkânî ehl-i Medîne'de bu hususta bir ihtilafın bulunmadığını ifade etmiştir. Bkz. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, VIII, 114.)

⁹⁸⁵ Metinde, Medîne ehli gibi "الغناء"ya ruhsat verdiği ifade edilmiştir. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 306.) "الغناء" kelimesi sözlükte çalgı aleti eşliğinde olsun veya olmasın şarkı söylemek veya terennüm etmek manalarına gelmektedir. (İbrahim Uneys ve dğr, *el-Mu'cemü'l-vasît*, s. 665; Yunus Apaydın, "Mûsikî", *DİA*, XXXI, 261.) Burada ise, gerek Medîne ehlinin ruhsat verdiğinin

ruhsat verdiği⁹⁸⁶, hatta konuyla ilgili görüşünü desteklemek amacıyla halifenin huzurunda üd çalmış olduğunu nakletmiştir.⁹⁸⁷

Şarkı dinlemek/söylemek veya müzik âleti çalmak, hadis usûlü eserlerinin “Râvîde aranan şartlar” bölümlerinde murûet zaaflarıyla ilgili tenkîd sebepleri arasında zikredilen hususlardandır. Fıkıh âlimleri gibi muhaddisler de, şarkı söylenmesi/dinlenmesi veya müzik âleti çalınması hususlarında hassasiyet göstermişlerdir. Nitekim İbrahim b. Sa‘d’la ilgili aktarılan mezkûr hâdise, hadis ehlinin şarkı söyleme ve müzik âleti çalma hususundaki hassasiyetlerini gözler önüne sermektedir. Ebû Hâtim er-Râzî’nin de (v. 277/890) şarkı söyleyen kimseden hadis dinlemeyi hoş karşılamadığı nakledilmiştir.⁹⁸⁸ Bununla beraber “الغناء”nın râvî tenkîdine etkisinin hangi düzeyde olduğu merak konusudur. Bu bağlamda araştırma kapsamındaki kaynaklarda şarkı söylediği veya müzik âleti çaldığı kaydedilen beş kişi, haklarında yapılan cerh-ta‘dîle dair yorumlar ve rivâyetlerinin hadis külliyâtındaki dağılımı dikkate alınmak suretiyle değerlendirilecektir.

Kaynaklarda **müzik âleti çaldığı** için tenkîd edilen kişilerin başında **Minhal b. Amr el-Kûfî** (v. 121/738) gelmektedir. Konuyla ilgili olarak Şu‘be (v. 160/776), Minhal b. Amr’ın evine gittim tambur sesi⁹⁸⁹ duydum ve geri döndüm demiştir.⁹⁹⁰

zikredilmiş olması gerekse de -ilgili bölümde ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere- İbrahim b. Sa‘d’ın halifenin huzurunda ud getirilmesini talep etmesinden yola çıkarak “الغناء” kelimesiyle müzik aleti eşliğinde şarkı söylemenin kastedildiği varsayılmıştır. Bu sebeple söz konusu ibârenin, “müzik aleti eşliğinde şarkı söylemek” şeklinde çevirilmesi uygun görülmektedir.

⁹⁸⁶ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi‘n-nübelâ*, VIII, 306.

⁹⁸⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 606; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi‘l-Kemâl*, I, 208; Zehebî, *Târîhu‘l-İslâm*, IV, 796-797.

⁹⁸⁸ Sehâvî, *Fethu‘l-muğîs*, II, 25.

⁹⁸⁹ Ukaylî, *Kitâbu‘d-duafâ*, VI, 102; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LX, 373; Mizzî, *Tehzîbu‘l-Kemâl*, XXVIII, 571. Aynı hâdise tambur yerine şarkı sesi şeklinde de nakledilmiştir. (Örnekleri için Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi‘r-ricâl*, VII, 359; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LX, 373; Mizzî, *Tehzîbu‘l-Kemâl*, XXVIII, 571.) Yine Şu‘be’nin, Minhâl’in evinden nameli bir şekilde Kur’an-ı Kerim (elhan) okunma sesi duyduğu ve bu sebeple Minhâl’den rivâyeti terkettiği de ifade edilmiştir. Bunun örnekleri için Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve‘t-ta‘dîl*, I, 153; Bâcî, *et-Ta‘dîl ve‘t-tecrîh*, II, 760. Bununla birlikte Muasır araştırmacı Abdullah b. Yusuf Cudey‘, Minhâl’in “şarkı söylediği veya müzik âleti

Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), Şu'be'nin Minhâl'i bilinçli olarak terkettiğini söylemiş⁹⁹¹, Ebû Hâtim er-Râzî de Şu'be'nin, Minhâl'i, evinden nâmeli ses duyduğu için terkettiğini belirtmiştir.⁹⁹² Olayı aktaran Vehb b. Cerîr (v. ?), Şu'be'ye: “Bu durumu ona sormadın mı? belki de farkında değildi” dediği nakledilmiştir.⁹⁹³ Dolayısıyla olaydan haberdâr olan herkesin Şu'be'yle aynı kanaati paylaşmadığı anlaşılmaktadır. Ebû Muhammed b. Hazm da (v. 456/1064), bu hususun, tahrîm sınırını aşmadığı müddetçe cerh olarak değerlendirilemeyeceğini, Minhâl örneğinde ise tahrîm sınırının aşıldığına dair açık bir delilin bulunmadığını ifade etmiştir.⁹⁹⁴ Zehebî (v. 748/1348)⁹⁹⁵ ve İbn Hacer de (v. 852/1449)⁹⁹⁶ bu durumun Minhâl'in cerhini gerektirmeyeceği kanaatindedirler. Muğîre b. Miksem ed-Dabbî ise (v. 136/753) Minhâl hakkında, “Güzel bir sese sahipti, şarkı söylerdi. Ona yedi vezin denirdi” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁹⁹⁷ Bu değerlendirmesi tenkîd mâhiyetinde olacak ki İbn Hacer, bu ifâdenin de Minhâl'in cerhini gerektirmeyeceği ifade etmiştir.⁹⁹⁸

Âlimler tarafından hem tevsik edildiği hem de çeşitli sebeplerle tenkîd edildiği nakledilen Minhâl b. Amr; Yahya b. Maîn (v. 233/848)⁹⁹⁹, İclî (v.

çaldığı” bilgisinin daha isâbetli olduğu kanaatindedir. (Abdullah b. Yusuf Cudey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, I, 359 (müellifin dipnotu).

⁹⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 112; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, XI, 379; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, IV, 37.

⁹⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, I, 224.

⁹⁹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 153; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 570.

⁹⁹³ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 284.

⁹⁹⁴ Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 320.

⁹⁹⁵ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 389.

⁹⁹⁶ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 25.

⁹⁹⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LX, 373; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 571; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 320.

⁹⁹⁸ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 24.

⁹⁹⁹ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetu'r-ricâl* (thk. Muhammed Kâmil el-Kassâr), I, 98 (Ahmed b. Muhammed b. Kâsım ibn Muhriz rivâyeti); *Târîhu İbn Maîn* (Dûrî rivâyeti), III, 407; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LX, 371; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 570; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 325.

261/875)¹⁰⁰⁰, Nesâî (v. 303/915)¹⁰⁰¹ ve İbn Hibbân'a göre (v. 354/965)¹⁰⁰² "sika" bir râvîdir. Dârekutnî ise (v. 385/995)¹⁰⁰³ onun "saduk" olduğu kanaatindedirler. Ayrıca İbn Şâhin (v. 385/996)¹⁰⁰⁴ ve İbn Hibbân¹⁰⁰⁵ sika râvîleri topladıkları eserlerinde Minhâl'den bahsetmişlerdir.

Minhâl'in, hakkındaki tevsîk ifadelerinin yanısıra bir grup âlim tarafından tenkîd edildiği görülmektedir. Nitekim Ebû Muhammed b. Hazm, Minhâl'in şâhitliğinin makbul olmadığını¹⁰⁰⁶ ve onun "zayıf" bir râvî olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁰⁷ Burada özellikle şâhitliğinin kabul edilmeyeceğine değinilmiş olması dikkat çekicidir. Her ne kadar bu tenkîdin sebebiyle ilgili bir açıklama tespit edilememiş olsa da, burada fakihlerin konuyla ilgili menfi kanaatlerinin etkili olabileceği düşünülmektedir. Cüzcânî ise, "سَيِّئُ الْمَذْهَبِ" diyerek Minhâl'i itikâdî görüşleri açısından tenkîd etmiştir.¹⁰⁰⁸

Âlimlerin çoğu tarafından tevsîk edilen Minhâl b. Amr'ın rivâyetleri, Müslim'in *es-Sahîh*'i hâriç Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır.¹⁰⁰⁹ Kendisini şarkı dinlediği gerekçesiyle tenkîd eden Şu'be'nin Minhâl'den rivâyette bulunmuş

¹⁰⁰⁰ İclî, *Târîhu's-sikât*, II, 300; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 571; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 320.

¹⁰⁰¹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 320.

¹⁰⁰² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 572.

¹⁰⁰³ Dârekutnî, *Suâlâtu'l-Hâkim en-Nisâbü'rî li'd-Dârekutnî*, s. 273; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 571; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 324; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 320.

¹⁰⁰⁴ İbn Şâhin, *Târîhu esmâi's-sikât*, s. 230; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, XI, 379.

¹⁰⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 572; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 320.

¹⁰⁰⁶ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, XI, 379.

¹⁰⁰⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 320. Muhammed b. Hazm'ın Minhâl hakkında, "ليس بالقوي" değerlendirmesinde bulunduğu da kaydedilmektedir. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 184.)

¹⁰⁰⁸ Cüzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 73; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVIII, 572; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 320.

¹⁰⁰⁹ Buhârî, *Ehâdisu'l-enbiyâ*, 11. (Mezkûr rivâyet, *es-Sahîh*'te mutâbaat tarîki olarak yer almaktadır.); Ebû Dâvud, *Cenâiz*, 12 (Şuayb el-Arnaût, bu rivâyetin "sahih" olduğunu ifade etmiştir); Sünne, 22; Tirmizî, *Tıb*, 32. (Tirmizî, mezkûr hadisle ilgili "hasen-garîb" değerlendirmesinde bulunmuş, ayrıca bu rivâyeti Minhâl dışında başka birinden işitmediğini ifade etmiştir); Nesâî, *Menâsıku'l-hac*, 237.; İbn Mâce, *Kefârât*, 9.

olması ve bu rivâyetlerin mutâbaaten de olsa Buhârî'nin *es-Sahih*'inde¹⁰¹⁰ yer alıyor olması dikkate değerdir.¹⁰¹¹ Zira bu durum Şu'be'nin, Minhâl'in rivayetlerini terketmediğinin açık delilidir. Bununla beraber, Şu'be'den nakledilen mezkûr hâdisenin, ondan işittiği hadisleri rivâyet ettikten sonra vukû bulmuş olması veya Minhâl'deki bu engelin kalkmasını sağlayan bir ayrıntıya vâkıf olması ihtimal dâhilinde görülmüştür.¹⁰¹² Nitekim Zehebî, *el-Kâşif*'te Şu'be'nin Minhâl'i sonradan terkettiğini kaydetmektedir.¹⁰¹³ Netice itibariyle hakkında çeşitli değerlendirmeler bulunan Minhâl'in rivâyetlerinin Kütüb-i sittenin tamamında yer alıyor olması, şarkı söylemesi de dâhil olmak üzere, hakkındaki tenkîdlerin Şu'be dışında rivâyetlerinin alınmasına engel teşkil etmediği görülmektedir.

Ebû'l-Verkâ Fâid b. Abdurrahman da (v. 160/776) mûsikîyle iştigâl ettiği nakledilen râvîlerdendir. Muhammed b. Eyyûb (v. 294/906) hocası Müslim b. İbrahim eş-Şehhâm'a (v. 222/836) Fâid'in bir hadisini sormuş o ise cevâben, Fâid'in yanına gittiğini ve o sırada yanında bulunan **cariyesinin ud eşliğinde mûsikî icrâ ettiğini** söylemiştir.¹⁰¹⁴ Ebû Hâtim er-Râzî, Müslim b. İbrahim'in, Fâid'in naklettiği hadisleri bilmesine rağmen rivâyet etmediğini belirtmiştir.¹⁰¹⁵ Ancak Müslim b. İbrahim'in Fâid kanalıyla naklettiği bir rivâyet, Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde yer almaktadır.¹⁰¹⁶ Bu durumda Müslim b. İbrahim'in, Fâid hakkındaki fikirlerinin sonradan değiştiği düşünülebilir.

Kaynaklarda Fâid b. Abdurrahman'ın pek çok âlim tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edildiği görülmektedir. Nitekim Yahya b. Maîn, Fâid hakkında, “zayıf”¹⁰¹⁷, “ليس بشيء”¹⁰¹⁸ ve “ليس بثقة”¹⁰¹⁹ değerlendirmelerinde bulunmuştur. Ahmed

¹⁰¹⁰ Buhârî, *Zebâih*, 25. (*es-Sahih*'teki bu rivâyet mutâbaat tariki olarak nakledilmiştir.)

¹⁰¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 112; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, IV, 37. (Şu'be'nin Minhâl'den rivâyetleri, hem doğrudan Minhâl'den hem de Mansûr kanalıyla Minhâl'den nakledilmiştir. Bkz. Yahya b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn* (Dûrî rivâyeti), III, 407; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LX, 371.)

¹⁰¹² Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 25.

¹⁰¹³ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 298.

¹⁰¹⁴ Bkz. Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, V, 105; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, III, 339.

¹⁰¹⁵ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII,84; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 255.

¹⁰¹⁶ Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 466.

¹⁰¹⁷ Ebû Bişr ed-Dûlabî, *el-Künâ ve'l-esmâ*, III, 1124; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, III, 339.

b. Hanbel, “metrûku’l-hadîs” derken¹⁰²⁰, Buhârî ise (v. 256/870), “münkeru’l-hadîs” bir râvî olduğunu belirtmektedir.¹⁰²¹ Ebû Dâvud (v. 275/889) Fâid hakkında “ليس بشيء” değerlendirmesinde bulunmuştur. Ebû Hâtim er-Râzî (v. 277/890), “zâhibu’l-hadîs” ve “لا يكتب حديثه” demek suretiyle zayıflığına işaret etmiş olmakta¹⁰²²; Tirmizî ise (v. 279/892), âlimler tarafından “zayıf” kabul edilen bir râvî olduğunu ifade etmektedir.¹⁰²³ Nesâî (v. 303/915), “ليس بثقة”, İbn Hibbân (v. 354/965) “لا يجوز الاحتجاج به” yorumunda bulunmuştur.¹⁰²⁴ Yine Sâcî (v. 307/920), Ukaylî (v. 322/934) ve Dârekutnî’nin de (v. 385/995) Fâid’i “zayıf” kabul ettikleri nakledilmektedir.¹⁰²⁵

Fâid b. Abdurrahman, daha ağır ifadelerle de tenkîd edilen bir râvîdir. Nitekim Ebû Hâtim er-Râzî, Fâid’in İbn Ebî Evfâ’dan (v. 80/699) yaptığı nakillerin neredeyse kizb gibi algılanacak ölçüde problemlili olduğuna işaret etmiştir.¹⁰²⁶ Hâkim en-Nîsâbûrî ise (v. 405/1014), Fâid’in İbn Ebî Evfâ’dan rivâyetlerinin “mevzû” olduğunu ifade etmektedir.¹⁰²⁷ Bununla birlikte Hâkim’in başka bir yerde, Fâid hakkında “مستقيم الحديث” değerlendirmesinde bulunmuş olması da dikkat çekmektedir.¹⁰²⁸ Ebû Hâtim er-Râzî ve Hâkim’in sözleri bir arada değerlendirildiğinde, Fâid’in özellikle İbn Ebî Evfâ’nın rivâyetleri hususundaki problemlerinin, ciddi zabt kusurlarına bağlı olduğunu düşünülebilir. Nitekim *el-*

¹⁰¹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII,83.

¹⁰¹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, VI, 450; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 255.

¹⁰²⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII, 155; *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl*, III, 56; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 83; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, VI, 450. (Zehebî, Ahmed b. Hanbel’in Fâid’i terkettiğini ifade etmektedir. Bkz. Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, III, 339.)

¹⁰²¹ Buhârî, *Kitâbu’t-târîhi’l-kebîr*, VII, 132; Ukaylî, *Kitâbu’d-duafâ*, V, 105; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, VI, 450; Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, III, 339; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 255.

¹⁰²² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII,84.

¹⁰²³ Tirmizî, *Vitir*, 17; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 256.

¹⁰²⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 256.

¹⁰²⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 256.

¹⁰²⁶ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 84; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 255.

¹⁰²⁷ Hâkim, *el-Medhal ile’s-sahîh*, s. 184; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VIII, 256.

¹⁰²⁸ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 466.

Kâmil adlı eserinde, Fâid'in İbn Ebî Evfâ'dan naklettiği hadislerle yer veren İbn Adî (v. 365/976), zaafî bâkî olmakla beraber hadislerinin yazılabileceğini söylemiştir.¹⁰²⁹

Hakkındaki tenkîdleri naklettiğimiz Fâid b. Abdurrahman'ın rivâyet ettiği hadisler, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i¹⁰³⁰ ile Tirmizî¹⁰³¹ ve İbn Mâce'nin¹⁰³² *es-Sünen*'leri ve Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde¹⁰³³ yer almaktadır. Ancak Abdullah b. Ahmed, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'de, Fâid'in İbn Ebî Evfâ'dan naklettiği iki rivâyetin üzerini çizdiğini ve ondan râzî olmadığını belirtmiştir.¹⁰³⁴ Netice itibariyle şarkı dinlediği gerekçesiyle kendisini tenkîd eden Müslim b. İbrahim'in, Fâid'in hadislerini nakletmediğinin belirtilmiş olması önemlidir. Ancak hakkındaki diğer tenkîdlerin daha çok zabt kusurları üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

“Sarîh bir ibâreyle nebîz içtiği nakledilen râvîler” bölümünde kendisinden bahsedilen **Müslim b. Hâlid ez-Zencî**'nin de (v. 180/796)¹⁰³⁵ **şarkı** söylediği nakledilmiştir. Konuyla ilgili olarak Muaz b. Muaz Ebu'l-Müsennâ el-Anberî (v. 195/810) hadis yazmak üzere Müslim ez-Zencî'nin evine gittiğini ve içeriden şarkı sesi duyduğunu söylemektedir.¹⁰³⁶ Ancak ilgili başlık altında da değinildiği üzere Müslim hakkındaki tenkîdler daha çok zabt kusurları hususunda yoğunlaşmış olup nebîz içmesi ve şarkı söylemesinin bu tenkîdlerde etkisinin bulunup bulunmadığının tespiti güçtür. Ayrıca kaynaklarda “كان في هديه نعم الرجل” demek suretiyle yaşantısının

¹⁰²⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VI, 451.

¹⁰³⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII, 153 (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, hadisin “zayıf” olduğunu ifade etmiştir); *Müsned*, XXXII, 155 (Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, babasının, Fâid'in İbn Ebî Evfâ'dan naklettiği bu iki rivâyetin üzerini çizdiğini ve bunları rivâyet etmediğini ifade etmiştir. Gerekçesini ise şöyle açıklamaktadır: “Çünkü babam Fâid b. Abdurrahman'dan râzî değildi. Zira ona göre, Fâid “metrûku'l-hadîs” bir râvîdir”).

¹⁰³¹ Tirmizî, *Vitir*, 17. (Tirmizî, Fâid aracılığıyla naklettiği hadisin “garîb” olduğunu ve Fâid b. Abdurrahman'ın hadis konusunda “zayıf” kabul edildiğini ifade etmiştir.)

¹⁰³² İbn Mâce, *İkâmetu's-salavât*, 189. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, söz konusu rivâyetin isnadının çok zayıf olduğunu ve isnadda bulunan Fâid b. Abdurrahmân'ın “metrûku'l-hadîs” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.)

¹⁰³³ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 466.

¹⁰³⁴ Bkz. 1030 no'lu dipnot

¹⁰³⁵ Ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. 75-78.

¹⁰³⁶ Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, XI, 172.

güzelliği vurgulanmıştır.¹⁰³⁷ Her iki zaaf sebebiyle de tenkîd edildiği ifade edilen bir râvî hakkında böyle bir açıklamanın yapılmış olması, söz konusu davranışların şahsiyetinde ve yaşantısında bir bozukluğa sebebiyet vermediğine işaret etmesi açısından önemlidir.

Medîne ehlinin konuyla ilgili fetvâsını esas alarak **müzik aleti eşliğinde şarkı söylemeye**¹⁰³⁸ ruhsat verdiği kaydedilen Medîne’li **İbrahim b. Sa’d b. Abdurrahman b. Avf** da (v. 185/801) hadis ehlinden bir grup tarafından tenkîde uğramıştır.¹⁰³⁹ Konuyla ilgili olarak İbrahim b. Sa’d’a şarkı söylemenin hükmü sorulduğunda helâl olduğuna dair fetva verdiği nakledilmektedir. Bunun üzerine, öncesinde ondan hadis almak üzere giden hadis ehlinden bazı kimseler, İbrahim’in şarkı söylediğini gördükten sonra, aslen kendisinden hadis dinlemek arzusunda olduklarını, ancak bu saatten sonra hadis almayacaklarını söylemişlerdir.¹⁰⁴⁰ İbrahim b. Sa’d ise, şarkı söylemenin helalliğini vurgulamak ve bunda bir beis olmadığını bizzat göstermek için olsa gerek, “Bu durumda sadece seni kaybetmiş olurum. Yemin olsun ki bundan sonra ne zaman Bağdat’ta hadis rivâyet edecek olsam öncesinde şarkı söyleyeceğim” demiş ve şarkı söyleme konusunda bir beis görmediğine dikkat çekmiştir. Hâdisenin devâmı kaynaklarda şöyle anlatılır: “Bu olay zamanla Bağdat’ta yayılır ve sonunda halife Harun er-Reşîd’in (v. 193/809) kulağına gider. Harun er-Reşîd İbrahim’i huzuruna çağırır ve ona Mahzûmiyye hadisini¹⁰⁴¹ sorar. İbrahim b. Sa’d halifenin hâdiseyi haber aldığını anlar ve ûd getirilmesini ister. Ardından ûd eşliğinde birkaç mısra söyler. Hârun er-Reşîd, bu hususta kendisine bir bilgi ulaşıp ulaşmadığını sorduğunda ise, İmam Mâlik’in de (v.

¹⁰³⁷ Nevevî, *Tehzîbu ’l-esmâ ve ’l-lugât*, II, 93.

¹⁰³⁸ Çeviri ile ilgili değerlendirme için bkz. 985 no’lu dipnot.

¹⁰³⁹ Bkz. Zehebî, *Siyeru a’lâmi ’n-nübelâ*, VIII, 306-307.

¹⁰⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 606; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi ’l-Kemâl*, I, 208.

¹⁰⁴¹ Söz konusu rivâyet şöyledir: Mahzûmiyye kabilesinden bir kadın bir eşyayı ödünç alır, ancak bilinçli olarak malın kendisinde olduğunu inkar eder. Bunun üzerine Hz. Peygamber elinin kesilmesini emreder. (Ebû Dâvud, *Hudûd*, 15; Nesâî, *Kat’u’s-sârik*, 5.)

179/795) def çalmış olduğu bir meclisi anlatır. Bunun üzerine Hârun Reşid onu yüklü miktarda ihsân ile huzurundan uğurlar.”¹⁰⁴²

Ud, tanbûr gibi müzik aletlerini çalmanın, haram; bunları çalan kimselerin ise, fâsık olduğunu ifade eden İmam Şâfiî, bu hususta ulemanın çoğunluğuna uymanın, ta‘n edilmiş iki kişiye uymaktan daha evlâ olduğunu belirtmiştir. İbn Kayyîm el-Cevziyye (v. 751/1350), burada kastedilen iki kişinin İbrahim b. Sa‘d ve Ubeydullah b. Hasan el-Anberî (v. 168/784)¹⁰⁴³ olduğunu söylemiştir.¹⁰⁴⁴

İbrahim Sa‘d’ın hakkındaki tevsik ifadelerinin çokluğu, âlimlerin ona olan itimâdını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim İbn Sa‘d (v. 230/845)¹⁰⁴⁵, Yahya b. Maîn (v. 233/848)¹⁰⁴⁶, Ahmed b. Hanbel (v. 241/855)¹⁰⁴⁷, İclî (v. 261/875)¹⁰⁴⁸, Ebû Hâtîm er-Râzî (v. 277/890)¹⁰⁴⁹ Nesâî (v. 303/915)¹⁰⁵⁰ ve İbn Hacer (v. 852/1449)¹⁰⁵¹ İbrahim b. Sa‘d’ın “sika” bir râvî olduğu kanaatindedirler. Abdurrahman b. Yusuf b. Hırâş ise (v. 281/894) İbrahim’in “sadûk” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁵²

İbrahim b. Sa‘d’ın bazı âlimler tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edildiği de bilinmektedir. Nitekim Yahya b. Said el-Kattân’ın (v. 198/813), beytül-mâlde

¹⁰⁴² Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 606; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 208; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 796-797.

¹⁰⁴³ Ancak kaynaklarda Ubeydullah b. Hasan’ın şarkı söylediği veya müzik âleti çaldığına dair bir bilgi tespit edilememiştir. Bununla birlikte İbrahim gibi kendisinin de şarkı söylemeye ruhsat verdiği düşünülebilir. Nitekim kaynaklarda Basra kadısı olduğu ifade edilmektedir. (Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 449.)

¹⁰⁴⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-lehfân min mesâyidi's-şeytân*, I, 230.

¹⁰⁴⁵ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 206.

¹⁰⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 604; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 73.

¹⁰⁴⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 798; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 121; Seyyid Ebu'l-Meâtî, *Mevsuatu akvâli İmam Ahmed*, I, 28.

¹⁰⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 605; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 208; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 797.

¹⁰⁴⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, II, 92; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 122.

¹⁰⁵⁰ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 206.

¹⁰⁵¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 89.

¹⁰⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 605; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 798; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 122.

vazifeli olması sebebiyle¹⁰⁵³ bir süre İbrahim'den hadis almayı terkettiği, sonrasında ise ondan rivâyette bulunduğu nakledilmektedir.¹⁰⁵⁴ İbn Sa'd onun çokça hadis rivâyet ettiğini, ancak zaman zaman rivâyetlerinde hata yaptığını söylemektedir.¹⁰⁵⁵ Sâlih Cezere (v. 293/906), İbrahim'in Zührî'den işittiği hadislerin yeterince sağlam olmadığını ifade etmiştir.¹⁰⁵⁶ İbn Adî ise, İbrahim hakkındaki tenkîdlerin aşırı değerlendirmeler olduğu kanaatinde-dir.¹⁰⁵⁷

Şu'be b. el-Haccâc (v. 160/776), Leys b. Sa'd (v. 175/791), Abdurrahman b. Mehdî (v. 198/813), Ebû Dâvud et-Tayâlisî (v. 204/819), Ali b. Ca'd (v. 230/844) gibi hadis âlimlerinin hadis naklettiği¹⁰⁵⁸ İbrahim b. Sa'd'ın rivâyet ettiği hadisler, Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır.¹⁰⁵⁹ Konuyla ilgili hassasiyeti bilinen Şu'be'nin¹⁰⁶⁰, şarkı söylemeyi caiz gördüğü ifade edilen İbrahim'den hadis nakletmiş olması dikkat çekicidir.¹⁰⁶¹ Bu durumda Şu'be'nin mezkûr hâdiseye vâkıf olmadığı veya mezkûr hâdis öncesinde İbrahim'den rivâyette bulunduğu düşünülebilir. Dolayısıyla şarkı söylemesi de dâhil olmak üzere hakkındaki tenkîdlerin rivâyetlerinin alınmasına engel teşkil etmediği görülmektedir.

¹⁰⁵³ İleride değerlendirilecek bkz. Sayfa 220.

¹⁰⁵⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 605; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, II, 91; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 305; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzîb*, I, 121.

¹⁰⁵⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 322.

¹⁰⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 603.

¹⁰⁵⁷ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 368-369.

¹⁰⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 601-602.

¹⁰⁵⁹ Buhâri, İman, 13, 16; İlim, 7; Vudû', 24; Salât, 14. (İbrahim b. Sa'd'ın *es-Sahîh*'teki bazı rivâyetleri bâbın asılları arasında yer almaktadır.); Müslim, İman, 24, 50, 52, 83; Salât, 394; Zekât, 150. (İbrahim b. Sa'd'ın *es-Sahîh*'teki bazı rivâyetleri bâbın asılları arasında yer almaktadır.); Ebû Dâvud, Salât, 26; Cumâ, 19; Nikâh, 13; Tirmizî, Salât, 291, Hac, 12; Cenâiz, 24; Nesâî, Gusül, 8; Salât, 17; Cenâiz, 1; İbn Mâce, Tahâret, 136; Mesâcid, 10; Siyâm, 10.

¹⁰⁶⁰ Nitekim daha önce de zikredildiği üzere, evinden şarkı/tambur sesi geldiği için Minhâl b. Amr'dan rivâyeti terk ettiği nakledilmiştir.

¹⁰⁶¹ Bkz. Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 73. Şu'be'nin hadis talebelerini, İbrahim'in hadislerini yazmaya teşvik ettiği de nakledilmektedir. (Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 370.)

Şarkı dinlemeye düşkünlüğü sebebiyle tenkîd edilen bir diğer râvî ise, **Abdûlmelik b. Abdülaziz b. el-Mâcişûn el-Medenî**'dir (v. 212/ 827).¹⁰⁶² Konuyla ilgili olarak Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), Abdûlmelik'in, şarkı söyleyen kimselerle birlikte yanına geldiğini söylemektedir.¹⁰⁶³ Ayrıca Abdûlmelik'in bir hadisin isnadı hakkındaki değerlendirmesi zikredildiğinde, "Abdûlmelik de kim? İlim ehlerinden mi?" demek suretiyle onun ilmî ehliyetiyle ilgili şüphesini dile getirmiş olmaktadır.¹⁰⁶⁴ Yahya b. Maîn de benzer bir şekilde İbnu'l-Mâcişûn'un yanlarına geldiğini ve onun müzik âletlerinin seslerini duyduklarını söylemiştir.¹⁰⁶⁵ Kaynaklarda, babası Abdülaziz el-Mâcişûn'un da müzik dinleme ve ûd çalmaya ruhsat verdiği kaydedilmektedir.¹⁰⁶⁶

İbnu'l-Mâcişûn hakkında hem tevsik hem de tenkîd ifâdeleri mevcuttur. Nitekim İbn Sa'd (v. 230/845), İbnu'l-Mâcişûn hakkında, "sika" değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁰⁶⁷ Zehebî (v. 748/1348)¹⁰⁶⁸ ve İbn Hacer ise (v. 852/1449)¹⁰⁶⁹ "sadûk" bir râvî olduğunu söylemiştir. Ayrıca İbn Hibbân (v 354/965), *es-Sikât* adlı eserinde İbnu'l-Mâcişûn'dan bahsetmiştir.¹⁰⁷⁰

Bir grup âlim tarafından ise çeşitli sebeplerle tenkîd edildiği görülmektedir. Nitekim İbnu'l-Mâcişûn, Sâcî (v. 307/920)¹⁰⁷¹ ve Ezdî (v. 374/985) tarafından "zayıf" kabul edilmiştir.¹⁰⁷² Ahmed b. Hanbel, "كذآ و كذآ" demek suretiyle zayıflığını işâret etmiş¹⁰⁷³, Ebû Dâvud ise (v. 275/889), Abdûlmelik'in hadis ilmine yeterince

¹⁰⁶² Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 574; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 360.

¹⁰⁶³ Seyyid Ebu'l-Meâtî, *Mevsûatu akvâli İmam Ahmed*, II, 387.

¹⁰⁶⁴ Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, VIII, 325; Seyyid Ebu'l-Meâtî, *Mevsûatu akvâli İmam Ahmed*, II, 387.

¹⁰⁶⁵ Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, VIII, 326.

¹⁰⁶⁶ Ebû Ya'lâ el-Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, I, 310.

¹⁰⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 234.

¹⁰⁶⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, s. 667.

¹⁰⁶⁹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 364.

¹⁰⁷⁰ İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, VIII, 389.

¹⁰⁷¹ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, VIII, 325.

¹⁰⁷² Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 574.

¹⁰⁷³ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 574.

vâkıf olmadığını belirtmiştir.¹⁰⁷⁴ Ayrıca ömrünün sonlarına doğru görme yetisini kaybettiği nakledilmiştir.¹⁰⁷⁵ İbrahim b. Münzir el-Esedî ise (v. 236/850), Abdülmelik'in dîni hususunda ithâm edildiğini ifade etmektedir ki¹⁰⁷⁶ burada bid'at görüşünün kastedilmiş olması muhtemeldir. Nitekim kaynaklarda İmam Mâlik'in onu Cehmî görüşleri sebebiyle ders halkasından kovduğu nakledilmektedir.¹⁰⁷⁷

Abdülmelik b. Abdülaziz'in¹⁰⁷⁸, rivâyet ettiği hadisler; İbn Mâce (v. 273/887)¹⁰⁷⁹ ve Nesâî'nin (v. 303/915)¹⁰⁸⁰ *es-Sünen*'leri, İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'i¹⁰⁸¹, Taberânî'nin (v. 360/971) *el-Mu'cemü'l-kebîr*'i¹⁰⁸² ve Dârekutnî'nin (v. 385/995) *Sünen*'inde¹⁰⁸³ yer almaktadır. Ayrıca hakkında çeşitli değerlendirmeler bulunan İbnu'l-Mâcişûn'un, mûsikîye olan düşkünlüğü sebebiyle (Müslim'in) *es-Sahîh*'inde rivâyetlerine yer verilmemiş olabileceği ifade edilmiştir.¹⁰⁸⁴ Bu bilgi, şarkı dinlemeye düşkünlüğünün, Abdülaziz'in rivâyetlerinin kabulüne etkisini göstermesi açısından son derece önemlidir.

Aşağıdaki tabloda, konunun daha iyi anlaşılması için şarkı söylediği veya müzik âleti çaldığı ifade edilen beş kişi hakkında kısa değerlendirmeler verilmiştir.

¹⁰⁷⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, II, 574; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 360. Ebû Dâvud, Abdülmelik b. Abdülaziz hakkında “لا يعقل الحديث” ifadesini kullanmıştır. Zehebî, Ebû Dâvud'un bu ifadeyle, Abdülmelik'in “sika” bir râvî olduğunu, ancak bu işin ehli kimselerden olmadığını kastettiğini söylemektedir. Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 360.

¹⁰⁷⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 359; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, VIII, 325.

¹⁰⁷⁶ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, VIII, 325.

¹⁰⁷⁷ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, VIII, 326; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 408. Yine Halku'l-Kur'an meselesine dair yaptığı açıklamalar dolayısıyla bu tenkîde uğradığı düşünülebilir. (Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, VIII, 325.)

¹⁰⁷⁸ Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 359; Mehmet Günay, “İbnu'l-Mâcişûn”, *DİA*, XXI, 122.

¹⁰⁷⁹ İbn Mâce, *Fezâilu ashâbı Rasûl*, 2. (Eserin muhakkiki hadisin “sahih” olduğunu ancak isnadının Abdülmelik b. Abdülaziz dolayısıyla “zayıf” olduğunu söylemiştir.)

¹⁰⁸⁰ Nesâî, *Buyû'*, 114.

¹⁰⁸¹ İbn Hibbân, *es-Sahîh*; XV, 306. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, mezkûr rivâyetin isnadının “zayıf” olduğunu söylemiştir.)

¹⁰⁸² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, I, 78.

¹⁰⁸³ Dârekutnî, *Sünen*, II, 391; V, 169, 424.

¹⁰⁸⁴ Bkz. Kadı İyaz, *Tertîbu'l-medârik*, III, 144. Burada söz konusu değerlendirmeyi yapan Kadı İyaz'ın, Müslim'in *es-Sahîh*'ini kastetmiş olması muhtemeldir.

Tablo-8 Şarkı Söylediği veya Müzik Âleti Çaldığı Nakledilen Râvîler

Tenkîde Uğrayan Râvî / Memleketi	Münekkid veya Tenkîdi Aktaran/ Memleketi	Murûet Zaafî	Ta'dîl Edenler	Cerh Edenler	Hem Cerh Hem de Ta'dîl Yorumunda Bulunanlar	Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarındaki Dağılımı
Minhal b. Amr (v. 121) Kûfe	Şû'be b. el-Haccâc (v. 160) Basra	"...evine gittim, tambur sesi duydum."	-Yahya b. Maîn -İclî -Nesâî -İbn Hibbân -Dârekutnî	-İbn Hazm -Cüzcânî		-Rivâyetleri; Müslim hâriç Kütüb-i sitte'nin tamamında yer almaktadır.
Fâid b. Abdurrahman (v. 160) Kûfe	Müslim b. İbrahim (v. 222) Basra	"..yanında bulunan câriyesi ud eşliğinde mûsikî icrâ ediyordu."		-Yahya b. Maîn -Ahmed b. Hanbel -Buhârî -Ebû Hâtim er-Râzî -Nesâî ve daha pek çok kişi		-Rivâyetleri; Ahmed b. Hanbel'in <i>Müsned</i> 'i ile İbn Mâce ve Tirmizî'nin <i>es-Sünen</i> 'leri ve Hâkim'in <i>el-el-Müstedrek</i> 'inde yer almaktadır.
Müslim b. Halid (v. 180) Mekke	Muaz b. Muaz el-Anberî (v. 195) Basra	"..kendisinden hadis almak için evine gittim. İçeriden şarkı sesi duydum."	-Yahya b. Maîn -Sâcî -İbn Adî	-İbn Sa'd -Yahya b. Maîn -Ali b. el-Medînî -Ahmed b. Hanbel -Ebû Zür'a ve daha pek çok kişi	-Dârekutnî	-Rivâyetleri, Ali b. el-Câ'd'ın ve Ahmed b. Hanbel'in <i>Müsned</i> adlı eserleri ile birlikte Dârimî, İbn Mâce, Ebû Dâvud ve Tirmizî'nin <i>es-Sünen</i> 'lerinde yer almaktadır.
İbrahim b. Sa'd (v. 185) Medîne	Hadis ehli	"..hadis ehlinde bazı kimseler şarkı söylediğini gördükten sonra kendisini terketmiştir."	-Yahya b. Maîn -Ahmed b. Hanbel -İclî -Ebû Hâtim er-Râzî -Abdurrahman b. Hırâş -Nesâî -İbn Hacer	-Vekî' -Sâlih Cezere	-İbn Sa'd	-Rivâyetleri, Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır.
Abdûlmelik b. Abdilaziz b. el-Mâcişûn (v. 212) Medîne	Ahmed b. Hanbel (v. 241) Bağdat Yahya b. Maîn (v. 233) Bağdat	" şarkı söyleyen kimselerle birlikte yanıma geldi." " müzik aletlerinin sesini duydum."	-İbn Sa'd -Zehebî -İbn Hacer	-İmam Mâlik -Ahmed b. Hanbel -Sâcî -Ezîdî -Ebû Dâvud -İbrahim b. Münzir		-Rivâyetleri, İmam Mâlik'in <i>Muvattâ'</i> ı ile İbn Mâce ve Nesâî'nin <i>es-Sünen</i> 'leri, İbn Hibbân'ın <i>es-Sahîh</i> 'i, Taberânî'nin <i>el-Mu'cemü'l-kebîr</i> 'i ve Dârekutnî'nin <i>Sünen</i> adlı eserlerinde yer almaktadır.

Tabloda görüldüğü üzere beş münekkidin üçü, şarkı dinlemenin haram olduğu görüşünü benimseyen Basra ehliindedir. Son münekkid ise, şarkıyı kerih gördüğünü naklettiğimiz Ahmed b. Hanbel'dir. Ayrıca şarkı söylemesi sebebiyle tenkîd edilen beş râvînin her birinin, özellikle bu sebeple bazı âlimler tarafından terk edildiklerinin nakledilmiş olması konumuz açısından son derece önemlidir. Zira bu durum şarkı söylemenin bazı âlimler nezdinde terk sebebi kabul edildiğini göstermektedir.

Öte yandan özellikle Minhâl b. Amr ve İbrahim b. Sa'd gibi genel itibariyle muhaddisler nezdinde hüsnü kabul görmüş kimselerin böyle bir tenkîde uğramış olması, haklarındaki tenkidin çoğu âlim tarafından bir cerh ve terk sebebi olarak görülmediğini göstermektedir. Bununla birlikte Müslim b. İbrahim'in, Fâid'in hadislerini terk etmiş olması, ehli hadisten bir grubun İbrahim b. Sa'd'dan hadis nakletmediklerinin ifade edilmesi ve yine İbnu'l Mâcişûn'un şarkı söyleyen kimselerle gören Ahmed b Hanbel'in, onun rivâyetlerine *Müsned*'de yer vermemiş olması önemlidir.

Tüm bu zikredilenler, o dönemde fıkıhçılar gibi muhaddisler nezdinde de konuyla ilgili bir hassâsiyetin bulunduğunu göstermektedir. Nitekim Medîne'de murûet ehlinden olup şarkı bilen ilk kişi olan Yakup b. Seleme el-Mâcişûn'un (v. 120/737), özellikle murûet ehlinden bir kimse olarak tavsif edilmesi de bu sebeple olsa gerektir.¹⁰⁸⁵

III. KİŞİLİKLE İLGİLİ ZAAFLAR

Yaşantıları ve öğütleriyle naklettikleri ilmi taşımaya lâıyk bir muhaddis profilinin oluşmasını amaçlayan hadis âlimleri, her daim ilim ve amel birlikteliğine dikkat çekmiş, bu kapsamda râvîde bulunması gereken vasıfları çeşitli vesîlelerle dile getirmişlerdir. Hem hadis usûlü eserlerinin râvî ve muhaddis âdâbına dair bölümlerinde hem de konuyla ilgili müstakil eserlerde bu hususlara değinilmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere bu eserlerde tevâzû, güzel ahlak, anne-babaya iyilik gibi ahlâka dair hususlar teşvik edilmiş; ilim talibinin, cimrilik, sefihlik ve

¹⁰⁸⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 447.

tufeylîlik gibi murûetini zedeleyeci hal ve hareketlerden de kaçınması gerektiği belirtilmiştir.

Bu başlık altında kişinin murûetini zedelediği düşünülen; Ayakta Bevletmek, Çağırılmaksızın Davetlere Gitmek (Tufeylîlik), Çocuksu Davranışlarda Bulunmak, Dilencilik Yapmak, Kibirli Olmak, Konuşma Âdâbıyla İlgili Kusurlar, Ölçü-Tartıda Dikkatsizlik gibi hususlara değinilecek, gerektiği takdirde konuyla ilgili fikhî ihtilaflar hakkında bilgilendirme yapılacaktır. Ayrıca kişilikle ilgili zaafardan herhangi biriyle tenkîd edildiği tespit edilen râvîler daha önce zikredilen kıstaslar çerçevesinde değerlendirilecektir.

A. Ayakta Bevletmek

İnsanların göreceği şekilde yol ortasında bevletmek fiska düşürücü fiillerden ve murûet zaafarından kabul edilmiştir.¹⁰⁸⁶ Ayrıca avretin açılmasına sebep olabileceği ve yolda yürüyenlere hem kötü kokusuyla hem de pisliğiyle rahatsızlık verebileceğinden düşük seviyeli bir davranış olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁸⁷ Bu sebeple olsa gerek ayakta bevleden râvînin terki dahî söz konusu olmuştur.¹⁰⁸⁸

Hadis usûlü kaynaklarında bu konu daha çok, cerhin müfesser olmasının gerekliliğine dair başlıklar altında ele alınmıştır. Bu başlıklar altında konuyla ilgili verilen meşhur örnek **Simak b. Harb**'dir (v. 123/740).¹⁰⁸⁹ Cerîr b. Abdulhamîd (v. 188/804), ondan hadis almak için yanına gittiğinde onun **ayakta bevlettiğini** görüp¹⁰⁹⁰, "Bu adam bunamış" diyerek kendisine bir şey sormadan geri döndüğünü ifade etmektedir.¹⁰⁹¹ Sehâvî (v. 902/1497), cerhin müfesser olmasının gerekip gerekmediği mevzûunu ele alırken, Cerîr b. Abdulhamid'in, Simâk b. Harb'den bu

¹⁰⁸⁶ Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 6; Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, "Havârimu'l-murûe", *Savtu'l-ümme*, XII/40, Aralık 2008, s. 21.

¹⁰⁸⁷ Bkz. Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, "Havârimu'l-murûe", *Savtu'l-ümme*, XII/40, Aralık 2008, s. 21.

¹⁰⁸⁸ Bkz. Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, III, 44.

¹⁰⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111; Irâkî, *Şerhu't-Tabsira ve't-tezkire*, I, 337; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 27; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, I, 81.

¹⁰⁹⁰ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, III, 44.

¹⁰⁹¹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, IV, 440.

sebeple tek bir rivâyet dahî almadığını ifade etmiştir. Sehâvî'ye göre Cerîr, insanların onun avretini görmesi ihtimalini göz önünde bulundurarak bu kararı vermiş olmalıdır.¹⁰⁹²

Simâk b Harb hakkında hem tevsik hem de tenkîd ifadeleri mevcuttur. Nitekim Şu'be b. el-Haccâc (v. 160/776), Simâk'ın fasih konuşan bir kimse olduğunu, rivâyet ettiği hadisleri fesahatiyle süslediğini ifade etmiştir.¹⁰⁹³ Yahya b. Maîn (v. 233/848)¹⁰⁹⁴ ve Ebû Hâtim er-Râzî (v. 277/890)¹⁰⁹⁵ onun "sika" bir râvî olduğunu söylemiş, İclî ise (v. 261/875) "جائز الحديث"¹⁰⁹⁶ değerlendirmesinde bulunmuştur.

Tevsik ifadelerinin yanısıra ihtilâta uğradığı da nakledilen¹⁰⁹⁷ Simâk, bir grup âlim tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edilmiştir. Nitekim Simâk'ın fesahatine dikkat çeken Şu'be¹⁰⁹⁸ ile Süfyân-ı Sevrî¹⁰⁹⁹ ve Abdullah b. el-Mübârek'in¹¹⁰⁰ onu "zayıf" kabul ettiği nakledilmektedir. Abdurrahman b. Yusuf b. Hırâş, "في حديثه لين" demiş,¹¹⁰¹ Ahmed b. Hanbel ise "مضطرب الحديث" demek suretiyle zabt zayıflığına işaret etmiştir.¹¹⁰² Ayrıca kaynaklarda Simâk'ın ömrünün sonlarına doğru görme

¹⁰⁹² Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 27.

¹⁰⁹³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (thk. Vasıyyullah b. Abbâs), III, 321. (Burada "كأن سماك بن حرب رجل فصيح فكان يزين الحديث بفصاحته ومنطقه" ifadesi geçmektedir.)

¹⁰⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 213; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XII, 119.

¹⁰⁹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 247. Kaynaklarda Ebû Hâtim'in "sadûk" değerlendirmesinde bulunduğu da nakledilmiştir. (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XII, 120.)

¹⁰⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 214; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XII, 119

¹⁰⁹⁷ Nitekim kaynaklarda onun zabtla ilgili kusurlarına da değinilmiştir. (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 213, 214.)

¹⁰⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 213.

¹⁰⁹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, IV, 440; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 214. Süfyan'ın, Simâk'ı şairliği sebebiyle tenkîd ettiği belirtilmiştir. (Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, VI, 110.)

¹¹⁰⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XII, 120; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 247.

¹¹⁰¹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 214; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XII, 121.

¹¹⁰² Bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XII, 119; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 247.

yetisini kaybettiği de ifade edilmektedir.¹¹⁰³ Cerîr'in "Bu adam bunamış" sözü ise, Simâk'ın ihtilâtına işaret ediyor olabilir. Nitekim Alâî (v. 761/1359), *Kitâbu'l-muhtelitîn*'inde Simâk'ı da zikretmiş ve ondan bahsederken Cerîr'in mezkûr tenkîdine de değinmiştir.¹¹⁰⁴ Nesâî de, Simâk'ın telkine açık olduğunu belirtmektedir.¹¹⁰⁵

Hadisleri, kendisini zayıf kabul eden Şu'be ve Sevrî başta olmak üzere¹¹⁰⁶ pek çok kişi tarafından rivâyet edilmiştir. Rivâyet ettiği hadisler; Buhârî'nin *es-Sahîh*'indeki (v. 256/870) mutâbaat tarîki¹¹⁰⁷ ile birlikte Kütüb-i sittenin tamamında¹¹⁰⁸ yer almaktadır. İbn Adî ise (v. 365/976), Simâk'ın pek çok hadis rivâyet ettiğini ve hadis âlimlerinin kendisinden rivâyette bulduklarını ifade etmiştir.¹¹⁰⁹ Netice itibariyle hakkındaki tenkîdlerin, Cerîr b. Abdülhamid dışındaki pek çok âlim tarafından terk sebebi sayılmadığı görülmektedir. Nitekim İmam Müslim'in (v. 261/875), *es-Sahîh*'inde yer alan rivâyet, kitabın *asıllarından*dır.

B. Çağırılmaksızın dâvetlere gitmek (Tufeylîlik)

"Tufeylî", çağırılmaksızın dâvetlere¹¹¹⁰, ziyafetlere¹¹¹¹ veya düğün yemeklerine giden kimsenin bu vasfına işaret etmek üzere kullanılan bir ifadedir.

¹¹⁰³ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, IV, 370. (Nitekim Simâk'ın kendisi de bu durumu dillendirmiştir. Bkz. Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, IV, 173.)

¹¹⁰⁴ Alâî, *Kitâbu'l-muhtelitîn*, s. 49.

¹¹⁰⁵ Bkz. Nesâî, Eşribe, 49; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 247. (Nesâî, onun hakkında "ليس به بأس" değerlendirmesinde de bulunmuştur. Bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XII, 120.) Ayrıca Simâk'ın telkine açık olduğunu ifade etmiş, bu sebeple infirâd ettiği rivâyetlerin hüccet kabul edilemeyeceğini söylemiştir. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 248.)

¹¹⁰⁶ Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, IV, 173. Ancak Ya'kûb b. Ebî Şeybe, Şu'be ve Süfyân'ın Simâk'tan ihtilat öncesinde tahammül ettikleri hadisleri rivâyet ettiklerini söylemiş, ihtilat öncesindeki rivâyetlerinde bir sorun olmadığına işaret etmiştir. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 247.) Nitekim Dârekutnî de, Şu'be ve Sevrî'nin Simâk'tan naklettikleri rivâyetlerin sağlam olduğunu belirtmektedir. (Dârekutnî, *Suâlâtü's-Sülemi li'd-Dârekutnî*, s. 189.)

¹¹⁰⁷ Buhârî, Kefârât, 10.

¹¹⁰⁸ Müslim, Salât, 47; (Müslim'in *es-Sahîh*'inde yer alan bu rivâyet kitabın *asıllarından*dır); Ebû Dâvud, Salât, 4; Tirmizî, Salât, 246; Nesâî, Sıyâm, 13; İbn Mâce, Fiten, 4.

¹¹⁰⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, IV, 442.

¹¹¹⁰ Bkz. Şemsuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî el-Cemmâilî, *eş-Şerhu'l-kebîr*, XII, 57.

¹¹¹¹ Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *el-Muğnî*, XII, 49.

Yaşadığı dönemde davet edilmeksizin düğün yemeklerine katılan Abdullah b. Gatafân oğullarından Tufeyl adlı bir kimseye nispetle, söz konusu davranışın bu şekilde isimlendirildiği ifade edilmiştir.¹¹¹²

Konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber'in, bir grup eşliğinde dâvet edildiği bir yemeğe onlarla birlikte dâhil olan bir kimse hakkında “*Bu kimse bizimle birlikte gelmiştir, ancak istersen ona izin ver, istersen de geri çevir*”¹¹¹³ buyurmuş olması şârihler nezdinde, Müslüman bir kimsenin çağırılmadığı halde bir dâvete iştirâk etmesinin hoş karşılanmayacağı şeklinde yorumlanmıştır.¹¹¹⁴ Bununla birlikte İbn Hacer, Hz. Peygamber'in dâvet sâhibini muhayyer bırakmasından yola çıkarak, muhtaç kimselerin tatfîlinin (davetsiz gidişlerinin) caiz olduğunu, özellikle bu hâdisede davet sâhibinin, tufeylîlik yapan şahsa müsâmaha göstermekle gönlünü hoş tutmak isteyebileceği ihtimâline binâen, dâvet edilmediği halde gelen kişinin direk reddedilmediğini ifade etmiştir.¹¹¹⁵

İmam Şâfî (v. 204/820), zaruret olmaksızın davetlere çağırılmadan gittiği sâbit olan kimsenin bu davranışının tekrar etmesi durumunda şâhitliğinin reddedileceğini ifade etmiştir.¹¹¹⁶ Nevevî ise (v. 676/1277) *Ravzatu't-tâlibîn* adlı eserinde, buradaki “tekrar” kaydının önemli olduğuna dikkat çekmiş, söz konusu davranışın tekrar etmesi durumunda kişinin murûetinin azlığına delâlet edeceğini belirtmiştir.¹¹¹⁷ Şâfî âlimler de davet sâhibinin iştirakinden hoşnut olmayacağı bir kimsenin tufeylîlik yapmasının câiz olmadığı kanaatindedirler.¹¹¹⁸ Ancak burada da

¹¹¹² Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *et-Tatfîl*, s. 46; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IX, 560.

¹¹¹³ Buhârî, *Buyû'*, 21; Müslim, *Eşribe*, 19. (Bu rivâyet Buhârî ve Müslim'in *es-Sahîh*'lerinin *asılları* arasında yer almaktadır.)

¹¹¹⁴ Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, VI, 215; Kadı İyaz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, VI, 508; İbnü'l-Mulakkîn, *et-Tavzîh li şerhi Câmi'i-sahîh*, XIV, 154.

¹¹¹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IX, 560.

¹¹¹⁶ Bkz. Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 232; Şemsuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *eş-Şerhu'l-kebîr*, XII, 57; Mirdâvî, *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf*, XII, 54.

¹¹¹⁷ Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, XI, 232. (Murûet zaafılarından olduğuna dair ayrıca bkz.)¹⁵⁸ no'lu dipnot.)

¹¹¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IX, 561; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XI, 198.

devamlılık esas alınmıştır.¹¹¹⁹ Tekrar etmeyen bir davranış ise şahitliğin reddedilmeyeceği belirtilmiştir.¹¹²⁰

Ali b. el-Medîni, hadis ehlinin tufeylîlerinin, mürekkep hokkasını getirmeyip ders halkasında başkalarının mürekkepleriyle yazan kimseler olduğunu söylemektedir.¹¹²¹ Tufeylîlik hadis ehli nezdinde de hoş karşılanmamış, muhaddis kimliğini zedeleyen bir davranış olarak görülmüştür. Nitekim İbn Şâhin'e göre (v. 385/996) nerede yiyebileceğini bilmeyen tufeylînin, ilim hususunda da güvenilir olmayabileceğinden endişe duyulur.¹¹²²

Tespit edilebildiği kadarıyla araştırma kapsamındaki kaynaklarda **tufeylî** olduğu zikredilen tek kişi, **Zekeriyya b. Yahya b. Manzûr el-Kurâzî**'dir (v. 181/797). Yahya b. Maîn, Zekeriyya b. Yahya'nın tufeylîlik yaptığını ifade etmiştir.¹¹²³ Kaynaklarda nakledildiği üzere Zekeriyya'nın durumu Yahya b. Maîn'e birçok kez sorulmuş o ise her defasında "ليس بشيء" kanaatini yinelemiş ve Zekeriyya'nın "tufeylî" olduğunu söylemiştir.¹¹²⁴ İbn Şâhin, Yahya b. Maîn'in verdiği her cevapta Zekeriyya'yı tenkîd edip "tufeylî" olduğunu söylemesi sebebiyle, Zekeriyya hakkında tevakkuf etmek gerektiğini düşünmektedir. Ayrıca burada tufeylîlikle kastedilenin "Nerede ne yiyeceğini bilmemek" olduğunu belirtmiştir.¹¹²⁵ Moğoltay b. Kılıç'ın (v. 762/1361), *İkmâl*'inde ise Yahya b. Maîn'in sözü, "طفيلى يعنى" açıklamasıyla nakledilmiştir. Ancak *el-Kemâl* ve *Tehzîbu'l-Kemâl* başta olmak üzere¹¹²⁶ ricâl kaynaklarında konuyla ilgili böyle bir açıklama tespit

¹¹¹⁹ Şemsuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *eş-Şerhu'l-kebîr*, XII, 49.

¹¹²⁰ Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *el-Muğnî*, XII, 49; Şemsuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *eş-Şerhu'l-kebîr*, XII, 57.

¹¹²¹ Sem'ânî, *Edebü'l-implâ ve'l-istimlâ*, s. 191.

¹¹²² İbn Şâhin, *el-Muhtelef fihim*, s. 32-33; *Zikru men ihtelefe'l-ulemâu ve nukkâdu'l-hadîs fihî*, s. 56.

¹¹²³ Yahya b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn* (Dûrî rivâyeti), III, 160; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, IV, 104; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XIX, 62; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 73.

¹¹²⁴ Bkz. Yahya b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn* (Dûrî rivâyeti), III, 160; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 597; Ebu'l-Kâsım Hamza b. Yusuf el-Cürcânî, *Târîhu Cürcân*, s. 558; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 455.

¹¹²⁵ Bkz. İbn Şâhin, *Zikru men ihtelefe'l-ulemâu ve nukkâdu'l-hadîs fihî*, s. 56.

¹¹²⁶ Zekeriyya b. Manzûr'un *el-Kemâl* ve *Tehzîbu'l-Kemâl*'deki biyografileri için bkz. Abdulganî el-Makdîsî Cemmâilî, *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, V, 27-28; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, IX, 369-373.

edilememiştir. Dolayısıyla bu açıklamanın Moğoltay’a ait olması muhtemeldir. Bu açıklaması her ne kadar Ali b. el-Medîni’nin değerlendirmesini hatırlatıyorsa da “hadiste tufeylîlik”le ilgili herhangi bir açıklama tespit edilememiştir. Bu sebeple Moğoltay’a ait olduğu düşünülen bu ifadenin hadis tahammülü ve rivâyeti esnasında düşüncesizce hareketlerde bulunmaya tekâbül edecek pek çok davranışa delâlet ettiği düşünülebilir.

Zekeriyya b. Manzûr hakkında hem tevsik hem de tenkîd ifadeleri nakledilmektedir. Nitekim İclî (v. 261/875) “ليس به بأس”¹¹²⁷ değerlendirmesinde bulunmuştur. Osman b. Saîd ed-Dârimî ise (v. 280/894), Yahyâ’nın Zekeriyya b. Manzûr hakkında İclî ile aynı kanaatte olduğunu ifade etmiştir.¹¹²⁸ Ayrıca Zehebî’nin (v. 748/1348) *Mîzân*’da, Zekeriyya hakkında iki farklı görüşü nakledilen Yahyâ’nın “ليس به بأس” kanaatini en son nakletmiş olması,¹¹²⁹ isabetli naklin bu olduğunu düşündüğü şeklinde yorumlanmıştır.¹¹³⁰ Yahyâ’nın ise bu ifadeyle sikayı kastetmiş olduğu bilinmektedir.

Zekeriyya b. Manzûr hakkındaki çeşitli değerlendirmelerini naklettiğimiz Yahya b. Maîn bir başka yerde onun hakkında “ليس بشيء”¹¹³¹ demiş, Alî b. el-Medîni (v. 234/848)¹¹³², Ahmed b. Hanbel (v. 241/855)¹¹³³, Amr b. Alî el-Fellâs (v. 249/864)¹¹³⁴ ve Nesâî ise (v. 303/915)¹¹³⁵ Zekeriyya’nın “zayıf” bir râvî olduğunu

¹¹²⁷ İbn Şâhin, *Târîhu esmâi’s-sikât*, s. 94; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 454.

¹¹²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 454. Osman b. Saîd ed-Dârimî’nin naklettiğine göre Yahya b. Maîn, Zekeriyya hakkında “ليس به بأس” değerlendirmesinde bulunmuştur. (Yahya b. Maîn, *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekeriyya Yahya b. Maîn* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), s. 112; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, IV, 104; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XIX, 62.)

¹¹²⁹ Zehebî, *Mîzânu’l-i’tidâl*, II, 73.

¹¹³⁰ Sa’dî b. Mehdî el-Hâşimî, *İhtilâfu akvâli’n-nukkâd*, s. 58.

¹¹³¹ Yahya b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn* (Dürî rivâyeti), III, 160. Yahya b. Maîn’in Zekeriyya hakkında “zayıf” değerlendirmesinde bulunduğu da kaydedilmiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 454.) Onun Zekeriyya hakkındaki değerlendirmelerinin birbirine muhâlif olduğu görülmektedir. (Kadı İyaz, *Tertîbu’l-medârik ve takrîbu’l-mesâlik*, III, 16.)

¹¹³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 455.

¹¹³³ Kemâleddîn İbnu’l-Adîm, *Buğyetü’t-taleb fî târihi’l-Haleb*, VIII, 3823.

¹¹³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 455.

¹¹³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 455; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XIX, 64.

söylemişlerdir. Buhârî (v. 256/870) “لَيْسَ بِذَلِكَ” derken¹¹³⁶, Ebû Zür‘a er-Râzî (v. 264/878)¹¹³⁷ ve Ebû Hâtim er-Râzî (v. 277/890)¹¹³⁸ “münkeru’l-hadis” yorumunda bulunmuştur. İbn Adî (v. 365/976), Zekeriyya’nın rivâyetlerini değerlendirdikten sonra “zayıf”, “يكتب حديثه” demiş,¹¹³⁹ Dârekutnî ise (v. 385/995), onun “metruk” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁴⁰

Zekeriyya b. Manzûr’un rivayet ettiği hadisler; İbn Mâce’nin (v. 273/887) *es-Sünen*’i¹¹⁴¹ ile Hâkim’in (v. 405/1014) *el-Müstedrek*’inde¹¹⁴² yer almaktadır. Tufeylîlik yapan kimsenin ilmî ehliyeti hususunda netlik bulunmadığını söyleyen¹¹⁴³ İbn Şâhin; Yahya b. Maîn’in Zekeriyya hakkındaki değerlendirmelerini göz önünde bulundurarak Zekeriyya hakkında tevakkuf edilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹¹⁴⁴ Onun özellikle Yahyâ’nın söz konusu değerlendirmelerini göz önünde bulundurarak tevakkuf kararı vermiş olması, Zekeriyyâ’nın tufeylîliğinin de ilmî ehliyeti hakkında şüphe uyandırdığı izlenimini uyandırmaktadır.

C. Çocuksu Davranışlarda Bulunmak

Çocuksu davranışlarda bulunmak da murûet zaafı arasında zikredilen hususlardandır.¹¹⁴⁵ Ricâl kaynaklarında konuyla ilgili olarak “يتقتي” kelimesi

¹¹³⁶ Buhârî, *Kitâbu’t-târîhi’l-kebîr*, III, 424. “Münkeru’l-hadis” değerlendirmesinde bulunduğu da kaydedilmiştir. (İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, IV, 105.)

¹¹³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 455.

¹¹³⁸ Kâsım Ali Sa‘d, *Cemheretu terâcimi’l-fukahâi’l-Mâlikiyye*, I, 486.

¹¹³⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, IV, 107.

¹¹⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 456.

¹¹⁴¹ İbn Mâce, *Ruhûn*, 20; *Eşribe*, 10; *Edeb*, 56. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnâût mezkûr isnadların Zekeriyya b. Manzûr dolayısıyla “zayıf” olduğunu ifade etmiştir.)

¹¹⁴² Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 669. (Hâkim, söz konusu rivâyetin “sahih” olduğunu, ancak Buhârî ve Müslim’in eserlerine almadıklarını ifade etmiştir. Zehebî ise, *Telhîs*’te, rivâyetin isnadında bulunan Zekeriyya b. Manzûr’un zayıflığı hususunda âlimlerin icmâ ettiklerini ifade etmektedir.)

¹¹⁴³ Burada “خفت ان لا يكون مأمونا في العلم” ifadesi yer almaktadır.

¹¹⁴⁴ Bkz. İbn Şâhin, *el-Muhtefef fihim*, s. 33; Ebu’l-Kâsım Hamza b. Yusuf el-Cürcânî, *Târîhu Cürcân*, s. 559.

¹¹⁴⁵ Çocuksu davranışlarda bulunmanın murûet zaafı olarak kaydedildiği eserler için bkz. 152 no’lu dipnot.

kullanıldığı görülmektedir. “Fütüvvet” kökünden gelen “tefettî” kelimesi¹¹⁴⁶, yetişkinlerin ilim ehline yakışmayan çocuksu tavır ve davranışlarda bulunmasını ifade etmek üzere kullanılmaktadır.¹¹⁴⁷

Ricâl kaynaklarında çocuksu davranışları bulunduğu işaret edilen râvî **Zâzân Ebû Ömer el-Kindî**'dir (v. 82/701). Yahya b. Maîn Zâzân'ın, **çocuksu davranışlarda bulunduğunu** (يَتَفَتَّى), sonrasında ise bu hareketlerinden döndüğü ifade etmiştir.¹¹⁴⁸ İlgili bölümde de zikredildiği üzere genel itibariyle güvenilir kabul edilen bir râvîdir. Nitekim rivâyet ettiği hadisler Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *Müsned*'i¹¹⁴⁹, Müslim'in (v. 261/875) *es-Sahîh*'i¹¹⁵⁰ ile Ebû Dâvud (v. 275/889)¹¹⁵¹, Nesâî (v. 303/915)¹¹⁵² ve İbn Mâce'nin (v. 273/887)¹¹⁵³, *es-Sünen*'lerinde yer almaktadır. Özellikle Müslim'deki rivâyetin kitabın *asılları* arasında yer alması önemlidir. Netice itibariyle çok konuşması ve çocuksu davranışlarda bulunması da dâhil olmak üzere hakkındaki tenkîdlerin rivâyetlerinin terkinin gerektirecek bir seviyeye ulaşmadığı net olarak görülmektedir. Hadis usûlü kaynaklarında özellikle çok konuştuğuna işaret edildiğinden, Zâzân ile ilgili tafsilatlı açıklamanın “Çok Konuşmak” başlığı altında¹¹⁵⁴ yapılması uygun görülmüştür.

Konuyla ilgili olarak kaynaklarda geçen bir diğer isim ise **İbrahim b. Muhammed ez-Zârî**'dir (v. ?). Zehebî kendisi hakkında “يعرف بلعبة” değerlendirmesini yapmıştır.¹¹⁵⁵ Ancak İbrahim b. Muhammed ez-Zârî hakkında başka bir bilgi tespit edilememiştir. Ayrıca İbn Hacer (v. 852/1449) ne onun ne de

¹¹⁴⁶ Kâsım b. Sâbit, *Kitâbu'd-delâilu fî garîbi'l-hadîs*, II, 856.

¹¹⁴⁷ Bkz. Kâsım b. Sâbit, *Kitâbu'd-delâilu fî garîbi'l-hadîs*, II, 856; Ahmed Muhammed Nureddîn, “Havârimu'l-murûe ve eseruhâ fî adâleti'r-ruvât”, *Mecelletu'l-bahsi'l-ilmî ve't-turâsi'l-Arabî*, V/1982, s. 82.

¹¹⁴⁸ Yahya b. Maîn, *Min kelâmi Ebî'z-Zekerîyya Yahya b. Maîn* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), s. 64 (Tahmân rivâyeti).

¹¹⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 484, 511, 1121, 1128.

¹¹⁵⁰ Müslim, İman, 8. (Rivâyet *Sahîh-i Müslim*'in *asılları* arasında yer almaktadır.)

¹¹⁵¹ Ebû Dâvud, *Sünne*, 28; Edeb, 132.

¹¹⁵² Nesâî, *Sehv*, 46.

¹¹⁵³ İbn Mâce, *Cenâiz*, 37, 39.

¹¹⁵⁴ Ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. Sayfa 192-194.

¹¹⁵⁵ Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 96; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, I, 355.

ondan rivâyette bulunan Hasan b. İmrân'ın (v. ?) tanınmadığını ifade etmektedir.¹¹⁵⁶ Öte yandan İbrahim b. Muhammed hakkında çok az bilginin bulunması, “يعرف بلعبة” ifadesinin hangi anlamda kullanıldığının tespitini güçleştirmektedir.

D. Dilencilik Yapmak

Fıkıh kaynaklarında şehâdet bahisleri altında tartışılan meselelerden biri de dilencinin şahitliğidir. Nitekim Ebû Hanîfe, muhtaç birinin dilenmesi hâlinde şahitliğinin kabul edileceğini, aksi takdirde dilencinin şahitliğinin reddedileceğini ifade etmiştir. Ayrıca muhtaç olsun veya olmasın bir ömür boyu dilenen kimsenin şahitliğinin reddedilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹¹⁵⁷ İmam Mâlik'e göre de dilecinin şahitliği makbul değildir.¹¹⁵⁸ İmam Şâfiî ise, *el-Üm* adlı eserinde, ihtiyâcı olmaksızın ömrünün tamamını, çoğunu veya bir kısmını dilencilik yaparak geçiren kimsenin şahitliğinin reddedileceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte doğru sözlü ve güvenilir olan bir fakirin dilenmesi hâlinde şahitliğinin reddedilmeyeceği kanaatindedir.¹¹⁵⁹

Öte yandan dilencilik hadis usûlü kaynaklarında murûet zaafı arasında zikredilen hususlardan biridir. Kaynaklarda bu hususa işaret etmek üzere “يسأل”¹¹⁶⁰, “يتكفف الناس”¹¹⁶¹ ve “كأن سائلاً”¹¹⁶² gibi ifâdeler kullanılmıştır. Bu başlık altında dilencilik yapması sebebiyle tenkîd edilen iki kişi daha önce belirlenen kıstaslar çerçevesinde değerlendirilecektir.

Dilendiği nakledilen râvîlerden ilki, **Ebû Dâvud Nufey' b. Hâris**'tir (v. 121-130). Katâde b. Diâme'ye (v. 117/735), Nufey' b. Hâris'in, Berâ b. Âzib (v. 71/690) ve Zeyd b. Erkam'dan (v. 68/687) hadis rivâyet ettiği söylenmiş, o ise “Tâûn salgını öncesinde insanlara **el açıp dilenen** bu adam yalan söyledi, onlardan hadis

¹¹⁵⁶ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, I, 355.

¹¹⁵⁷ Bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn b. Muhammed es-Suğdî, *en-Nutef fi'l-fetâvâ*, II, 800.

¹¹⁵⁸ Mâlik b. Enes, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, IV, 18.

¹¹⁵⁹ Bkz. Şâfiî, *el-Üm*, VI, 225.

¹¹⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 158.

¹¹⁶¹ İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, VI, 202.

¹¹⁶² İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, VI, 203.

işitmemiştir” cevabını vermiştir.¹¹⁶³ Nitekim kaynaklarda tâun salgını öncesinde ilimle yakından ilgilenen biri olmadığı ifade edilmektedir.¹¹⁶⁴

Nufey‘ pek çok âlim tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edilmiştir. Nitekim Nufey‘’in dilencilik yaptığını ifade eden Katâde’nin onu yalancılıkla suçladığı ifade edilmiştir.¹¹⁶⁵ Yahya b. Maîn onun hakkında “ليس بشيء” derken¹¹⁶⁶, Buhârî, hadis âlimlerinin Nufey‘ b. el-Hâris’i tenkîd ettiklerini söylemiştir.¹¹⁶⁷ Cüzcanî ise (v. 259/873), Nufey‘in “kezzâb” olduğunu söylemiştir.¹¹⁶⁸ Ebû Hâtim (v. 277/890)¹¹⁶⁹ ve Tirmizî (v. 279/892)¹¹⁷⁰ Nufey‘’in “zayıf” bir râvî olduğunu belirtmektedir.¹¹⁷¹ Ayrıca Amr b. Ali el-Fellâs (v. 249/864),¹¹⁷² Nesâî (v. 303/915)¹¹⁷³ ve Dârekutnî (v. 385/995),¹¹⁷⁴ Nufey‘ hakkında “metruk” değerlendirmesinde bulunmuştur. Ukaylî (v. 322/934),¹¹⁷⁵ İbn Adî (v. 365/976)¹¹⁷⁶ ve Zehebî (v. 748/1348)¹¹⁷⁷ Nufey‘’in bid’at eğilimine işaret etmişlerdir. İbn Hibbân ise (v. 354/965), onun vehmen sika râvîlerden mevzû rivâyetler naklettiğini, bu sebeple ondan rivâyetin câiz olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁷⁸

¹¹⁶³ Müslim, Mukaddime, I, 21; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-merâsîl*, s. 227; Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, VI, 202; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VIII, 152.

¹¹⁶⁴ Müslim, Mukaddime, I, 22.

¹¹⁶⁵ Dârekutnî, *el-İlel*, XII, 15.

¹¹⁶⁶ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VIII, 151; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 33. (Yahya b. Maîn’in Nufey‘’i yalancılıkla ithâm ettiği de ifade edilmiştir. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-İlelu'l-mütenâhiye*, I, 121.)

¹¹⁶⁷ Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, VIII, 114.

¹¹⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VIII, 153.

¹¹⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 490.

¹¹⁷⁰ Tirmizî, *İlim*, 2.

¹¹⁷¹ İbn Kesîr, *et-Tekmil fî'l-cerh ve't-ta'dîl*, I, 399.

¹¹⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 490; İbnu'l-Cevzî, *el-İlelu'l-mütenâhiye*, I, 120.

¹¹⁷³ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VIII, 153; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 33.

¹¹⁷⁴ Dârekutnî, *el-İlel*, XIII, 117; İbnu'l-Cevzî, *el-İlelu'l-mutenâhiye*, I, 120; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 33. (Bir başka yerde ise “zayıf” değerlendirmesinde bulunmuştur. Bkz. Dârekutnî, *el-İlel*, XII, 15.)

¹¹⁷⁵ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V 33.

¹¹⁷⁶ İbn Kesîr, *et-Tekmil fî'l-cerh ve't-ta'dîl*, I, 399.

¹¹⁷⁷ Bkz. Zehebî, *el-Kâşif*, II, 325.

¹¹⁷⁸ İbn Kesîr, *et-Tekmil fî'l-cerh ve't-ta'dîl*, I, 399; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 33.

Nufey‘ b. el-Hâris’in rivâyet ettiği hadisler Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’i¹¹⁷⁹ ile Tirmizî¹¹⁸⁰ ve İbn Mâce’nin¹¹⁸¹ *es-Sünen*’lerinde yer almaktadır. Ancak hakkındaki tenkîdlerin çokluğu dilencilik yapmasının rivâyetlerinin kabulüne etki edip etmediğinin tespitini güçleştirmektedir.

“Düğünlerde Oynamak” başlığı altında zikredilen¹¹⁸² **İbrahim b. Hudbe Ebû Hudbe el-Fârisî el-Basrî** (v. 191/806), dilencilik yapmakla da tenkîd edilmiştir. Konuyla ilgili olarak Muhammed b. Ubeydullah el-Münâdî (v. 272/885), Ebû Hudbe’nin Bağdat yollarında **dilencilik** yaptığını ifade etmektedir.¹¹⁸³ Daha önce de belirtildiği üzere âlimlerin çoğu nezdinde yalancı kabul edilen Ebû Hudbe’nin rivâyetleri, muteber hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Bu durum kişisel zaaflarının, rivâyetlerinin kabûlüne etkisinin bulunup bulunmadığının tespitini güçleştirmektedir. Öte yandan Ebû Hudbe hakkında, düğünlerde oynamak ve dilencilik yapmak gibi hususlarla ilgili fazlaca tenkîdin nakledilmiş olması, onun muhaddisler nezdinde hem ilmî hem de ahlâkî açıdan, hadisleri alınmaya lâayık bir kimse olmadığı izlenimini uyandırmaktadır.

Aşağıdaki tabloda, dilencilik yaptığı ifade edilen iki râvî hakkında kısa bilgilendirmeler yer almaktadır.

¹¹⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII, 34; XXXVIII, 92. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, Nufey‘’in bulunduğu bu isnadların “çok zayıf” olduğunu, Nufey‘’in de “metruk” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.)

¹¹⁸⁰ Tirmizî, İlim, 2. (Tirmizî, mezkûr isnâdın “zayıf” olduğunu ve isnadda bulunan Nufey‘’in “zayıf” kabul edildiğini ifade etmiştir.)

¹¹⁸¹ İbn Mâce, Ticârât, 36; Edâhî, 3. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût Nufey‘’in bulunduğu bu isnadların “çok zayıf” olduğunu ifade etmiştir.)

¹¹⁸² Ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Sayfa 109-112.

¹¹⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 158; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, I, 309; Zehebî, *Mîzânu’l-i’tidâl*, I, 103.

Tablo-9 Dilencilik Yaptığı Nakledilen Râvîler

Tenkîde Uğrayan Râvî / Memleketi	Münekkid veya Tenkîdi Aktaran/ Memleketi	Murûet Zaafî	Ta'dîl Edenler	Cerh Edenler	Hem Cerh Hem de Ta'dîl Yorumunda Bulunanlar	Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarındaki Dağılımı
Nufey' b. Hâris (v. 121) Kûfe	Katâde b. Diâme (v. 117) Basra	“dilencilik yapıyordu”		-Yahya b. Maîn -Amr b. Ali el-Fellâs -Cüzcânî -Buhârî -Ebû Hâtım -Tirmizî -Nesâî -Ukaylî -İbn Adî -Dârekutnî -Zehebî		-Rivâyetleri, Ahmed b. Hanbel'in <i>Müsned</i> 'i ile İbn Mâce ve Tirmizî'nin <i>es-Sünen</i> 'lerinde yer almaktadır.
Ebû Hudbe (v. 191) Basra	Muhammed b. Ubeydullah (v. 272) Bağdat	“dilencilik yapardı”		-Ahmed b. Hanbel -Ebû Hâtım -Nesâî -Dârekutnî -Ali b. Sâbit el-Cezerî -Muhammed b. Bilal el-Kindî -Ukaylî ve daha pek çok kişi		-Rivâyetleri muteber hadis kaynaklarında yer almamaktadır.

Görüldüğü üzere dilencilik yapmakla tenkîd edilen her iki râvî de çeşitli sebeplerle eleştirilmiştir. Nufey' b. el-Hâris pek çok âlim tarafından tenkîd edilmiştir. Ayrıca rivâyetleri; hem Tirmizî hem de rivâyetlerinin yer aldığı eserlerin muhakkikleri tarafından “zayıf” kabul edilmiştir. Dügünlerde raks ettiği de nakledilen Ebû Hudbe hakkındaki tenkîdlerin ağırlığı ve rivâyetlerinin kaynaklarda yer almıyor olması, muhaddisler nezdinde hem ilmî hem de ahlâkî açıdan bir kıymet ifade etmediği şeklinde yorumlanabilir. Netice itibariyle her ikisi hakkında yapılan tenkîdlerin çokluğu ve ağır ifadeler içeriyor olması, dilencilik yapmalarının rivâyetlerinin kabulüne etkisinin tespitini güçleştirmektedir.

E. Kibirli Olmak

Hadis usûlü kaynaklarında murûet zaafı arasında zikredilen hususlardan biri de hadis râvîsinin kibirli olmasıdır.¹¹⁸⁴ Nitekim Mücâhid, kibirli kişinin ilim öğrenemeyeceğini ifade etmiş,¹¹⁸⁵ Vekî' ise konuyla ilgili olarak, kişinin, kendisinden düşük seviyede kimselerden de hadis alması gerektiğine işaret etmiştir¹¹⁸⁶ ki âlimler nezdinde bu davranış tevâzû göstergesi olarak kabul edilmektedir. Nitekim kaynaklarda âlimin de ilim talebesinin de mütevâzî olması gerektiği belirtilmektedir.¹¹⁸⁷ Ayrıca ilmi âhiret için istemenin tevâzuu da beraberinde getireceği ifade edilmiştir.¹¹⁸⁸

Ricâl kaynaklarında kibirli olduğu gerekçesiyle tenkîd edilen râvîlerle ilgili “فيه تيه”¹¹⁸⁹, “تياها”¹¹⁹⁰ ve “كبير”¹¹⁹¹ gibi ibârelerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu başlık altında kibirli olduğu için tenkîd edilen iki râvî daha önce belirlenen kıstaslar çerçevesinde değerlendirilecektir.

¹¹⁸⁴ Kibirli olmanın murûet zaafı arasında zikredildiği yerler için bkz. 155 no'lu dipnot.

¹¹⁸⁵ İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 248; Zeynuddîn İbnu'l-Aynî, *Şerhu Elfiyeti'l-Irâkî*, s. 163; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, IV, 555.

¹¹⁸⁶ İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmu'l-hadîs*, s.260.

¹¹⁸⁷ Bkz. Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 205.

¹¹⁸⁸ Zehebî, *el-Mûkiza fi ilmi Mustalahi'l-hadîs*, s. 65.

¹¹⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 229.

¹¹⁹⁰ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, s. 285.

¹¹⁹¹ Salâhuddîn es-Safedî, *Kitâbu'l-vâfi bi'l-vefâyât*, VI, 261.

Kaynaklarda **kibirli** olduğu ifade edilen ilk kişi **Haccac b. Ertat**'tır (v. 145/762). Zaman zaman elini başının üzerine koyup “Beni şeref sevdâsı helâk etti” dediği nakledilmektedir.¹¹⁹² Daha önce mîzâhî kişiliğine işaret ettiğimiz¹¹⁹³ Ebû Âsım Dahhâk b. Mahled (v. 212/827)¹¹⁹⁴ konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: “Haccâc bir ilim meclisinde bulunduğu sırada, topluluktan biri ona “Ortaya buyurun” dedi, bunun üzerine o “Nerede bulunursam oranın merkezi ben olurum” cevâbını verdi.”¹¹⁹⁵ İclî de (v. 261/875), “تياها” demek suretiyle Haccâc’ın kibirli olduğuna işaret etmektedir.¹¹⁹⁶ Ebû Bekir el-Bezzâr (v. 292/904) ve İbn Hallikân da (v. 681/1282) Haccâc’ın haddi aşan bir kibri bulunduğunu söylemiştir.¹¹⁹⁷ Yine Haccâc’ın kalabalıktan hoşlanmadığı için Cuma namazlarına ve vakit namazlarında cemaate iştirâk etmediği de nakledilen bilgiler arasında yer almaktadır. Gerekçe olarak ise “أكره مزاحمة الأندال” demiş ve düşük seviyeli bir kalabalığın arasında bulunmayı hoş karşılamadığını ifade etmiştir.¹¹⁹⁸

Haccâc hakkında hem tevsîk hem de tenkîde dair değerlendirmeler nakledilmiştir. Nitekim Hammâd b. Zeyd, Haccâc’ın ilim meclislerinin, Hammâd b.

¹¹⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 226.

¹¹⁹³ Ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Sayfa 144-145.

¹¹⁹⁴ Dahhâk b. Mahled hicrî 122 yılında doğmuştur. Dolayısıyla böyle bir hâdiseye vâkıf olması muhtemeldir. (Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 332.)

¹¹⁹⁵ Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 475; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 228.

¹¹⁹⁶ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, s. 285. “كان فيه تيه” dediği de nakledilmiştir. (Bkz. İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, s. 284; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 229.)

¹¹⁹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II, 55.

¹¹⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 228. Konuyla ilgili olarak İmam Şâfî, Haccâc’ın ilim meclisinde bulduklarını, ancak cemâatle namazı terkettiğini gördükten sonra onu terkettiğini ifade etmiştir. (Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâi'l-kebîr*, II, 105; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 842.) kaynaklarda Haccâc’ın “Bir kimse cemaatle namazı terketmedikçe murûeti kemâle ermez” dediği kaydedilmiştir. Haccâc’ın bu ifadesine eserinde yer veren Zehebi böylesi murûet anlayışını ağır bir şekilde tenkîd etmiş, (Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 72.) aksine ancak cemaate sarılan bir kimsenin murûetinin kemâle ereceğini vurgulamıştır. Ayrıca bu tutumun Haccâc’ın kibirinden kaynaklandığını belirtmiştir. (Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 839.) Zehebî devamında bazı devlet büyükleri ve âlimlerin buna benzer bir anlayışla, ya cemaat esnasında saffa katılmadıklarını veyahut da cemâatle içiçe namaz kılmamak için namaz mahalline büyük seccâdeler serdiklerini ifade etmiştir. (Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 72.)

Ebî Süleyman'inkinden (v. 120/738) daha kalabalık olduğunu söylemektedir.¹¹⁹⁹ Ayrıca Süfyan-ı Sevrî'nin, hadis talebelerini Haccâc'a yönlendirdiği ve onun hıfzını övdüğü nakledilmiştir.¹²⁰⁰ Yahya b. Maîn Haccâc hakkında "sâlih"¹²⁰¹ ve "sadûk" değerlendirmelerinde bulunmuştur.¹²⁰² Ya'kûb b. Şeybe (v. 262/875)¹²⁰³, Ebû Zür'a er-Râzî (v. 264/878)¹²⁰⁴ ve Ebû Hâtim er-Râzî (v. 277/890) Haccâc'ın "sadûk" olduğunu¹²⁰⁵, Ebû Ya'lâ el-Halîlî ise (v. 446/1055) "sika" bir râvî olduğunu ifade etmiştir.¹²⁰⁶ İbn Hallikân (v. 681/1282), *Vefeyâtu'l-a'yân*'ında Haccâc'ın hadis hâfizlerinden olduğunu belirtmektedir.¹²⁰⁷

Haccâc b. Ertat, hakkındaki tevsik ifadelerinin yanısıra bir grup âlim tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edilmiştir. Nitekim Zâide b. Kudâme hadisi alınmayacak dört kişi arasında Haccâc b. Ertâa'ı da zikretmiş, ancak sebebini açıklamamıştır.¹²⁰⁸ Şu'be ise Basralıların yanında Haccâc'dan bahsedilmemesi gerektiğini ifade etmiştir.¹²⁰⁹ Muhammed b. Sa'd (v. 230/845)¹²¹⁰, Nesâî (v. 303/915)¹²¹¹, Dârekutnî (v. 385/995)¹²¹² ve Beyhakî (v. 458/1066)¹²¹³ Haccâc'ın "zayıf" bir râvî olduğu kanaatindedirler. Haccâc hakkında olumlu değerlendirmelerini naklettiğimiz Yahya b. Maîn, bir başka yerde onun "zayıf" bir

¹¹⁹⁹ Bkz. Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 421.

¹²⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 227.

¹²⁰¹ Yahya b. Maîn'e, Katâde'nin rivâyetleri hususunda Haccâc'ın durumu sorulmuş, bunun üzerine "sâlih" cevâbını vermiştir. (İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 470.)

¹²⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 230.

¹²⁰³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 71.

¹²⁰⁴ Sa'dî Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cuhûduhû fî's-Sünneti'n-Nebeviyye*, I, 40.

¹²⁰⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 70.

¹²⁰⁶ Ebû Ya'lâ el-Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, s. 195.

¹²⁰⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II, 54.

¹²⁰⁸ Ebu'l-Kâsım Hamza b. Yusuf el-Cürcânî, *Târîhu Cürcân*, s. 555.

¹²⁰⁹ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 141. (Burada "واكتم على في البصريين" ibaresi yer almaktadır.)

¹²¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 342; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 226.

¹²¹¹ Nesâî, Kasame, 33.

¹²¹² Nâsirüddîn b. Zurayg, *Men tekelleme fîhi'd-Dârekutnî*, s. 47.

¹²¹³ Necm Abdurrahman Halef, *Mu'cemü'l-cerh ve't-ta'dîl li ricâli's-Süneni'l-kübrâ*, s. 37.

râvî olduğunu ve tedlis yaptığını ifade etmiştir.¹²¹⁴ Buhârî (v. 256/870) “metrûku’l-hadîs”¹²¹⁵, Ya’kûb b. Ebî Şeybe ise (v. 262/875) “واهي الحديث” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹²¹⁶ İbn Adî, âlimlerin onu rivâyetlerinde tedlîs yapması sebebiyle tenkîd ettiklerini söylemiş¹²¹⁷, ancak yalana teşebbüs etmediğini ifade etmiştir.¹²¹⁸ Ayrıca “يكتب حديثه” değerlendirmesiyle de rivâyetlerinin yazılabileceğine işaret etmiştir.¹²¹⁹

Haccâc’ın hadis naklettiği öğrencileri arasında Süfyân-ı Sevrî, Şu’be b. el-Haccâc ve Abdullah b. Mübârek gibi âlimler yer almaktadır.¹²²⁰ Rivâyet ettiği hadisler; Ahmed b. Hanbel’in (v. 241/855) *Müsned*’i¹²²¹, Müslim’in (v. 261/875) *es-Sahîh*’i¹²²², Tirmizî (v. 279/892)¹²²³, Nesâî (v. 303/915)¹²²⁴ ve İbn Mâce’nin (v. 273/887)¹²²⁵ *es-Sünen*’lerinde yer almaktadır. Netice itibarıyla Zehebî (v. 748/1348),

¹²¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 230. (Yahya b. Maîn’in “ليس به بأس” değerlendirmesinde bulunduğu da kaydedilmiştir. Bkz. Yahya b. Maîn, *Ma’rifetü’r-ricâl* (thk. Muhammed Kâmil el-Kassâr) (Ahmed b. Muhammed b. Kâsım İbn Muhriz rivâyeti), I, 84; II, 132.)

¹²¹⁵ Buhârî, *ed-Duafâu’s-sağîr*, s. 46.

¹²¹⁶ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VII, 71.

¹²¹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, II, 479. (Ebû Zür’a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî (Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VII, 70.) Abdullah b. el-Mübârek (Buhârî, *Kitâbu’t-târîhi’l-kebîr*, II, 378.) ve Zekeriyya b. Yahya es-Sâcî (Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, III, 387.) tedlîs yaptığı gerekçesiyle Haccâc’ı tenkîd eden âlimlerdendir.

¹²¹⁸ Yahya b. Maîn de yaptığı değerlendirmesinde Haccâc’ın kizb ehlinden olmadığını belirtmektedir. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 231.)

¹²¹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, II, 479.

¹²²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 225.

¹²²¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 309. (Eserin muhakkiki Ahmed Muhammed Şâkir, Haccâc’ın “sika” olduğunu ve mezkûr isnadın “sahih” olduğunu ifade etmiştir.)

¹²²² Müslim, Hayz, 3. (*Sahîh-i Müslim*’deki bu rivâyet mutâbaat tariki olarak yer almaktadır.)

¹²²³ Tirmizî, Savm, 39. (Tirmizî bu hadisi Buhârî’ye sormuş, Buhârî ise isnadda bulunan Haccâc’ın, hocası konumundaki Yahyâ’dan semânın olmadığını, yine Yahyâ’nın da hocası konumundaki Urve’dan semânın olmadığını belirtmek suretiyle hadisin zayıflığını ortaya koymuştur.)

¹²²⁴ Nesâî, Kasame, 33. (Nesâî, isnadda bulunan Haccâc’ın “zayıf” bir râvî olduğunu ve hadisleriyle ihticâc edilemeyeceğini ifade etmiştir.)

¹²²⁵ İbn Mâce, Tahâret, 67. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, isnadda bulunan Haccâc’ın müdellis olduğunu ve mezkûr hadisi “anane” ile naklettiğini belirtmiş, mezkûr isnadın “zayıf” olduğunu ifade etmiştir.)

Haccâc'ın kibri, tedlîs yapması ve hafızasındaki ufak kusurlar sebebiyle tenkîd edildiğini¹²²⁶, ancak terk edilmediğini ifade etmiştir.¹²²⁷ Bu değerlendirme, kibirli olması da dahil olmak üzere hakkındaki tenkîdlerin, rivâyetlerinin terkini gerektirecek seviyede olmadığını göstermekle birlikte, kibrinin tenkîd unsuru olduğunu da te'yîd etmesi açısından önemlidir.

Ebû Ca'fer Ahmed b. Sâlih el-Mısırî de (v. 248/862) **kibri** dolayısıyla Nesâî tarafından tenkîd edilmiştir. Ricâl kaynaklarında Ahmed b. Salih'in kibirli¹²²⁸ ve hırçın bir kişilik yapısına sahip olduğu nakledilmektedir.¹²²⁹ İbn Hibbân (v. 354/965)¹²³⁰ ve Ebû Saîd b. Yûnus el-Mısırî (v. 347/958)¹²³¹ de onun kibirli olduğuna işaret etmişlerdir. Kaynaklarda Ahmed b. Sâlih'in muasırı olan Nesâî'yi ilim meclisinden kovduğu¹²³² ve bu sebeple aralarının bozulup¹²³³ mezkûr tenkîdin de aralarındaki anlaşmazlık dolayısıyla yapılmış olduğu ileri sürülmüştür.¹²³⁴ Zehebî, bu

İbn Mâce, İkâmetu's-salavât, 191. (Şuayb el-Arnaût, isnadda bulunan Haccâc'ın Yahya b. Ebî Kesîr'den bizzat hadis işitmediği halde rivâyette bulunduğunu, bu inkitâ dolayısıyla mezkûr isnadın "zayıf" olduğunu ifade etmiştir.)

¹²²⁶ Burada "تَكَلَّمَ فِيهِ لِبَأْوٍ فِيهِ، وَلِتَدْلِيْسِهِ، وَلِتَقْصِ قَلِيْلِ فِي حِفْظِهِ" ifadesi yer almaktadır.

¹²²⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 69. Bununla birlikte kaynaklarda bazı âlimlerin Haccâc'ı terk ettikleri ifade edilmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 229.

¹²²⁸ Salâhuddîn es-Safedî, *Kitâbu'l-vâfi bi'l-vefâyât*, VI, 261.

¹²²⁹ Burada "شُرَاسَةُ الخلق" ibaresi yer almaktadır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 328.

¹²³⁰ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 60.

¹²³¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 345.

¹²³² Mesleme b. Kâsım el-Endülüsî mezkûr hâdiseyi şu şekilde aktarmaktadır: "Ahmed b. Sâlih, hadis rivâyet edeceği kimselerin âdil olduklarına dair iki şahit getirmelerini talep ederdi. Nesâî, şahit getirmeksizin izinsiz bir şekilde, hadis tahammül etmek üzere Ahmed b. Sâlih'in meclisine katıldı. Bunun üzerine Ahmed b. Sâlih onun, meclisten çıkarılmasını talep etti." Mesleme, Nesâî'nin Ahmed hakkındaki tenkîdlerinin de bu hâdiseden kaynaklandığını ifade etmiştir. (Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 184; İbn Manzûr, *Muhtasaru Târîhi Dimaşk*, III, 107; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 166-167.)

¹²³³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 328; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 184.

¹²³⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I, 275; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 328; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 166. (Hatta kaynaklarda bu hâdiseye üzerine Nesâî'nin, Ahmed b. Sâlih'in hata ettiği (galatı bulunan) rivayetleri toplayıp, bunlarla onu kötülediği nakledilmiştir. (Schâvî, *Fethu'l-muğîs*, IV, 361; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, I, 249.)

değerlendirmenin Nesâî'nin kendisine zarar verdiği kanaatindedir.¹²³⁵ Yine Ahmed b. Sâlih'in, Muhammed b. Yahya ez-Zühli (v. 258/872)¹²³⁶ ve Ebû Zür'a er-Râzî¹²³⁷ ile de benzer bir takım problemler yaşadığı nakledilmektedir. Bununla birlikte Muhammed b. Yahya ez-Zühli, Ahmed b. Sâlih'ten rivâyette bulunan kimseler arasında yer almaktadır.¹²³⁸ Nitekim Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî *et-Tenkîl*'inde bu iddianın hatalı olduğunu, Zühli'nin Ahmed b. Sâlih'ten rivayetinin bulunduğunu ifade etmektedir.¹²³⁹

İlel ve İhtilâfu'l-hadîs konularında uzman¹²⁴⁰ Ahmed b. Sâlih'in pek çok âlim tarafından tevsik edildiği görülmektedir. Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Muhammed b. Abdillâh b. Numeyr (v. 234/848)¹²⁴¹ ve daha pek çok kişi kendisinden övgüyle bahsetmiştir. Ahmed b. Hanbel (v. 241/855)¹²⁴², Buhârî (v. 256/870)¹²⁴³, İclî (v. 261/875)¹²⁴⁴, Ebû Hâtîm er-Râzî (v. 277/890)¹²⁴⁵, Dârekutnî (v. 385/995)¹²⁴⁶ ve Ebû Ya'lâ el-Halîlî (v. 446/1055)¹²⁴⁷, onun "sika" olduğunu söylemiştir.¹²⁴⁸

¹²³⁵ Bkz. Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 130.

¹²³⁶ Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 186.

¹²³⁷ Bkz. İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, VIII, 26; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 60.

¹²³⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 160; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 1000. Ancak Nesâî, Muhammed b. Yahya'nın onu terkettiğini belirtmiştir. (İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 184; İbn Manzûr, *Muhtasaru Târîhi Dimaşk*, III, 107.)

¹²³⁹ Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, *et-Tenkîl bi mâ fî Te'nîbi'l-Kevserî*, I, 309. (Nesâî, Zühli'nin Ahmed b. Sâlih'i terkettiğini söylemektedir. Bununla birlikte Muallimî, Zühli'nin Ahmed b. Sâlih'ten rivâyette bulunduğunu bizzat işitmediği için Nesâî'nin böyle düşünmüş olabileceği söylemiştir. Zühli'nin ise, -âli isnad arzusunda bulunan diğer muhaddisler gibi- Nesâî'nin, henüz hayatta olan Ahmed b. Sâlih'ten bizzat işitmek isteyebileceğini düşündüğü için Nesâî'ye rivayette bulunmaması olabileceğini ifade etmiştir. Bkz. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, *et-Tenkîl bi mâ fî Te'nîbi'l-Kevserî*, I, 309.)

¹²⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 319; İbn Ebî Leylâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 48; Kemâleddîn İbnu'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, II, 793.

¹²⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 326.

¹²⁴² Kâsım Ali Sa'd, *Cemheretu terâcimi'l-fukahâi'l-Mâlikiyye*, I, 214.

¹²⁴³ Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 131; *Târîhu'l-İslâm*, V, 1000; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 162.

¹²⁴⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 183; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 164; Salâhuddîn es-Safedî, *Kitâbu'l-vâfi bi'l-vefâyât*, VI, 261. (İclî, ayrıca "sâhibu sünne" değerlendirmesinde de bulunmuştur. Bkz. İbn Manzûr, *Muhtasaru Târîhi Dimaşk*, III, 107.)

Hakkındaki tevsîk ifadeleriyle birlikte bir grup âlim tarafından tenkîd edildiği de görülmektedir. Nesâî, Ahmed b. Sâlih hakkında “ليس بثقة ولا مأمون”¹²⁴⁹ bulunmuş¹²⁵⁰ ve Yahya b. Maîn’in Ahmed b. Sâlih’i uydurmacılıkla ithâm ettiğini ileri sürmüştür.¹²⁵¹ Ancak bu ithâmın doğru olmadığı¹²⁵² ve Nesâî’nin, Yahyâ’nın Ahmed b. Sâlih hakkındaki düşüncelerini nakilde hatalı aktarım yaptığı ifade edilmiştir.¹²⁵³ Nitekim Yahya b. Maîn’in yalancılıkla itham ettiği Ahmed b. Salih’in, Ahmed b. Sâlih eş-Şumûsî (v. 241/855) olduğu belirtilmiştir.¹²⁵⁴ Ayrıca Buhârî,

¹²⁴⁵ Kâsım Ali Sa’d, *Cemheretu terâcimi’l-fukahâi’l-Mâlikiyye*, I, 214; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, V, 1000; *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XII, 164.

¹²⁴⁶ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, I, 58.

¹²⁴⁷ Ebû Ya’lâ el-Halîlî, *el-İrşâd*, I, 424.

¹²⁴⁸ Nitekim Mesleme b. Kâsım el-Endülüsî (v. 353/964), âlimlerin Ahmed b. Sâlih’in “sika” olduğu noktasında ittifak halinde olduklarını belirtmektedir. (Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, V, 1000.)

¹²⁴⁹ Zehebî, *Mîzânu’l-i’tidâl*, I, 131. (Yalnızca “ليس بثقة” dediği de nakledilmiştir. Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 183; Seyyid Ebu’l-Meâtî, *el-Câmi’ fi’l-cerh ve’t-ta’dil*, I, 42.)

¹²⁵⁰ Suyûtî, Tedrîb’inde, pek çok âlim tarafından güvenilir kabul edilen Ahmed b. Sâlih hakkındaki bu değerlendirmenin hatalı olduğunu ve cerh kabilinden sayılmayacağını ifade etmiştir. (Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî*, II, 892.) İbn Ammâr el-Mâlikî de mezkûr tenkîdi, müfesser olmayan cerhin kabul edilmeyeceğine dair değerlendirmelerde bulunduğu kısımda ele almıştır. (İbn Ammâr el-Mâlikî, *Miftâhu’s-saâdiyye*, s. 182.)

¹²⁵¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 186; Kemâleddîn İbnu’l-adîm, *Buğyetü’t-taleb*, II, 793; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XII, 165. (Kaynaklarda bunun aşırı bir suçlama olduğu da kaydedilmiştir. İbn Adî, *el-Kâmil fi’l-duafâi’r-ricâl*, I, 275; Kemâleddîn İbnu’l-adîm, *Buğyetü’t-taleb*, II, 795.) Yahya b. Maîn’in Ahmed b. Sâlih hakkında “كذاب يتفلسف” dediği de nakledilmektedir. (Zehebî, *Mîzânu’l-i’tidâl*, I, 131.) Ancak Subkî bu değerlendirmenin felsefe ilmine vâkîf olmayan kimseler tarafından yapıldığını ifade etmiştir. (Subkî, “Kâide fi’l-müerrihîn”, *Erbeu resâil fi ulûmu’l-hadîs* (thk. Abdulfettah Ebû Gudde, s. 74.))

¹²⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 423.

¹²⁵³ Ebû Amr el-Vassâbî, *Tuhfetü’l-lebîb*, I, 263.

¹²⁵⁴ İbn Hibbân, *Kitâbu’s-sikât*, VIII, 26; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, I, 60; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, I, 484; Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, IV, 361. (Nitekim âlimler Ahmed b. Sâlih el-Mısırî’nin hıfz ve itkân noktasında Yahya b. Maîn’le eşdeğer olduğunu ifade etmektedirler. Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, I, 60.)

Ahmed b. Sâlih'e yapılan tenkîdlerin geçerli bir delile dayanmadığını ifade etmektedir.¹²⁵⁵

Öte yandan Buhârî'nin naklettiği üzere Yahya b. Maîn, Ahmed b. Sâlih'in güvenilir olduğu kanaatindedir. Bu noktada, Buhârî'nin Muaviye b. Sâlih'ten daha kıymetli bir âlim olduğu ve Buhârî'den nakledilen bilginin diğer muhaddislerin değerlendirmelerine de muvafakat etmiş olduğu göz önünde bulundurularak, Buhârî'nin nakline itimad edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹²⁵⁶ Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî, Nesâî hariç ulemanın Ahmed b. Sâlih'in rivâyetlerini hüccet kabul ettiğini; Nesâî'nin ise, hem onun hakkında aşırı tenkîdlerde bulunduğunu hem de rivâyetlerini terkettiğini ifade etmiştir.¹²⁵⁷ Ebû Ya'lâ el-Halîlî ise, Nesâî'nin tenkîdlerinin aşırı tenkîdler olduğu noktasında âlimlerin ittifak ettiklerini¹²⁵⁸ ve bu gibi tenkîdlerin Ahmed b. Sâlih hakkında kâdih olmayacağını belirtmektedir.¹²⁵⁹

Hadis rivâyeti hususunda da titizliğiyle bilinen Ahmed b. Sâlih'in¹²⁶⁰ rivâyet ettiği hadisler; Buhârî'nin *es-Sahîh*'i¹²⁶¹ ile Ebû Davud'un (v. 275/889) *es-Sünen*'inde yer almaktadır.¹²⁶² İbn Adî, Ahmed b. Sâlih'in hıfz ve itkan sahibi olduğu düşüncesiyle sika kimselerin ondan hadis rivâyet ettiklerini ifade etmiştir.¹²⁶³ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî ise, Ebû Nuaym el-İsfehânî ve Ahmed b. Hanbel'in övgüyle bahsettiği, Buhârî'nin de kendisinden hadis rivâyet ettiği Ahmed b. Sâlih hakkındaki

¹²⁵⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 162; *Târîhu'l-İslâm*, V, 1000; Kâsım Ali Sa'd, *Cemheretu terâcimi'l-fukahâi'l-Mâlikiyye*, I, 214.

¹²⁵⁶ Bkz. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, *et-Tenkîl bi mâ fi Te'nîbi'l-Kevserî*, I, 310.

¹²⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 327. (Burada “كَانَ يَطْلُقُ لِسَانَهُ فِيهِ” ibâresi yer almaktadır.)

¹²⁵⁸ Ebû Ya'lâ el-Halîlî, *el-İrşâd*, I, 424. (Nitekim âlimler, Nesâî'nin Ahmed b. Sâlih hakkındaki tenkîdlerine iltifât edilmeyeceğine işaret etmektedirler. Bkz. Subkî, “Kâide fi'l-cerh ve't-ta'dîl”, (thk. Abdulfettah Ebû Gudde), *Erbeu resâil fi ulûmu'l-hadîs*, s. 33; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 59, 61; Zehebî, *Dîvânu'd-duafâ*, s. 5; Zerkeşî, *en-Nüket*, III, 349; Leknevî, *er-Ref'u ve't-tekmîl*, s. 413; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 243.)

¹²⁵⁹ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 58.

¹²⁶⁰ Sâlih Cezere de Ahmed b. Sâlih'in hadis tahammülü esnasındaki titizliğine işaret etmiştir. (Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 183; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 162.)

¹²⁶¹ Buhârî, *Tefsîru'l-Kur'an*, 154. (Bu hadis *Sahîhi-i Buhârî*'nin *astılları* arasında yer almaktadır.)

¹²⁶² Ebû Dâvud, *Vesâyâ*, 3.

¹²⁶³ İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, I, 275.

tenkîdlere iltifât edilmemesi gerektiği kanaatindedir.¹²⁶⁴ Nitekim kibirli olduğu yönündeki tenkîdlerin, rivâyetlerinin mu'teber kaynaklarda yer almasına engel teşkil etmediği görülmektedir.

Aşağıdaki tabloda, kibirli olduğu gerekçesiyle tenkîd edilen iki râvî; söz konusu eleştiriyi yapan münekkid, diğer âlimlerin bu râvî hakkındaki görüşleri ve rivâyetlerinin hadis külliyatındaki dağılımlarına yer verilmek suretiyle kısaca ele alınmıştır. Böylece bu tenkîdlerin âlimlerin söz konusu râvîler hakkındaki değerlendirmelerine etki edip etmediği tespit edilmeye çalışılacaktır.

¹²⁶⁴ İbnu'l-Cevzî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkûn*, I, 73.

Tablo-10 Kibirli Olduğu İfade Edilen Râviler

Tenkîde Uğrayan Râvî / Memleketi	Münekkid veya Tenkîdi Aktaran/ Memleketi	Murûet Zaafî	Ta'dîl Edenler	Cerh Edenler	Hem Cerh Hem de Ta'dîl Yorumunda Bulunanlar	Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarındaki Dağılımı
Haccac b. Ertat (v. 145) Kûfe	Dahhâk b. Mahled (v. 212) İclî (v. 261) Kûfe Bezzâr (v. 292) Basra	“kibirli”	-Şu'be -Abdurrahman b. Yusuf b. Hirâş -Ebû Zür'a er-Râzî -Ebû Hâtim er-Râzî -Ebû Ya'lâ el-Halfî	-Zâide b. Kudâme -Muhammed b. Sa'd -Buhârî -İclî -Ebû Bekir el-Bezzâr -Nesâî -Dârekutnî -Beyhakî -İbn Hallikân	-Yahya b. Maîn -Ya'kûb b. Ebî Şeybe	-Rivâyetleri; Ahmed b. Hanbel'in <i>Müsned</i> 'i, Müslim'in <i>es-Sahîh</i> 'i, İbn Mâce, Tirmizî ve Nesâî'nin <i>es-Sünen</i> 'lerinde yer almaktadır.
Ahmed b. Sâlih (v. 248) Mısır	Nesâî (v. 303) Mısır Ebû Said b. Yûnus (v. 347) Mısır İbn Hibbân (v. 354) Büst	“kibirli”	-Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn -Muhammed b. Abdillâh b. Numeyr -Ahmed b. Hanbel -Buhârî -İclî -Ebû Hâtim er-Râzî -Dârekutnî -Ebû Ya'lâ el-Halfî			-Rivâyetleri; Buhârî'nin <i>es-Sahîh</i> 'i ile Ebû Davud'un <i>es-Sünen</i> 'inde yer almaktadır. -Buhârî'nin <i>es-Sahîh</i> 'indeki rivâyet eserin <i>asıllarındandır</i> .

Görüldüğü üzere kibirli olması sebebiyle tenkîd edilen Haccac b. Ertat âlimler tarafından hem tevsîk hem de tenkîd edilmiştir. Ancak, hakkında çeşitli değerlendirmeler bulunmasına rağmen, âlimler tarafından terk edilmediğinin açıkça ifade edilmiş olması önemlidir. Nitekim mutâbaat tarikiyle de olsa rivâyeti Müslim tarafından kabul edilmiştir.

Nesâî tarafından kibirli olduğu gerekçesiyle tenkîd edilen Ahmed b. Sâlih el-Mısırî ise, pek çok âlim tarafından ta'dîl edilmiş görünmektedir. Ayrıca Yahya b. Maîn'in ihtilafli mezkûr tenkîdi dışarıda bırakıldığı takdirde, hakkında başka bir tenkîde de rastlanmamıştır. Her ne kadar Nesâî onun rivâyetlerini eserine almamış olsa da, rivâyet ettiği hadislerin *Sahîh-i Buhârî*'nin *asılları* arasında yer alıyor olması son derece önemlidir. Ahmed Muhammed Nureddîn, "Havârimu'l-murûe ve eseruhâ fî adâleti'r-ruvât" adlı yazısında konuyla ilgili olarak, "Kibir her ne kadar murûeti zedeleyen davranışlardan kabul ediliyorsa da muhaddisler bunu başka cerh sebepleri eklenmeksizin müstakil bir ta'n sebebi addetmemişlerdir" demektedir.¹²⁶⁵

Bu bağlamda Ahmed b. Sâlih'i kibirli olduğu gerekçesiyle tenkîd eden Nesâî'nin Haccâc'ın rivâyetlerini nakletmiş olması son derece önemlidir. Zira bu durum, Nesâî'nin Ahmed b. Sâlih'i tenkîdinde kibir dışında farklı bir takım gerekçelerinin bulunduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu durumda Ahmed Muhammed Nureddin'in değerlendirmesi isabetli görünmektedir.

F. Konuşma Âdâbıyla İlgili Kusurlar

Hadis râvîsinin fesâhati, güzel konuşması âlimler tarafından övülmüştür. Nitekim ricâl kaynaklarında pek çok kişinin fesahatine işaret edildiği görülmektedir.¹²⁶⁶ Hatta Ahmed b. Muazzel (v. 231/845), fasih konuşmasıyla meşhur Abdülmelik b. Abdulaziz el-Mâcişûn (v. 212/827)¹²⁶⁷, vefat edince "Ne zaman toprağın Abdülmelik'in de dilini yuttuğunu hatırlasam, dünya gözümde küçülür"¹²⁶⁸ demiştir. Öte yandan bir kimsenin muhaddis kimliğine yakışmayacak konuşmalar

¹²⁶⁵ Ahmed Muhammed Nureddîn, "Havârimu'l-murûe ve eseruhâ fî adâleti'r-ruvât", *Mecelletu'l-bahsi'l-ilmî ve't-turâsi'l-Arabî*, V/1982, S. 79.

¹²⁶⁶ Bkz. İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, I, 121, 461; Zehebi, *Mîzânul-i'tidâl*, I, 319, 242; II, 32, 147.

¹²⁶⁷ "Şarkı Söylemek/Müzik Âleti Çalmak" başlığı altında kendisinden bahsedilmiştir.

¹²⁶⁸ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, VIII, 326; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 360.

yapması murûet zaafı olarak kabul edilmiş¹²⁶⁹ ve bazı âlimler tarafından tenkîd sebebi olabilmıştır.¹²⁷⁰ Bununla birlikte tespit edilebildiği kadarıyla âlimler “luknet” gibi doğuştan gelen kusurları murûet zaafı kapsamında değerlendirmemişlerdir.

Bu başlık altında “Çok Konuşmak” ve “Ağzı Bozukluk” gibi murûeti zedelediği düşünülen davranışlar sebebiyle tenkîd edilen üç kişi, daha önce belirlenen kıstaslar çerçevesinde değerlendirilecek, böylece söz konusu tenkîdlerin; haklarındaki diğer değerlendirmeler ve rivâyetlerinin kabulüne etkisi tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Çok Konuşmak

Çok konuşmak veya başka bir deyişle gevezelik de hadis usûlü kaynaklarında murûet zaafı arasında zikredilen hususlardandır.¹²⁷¹ Ricâl kaynaklarında bu hususa işaret etmek üzere “كثير الكلام” ibaresi yer almaktadır.¹²⁷²

Hadis usûlü kaynaklarında çok konuştuğu ifade edilen meşhur râvî, “Çocuksu Davranışlarda Bulunmak” başlığı altında da zikredilen **Zâzân Ebû Ömer el-Kindî**’dir (v. 82/701).¹²⁷³ Şu‘be, Hakem b. Uteybe’ye (v. 113/731), Zâzân’dan neden hadis nakletmediğini sormuş, o da “كَانَ كَثِيرَ الْكَلَامِ” diyerek Zâzân’ın çok konuştuğunu ifade etmiştir.¹²⁷⁴ Sehâvî, Hakem’in dayanağının Hz. Peygamber’in “*Kim çok*

¹²⁶⁹ Bkz. 156 no’lu dipnot.

¹²⁷⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XVIII, 288.

¹²⁷¹ Çok konuşmak veya gevezeliğin usûl kaynaklarında murûet zaafı arasında zikredildiği yerler için bkz. 163 no’lu dipnot.

¹²⁷² Bkz. Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, III, 9.

¹²⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi’r-rivâye*, s. 112; Ebnâsî, *eş-Şeza’l-feyyâh*, I, 262; Irâkî, *Şerhu’t-Tabsira ve’t-tezkire*, I, 337; Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 26.

¹²⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 112; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XVIII, 288; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, IV, 281; Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, IV, 37. Kaynaklarda yine Şu‘be’nin Hakem’e Zâzân’ı sorduğu, Hakem’in ise “اكثر” dediği de nakledilmektedir. (Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl* (thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas), III, 494; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XVIII, 290.) Söz konusu değerlendirme bu hâliyle Zâzân’ın rivâyetleriyle ilişkilendirilmiştir. Konuyla ilgili olarak İbn Sa’d’dan hem “قليل الحديث” (İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XVIII, 278.) hem de “كثير الحديث” değerlendirilmesi nakledilmiştir. (İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, III, 303.) Ancak İbn Sa’d’ın *et-Tabakât*’ının incelenen baskılarında yalnızca “قليل الحديث” ibâresinin yer aldığı tespit edilmiştir. (Bkz. İbn Sa’d, *et-Tabakâtu’l-kübrâ* (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), VI, 216; *et-Tabakâtu’l-kübrâ* (thk.

konusursa hatası artar, kimin hatası artarsa günahı artar”¹²⁷⁵ hadisi olabileceğini ifade etmektedir.¹²⁷⁶ Konuyla ilgili olarak Muhammed Avvâme, “لم لم ترو” şeklinde kaydedilen¹²⁷⁷ bu olayın farklı tariklerde “لم لم تحمل” ibaresiyle de yer aldığını¹²⁷⁸ bu durumda mevzunun cerh ta’dille bir ilgisinin olmayacağını, onun yerine hadis âlimlerinin pek çoğunun yaptığı “rivayet alınacak hocanın seçimi” ile ilgili olacağını ifade etmiştir.¹²⁷⁹ Ayrıca çok konuşması ve çocuksu davranışlarda bulunması şeklindeki değerlendirmelerin birbiriyle ilişkili olduğu düşünülebilir.

Ricâl kaynaklarında Zâzân’ın hem tevsîk hem de tenkîd edildiğine dair bilgiler nakledilmiştir. İbn Sa’d (v. 230/845)¹²⁸⁰, Yahya b. Maîn (v. 233/848)¹²⁸¹, İclî (v. 261/875)¹²⁸², Nesâî (v. 303/915)¹²⁸³, Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1071)¹²⁸⁴ ve Zehebî (v. 748/1348)¹²⁸⁵, onun “sika” bir râvî olduğunu söylemektedirler. İbn Hacer ise (v. 852/1449), Zâzân’ın “sadûk” bir râvî olduğu kanaatindedir.¹²⁸⁶

İhsan Abbas), VI, 178.) İbn Ebî Hâtim ise *el-Cerh ve’t-ta’dîl*’inde bu ibâreyi, “اكثر من الرواية” şeklinde tasrih etmiştir. (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, III, 614.) Bununla birlikte hem daha önce zikredilen usûl kaynaklarında hem de ricâl kaynaklarının çoğunluğunda “كثير الكلام” ibaresi yer aldığından, Zâzân’ın bu başlık altında incelenmesi uygun görülmüştür. Zira söz konusu ibârenin, Zâzân’ın rivâyetleriyle ilgili olduğu varsayılırsa, murûtle bir ilişkisinin olmadığı anlaşılacaktır.

¹²⁷⁵ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-’evsat*, II, 370; VI, 328; Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, II, 74; Beyhakî, *el-Câmi’ li şuabi’l-’imân*, VII, 59, 70.

¹²⁷⁶ Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 26.

¹²⁷⁷ Irâkî, *Şerhu’t-Tabsira ve’t-tezkire*, I, 337; Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, I, 360.

¹²⁷⁸ Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, IX, 264; İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzîb*, III, 303; Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 26.

¹²⁷⁹ Bkz. Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, IV, 40 (muhakkikin dipnotu).

¹²⁸⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakâtu’l-kübrâ*, VI, 217.

¹²⁸¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XVIII, 290; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, IV, 281. (Ayrıca Yahya b. Maîn onun “sika” olduğunu ifade ettikten sonra, “لا تسأل عن مثل هؤلاء” demek suretiyle böyle kimseler hakkında sorgulama yapılmayacağına işaret etmiştir. Bkz. Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, IX, 265; İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzîb*, III, 303.)

¹²⁸² İclî, *Ma’rifetu’s-sikât*, s. 163.

¹²⁸³ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, IV, 280.

¹²⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 489.

¹²⁸⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, s. 400.

¹²⁸⁶ İbn Hacer, *Takribu’t-Tehzîb*, s. 213.

Hakkındaki tevsik ifadelerinin yanısıra İbn Hibbân (v. 354/965) ve Hâkim (v. 405/1014) tarafından tenkîd edildiği görülmektedir. Nitekim İbn Hibbân, onun rivâyet ettiği hadislerde çokça hata yaptığını, ancak pek çok kişi tarafından “sika” kabul edildiğini söylemiştir.¹²⁸⁷ Hâkim ise, Zâzân hakkında “ليس بالمتين عندهم” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹²⁸⁸ Ayrıca İbn Adî, hakkındaki tenkîdlerin çoğunlukla çok konuşması sebebiyle olduğunu söylemektedir.¹²⁸⁹

Zâzân’ın rivâyet ettiği hadisler; Ahmed b. Hanbel’in (v. 241/855) *Müsned*’i¹²⁹⁰, Müslim’in (v. 261/875) *es-Sahîh*’i¹²⁹¹ ile Ebû Dâvud (v. 275/889)¹²⁹², Nesâî (v. 303/915)¹²⁹³ ve İbn Mâce’nin (v. 273/887)¹²⁹⁴ *es-Sünen*’lerinde yer almaktadır. İbn Adî (v. 365/976), kendisinden sikalar rivâyette bulunduğu hadislerinde problem olmayacağını ifade etmiştir.¹²⁹⁵ Netice itibariyle Zâzân’ın genel olarak güvenilir kabul edilen bir râvî olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte hakkındaki tenkîdlerin çok konuşması sebebiyle olduğunun açıkça belirtilmiş olması, rivâyetleri kabul edilmiş olsa dahi çok konuşmanın muhaddisler nezdinde hoş karşılanmadığı şeklinde yorumlanabilir.

2. Ağzı Bozukluk

İnsanların kötülüklerinden bahsetmek ve ağzı bozukluk da fıskâ düşürücü ve adâlette şart koşulan murûet zaaflarından kabul edilmiştir.¹²⁹⁶ Ricâl kaynaklarında bir

¹²⁸⁷ İbn Hibbân, *Kitâbu’s-sikât*, IV, 266.

¹²⁸⁸ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, II, 934.

¹²⁸⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, IV, 141; Abdulganî el-Makdisî Cemmâilî, *el-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*, V, 5; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, IX, 265.

¹²⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 484, 511, 1121, 1128.

¹²⁹¹ Müslim, İman, 8. (Rivâyet *Sahîh-i Müslim*’in asılları arasında yer almaktadır.)

¹²⁹² Ebû Dâvud, Sünne, 28; Edeb, 132.

¹²⁹³ Nesâî, Sehv, 46.

¹²⁹⁴ İbn Mâce, Cenâiz, 37, 39.

¹²⁹⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, III, 303.

¹²⁹⁶ İnsanların kötülüklerinden bahsetmek ve ağzı bozukluğun murûeti zedelediğine dair bkz. 156, 157 no’lu dipnot.

kimse bu durumuna işaret etmek üzere “تسرع إلى الناس”¹²⁹⁸, “وقاعا”¹²⁹⁷, “كان له لسان”¹²⁹⁹, “كان فيه بذاء”¹³⁰⁰ ve “كان بذيء اللسان”¹³⁰¹ gibi ibâreler kullanılmıştır.

Bu başlık altında, ricâl kaynaklarında çeşitli ibârelerle kötü konuşmalar yaptığına işaret edilen iki râvî daha önce belirlenen kıstaslar çerçevesinde değerlendirilecektir. Böylece kötü konuşmalar yapmalarının, rivâyetlerinin kabulü noktasında hangi düzeyde bir etkiye sahip olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

“İçki İçtiği İfade Edilmekle Birlikte Nebîz İçtiğine Dâir Karine Bulunan Râvîler” başlığı altında “handerîs (nebîz)” içmesi sebebiyle tenkîd edilen¹³⁰² **Ömer b. Kays** (v. 160/776) aynı zamanda; **peşin hükümlü** ve **sivri dilli** olarak tavsif edilmiştir.¹³⁰³ Kaynaklarda bu hususa işaret etmek üzere “تسرع إلى”¹³⁰⁴ ve “كان له لسان”¹³⁰⁵ gibi ibâreler kullanılmıştır. Hakkındaki bu tenkîdlerin, İmam Mâlik’le (v. 179/795) aralarında geçen bir hâdise dolayısıyla olduğu düşünülebilir. Nitekim fikhî bir konu hususunda görüş beyân etmek üzere Mekke vâlisinin yanında buldukları sırada aralarında tartışma çıkmış¹³⁰⁶ ve İmam Mâlik’e, “Sen bazen doğru söylüyorsun bazen de hata ediyorsun” demiş, bunun üzerine İmam Mâlik onunla bir daha konuşmayacağını ifade etmiştir.¹³⁰⁷

Daha önce de ifade edildiği üzere çeşitli sebeplerle tenkîd edilen Ömer b. Kays’ın rivâyet ettiği hadisler, İbn Mâce’nin *es-Sünen*’inde¹³⁰⁸ ve Ebû Avâne’nin (v.

¹²⁹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, V, 411.

¹²⁹⁸ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, X, 109, 110; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VII, 491.

¹²⁹⁹ İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, IV, 487.

¹³⁰⁰ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, X, 109; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VII, 491.

¹³⁰¹ Bkz. Ahmed b. Atıyye, *Neslü’n-nebâl*, II, 371.

¹³⁰² Ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Sayfa 94-96.

¹³⁰³ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, V, 411; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, X, 109.

¹³⁰⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, V, 411.

¹³⁰⁵ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, X, 109, 110; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VII, 491.

¹³⁰⁶ Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, X, 112.

¹³⁰⁷ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, IV, 166.

¹³⁰⁸ İbn Mâce, *İkâmetu’s-salât*, 139. (Eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût, hadisin bu isnadının “zayıf” olduğunu belirttiikten sonra isnadında bulunan Ömer b. Kays’ın “metruk” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.)

316/929) *Müstahrec* 'inde¹³⁰⁹ yer almaktadır. Ancak ilgili bölümde de ifade edildiği üzere hakkındaki tenkîdlerin çokluğu ve ağır ifadelerin kullanılmış olması, handerîs (nebîz) içmesinin ve sivri dilli olmasının âlimler nezdindeki mertebesine etkisinin tespitini güçleştirmektedir.

Abdullah b. Seleme el-Eftas da (v. 191/806) **kötü sözler söylediği** için Ahmed b. Hanbel tarafından “خبيث اللسان” ifadesiyle tenkîd edilmiştir.¹³¹⁰ Amr b. Ali el-Fellâs da (v. 249/864), Abdullah'ın insanların arkasından konuştuğunu söylemektedir.¹³¹¹ Konuyla ilgili olarak Ebû Zür'a er-Râzî (v. 264/878), Abdullah b. Seleme'nin “sadûk”¹³¹² olduğunu, ancak Yahya b. Saîd el-Kattân'ın arkasından konuştuğunu ifade etmiştir.¹³¹³

Hakkındaki diğer değerlendirmelerin ise genellikle tenkîd içerikli olduğu görülmektedir. Nitekim Yahya b. Said el-Kattân, Abdullah b. Seleme el-Eftas hakkında “ليس بثقة”¹³¹⁴; Amr b. Ali¹³¹⁵, Müslim (v. 261/875)¹³¹⁶ ve Nesâî¹³¹⁷ ise “metrûku'l-hadîs” değerlendirmesinde bulunmuştur. Dârekutnî onun hakkında “ليس بالقوي” yorumunda bulunmuştur.¹³¹⁸

Abdullah b. Seleme'nin rivâyet ettiği hadisler, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı¹³¹⁹ ile Beyhakî'nin (v. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*¹³²⁰ adlı eserinde yer

¹³⁰⁹ Ebû Avâne, *Müstahrec*, IV, 150.

¹³¹⁰ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs), II, 353; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 488

¹³¹¹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, V, 207; Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, II, 387; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 488.

¹³¹² Kâsım b. Kutluboğa, *es-Sikât min men lem yekau fî kütübi's-sitte*, VI, 30.

¹³¹³ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 487. (Burada “يُفَعُّ فِي يَحْيَى بْنِ سَعِيدِ الْقَطَّانِ” ibaresi geçmektedir.)

¹³¹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, V, 207; Yahya'nın Abdullah b. Seleme'yi yalancılıkla suçladığı da nakledilmiştir. (Dârekutnî, *Tâ'likâtu'd-Dârekutnî ale'l-Mecrûhîn*, s. 147; İbn Arrâk, *Tenzihu's-şerîa*, I, 73; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 487.)

¹³¹⁵ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, V, 208; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 487.

¹³¹⁶ Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, I, 521.

¹³¹⁷ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 449; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, V, 208.

¹³¹⁸ Dârekutnî, *el-İlel*, IV, 419.

¹³¹⁹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 449.

¹³²⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 333.

almaktadır. Ancak diğer hadis kaynaklarında rivâyetlerine rastlanmamıştır. Nitekim Buhârî¹³²¹, Ahmed b. Hanbel¹³²² ve Zehebî¹³²³ hadis âlimlerinin Abdullah b. Seleme'nin rivâyetlerini terk ettiğini ifade etmektedirler. Ayrıca Abdullah'ın rivâyetlerini eserlerine alan her iki müellif de rivâyetleri naklettikten sonra Abdullah b. Seleme'nin zayıflığına işaret etmişlerdir.¹³²⁴ İbn Adî ise, zaafı bâkî olmakla beraber hadislerinin yazılabileceğini söylemiştir.¹³²⁵ Netice itibariyle hakkındaki çeşitli tenkîdlerle birlikte muhaddis kimliğine yakışmayacak konuşmalar yapmasının da âlimlerin kanaatlerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim Ebû Zür'a er-Râzî “إنما قيل فيه من أجل لسانه” demiş ve Abdullah b. Seleme hakkındaki tenkîdlerin kötü konuşmaları sebebiyle olduğuna işaret etmiştir.¹³²⁶

Aşağıdaki tabloda, kötü konuşmalar yapmanın râvî tenkîdine etkisinin daha net müşâhede edilebilmesi için Ömer b. Kays ve Abdullah b. Seleme hakkında kısa bilgilendirmeler yer almaktadır.

¹³²¹ Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, V, 100.

¹³²² Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbâs), II, 353; Buhârî, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr*, V, 100; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, V, 208.

¹³²³ Zehebî, *Dîvânu'd-duafâ*, s. 217.

¹³²⁴ Rivâyeti nakleden Beyhakî, senedde bulunan Abdullah b. Seleme'nin “zayıf” bir râvî olduğunu (Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, s. 333), Nesâî ise “metrûku'l-hadîs” olduğunu belirtmiştir. (Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 449.)

¹³²⁵ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, V, 208; Kâsım b. Kutluboğa, *es-Sikât min men lem yekau fî kütübi's-sitte*, VI, 30.

¹³²⁶ Sa'dî Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cuhûduhû fî's-sünneti'n-nebeviyyeti*, II, 487.

Tablo-11 Kötü Konuştuğu Nakledilen Râvîler

Tenkîde Uğrayan Râvî / Memleketi	Münekkid veya Tenkîdi Aktaran/ Memleketi	Murûet Zaafî	Ta'dîl Edenler	Cerh Edenler	Hem Cerh Hem de Ta'dîl Yorumunda Bulunanlar	Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarındaki Dağılımı
Ömer b. Kays (v. 160) Mekke	İmam Mâlik (v. 179) Medîne	“ كان له لسان ”		-Abdurrahman b. Mehdî -İmam Mâlik -İbn Sa'd -Yahya b. Maîn -Ahmed b. Hanbel -Amr b. Ali el-Fellâs -Buhârî -Cüzcânî -Ebû Zür'a er-Râzî -Ebû Hâtîm er-Râzî -Nesâî -Ebû'l-Kâsım el-Begavî -İbn Hibbân -Dârekutnî -İbn Hacer		-Rivâyetleri, İbn Mâce'nin <i>es-Sünen</i> 'inde ve Ebû Avâne'nin <i>Müstahrec</i> 'inde yer almaktadır. - <i>es-Sünen</i> 'deki rivâyet eserin muhakkiki Şuayb el-Arnaût tarafından “zayıf” kabul edilmiştir.
Abdullah b. Seleme (v. 191/) Basra	Fellâs (v. 249) Basra Ebû Hâtîm (v. 277) Rey Zehebî (v. 748) Dimaşk	“ خبيث اللسان ”		-Yahya b. Said el-Kattân -Fellâs -Müslim -Nesâî -Dârekutnî	-Ebû Zür'a er-Râzî -İbn Adî	-Rivâyetleri, Nesâî'nin <i>es-Sünenü'l-kübrâ</i> 'sı ile Beyhakî'nin <i>es-Sünenü'l-kübrâ</i> 'sında yer almaktadır. -Her iki eserin muhakkiki de söz konusu rivâyetlerin “zayıf” olduğuna işaret etmektedirler.

Görüldüğü üzere sivri dilli olmaları ve kötü konuşmaları sebebiyle tenkîd edilen her iki râvî pek çok münekkid tarafından diğer bazı sebeplerle de eleştirilmiştir. Haklarındaki tenkîdlerin fazlalığı kötü konuşmalarının, rivâyetlerinin kabulü noktasında ne düzeyde etkili olduğunu tespit etmeyi güçleştirmektedir. Öte yandan Abdullah b. Seleme el-Eftas'ın kötü konuşmaları sebebiyle tenkîde uğradığının açıkça ifade edilmiş olması, kötü konuşmalarının hakkındaki menfi değerlendirmelerde etkili olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

G. Ölçü-Tartıda Dikkatsizlik

Hadis usûlünde murûet zaafı arasında zikredilen hususlardan bir diğeri ise, ölçü tartıda dikkatsizliktir.¹³²⁷ Başlıktan da anlaşılacağı üzere burada çalma kastıyla yapılan ciddî bir fiil söz konusu olmayıp dikkatsizlik addedilecek ufak ihlâller kastedilmiştir. Kaynaklarda konuyla ilgili çeşitli ibâreler yer almaktadır. Bunlardan ilki, “Bir buğday tanesi ağırlığında eksik tartmak” veya “Az miktarda dahî olsa yanlış tartmak” anlamlarına gelen¹³²⁸ “التَّطْفِيفُ بِحَبَّةٍ”¹³²⁹ ibâresidir. Hadis usûlü kaynaklarında râvînin kaçınması gereken durumlardan biri olarak zikredilmiştir.¹³³⁰

Aslen ticâret hususunda kullanılan ve “Kazanç elde etmek veya müşteriye kandırmak için giysi üzerindeki fiyatı arttırmak”¹³³¹ anlamına gelen “هُوَ يَرِيدُ فِي الرَّقْمِ”¹³³² ifâdesi de ilk bakışta konuyla ilgili görülmektedir. Ancak hadis istilâhı olarak, yalancı kimseler hakkında kullanılan kinâyeli bir ifade olduğu belirtilmiştir.¹³³³ Sem‘ânî'nin ifade ettiği üzere, tâcirin, giysi üzerindeki fiyat etiketinde yer alan rakamı arttırdığı gibi, yalancı râvî de semâî olmadığı halde semâ‘

¹³²⁷ Ölçü-tartıda dikkatsizliğin murûet zaafı olduğuna işaret eden kaynaklar için bkz. 197 no'lu dipnot.

¹³²⁸ Bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, 232-233.

¹³²⁹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 80.

¹³³⁰ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 80.

¹³³¹ Bkz. Kadî İyaz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, I, 145; Nevevî, *Sahîh-i Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, I, 104; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 249; Komisyon, *el-Mevsûatu'l-fikhiyyetu'l-Kuveytiyye*, XXIII, 93.

¹³³² “الرقم” kelimesi istilâhî kullanımda “Elbise üzerinde yazılı ücret” anlamına gelmektedir. (Bkz. Komisyon, *el-Mevsûatu'l-fikhiyyetu'l-Kuveytiyye*, XXIII, 93.)

¹³³³ İbrahim b. Yusuf b. Ethem, *Metâliu'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*, III, 184; Nevevî, *Sahîh-i Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, I, 104; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, I, 283; Gavrî, *Mu'cemü elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîli'l-meşhûra ve'n-nâdirâ*, s. 688; Yusuf Muhammed Sıddîk, *eş-Şerhu ve't-tâ'lîl li elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 154.

iddiasında bulunur¹³³⁴, bu durum kaynaklarda “يَزِيدُ فِي الرَّقْمِ” ifâdesiyle kinâyeli olarak dillendirilmiş olmaktadır. Eyyûb es-Sahtiyânî (v. 131/749) bu ibâreyi ismini açıkça zikretmediği bir râvî hakkında kullanmıştır.¹³³⁵ Ancak bu râvînin kim olduğu tespit edilememiştir. Bu bilgi Müslim’in mukaddimesinde şöyle geçmektedir: “Eyyûb bir gün bir râvîden bahsederken “لَمْ يَكُنْ بِمُسْتَقِيمِ اللِّسَانِ” değerlendirmesinde bulunmuştur. Başka bir râvî hakkında ise “هُوَ يَزِيدُ فِي الرَّقْمِ” demiştir.¹³³⁶ Bu iki naklin bir arada zikredilmiş olması Eyyûb’un söz konusu ibâreyi de râvînin yalancılığına işaret etmek üzere kullanmış olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim mu‘cemlerde de Eyyûb’un bu ibâreyi söz konusu râvînin yalancılığını kastederek kullandığı ifade edilmiştir.¹³³⁷

Ölçü-tartıda usulsüzlüğü ifade etmek üzere kullanılan bir diğer ibâre ise, “يَسْتَرَجِحُ فِي الْمِيزَانِ”dır.¹³³⁸ “استرجح” kelimesi sözlükte; tartının bir kefesini, diğer kefe meğilleninceye kadar ağır tutmak anlamına gelmektedir.¹³³⁹

Araştırma kapsamındaki kaynaklarda “يَسْتَرَجِحُ فِي الْمِيزَانِ” demek suretiyle **ölçü-tartıda usulsüzlük** yaptığına işaret edilen tek râvî, **Muhammed b. Müslim Ebu’z-Zübeyr el-Mekkî**’dir (v. 128/745). Şu‘be b. el-Haccâc, onu bu sebeple tenkîd

¹³³⁴ Sem‘ânî, bu lafızla tenkîd edilen kişilerin, hadis cüzlerinden bazı kişilerin isimlerin silip kendi isimlerini yazdıklarını ifade etmektedir. (Bkz. Sem‘ânî, *et-Tahbîr fî'l-Mu‘cemi'l-kebîr*, II, 265.) Nitekim Muhammed b. Ebî'l-Feth el-İsfahânî'nin semâi olmayan hadis cüzleri hakkında semâ iddiasında bulunduğu ifade edilmiş ve kendisi hakkında “يَزِيدُ فِي الرَّقْمِ” değerlendirmesinde bulunulmuştur. (Sem‘ânî, *el-Muntehab min Mu‘cemi şuyûhi's-Sem‘ânî*, s. 1670.)

¹³³⁵ Müslim, Mukaddime, I, 21; İclî, *Târîhu's-sikât*, I 13.

¹³³⁶ Müslim, Mukaddime, I, 21.

¹³³⁷ Gavrî, *Mu‘cemü elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîli'l-meşhûra ve'n-nâdirâ*, s. 688; Yusuf Muhammed Sıddîk, *eş-Şerhu ve't-tâ'il li elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 154.

¹³³⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, II, 571.

¹³³⁹ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, VI, 384; İbrahim el-Harbî, *Garîbu'l-hadîs*, I, 245. (Kaynaklarda nakledildiği üzere dönemin Arap toplumunda çarşı pazarlarda tartma işleminin “وزان” adı verilen ücret mukabilinde tartan tartıcılar tarafından da yapılmaktaydı. Nitekim bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber, satın aldığı şalvara (serâvil) bedel olarak verdiği malın tartılmasını isterken tartıcıdan kefeyle –satıcı lehine- biraz ağır tutmasını talep etmiş ve “زَنْ وَأَرْجِحْ” buyurmuştur. (Ebû Dâvud, Buyû‘, 7.) *es-Sünen*’in şerhinde Hz. Peygamber’in şalvara bedel olarak gümüş veya altın tarttırmış olabileceği belirtilmiştir. (Necati Yeniçel, *Sünen-i Ebû Dâvud terceme ve şerhi*, XII, 342.)

etmiş¹³⁴⁰ ve ondan rivâyeti terk ettiğini ifade etmiştir.¹³⁴¹ Tespit edilebildiği kadarıyla ricâl kaynaklarında Şu'be'nin, Ebu'z-Zübeyr el-Mekkî'yi terk ettiğine dair iki ayrı hâdiseden daha bahsedilmektedir.

Kaynaklarda aktarılan diğer hâdise ise, Ebu'z-Zübeyr'in kendisini kızdıran bir kişiye iftira atmasıdır. Bu durumu haber alan Şu'be, "Bir daha asla senden hadis rivâyet etmeyeceğim" demiştir.¹³⁴² Olayı aktaran Ebu Dâvud et-Tayâlisî (v. 204/819), Şu'be'nin; Ebu'z-Zübeyr'in Câbir tarikiyle naklettiği 400 hadis bildiğini de nakletmiştir.¹³⁴³ Bu durumda Şu'be'nin "Senden bir daha asla hadis nakletmeyeceğim" demiş olması ve aynı zamanda 400 hadisi bildiğini ifade etmiş olması, hâdisenin vukûundan evvel kendisinden hadis aldığını göstermektedir. Moğoltay b. Kılıç'ın (v. 762/1361), Şu'be'nin Ebu'z-Zübeyr'den iki veya üç hadis nakletmiş olduğunu belirtmesi ise¹³⁴⁴ yine hâdisenin vukuundan evvel kendisinden bir miktar rivâyette bulunmuş olabileceğini akla getirmektedir.

Nakledilen üçüncü rivâyette ise Şu'be (v. 160/776), Ebu'z-Zübeyr'i namazlarını kötü kıldığı için tenkîd etmiş ve yine bu sebeple ondan rivâyeti terk ettiğini söylemiştir.¹³⁴⁵ Ancak İbn Adî, Şu'be'nin Ebu'z-Zübeyr'in namazlarıyla ilgili yaptığı bu değerlendirmeyi gıybet olarak nitelemiş, ayrıca eleştirilerine rağmen kendisinden rivâyette bulunduğunu ifade etmiştir.¹³⁴⁶ Daha önce de ifade edildiği üzere Ebû'l-Âliye, rivâyet alacakları râvîlerin namazlarına baktıklarını ifade etmiş, kişi gereği gibi kılmıyorsa rivâyetlerini terk ettiklerini belirtmiştir. Dolayısıyla

¹³⁴⁰ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-tâdîl*, I, 151; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 407; İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, II, 571; Abdullah b. Yusuf Cudey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, I, 359.

¹³⁴¹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 441; Abdullah b. Yusuf Cudey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, I, 359.

¹³⁴² Zehebî, *Mizânul-i'tidâl*, IV, 268; *Târîhu'l-İslâm*, III, 518. (Yine Şu'be, Ebu'z-Zübeyr'in Câbir'den naklettiği 400 hadisi bildiğini ve ondan rivâyette bulunmadığını ifade etmiştir. Ayrıca onu yalancılıkla veya su-i hıfz ile suçlamadığı da bilinmektedir. İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, II, 571.)

¹³⁴³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 518. Kaynaklarda Şu'be'nin Ebu'z-Zübeyr'e mezkûr hadisleri Câbir'den işittiğine dair yemin ettirdiği, ancak yine de Ebu'z-Zübeyr'den nakletmek yerine Câbir el-Cu'fî'den nakli tercih ettiği kaydedilmiştir. (Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, X, 337.)

¹³⁴⁴ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, X, 337.

¹³⁴⁵ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VII, 88.

¹³⁴⁶ İbn Abdilberr, *el-İstiğnâ*, I, 648.

konuyla ilgili nakledilen iki değerlendirmede şahsî kanaatlerin veya dönemsel farklılıkların etkili olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte aktarılan her üç olayın da, Şu'be'nin Ebu'z-Zübeyr'den rivayeti terk vesilesi olarak zikredilmiş olması dikkat çekicidir. Nitekim Ahmed b. Hanbel, Şu'be'nin Ebu'z-Zübeyr'i hadis hususundaki yetkinliği dışında başka sebeplerle tenkîd ettiğini ifade etmektedir.¹³⁴⁷

Şu'be tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edilen Ebu'z-Zübeyr el-Mekkî, âlimler tarafından hem ta'dîl edilmiş hem de çeşitli sebeplerle eleştirilmiş görünmektedir. Nitekim Süfyân-ı Sevrî (v. 161/778)¹³⁴⁸, Muhammed b. Sa'd (v. 230/845)¹³⁴⁹, Yahya b. Maîn (v. 233/848)¹³⁵⁰, Ali b. el-Medînî (v. 234/848)¹³⁵¹, İclî (v. 261/875)¹³⁵², Ya'kub b. Ebî Şeybe (v. 262/875)¹³⁵³, Nesâî (v. 303/915)¹³⁵⁴ ve Zehebî (v. 748/1348)¹³⁵⁵ onun "sika" bir râvî olduğu kanaatindedirler. Sâcî (v. 307/920)¹³⁵⁶ ve İbn Hacer ise (v. 852/1449)¹³⁵⁷ Ebu'z-Zübeyr hakkında "sadûk" değerlendirmesinde bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) Ebu'z-Zübeyr'in, muhaddislerin kendisinden hadis aldığı bir kimse olduğunu ifade etmiş,¹³⁵⁸ ayrıca "ليس به بأس" değerlendirmesinde bulunmuştur.¹³⁵⁹

¹³⁴⁷ Bkz. Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, X, 337.

¹³⁴⁸ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, X, 336.

¹³⁴⁹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 443.

¹³⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 76; İbn Şâhin, *Târîhu esmâi's-sikât*, s. 198; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 408; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 267; İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, II, 571. (Yahya b. Maîn'in Ebû'z-Zübeyr hakkında "sâlih" değerlendirmesinde bulunduğu da kaydedilmiştir. Bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 408.)

¹³⁵¹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 443; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 266.

¹³⁵² İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 253.

¹³⁵³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 408.

¹³⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 407; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 267.

¹³⁵⁵ Zehebî, *Dîvânu'd-duafâ*, s. 374.

¹³⁵⁶ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, X, 337; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 443.

¹³⁵⁷ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 506.

¹³⁵⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 406; İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, II, 571.

¹³⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 76; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 441.

Rivâyetlerinde tedlîs yaptığı belirtilen Ebu'z-Zübeyr el-Mekkî'nin¹³⁶⁰ bazı münekkidler tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edildiği görünmektedir. Nitekim Eyyub es-Sahtiyânî (v. 131/749)¹³⁶¹, İbn Cüreyc (v. 150/767)¹³⁶², Şu'be (v. 160/776)¹³⁶³ ve İbn Uyeyne (v. 198/814)¹³⁶⁴ tarafından “zayıf” kabul etmiştir. İmam Şâfiî'nin de (v. 204/820), hocası İbn Uyeyne'yle aynı kanaati paylaştığı ifade edilmektedir.¹³⁶⁵ Ayrıca Ebû Zür'a er-Râzî (v. 264/878) “لا يحتج به”¹³⁶⁶, Ebû Hâtim er-Râzî ise (v. 277/890), “يكتب حديثه ولا يحتج به” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹³⁶⁷

Ebu'z-Zübeyr el-Mekkî'nin rivâyet ettiği hadisler, Buhârî'nin *es-Sahîh*'indeki (v. 256/870) mutâbaat tariki olmak üzere¹³⁶⁸ Kütüb-i sittenin tamamında¹³⁶⁹ yer almaktadır. Hassaten kendisini ölçü-tartıda usulsüzlük başta olmak üzere zikredilen

¹³⁶⁰ Nesâî, *Tesmiyetu meşâyih ve zikru'l-müdellesîn*, s. 123; Sıbtu İbni'l-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellesîn*, s. 54; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 506. (Nitekim Yahya b. Maîn, Ebû'z-Zübeyr'in, Abdullah b. Ömer'den bizzat hadis dinlemediğine işaret etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 441.)

¹³⁶¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 407. (Ahmed b. Hanbel, Eyûb'un Ebu'z-Zübeyr'den rivâyette bulunurken, “Haddesenâ Ebu'z-Zübeyr, Ebu'z-Zübeyr, Ebu'z-Zübeyr” demek suretiyle kendisini zayıf gördüğüne işaret ettiğini belirtmektedir. (Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 75; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 441; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 518; Sa'dî Hâşimî, *Şerhu elfâzi't-tecrîhi'n-nâdirâ ev galiletü'l-isti'mâl*, s. 262.) Bunun bir tecrîh ifadesi olduğuna dair bkz. Sa'dî Hâşimî, *Şerhu elfâzi't-tecrîhi'n-nâdirâ ev galiletü'l-isti'mâl*, s. 264-267.)

¹³⁶² Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, X, 336.

¹³⁶³ İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, III, 100.

¹³⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 75; İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, III, 100; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 407.

¹³⁶⁵ İbn Abdilberr, *el-İstiğnâ*, I, 648. Yine kaynaklarda İmam Şâfiî'nin “Ebû'z-Zübeyr'in rivâyetleri desteğe ihtiyaç duymaktadır” dediği de nakledilmiştir. (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 76; Beyhakî, *Menâkibu's-Şâfiî*, I, 535; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 408.)

¹³⁶⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 518; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 381.

¹³⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXVI, 408.

¹³⁶⁸ Buhârî, *Megâzî*, 33.

¹³⁶⁹ Müslim, *Salâtu'l-musâfirîn*, 49; Hac, 350. (Müslim'in *es-Sahîh*'inde yer alan bu rivâyetler kitabın *asıllarından*); Ebû Dâvud, *Salâtu's-sefer*, 5; Fazâilu'l-Kur'an, 19; Tirmizî, *Deavât*, 77; Nesâî, *Mevâkîf*, 40; Buyû', 30; İbn Mâce, *Ticârât*, 33.

diğer sebepler dolayısıyla tenkîd eden Şu‘be de dâhil olmak üzere¹³⁷⁰, Eyûb es-Sahtiyânî¹³⁷¹, Süfyân-ı Sevri¹³⁷² ve Süfyân b. Uyeyne¹³⁷³ gibi âlimlerin Ebu’z-Zübeyr’den hadis nakletmiş olmadıkları tespit edilmiştir. Ayrıca İbn Adî (v. 365/976), İmam Mâlik’in Ebu’z-Zübeyr’den hadis rivâyet ettiğini ve Ebu’z-Zübeyr için sıdk alâmeti olarak bunun yeterli olacağını söylemiştir.¹³⁷⁴ Rivâyet ettiği hadislerin *Sahîh-i Müslim* başta olmak üzere muteber hadis kaynaklarında yer alması da bu tespiti te’yîd edici niteliktedir.

Ebu’z-Zübeyr hakkındaki tenkîdleri değerlendiren İbn Hibbân, onu cerh edenlerin insafli davranmadığını zira ölçü-tartıda usulsüzlük yapmanın kişinin kendisine zararı olmakla beraber, rivâyet ettiği hadislerin terkini gerektirmeyeceğini ifade etmiştir.¹³⁷⁵ İbn Adî ise, Ebu’z-Zübeyr’den rivâyette bulunan kimselerin, onun hıfzının sağlamlığını bildiklerini, ancak yine de cerhini gerektirecek geçerli bir delile dayanmaksızın onu tenkîd ettiklerini ifade etmiştir.¹³⁷⁶ Zehebî de (v. 748/1348) Ebu’z-Zübeyr’in mutlak manada taz’îfi gerektirmeyecek sebeplerle ayıplandığını ifade etmiştir.¹³⁷⁷ Netice itibariyle Ebu’z-Zübeyr, hakkında yapılan tenkîdlerin, rivâyetleriyle ilgili olumsuz bir kanaate sebebiyet vermediği, aksine Şu‘be’nin yaptığı tenkîdlerin pek çok âlim tarafından eleştirildiği görülmektedir.

¹³⁷⁰ Nesâî, *Cenâiz*, 72. (Elbânî bu rivâyet hakkında “sahîhu’l-isnâd” değerlendirmesinde bulunmuştur. Bkz. Elbânî, *Ervâu’l-ğalîl fî tahrîci ehâdisi Menâri’s-sebîl*, III, 176.)

¹³⁷¹ Eyyûb’un Ebû’z-Zübeyr’den hadis almak üzere meclisine gittiğinde başını örttüğü belirtilmiştir. (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VIII, 75; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, X, 337.) Bununla birlikte İbn Abdilberr bu bilginin kayda değer olmadığını ifade etmektedir. (Bkz. İbn Abdilberr, *el-İstiğnâ*, I, 647.)

¹³⁷² Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVI, 404.

¹³⁷³ Kaynaklarda İbn Uyeyne’nin Ebû’z-Zübeyr’den hadis naklederken onun “zayıf” olduğuna işaret ettiği nakledilmektedir. (Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, IX, 441.)

¹³⁷⁴ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVI, 409.

¹³⁷⁵ İbn Hibbân, *Kitâbu’s-sikât*, V, 352; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVI, 409.

¹³⁷⁶ İbn Abdilberr, *el-İstiğnâ*, I, 647.

¹³⁷⁷ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V, 380.

IV. TAHDİS KARŞILIĞI ÜCRET ALMAK

Hadis âlimleri, tahdis karşılığında ücret alan kimseden hadis alınıp alınmayacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazı âlimler, ücreti alan râvînin hadiste ziyadeye¹³⁷⁸ veya yalana¹³⁷⁹ meyledeceği endişesinden dolayı tahdis karşılığında ücret almayı cerh sebebi kabul etmişlerdir.¹³⁸⁰ Nitekim Şu‘be bu sebeple olsa gerek, “Fakirlerden hadis yazmayın, zira onlar yalan söylerler” demiştir.¹³⁸¹ Ayrıca İbnu’s-Salah tahdis karşılığında ücret almanın hem kişi hakkında kötü düşüncelere sebebiyet vereceğini hem de beldelerin örfüne göre murûeti zedeleyebileceğini söylemektedir.¹³⁸² Burhâneddîn eş-Şâfiî ve Irâkî de aynı kanaattedir.¹³⁸³ Nitekim İshâk b. Râhûye (v. 238/853)¹³⁸⁴, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim er-Râzî, tahdis karşılığında ücret alan kimseden hadis alınmaması gerektiği kanaatinde idirler.¹³⁸⁵ Ayrıca hadis âlimlerinin, böylesi râvînin rivâyetlerini almama hususunda ittifak ettikleri nakledilmektedir.¹³⁸⁶ Konuyla ilgili olarak Ahmed b. Hanbel’e tahdis karşılığında ücret alanın durumu sorulmuş, o ise “لَا وَلَا كَرَامَةً” demek suretiyle böylesi kimsenin hiçbir saygınlığının olmadığını ifade etmiştir.¹³⁸⁷ Ayrıca hadis âlimlerinin çoğunun hediye ve hibe kabul etmekten dahî imtinâ ettikleri de bilinmektedir.¹³⁸⁸

¹³⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 154; Abdullah b. Yusuf Cudey‘, *Tahrîru ulûmi’l-hadîs*, I, 362.

¹³⁷⁹ Bkz. Gavri, *Mu‘cemü elfâz ve ibârâti’l-cerh ve ‘t-ta’dîli’l-meşhûra ve ‘n-nâdirâ*, s. 151.

¹³⁸⁰ Nitekim Süleyman b. Harb, “لَمْ يَبْقَ أَمْرٌ مِنْ أَمْرِ السَّمَاءِ إِلَّا الْخَدِيثُ وَالْقَضَاءُ , وَقَدْ فَسَدَا جَمِيعًا , الْقَضَاءُ يُرْسَوْنَ حَتَّى , يُؤَلُّوا , وَالْمُحَدَّثُونَ يَأْخُذُونَ عَلَى خَدِيثِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الذَّرَاهِمِ وَازِيَمِ” demiş ve yaşadıkları dönemin önemli vazifelerinden biri olan hadîs rivâyetinin, karşılığında ücret alınmak suretiyle bozulduğunu ifade etmiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye*, s. 154.)

¹³⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 154; Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 91.

¹³⁸² İbnu’s-Salah, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 119.

¹³⁸³ Ebnâsî, *eş-Şeza’l-feyyâh*, I, 262; el-İrâkî, *et-Takyîd ve ‘l-Îzâh*, s. 154.

¹³⁸⁴ Bkz. Ebnâsî, *eş-Şeza’l-feyyâh*, I, 262; Yusuf Muhammed Sıddîk, *eş-Şerhu ve ‘t-tâ‘lîl*, s. 14.

¹³⁸⁵ Bkz. İbnu’s-Salah, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 118; Zerkeşî, *en-Nüket*, III, 417; Ebnâsî, *eş-Şeza’l-feyyâh*, I, 262; Irâkî, *et-Takyîd ve ‘l-Îzâh*, s. 154; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu’l-hasîs*, s. 105.

¹³⁸⁶ İbnu’s-Salah, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 118; Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 91.

¹³⁸⁷ Yusuf Muhammed Sıddîk, *eş-Şerhu ve ‘t-tâ‘lîl*, s. 15; Ahmed Muhammed Nureddîn, “Havârimu’l-murûe ve eseruhâ fî adâleti’r-ruvât”, *Mecelletu’l-bahsi’l-ilmî ve ‘t-turâsi’l-Arabî*, V/1982, s. 75.

¹³⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li ahlâki’r-râvî*, I, 257; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 153; Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 91, 93. (Nitekim kaynaklarda nakledildiği üzere Hasan-ı Basrî (v. 110/728) kendisine gelen hediyeleri kabul etmemiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 153; Sehâvî, *Fethu’l-*

Öte yandan çeşitli gerekçelere dayanarak tahdîs karşılığında ücret alınabileceğini söyleyen âlimler de vardır.¹³⁸⁹ Nitekim çok talebesi olan bazı âlimlerin geçimlerini sağlayabilecekleri bir işle uğraşamaz hâle gelmeleri¹³⁹⁰ veya ihtiyaç sâhibi olmaları¹³⁹¹ gibi hususlar, tahdîs karşılığında ücret alınmasını gerektirebilmiştir. Ayrıca eğer ücret, vakıf veya sultanın beytul mâlden vermesi gibi umûmî kaynaklı ise, o halde tahdis karşılığında ücret almanın, kendini öğretim faaliyetlerine adanmış bir hocaya zararının dokunmayacağı ifade edilmiştir.¹³⁹² Bedruddîn ibn Cemâ'a'ya göre (v. 733/1333), eğer bu sebeple kişinin işleri ve kazancı aksayacaksa ücret alması kabul edilir, aksi takdirde kabul edilmez.¹³⁹³ Nitekim Ebû İshak eş-Şîrâzî (v. 476/1083), tahdis sebebiyle geçimini sağlamakta güçlük çeken kimseler için, ücret almanın caiz olduğu yönünde fetva vermiştir.¹³⁹⁴ Ebû Nuaym Fazl b. Dukeyn (v. 219/834), Ali b. Abdulaziz el-Mekkî (v. 287/900) ve diğer bazı âlimler tahdis karşılığında ücret almaya izin vermişlerdir.¹³⁹⁵ Kaynaklarda

muğîs, II, 91.) İsa b. Yûnus es-Sebî de (v. 187/802)'nin tahdîs karşılığında verilen ücreti kabul etmediği ifade edilmektedir. Yine Nevevî'nin hadis rivâyet ettiği kimselerden hediye kabul etmediği nakledilmiştir. (Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 92.)

¹³⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 154.

¹³⁹⁰ Bkz. Gavfî, *Mu'cemü'lfâz ve ibârâti'l-cerh ve't-ta'dili'l-meşhûra ve'n-nâdirâ*, s. 151.

¹³⁹¹ <http://www.ahlalhdeth.com/vb/showthread.php?t=126832>

¹³⁹² Yusuf Muhammed Sıddîk, *eş-Şerhu ve't-tâ'lîl*, s. 13.

¹³⁹³ İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*, s. 69.

¹³⁹⁴ Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, s. 52; İbnu'l-Mulakkîn eş-Şâfî, *el-Mukni' fî ulûmu'l-hadîs*, I, 279; Zeynuddîn İbnu'l-Aynî, *Şerhu Elfiyeti'l-İrâkî*, s. 163. (Nitekim Ebu Huseyn b. Nukûr'a da (v. 470/1077) bu sebeple fetva verdiği belirtilmektedir (İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 119; İrâkî, *Şerhu't-Tabsira ve't-tezkira*, I, 365; Ebnâsî, *eş-Şeza'l-feyyâh*, I, 263; İbn Ammâr el-Mâlikî, *Miftâhu's-saîdiyye*, s. 202; İrâkî, *et-Takyîd ve'l-İzâh*, s. 154; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 105). Zira kaynaklarda hadis ashâbının, onun ailesinin geçimini sağlayabilmesi için dahî çalışmasına fırsat vermediği nakledilmektedir. (İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*, s. 69; Burhanuddîn el-Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, II, 15.)

¹³⁹⁵ Ebnâsî, *eş-Şeza'l-feyyâh*, I, 262; İrâkî, *et-Takyîd ve'l-İzâh*, s. 154. Yine Buhârî'nin hocalarından Affân'ın da (v. 220/835) tahdîs karşılığında ücret almaya kabul ettiği nakledilmiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel, Ebû Nuaym ve Affân'ın tahdîs karşılığında ücret almaları sebebiyle eleştirildiklerini ifade etmiştir. (Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 94.) Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel'in, Affân'ın bir hadisi hakkında, "Onun şu hadisinin mutâbaatı var mı?" diye sorulduğunda, onun mutâbaata ihtiyacının olmadığını ifade etmiş olması dikkate değerdir (Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 95.)

meclisteki fakirlerden ücret almayan veya sadece zenginlerden alan muhaddislerin varlığından da söz edilmektedir.¹³⁹⁶

“Tahdîs karşılığında ücret alma” mevzusu hadis usûlü kaynaklarında ya müstakil başlık altında¹³⁹⁷ veya “Râvîde aranan şartlar” başlığı altında¹³⁹⁸ ele alınmıştır. Ricâl kaynaklarında ise, bu hususa işaret etmek üzere “كَانَ يَبِيعُ الْحَدِيثَ”¹³⁹⁹, “يَأْخُذُ عَلَى الْحَدِيثِ”¹⁴⁰⁰, “يَأْخُذُ عَلَى الرَّوَايَةِ”¹⁴⁰¹, “أَخَذَ عَلَى الرَّوَايَةِ”¹⁴⁰², “هُوَ يَأْخُذُ الدَّرَاهِمَ”¹⁴⁰³ ve “كَانَ يَأْخُذُ الدَّرَاهِمَ عَلَى الْحَدِيثِ”¹⁴⁰⁴ gibi ifadeler kullanılmaktadır. Bu başlık altında tahdîs karşılığında ücret aldığı zikredilen altı kişi¹⁴⁰⁵ daha önce belirlenen kıstaslar çerçevesinde değerlendirilecek, böylece söz konusu tenkîdin rivâyetlerinin kabulü veya reddine etkisi tespit edilemeye çalışılacaktır.

Tahdîs karşılığında ücret aldığı zikredilen ilk kişi, “Mîzah” başlığı altında kendisinden bahsedilen¹⁴⁰⁶ **Ebû Nuaym Fazl b. Dukeyn**'dir (v. 219/834).¹⁴⁰⁷ Ebû Nuaym ev halkının/alesinin geçimini sağlamak için ücret almaya mecbur olduğunu

¹³⁹⁶ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 98.

¹³⁹⁷ Konuyla ilgili müstakil başlıkların yer aldığı kaynaklar için bkz. 179 no'lu dipnot.

¹³⁹⁸ Bkz. Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, s. 51; İbn Cemâ'a, *el-Menhelu'r-revî*, s. 69.

¹³⁹⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 426.

¹⁴⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 361.

¹⁴⁰¹ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, II, 527.

¹⁴⁰² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 234.

¹⁴⁰³ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, II, 527.

¹⁴⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 442.

¹⁴⁰⁵ Ali b. Muhammed el-Verrâk da (v. 377/987) tahdîs karşılığında ücret aldığı tespit edilen râvîler arasındadır. (Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, III, 165.) Ancak ilk üç asırla sınırlandırılan bu araştırmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Yine Kur'an ta'limi karşılığında ücret bekleyen Muhammed b. el-Huseyn el-Kalânîsî de (v. 521/1127) araştırma kapsamı dışındadır. (Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, IV, 98.)

¹⁴⁰⁶ Ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Sayfa 145.

¹⁴⁰⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 343; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 142; *Târîhu'l-İslâm*, V, 420.

söylemiştir.¹⁴⁰⁸ Kaynaklarda Ebû Nuaym'ın, sağlam gümüş paraları aldığı; kırık gümüş paraların ise değiştirilmesini istediği nakledilmektedir.¹⁴⁰⁹

Buhârî'nin hocaları arasında yer alan Ebû Nuaym'ın rivâyetlerinin, Kütüb-i sittenin tamamında yer aldığı bilinmektedir. Dolayısıyla daha önce de ifade edildiği üzere, ne mizahî kişiliği ne de tahdîs karşılığında ücret alması, rivâyetleri hususunda tereddüte sebebiyet vermiştir.

Tahdîs karşılığında ücret aldığı ifade edilen bir diğer isim ise daha önce, “Şakacılık-Duâbe” başlığı altında da kendisinden bahsedilen¹⁴¹⁰ **Hişam b. Ammar es-Sülemî**'dir (v. 245/859). Nesâî'nin hocalarından Muhammed b. Müslim b. Vâre er-Râzî (v. 270/883), tahdîs karşılığında ücret aldığı gerekçesiyle, bir süre Hişam'ın rivâyetlerini almamaya karar verdiğini söylemektedir.¹⁴¹¹ Sâlih Cezere de, Hişam'ın hadis rivâyeti karşılığında ücret aldığını ifade etmiştir.¹⁴¹² Hatta Hişam'ın, iki varak hadis rivâyeti karşılığında bir dirhem aldığı¹⁴¹³ ve ücret vermeyen kimselere rivâyette bulunmadığı nakledilmektedir.¹⁴¹⁴ Zehebî ise (v. 748/1348), ihtiyâcı olmadığı halde tahdîs karşılığında ücret almasının şaşırtıcı olduğunu belirtmiştir.¹⁴¹⁵ Daha önce de zikredildiği üzere rivâyetleri, Buhârî'nin (v. 256/870) *es-Sahîh*'i ile Sünen-i erbaada yer almaktadır. Dolayısıyla mizâhî kimliğinin ve tahdîs karşılığında ücret almasının, rivâyetlerinin kabulüne bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

¹⁴⁰⁸ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 97.

¹⁴⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 155. (Burada “الدَّرَاهِمُ الصَّحَاحُ” ve “نَرَاهِمُ مُكْسَرَةً” ibareleri yer almaktadır.)

¹⁴¹⁰ Ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Sayfa 142-143.

¹⁴¹¹ Bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXX, 249; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 426.

¹⁴¹² Bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXX, 249; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 59.

¹⁴¹³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXX, 250; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 59; İbn Kesîr, *et-Tekmil fî'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 483; Sıbtu İbni'l-Acemî, *el-İğtibât bi men rumiye mine'r-ruvâti bi'l-ihtilât*, s. 365. (muhakkikin dipnotu); Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 96.

¹⁴¹⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXIV, 34; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 426; Sıbtu İbni'l-Acemî, *el-İğtibât bi men rumiye mine'r-ruvâti bi'l-ihtilât*, s. 365. (muhakkikin dipnotu); Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 96.

¹⁴¹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 426.

Nesâi *es-Sünen*'de Ya'kûb b. İbrahim ed-Devrakî'nin (v. 252/866) **tahdîs karşılığında ücret** aldığını ifade etmiştir.¹⁴¹⁶ İbn Adî ise *el-Kâmil*'de (v. 365/976), hadis hırsızlığı yaptığı ifade edilen Ali b. Abde'nin biyografisinde, Ya'kûb'un, karşılığında ücret aldığı bir rivâyetin¹⁴¹⁷, Ali b. Abde tarafından çalındığı ifade etmiştir.¹⁴¹⁸

Öte yandan Ya'kûb b. İbrahim'in pek çok âlim tarafından güvenilir kabul edildiği bilinmektedir. Nitekim Nesâi,¹⁴¹⁹ Mesleme b. Kâsım (v. 353/964),¹⁴²⁰ Hatîb el-Bağdâdî¹⁴²¹ onun hakkında "sika", Ebû Hâtim er-Râzî ise "sadûk" değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁴²² Zehebî de onun, hadis ilminin seçkin âlimleri arasında yer aldığını ifade etmektedir.¹⁴²³ Ayrıca İbn Hibbân, *es-Sikât* adlı eserinde Ya'kûb b. İbrahim'den bahsetmiştir.¹⁴²⁴

Buhârî, Müslim, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi hadis âlimlerinin hocası olan Ya'kûb b. İbrahim'in¹⁴²⁵, *Müsned* adlı bir esere sahip olduğu ifade edilmektedir.¹⁴²⁶ Ayrıca hakkında pek çok tevsîk ifadesinin nakledilmiş olması ve rivâyetlerinin Nesâi de dâhil olmak üzere Kütüb-i sittenin tamamında yer alıyor

¹⁴¹⁶ Nesâi, Ya'kûb'un "لَا يَبُولَنَّ أَحَدُكُمْ فِي الْمَاءِ الدَّائِمِ، ثُمَّ يَغْتَسِلُ مِنْهُ" rivâyeti karşılığında bir dirhem aldığı ifade etmiştir. (Bkz. Nesâi, *Tahâret*, 47.) Ayrıca bu rivâyet için üç dinar aldığı da ifade edilmektedir. (Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 234.) Ahmed b. Hanbel, söz konusu rivâyetin sağlam olmadığı kanaatindedir. Hatta bu sebeple Ya'kûb'un bu rivâyeti nakletmesine engel olduğu da ifade edilmiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 280.)

¹⁴¹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VI, 190.

¹⁴¹⁸ Nitekim Ali b. Abde, Ya'kûb'u söz konusu rivâyetin isnadından düşürmüş, yerine kendisi rivâyette bulunmuştur. (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 281.)

¹⁴¹⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXII, 312; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 142; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 381.

¹⁴²⁰ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 381.

¹⁴²¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXII, 312; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 142; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 381.

¹⁴²² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 202; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXII, 312; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 142.

¹⁴²³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 141. (Burada "وَتَمَيَّزَ فِي هَذَا الشُّأْنِ" ifadesi yer almaktadır.)

¹⁴²⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 286; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXII, 312.

¹⁴²⁵ Bkz. İbn Ebî Leylâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 415.

¹⁴²⁶ Bkz. İbn Ebî Leylâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 415; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXII, 312.

olması¹⁴²⁷, tahdîs karşılığında ücret almasının âlimler tarafından cerh veya terk sebebi kabul edilmediğini açıkça göstermektedir. Nitekim Sehâvî de *Fethu'l-muğîs*'te onu, tahdîs karşılığında ücret almasına rağmen Şeyhanın kendisinden rivâyette bulunduğu râvîlerden biri olarak zikretmiştir.¹⁴²⁸

Tahdîs karşılığında ücret aldığı ifade edilen bir diğer râvî ise, Haris b. Muhammed et-Temîmî'dir (v. 279/892).¹⁴²⁹ Nitekim fakirliği sebebiyle kızlarını evlendiremediğini, hatta yakınlarının kendisi için kefen dahî bulamayacağından endişe ettiğini ifade etmiştir.¹⁴³⁰ Kaynaklarda onun, her iki varak hadis rivâyeti karşılığında bir dirhem aldığı kaydedilmektedir.¹⁴³¹ Ayrıca Bağdatlı bazı muhaddislerin, tahdîs karşılığında ücret aldığı için onu kısmen eleştirdiği nakledilmektedir.¹⁴³² Bununla birlikte Muhammed b. Muhammed el-İskâfî (v. 352/963), İbrahim el-Harbî'ye (v. 285/898), Hâris'ten hadis tahammül etmek istediğini, ancak onun tahdîs karşılığında ücret aldığı söylemiş, İbrahim ise “Al, çünkü o sika'dır” cevabını vermiştir.¹⁴³³ Burada iki husus dikkat çekmektedir: Birincisi Muhammed b. Muhammed'in tahdîs karşılığı ücret alan bir kimseden hadis tahammül edip edemeyeceğini danışma ihtiyacı hissetmiş olmasıdır. Bu sorunun gündeme gelmiş olması, o dönem ve bölgede konuyla ilgili hassâsiyeti gözler önüne sermektedir. İkinci önemli husus ise İbrahim'in cevabıdır. Nitekim verdiği cevapta Hâris'in “sika” bir râvî olduğuna işaret etmektedir. Bu değerlendirme, tahdîs karşılığında ücret almanın, güvenilir râvînin rivâyetini almaya engel teşkil etmediğini ve râvînin güvenilirliğine gölge düşürmediğini göstermesi açısından önemlidir.

¹⁴²⁷ Buhârî, Salât, 12 (Bu rivâyet *Sahîh-i Buhârî*'nin *asılları* arasında yer almaktadır); Müslim, Salâtu'l-Musâfirîn, 10; Ebû Dâvud, Tahâret, 95; Tirmizî, Salât, 215; Nesâî, Tahâret, 47; İbn Mâce, Diyât, 30.

¹⁴²⁸ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 95.

¹⁴²⁹ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 405.

¹⁴³⁰ Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 389.

¹⁴³¹ Ahmed Muhammed Nureddîn, “Havârimu'l-murûe ve eseruhâ fi adâleti'r-ruvât”, s. 76.

¹⁴³² Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 405. (Burada “لینہ” ibâresi geçmektedir.)

¹⁴³³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 214; İbn Nukta el-Hanbelî, *et-Takyîd l ima'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd*, s. 260.

Kaynaklarda Hâris'in İbrahim el-Harbî dışında başka âlimler tarafından da tevsik edildiği görülmektedir. Nitekim Ahmed b. Kâmil (v. 350/961) Hâris'in "sika" bir râvî olduğunu söylemiştir.¹⁴³⁴ Dârekutnî ise (v. 385/995), âlimlerin Hâris hakkında ihtilaf ettiklerini belirtmiş, ardından onun "sadûk" bir râvî olduğunu ifade etmiştir.¹⁴³⁵ Ayrıca Berkânî, Dârekutnî'nin kendisine, "Müsned"inde Hâris'in rivâyetlerini naklet" dediğini söylemektedir.¹⁴³⁶ İbn Hibbân ise (v. 354/965), *es-Sikât* adlı eserinde Hâris'e yer vermiştir.¹⁴³⁷

Öte yandan Hâris'in, Ebû'l-Feth Ezdî (v. 374/985)¹⁴³⁸ ve İbn Hazm (v. 456/1064)¹⁴³⁹ tarafından "zayıf" kabul edildiği nakledilmektedir. Ayrıca Ezdî, hocaları arasında Hâris'ten hadis nakledenin bulunmadığını belirtmiştir.¹⁴⁴⁰ Zehebî¹⁴⁴¹ ve İbn Hacer ise,¹⁴⁴² Hâris'i eleştirenlerin sağlam bir dayanağı olmadığını ifade etmişlerdir.

Kaynaklarda Hâris'in *Müsned*¹⁴⁴³ adında bir eser te'lif ettiği nakledilmektedir.¹⁴⁴⁴ Ayrıca Zehebî, Hâris'e ait *Müsned*'in bir kısmını dinlediğini ve Hâris'in tek kusurunun¹⁴⁴⁵ tahdîs karşılığında ücret alması olduğunu belirtmiş, ardından Hâris'in ihtiyaç sahibi biri olduğunu ve bu durumun ona bir zararının

¹⁴³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 214; İbn Nukta el-Hanbelî, *et-Takyîd l ima'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd*, s. 261.

¹⁴³⁵ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 214; Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 405; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 389.

¹⁴³⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 389.

¹⁴³⁷ İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, VIII, 183.

¹⁴³⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 389; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, s. 276.

¹⁴³⁹ Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 405; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, s. 276. (İbn Hazm'ın Hâris hakkında "metrûku'l-hadîs" ve "meçhul" değerlendirmelerinde bulunduğu da kaydedilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, II, 527.)

¹⁴⁴⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 389.

¹⁴⁴¹ Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 405.

¹⁴⁴² İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, II, 527.

¹⁴⁴³ Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, I, 405. (Zehrânî, *Tedvînu's-sünne* adlı eserinde mezkûr çalışmanın kayıp olduğunu belirtmiştir. Bkz. Zehrânî, *Tedvînu's-sünne*, s. 103.)

¹⁴⁴⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 388.

¹⁴⁴⁵ Burada "zenb" kelimesi yer almaktadır.

dokunmayacağını ifade etmiştir.¹⁴⁴⁶ Ayrıca *Telhîs*'te, Hâris tarafından nakledilen rivâyetin, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğunu ifade etmiş olması da önemlidir.¹⁴⁴⁷

Zehebî, *Mîzân*'ında muhtaç durumda olduğunu belirten¹⁴⁴⁸ **Ali b. Abdulaziz**'in de (v. 287/900) **tahdîs karşılığında ücret** aldığını ifade etmiştir.¹⁴⁴⁹ Burada muhtaç durumda olduğunu belirtmiş olması önemlidir. Nitekim yukarıda da zikredildiği üzere bazı âlimler ihtiyacı olup ücret alan kimseyi mâzur görmüşlerdir. Ancak bizzat ihtiyacı olduğunu belirtmesine¹⁴⁵⁰ rağmen Nesâî (v. 303/915) yine de Ali b. Abdulaziz'in hadislerini almamış, sebebini ise şöyle açıklamıştır: "Ali b. Abdulaziz, kendisinden hadis dinlemek isteyen bir grup içerisinde bulunan bir fakire rivâyette bulunmak istemedi, ardından o kişi elinde sadece bir çanak bulunduğunu söyleyince, o çanağı getirmesini isteyip rivâyete böyle başladı."¹⁴⁵¹ Ki söz konusu rivâyetten o kişinin yanındaki tek maddî varlığın o çanak olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan Muhammed b. Abdulmelik b. Eymen'e (v. 330/941), Ali b. Abdulaziz'in tahdîs karşılığında ücret alması sorulmuş, o ise muhaddisler nezdinde, tahdis karşılığında ücret istemenin değil, yalan söylemenin ayıplandığını ve Ali b. Abdulaziz'in güvenilir bir kimse olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁵² Bununla birlikte İbnu's-Sünnî (v. ?), Ali b. Abdulaziz'in tahdîs karşılığında ücret aldığı için âlimler tarafından ayıplandığını belirtmektedir.¹⁴⁵³

¹⁴⁴⁶ Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 390.

¹⁴⁴⁷ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 637.

¹⁴⁴⁸ Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 97. (Ayrıca Ali b. Abdulaziz'in aslen Mekke'li olmadığı ve sadece ilimle meşgul olduğu için tahdîs karşılığında ücret aldığı belirtilmiştir. (Bkz. İsmail L. Çakan, "Ali b. Abdulaziz", *DİA*, V, 339.)

¹⁴⁴⁹ Bkz. Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, III, 154; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, V, 559; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 96.

¹⁴⁵⁰ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, V, 559.

¹⁴⁵¹ Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 348; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 97; İbn Nukta el-Hanbelî, *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd*, s. 408.

¹⁴⁵² Burhanuddîn el-Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, II, 13.

¹⁴⁵³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 349.

Hakkında pek de fazla bilgi bulunmayan Ali b. Abdulaziz, İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) tarafından “sadûk” kabul edilmiş¹⁴⁵⁴, Dârekutnî ise, “sika/me'mûn” yorumunda bulunmuştur.¹⁴⁵⁵ Zehebî de (v. 748/1348), “hasenu'l-hadîs” olduğunu söylemektedir.¹⁴⁵⁶

Muasırı pek çok hadis âlimi gibi Ali b. Abdulaziz de *Müsned* sahibidir, ancak *Müntehabu'l-Müsned*¹⁴⁵⁷, *Müsned*¹⁴⁵⁸ veya *el-Müsnedü'l-müntehab*¹⁴⁵⁹ adıyla anılan bu eser günümüze ulaşmamıştır.¹⁴⁶⁰ Kendisi gibi tahdîs karşılığında ücret alan Ebû Nuaym'dan (v. 219/834) hadis rivâyet etmiştir.¹⁴⁶¹ Netice itibariyle Nesâî'nin kendisinden hadis almadığını özellikle belirtilmiş olması, onun söz konusu hâdisle birlikte bu davranışı hoş karşılamadığı izlenimini uyandırmaktadır. Muhammed b. Abdulmelik'in değerlendirmesi ise, muhaddislerin konuyla ilgili genel tutumunu göstermesi açısından önemlidir.

Abdullah b. el-Hasen de (v. 295/907) **tahdîs karşılığında ücret** aldığı zikredilen râvîlerdendir.¹⁴⁶² Ahmed b. Kâmil (v. 350/961), Abdullah'ın herhangi bir şeyle ithâm edilmediğini, ancak tahdîs karşılığında ücret aldığını söylemiştir.¹⁴⁶³ Nitekim kendisi de ondan ücret karşılığında bir hadisi dinlediğini ifade etmektedir.¹⁴⁶⁴

Muasırı Musa b. Hârûn el-Hammâl (v. 294/906), Abdullah'ın “sadûk” bir râvî olduğunu söylerken¹⁴⁶⁵, Sâlih Cezere (v. 293/906)¹⁴⁶⁶, Mesleme b. Kâsım el-Endülüsî

¹⁴⁵⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 349.

¹⁴⁵⁵ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, III, 154; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 349.

¹⁴⁵⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 349.

¹⁴⁵⁷ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes (Tecrîdu esânîdi'l-kütübi'l-meşhûra)*, s. 135.

¹⁴⁵⁸ İbn Nukta el-Hanbelî, *et-Takyîd li ma'rifeti's-sünen ve'l-mesânîd*, s. 408;

¹⁴⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1685.

¹⁴⁶⁰ İsmail L. Çakan, “Ali b. Abdulaziz”, *DİA*, V, 339.

¹⁴⁶¹ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 419.

¹⁴⁶² Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 367.

¹⁴⁶³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 442; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 367; *Târîhu'l-İslâm*, VI, 963.

¹⁴⁶⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 536.

¹⁴⁶⁵ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, IV, 454.

(v. 353/964) ve Dârekutnî (v. 385/995)¹⁴⁶⁷, onun hakkında “sika” yorumunda bulunmuşlardır. *es-Sikât* adlı eserinde kendisinden bahseden İbn Hibbân ise (v. 354/965), muasırı olan hadis âlimlerinin Abdullah’tan hadis yazdıklarını ifade etmiş, bununla birlikte zabtının zayıf olduğuna işâret etmiştir.¹⁴⁶⁸

Abdullah b. el-Hasen’in rivâyet ettiği hadisler, Hâkim’in *el-Müstedrek*¹⁴⁶⁹, Beyhakî’nin *es-Sünenü’l-kübrâ*¹⁴⁷⁰, Taberânî’nin *el-Mu‘cemü’l-kebîr*¹⁴⁷¹ ve *el-Mu‘cemü’l-sağîr*¹⁴⁷² adlı eserlerinde yer almaktadır. Hakkında yapılan değerlendirmeler ışığında, tahdîs karşılığında ücret almasının, rivâyetlerinin kabulüne menfi bir etkisinin bulunmadığı söylenebilir.

Aşağıdaki tabloda, tahdîs karşılığında ücret aldığı ifade edilen râvîler; söz konusu eleştiriyi yapan münekkidler, diğer âlimlerin görüşleri ve rivâyetlerinin hadis külliyatındaki dağılımlarına yer verilerek kısaca ele alınmıştır. Böylece tahdîs karşılığında ücret almalarının, rivâyetlerinin kabulüne etkisinin bulunup bulunmadığı tespiti çalışılacaktır.

¹⁴⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 442.

¹⁴⁶⁷ Hamza b. Yusuf es-Sehmî, *Suâlâtü Hamza b. Yusuf es-Sehmî li’l-Dârekutnî*, s. 231; Zehebî, *Mîzânu’l-i’tidâl*, II, 367; *Târîhu’l-İslâm*, VI, 963; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, IV, 454.

¹⁴⁶⁸ Bkz. İbn Hibbân, *Kitâbu’s-sikât*, VIII, 369; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, IV, 454.

¹⁴⁶⁹ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 532; I, 656; II, 450. (Hâkim, Abdullah b. el-Hasen kanalıyla nakledilen bu rivâyetlerin isnadlarının “sahih” olduğunu ifade etmiştir.)

¹⁴⁷⁰ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, I, 216, 417; II, 219, 389.

¹⁴⁷¹ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, I, 172, 248; II, 113.

¹⁴⁷² Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-sağîr*, I, 355.

Tablo-12 Tahdîs Karşılığında Ücret Aldığı İfade Edilen Râvîler

Tenkîde Uğrayan Râvî / Memleketi	Münekkid veya Tenkîdi Aktaran/ Memleketi	Murûet Zaafî	Ta'dîl Edenler	Cerh Edenler	Hem Cerh Hem de Ta'dîl Yorumunda Bulunanlar	Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarındaki Dağılımı
Ebû Nuaym Fazl b. Dukeyn (v. 219)		Tahdîs karşılığında ücret almıştı	---	---		-Rivâyetleri Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır.
Hîşam b. Ammar (v. 245). Dımaş	Sâlih Cezere (v. 293) Bağdat Muhammed b. Müslim b. Vâre (v. 270) Rey	Tahdîs karşılığında ücret almıştı	-Yahya b. Maîn -İclî -Ebû Zür'a er-Râzî -Ebû Hâtim er-Râzî -Nesâî -Mesleme b. Kâsım -Dârekutnî -İbn Hacer	- Ebû Dâvud -Ahmed b. Hanbel		-Rivâyetleri, Buhârî'nin <i>es-Sahîh</i> 'i ile Sünen-i erbaada yer almaktadır.
Ya'kûb b. İbrahim (v. 252) Bağdat	Nesâî (v. 303) Nesâ	"... hadîsi karşılığında bir dirhem aldı"	-Nesâî -Ebû Hâtim er-Râzî -Mesleme b. Kâsım -Hatîb el-Bağdâdî -Zehebî -İbn Hacer			-Rivâyetleri Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır. - <i>Sahîh-i Buhârî</i> 'nin Salât bölümünde yer alan rivâyeti kitabın <i>asıllarından</i> dır.
Haris b. Muhammed (v. 279) Vâsıt	Bağdatlı muhaddisler	Tahdîs karşılığında ücret almıştı	-İbrahim el-Harbî	-Ezdî -İbn Hazm		- İbrahim el-Harbî, onun tahdîs karşılığında ücret almasının, rivâyetlerinin kabulüne etkisinin bulunmadığını ifade etmektedir.
Ali b. Abdulaziz (v. 286) Mekke	Nesâî (v. 303) Nesâ	Tahdîs karşılığında ücret almıştı	-Dârekutnî -İbn Ebî Hâtim -Zehebî			-Nesâî, onun hadislerini bu sebeple almadığını söylemiştir. -Muhammed b. Abdulmelik, tahdîs karşılığında ücret almanın cerh sebebi olmadığını ifade etmiştir.
Abdullah b. el-Hasen (v. 295)	Ahmed b. Kâmil (v. 350),	Tahdîs karşılığında ücret almıştı	-Musa b. Hârûn el-Hammâl -Sâlih Cezere -Dârekutnî	-İbn Hibbân		-Rivâyet ettiği hadisler, Hâkim'in <i>el-Müstedrek</i> 'i, Beyhâkî'nin <i>es-Sünenü'l-kübrâ</i> 'sında, Taberânî'nin <i>el-Mu'cemü'l-kebîr</i> ve <i>el-Mu'cemü'l-sağîr</i> 'inde yer almaktadır.

Tabloda görüldüğü üzere söz konusu altı râvînin tamamı hicrî üçüncü asırda yaşamış olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum, tahdîs karşılığında ücret almanın yaygın olduğu dönem hususunda fikir vericidir. Bununla birlikte, bu araştırmanın kapsamında yer almayan kaynaklarda da gerekli taramaların yapılması suretiyle tahdîs karşılığında ücret aldığı nakledilen diğer râvîlerin tespit edilmesi, tahdîs karşılığında ücret almanın ne zaman başladığını ve yaygınlaştığını belirleme açısından daha sağlıklı veriler sunacaktır.

Tespit edilebildiği kadarıyla söz konusu altı râvîden biri hakkındaki bilgilendirme, Nesâî'nin hocası Muhammed b. Müslim b. Vâre tarafından; kalan râvîlerden ikisi hakkındaki değerlendirme ise bizzat Nesâî tarafından yapılmıştır. Dolayısıyla hem hocasının hem de Nesâî'nin tahdîs karşılığında ücret alınması hususunda hassas oldukları düşünülebilir. Bununla birlikte Nesâî, tahdîs karşılığında ücret aldığını ifade ettiği iki kişiden birinin rivâyetlerini terk etmiş, diğerinkileri ise *es-Sünen*'inde nakletmiştir. Onun, rivâyetlerini terk ettiği Ali b. Abdulaziz'in, meclisinde bulunan fakirin elindeki çanağı dahî istiyor olması, Nesâî'nin bu tutumuna sebep olmuş olabilir. Zira Nesâî, tahdîs karşılığında ücret aldığını ifade ettiği Ya'kûb b. İbrahim'in rivâyetini eserine almış ve ayrıca onun "sika" bir râvî olduğunu belirtmiştir. Bu durum, Nesâî'nin bu hususta mutlak bir tavra sahip olmadığı, her bir hâdiseyi kendi bağlamında ayrı olarak değerlendirdiği şeklinde yorumlanabilir.

Tahdîs karşılığında ücret aldığı nakledilen râvîlerin ihtiyaç sahibi olması durumu, konunun teorik planda değerlendirilmesiyle râvînin ilmî şahsiyetine etki ettiği tespit edilen bir husustur. Nitekim tahdîs karşılığında ücret aldığı ifade edilen altı râvîden üçü muhtaç olduklarını bizzat ifade etmiş, Hişâm b. Ammâr'ın ise ihtiyaç sahibi olmadığı halde ücret talebinde bulunduğu Zehebî tarafından bir hayret ifadesiyle beyan edilmiştir. Bununla birlikte ihtiyaç için olmadığı bilinmesine rağmen, rivâyetlerinin Kütüb-i sitte müelliflerinin tamamı tarafından kabul edilmiş olması, pratik anlamda Kütüb-i sitte müelliflerinin konuya ilişkin tutumlarını göstermesi açısından önemlidir.

Öte yandan Muhammed b. Muhammed el-İskâfi'nin İbrahim el-Harbî'ye tahdîs karşılığında ücret alan Hâris b. Muhammed'den rivâyet alıp alamayacağını

sormuş olması son derece önemlidir. Bu sorusu, o dönemde tahdîs karşılığında ücret alınması hususunda bir hassasiyet bulunduğunu göstermektedir. Netice itibariyle bu konuda incelenen örneklerde sıdkın öncelendiği, âlimlerin çoğu nezdinde güvenilir kabul edilen kimselerin rivâyetlerinin sadece bu sebeple terk etmedikleri hususunda teori ve pratik arasında bir uyum tespit edilmiştir.

V. SULTANA YAKINLIK¹⁴⁷³

Murûet zaafı arasında zikredilen hususlardan biri de sultana yakınlıktır.¹⁴⁷⁴ Fıkıh literatüründe konuyla ilgili olarak, sultanın verdiği hediyein kabul edilip edilmeyeceği dahî tartışılmıştır.¹⁴⁷⁵ Ayrıca bazı muhaddisler, râvînin, elde edeceği karşılık sebebiyle hadiste ziyâde yapması tehlikesinden dolayı, sultana yakınlığı bir cerh sebebi olarak kabul etmişlerdir.¹⁴⁷⁶ Tamamı cerh sebebi olarak görmese dahî, kaynaklarda nakledilen sözlerinden, hadisçilerin sultana yakınlığı tasvip etmedikleri anlaşılmaktadır.¹⁴⁷⁷ Nitekim Hammad b. Seleme (v. 167/784), Ebû Seleme'ye (v. 223/837), "Sana Kur'an'dan bir şey okuyacak olsa dahî sultanın yanına gitme" demiştir.¹⁴⁷⁸ İbn Abdilberr (v. 463/1071), yakınlık kurmanın hoş karşılanmadığı "sultânın", zâlim ve fâsık yönetici olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁷⁹

¹⁴⁷³ Ricâl kaynaklarında konuya işaret etmek üzere kullanılan ibarelerde çoğunlukla "sultan" kelimesi yer almaktadır. (Bkz. 1486, 1487, 1488, 1499, 1490, 1491 no'lu dipnotlar.) Bu sebeple başlıkta "Sultan" kelimesi tercih edilmiştir.

¹⁴⁷⁴ Sultana yakınlığı murûet zaafı arasında zikreden kaynaklar için bkz. 198 no'lu dipnot. (Aynı şekilde kadılık yapmak da tenkîd sebebi olmuştur. Ancak Ahmed Muhammed Nureddîn, bunun tek başına adâleti yok edecek bir sebep olmadığını ifade etmiştir. Çünkü Yahya b. Said el-Ensârî (v. 143/760) gibi sika ve âdil pek çok kişi de kadılık yapmıştır. Bkz. Ahmed Muhammed Nureddîn, "Havârimu'l-murûe ve eseruhâ fi adâleti'r-ruvât", *Mecelletu'l-bahsi'l-ilmî ve't-turâsi'l-Arabî*, V/1982, s. 81.)

¹⁴⁷⁵ Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdîsî, *el-Muğni*, IV, 202; Komisyon, *el-Mevsûatu'l-fikhiyyeti'l-Kuveytiyye*, XV, 78.

¹⁴⁷⁶ Bkz. Abdullah b. Yusuf Cudey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, I, 362. (Nitekim el-Muallimî el-Yemânî, münekkîdlerin bu sebeple pek çok kişiyi cerh ettiklerini ifade etmiştir. Bkz. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, *el-Envâru'l-kâşife*, s. 90.)

¹⁴⁷⁷ İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, s. 211-219.

¹⁴⁷⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, III, 37.

¹⁴⁷⁹ İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, s. 217.

Özellikle hadis rivâyet faaliyetlerinin yoğun olduğu ilk asırlarda, muhaddislerin sultanlarla ilişkiyi tamamen kestikleri, hatta verilen hediyeleri dahî kabul etmedikleri de nakledilmiştir.¹⁴⁸⁰ Öte yandan, sıdk ile ma‘rûf ve yalandan uzak duran bir râvî hakkında, sultana yakınlığın adâleti zedeleyici ve rivayetin reddini gerektiren bir zaaf olmadığı ifade edilmektedir.¹⁴⁸¹ Nitekim kaynaklarda nakledildiği üzere Hârîce b. Mus‘ab (v. 168/784), **devlet kademelerinde görev aldığı** gerekçesiyle **İbn Şihâb ez-Zührî**’nin (v. 124/742) hadislerini almayacağını söylemiş, ancak sonrasında pişman olduğunu ve nâzil bir isnadla da olsa rivâyetlerini aldığı ifade etmiştir.¹⁴⁸²

Hadis âlimlerinin te’lif ettiği kaynaklarda konuyla ilgili müstakil başlıkların açıldığı görülmektedir. İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni’l-ilm ve fazlihî* adlı eserinde konuyla ilgili olarak “Zâlim yöneticinin yanına girip çıkan âlimin yerilmesi” başlığını açmıştır.¹⁴⁸³ Yine muâsırı Hatîb el-Bağdâdî ise, *el-Câmi’ li ahlâki’r-râvî ve âdâbi’s-sâmi’* adlı eserinde “Sultanın ihsanlarını kabul etmeyen muhaddisler” başlığını açmıştır.¹⁴⁸⁴ Ayrıca diğerleri gibi doğrudan ilişkili olmasa da İbn Ebî Hâtim de, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*’in takdimesinde, “Muhaddislerin mertebeleri” başlığı altında, müstakil olarak ele aldığı âlimlerin çoğunun sultanlarla ilişkilerine dair ayrı başlıklar açmıştır.¹⁴⁸⁵ Kaynaklarda konuya ilişkin müstakil başlıkların açılmış olması, sultana yakınlığın muhaddisler nezdinde önemli görülen bir mesele olduğunu düşündürmektedir.

Ricâl literatüründe ise, râvîlerin bu durumlara işaret etmek üzere konuyla ilgili olarak “دخوله في عمال السلطان”¹⁴⁸⁶, “لصوقه بالسلطان”¹⁴⁸⁷, “صاحب امراء”¹⁴⁸⁸, ve “يتتبع

¹⁴⁸⁰ Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, *el-Envâru’l-kâşife*, s. 90.

¹⁴⁸¹ Mahmud b. Muhammed b. Mustafa el-Minyâvî, *Şerhu’l-Mûkiza fî ilmi mustalahi’l-hadîs*, s. 33.

¹⁴⁸² Bkz. Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, I, 576.

¹⁴⁸³ İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni’l-ilm*, s. 211.

¹⁴⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li ahlâki’r-râvî*, I, 361.

¹⁴⁸⁵ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, I, 28, 53, 105, 211.

¹⁴⁸⁶ Gavrî, *el-Mu‘cemü elfâzi’l-cerh ve’t-ta’dîl*, s. 307; Yusuf Muhammed Sıddîk, *eş-Şerhu ve’t-ta’dîl*, s. 50. (Benzer bir kullanım için ayrıca bkz. Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, I, 493.)

¹⁴⁸⁷ Abdullah b. Yusuf Cudey’, *Tahrîru ulûmi’l-hadîs*, I, 362.

¹⁴⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl*, I, 226; Ukaylî, *Kitâbu’d-duafâ*, III, 413.

السُّلْطَانِ»¹⁴⁸⁹ gibi ibâreler kullanılmıştır.¹⁴⁹⁰ Ayrıca kaynaklarda râvînin sultanla bir irtibatının bulunmadığını ifade etmek üzere «لم يتلبس من السلطان بشيء»¹⁴⁹¹ ibaresi de yer almaktadır.

Araştırma kapsamındaki kaynaklarda, sarîh bir şekilde tenkîd edildiği zikredilmeksizin çeşitli ibârelerle sultana yakınlığına işaret edilen bir grup râvî de tespit edilmiştir. Ancak bu râvîler hakkındaki söz konusu bilgilendirmelerin tenkîd mi, yoksa tarihsel veri mâhiyetinde mi olduğunun tespiti, tarîhî ve siyâsî açıdan çok yönlü bir araştırma süreciyle netlik kazanabileceğinden bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bu sebeple burada, sultanla ilişkileri sebebiyle tenkîd edildiği açıkça zikredilen beş râvî değerlendirilecek ve böylece sultana yakınlığın, râvîlerin rivâyetlerinin kâbûlüne etkisinin bulunup bulunmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Sultana yakınlığı sebebiyle tenkîd edilen ilk râvî, **Humeyd b. Hilâl el-Adevî el-Basrî**'dir (v. 111-120). Nitekim Yahya el-Kattân, Muhammed b. Sîrîn'in ondan râzı olmadığını söylemiş¹⁴⁹²; Ebû Hâtim er-Râzî ise, bunun gerekçesini, "Çünkü Humeyd sultanın emrinde çalışıyordu, İbn Sîrîn bu sebeple ondan râzı değildi" diyerek açıklamıştır.¹⁴⁹³ Zehebî de aynı kanaattedir.¹⁴⁹⁴ İbn Adî de, İbn Sîrîn'in bu değerlendirmesinin hadis dışında başka bir sebeple olabileceğine işaret etmektedir.¹⁴⁹⁵ Hâkim ise, Humeyd'in, rivâyetlerinin kabulü veya reddi hususunda herhangi bir etkisi olmayan gerekçelerle tenkîd edildiğini ifade etmektedir.¹⁴⁹⁶

Humeyd her ne kadar sultana yakınlığı sebebiyle tenkîd edilmişse de pek çok âlim tarafından tevsîk edildiği görülmektedir. Nitekim İbn Sa'd¹⁴⁹⁷, Yahya b.

¹⁴⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (Merrûzî rivâyeti), s. 187.

¹⁴⁹⁰ Konuyla ilgili kullanılan diğer lafızlar için ayrıca bkz. Cemâl Estîrî, *Mustalahâtu'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 287.

¹⁴⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, I, 228, 328.

¹⁴⁹² İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, III, 69; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, VII, 405.

¹⁴⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 230; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, VII, 405; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 310. (Burada "دخل في شئ من عمل السلطان فهذا لا يرضاه" ifadesi yer almaktadır.)

¹⁴⁹⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 566.

¹⁴⁹⁵ Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, III, 70; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, VII, 405.

¹⁴⁹⁶ Zehebî, *Zikru esmâi men tukullime fîhi ve huve muvessekun*, s. 73.

¹⁴⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, VII, 173.

Maîn¹⁴⁹⁸, İclî¹⁴⁹⁹, Ebû Hâtim er-Râzî¹⁵⁰⁰, Nesâî¹⁵⁰¹ onun “sika” bir râvî olduğunu belirtmiştir. İbn Hibbân, *es-Sikât* adlı eserinde kendisinden bahsetmektedir.¹⁵⁰²

Netice itibarıyla âlimlerin İbn Sîrîn’in sözüyle ilgili değerlendirmeleri ve hakkındaki tevsîk ifadeleri, Humeyd’in sultana yakınlığının âlimler tarafından tenkîd unsuru addedilmediğini açıkça göstermektedir. Nitekim rivâyet ettiği hadisler Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır.¹⁵⁰³

“Şarkı Söylemek/Müzik Âleti Çalmak” başlığı altında da kendisinden söz edilen¹⁵⁰⁴ **İbrahim b. Sa’d** (v. 185/801) **sultana yakınlığı** sebebiyle tenkîd edilmiştir. Nitekim Yahya b. Saîd el-Kattân’ın (v. 198/813), İbrahim b. Sa’d’dan râzı olmadığı ifade edilmiştir. Sebebi sorulduğunda ise, onun beytü’l-mâlde görevli olduğunu söylemiştir.¹⁵⁰⁵ Eserinde Yahya el-Kattân’ın söz konusu tenkîdine değinen muasır araştırmacı Abdullah b. Yusuf el-Cudey’, İbrahim b. Sa’d’ın hıfzı değil, sultana yakınlığı sebebiyle eleştirildiğini belirtmektedir.¹⁵⁰⁶ Muasırı Veki’ b. el-Cerrâh da önceleri İbrâhim’den hadis almamıştır. Veki’ in bu tavrı da İbrâhim’in sultana yakınlıklığı sebebiyle olabilir. Ahmed b. Hanbel’e (v. 241/855) bunun sebebi sorulduğunda, “Bilmiyorum, İbrahim sikadır” cevabını vermiştir.¹⁵⁰⁷ Ancak daha önce de ifade edildiği üzere İbrahim’in rivâyet ettiği hadisler Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır. Dolayısıyla şarkı söylemesinin ve sultana yakınlığının, âlimlerin genel kanaatine aksi bir te’sirinin bulunmadığı söylenebilir.

¹⁴⁹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, III, 230; Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, I, 566. Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V, 310.

¹⁴⁹⁹ İclî, *Ma’rifetu’s-sikât*, s. 325.

¹⁵⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, III, 230; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, VII, 405; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V, 310.

¹⁵⁰¹ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, VII, 405; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V, 310.

¹⁵⁰² İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 147.

¹⁵⁰³ Buhârî, *es-Salât*, 98 (Bu rivâyet *es-Sahîh*’in *asılları* arasında yer almaktadır); Müslim, *Hayz*, 87; Ebû Dâvud, *Cihâd*, 94; Tirmizî, *Cihâd*, 34; Nesâî, *Cenâiz*, 27;

¹⁵⁰⁴ Ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. Sayfa 162-164.

¹⁵⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl* (Merrûzî rivâyeti), s. 93.

¹⁵⁰⁶ Abdullah b. Yusuf Cudey’, *Tahrîru ulûmi’l-hadîs*, I, 361.

¹⁵⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 81.

Yûnus b. Bukeyr el-Kûfî de (v. 199/814) devlet adamlarına yakınlığı sebebiyle tenkîd edilmiştir.¹⁵⁰⁸ Konuyla ilgili olarak Yahya b. Maîn, Yûnus'un "sadûk"¹⁵⁰⁹ bir râvî olduğunu, bir başka rivâyette ise "Mürçî"¹⁵¹⁰ olduğunu söylemiş, ancak sultana tâbî olduğunu ifade etmiştir.¹⁵¹¹ İclî ise Yûnus b. Bukeyr'in, Abbâsîlerin önde gelen devlet adamlarından Ca'fer b. Yahya el-Bermekî'nin (v. 187/803) mezâlim teşkilâtında¹⁵¹² görev aldığını belirtmektedir.¹⁵¹³ Ca'fer b. Yahya el-Bermekî, dönemin veliahtı Me'mûn'un hocalığını yapmış ve Me'mûn Horasan vâililiğine ta'yin edilince ülkenin doğu eyâletlerinin idâresinde söz sâhibi olmuştur. İbn Haldûn, halife Hârûn er-Reşîd'in Ca'fer'i "Sultan" ünvanıyla idarenin başına geçirdiğini ifade etmektedir.¹⁵¹⁴ Yahya b. Maîn'in "يَتَّبِعُ السُّلْطَانَ" ifadesini tercih etmesinin bir sebebi de bu olabilir.

Yûnus b. Bukeyr hakkında hem cerh hem de ta'dîle dair değerlendirmeler bulunmaktadır. Nitekim Ubeyd b. Yaîş (v. 228/842)¹⁵¹⁵, Yahya b. Maîn¹⁵¹⁶ ve Muhammed b. Abdullah b. Numeyr (v. 234/848)¹⁵¹⁷ onun "sika" bir râvî olduğunu

¹⁵⁰⁸ Nitekim Cemâl Estirî onu, sultana yakınlığı sebebiyle tenkîd edilen râvîler arasında ele almıştır. (Estirî'nin sultana yakınlık başlığı altında değerlendirdiği râvîler için bkz. Cemâl Estirî, *Mustalahâtu'l-cerh ve't-ta'dîli'l-muteâriza*, s. 288-307.)

¹⁵⁰⁹ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 199. Ayrıca "sika" ve "ليس به بأس" değerlendirmelerinde de bulunmuştur. (İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VIII, 305; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 246; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 435.)

¹⁵¹⁰ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 200; *el-Muğni*, II, 441.

¹⁵¹¹ Burada "يَتَّبِعُ، إِلَّا أَنَّهُ مُرْجِيٌّ يَتَّبِعُ السُّلْطَانَ" ibaresi yer almaktadır. (Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâ*, VI, 452; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 200; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 247.) Ayrıca başka bir rivâyette, Ca'fer b. Yahyâ'nın saflarında yer aldığı ve hâli vakti yerinde bir kimse olduğu ifade edilmektedir. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 435)

¹⁵¹² İslam devletlerinde en yüksek idârî-adlî ve yargı denetleme kurumudur. (Celal Yeniçeri, "Mezâlim", *DİA*, XXIX, 515.)

¹⁵¹³ Bkz. İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, s. 487; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 200. (İbn Hacer ise, İclî'den nakille, Yunus'un babasının mezâlimde görev aldığını nakletmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 435)

¹⁵¹⁴ Hakkı Dursun Yılmaz, "Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî", *DİA*, VII, 4.

¹⁵¹⁵ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VIII, 305; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 248.

¹⁵¹⁶ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 200.

¹⁵¹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VIII, 305; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 200.

söylemiş, İclî onun hakkında “لا بأس به” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁵¹⁸ Ebû Hâtîm er-Râzî ise, Yûnus hakkında “مخَّله الصدق”¹⁵¹⁹ yorumunda bulunmuştur. Zehebî Yunus’un “hasenu’l-hadîs” olduğunu ifade etmiştir.¹⁵²⁰

Ricâl kaynakları incelendiğinde Yûnus’un bazı âlimler tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edildiği görülecektir. Nitekim Ali b. el-Medînî, onun hadislerini yazdığını, ancak rivâyet etmediğini ifade etmiştir.¹⁵²¹ Ta’dîl mahiyetindeki değerlendirmesini naklettiğimiz İclî, Yunus hakkında “zaîfu’l-hadîs” derken¹⁵²², Ebû Dâvud ise, “ليس بحجة” değerlendirmesinde bulunmuş, ardından rivâyetlerindeki problemlere değinmiştir.¹⁵²³ Nesâî, “ليس بالقوي”¹⁵²⁴ ve “zaîf” değerlendirmelerinde bulunmuştur.¹⁵²⁵ Yahya el-Himmânî ise (v. ?), Yunus’tan rivâyeti helal görmediğini ifade etmektedir.¹⁵²⁶ Ancak bu değerlendirmeyi nakleden Zehebî, Yunus’un, Yahya el-Himmânî’den çok daha güvenilir olduğunu belirtmiştir.¹⁵²⁷

Yûnus b. Bukeyr’in rivâyet ettiği hadisler, Müslim’in *es-Sahîh*’i¹⁵²⁸, Ebû Dâvud¹⁵²⁹, Tirmizî¹⁵³⁰ ve İbn Mâce’nin¹⁵³¹ *es-Sünen*’leri ile Hâkim’in *el-Müstedrek*’inde¹⁵³² yer almaktadır. İbn Adî *el-Kâmil*’de onun rivâyetlerine örnekler

¹⁵¹⁸ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, IX, 247.

¹⁵¹⁹ Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, V, 199.

¹⁵²⁰ Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, V, 200.

¹⁵²¹ Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, V, 200; *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, IX, 247.

¹⁵²² İclî, *Ma’rifetu’s-sikât*, s. 487.

¹⁵²³ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 402; *Mizânu’l-i’tidâl*, V, 200; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, XI, 435

¹⁵²⁴ Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, V, 200.

¹⁵²⁵ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, IX, 247.

¹⁵²⁶ Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, V, 200; *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, IX, 247.

¹⁵²⁷ Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, V, 200.

¹⁵²⁸ Müslim, *Îmân*, 205. (Yûnus b. Bukeyr tarafından nakledilen bu rivâyet, mutabaat tariki olarak yer almaktadır.)

¹⁵²⁹ Ebû Dâvud, *Kitâbu’l-harâc*, 22. (Elbânî, bu rivâyetin “zayıf” olduğu kanaatindedir. Bkz. Elbânî, *Daîfu Sünen-i Ebî Dâvud*, II, 431.)

¹⁵³⁰ Tirmizî, *Salât*, 102. (Tirmizî bu rivâyetin “hasen-garîb” mertebesinde olduğunu belirtmiştir.)

¹⁵³¹ İbn Mâce, *İkâmetu’s-salât*, 135.

¹⁵³² Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 495. (Hâkim, bu hadisin isnadının “sahih” olduğunu söylemiştir. Ancak Zehebî *Telhîs*’inde bu rivâyetin isnâdından bulunan Yûnus hakkında “ليس يونس بحجة” değerlendirmesinde bulunmuştur.)

vererek “garîb” rivâyetleri bulunduğunu söylemiştir. Hakkında hem cerh hem de ta’dîl mâhiyetinde değerlendirmeler bulunan Yûnus’un, özellikle mihne hâdisesinde sıkıntı çeken âlimler tarafından tenkîd edildiği görülmektedir. Bununla birlikte yaptığı değerlendirmede onun sultana yakınlığından pek hoşlanmadığı anlaşılan Yahya b. Maîn’in, Yûnus hakkında aynı zamanda “sadûk” değerlendirmesinde bulunmuş olması dikkat çekicidir. Dolayısıyla Yahya b. Maîn’in sultana yakınlık ile ilmî ehliyeti ayrı değerlendirdiği söylenebilir. Netice itibariyle devlet kademelerinde önemli bir mevkide bulunan Yûnus hakkındaki tenkîdlerde, zabta dair hususlarla birlikte sultana yakınlığın da vurgulandığı görülmektedir.

Sultana yakınlığı sebebiyle tenkîd edilen râvîlerden bir diğeri ise **Hafs b. Ömer el-Ferah**’tır (v. 220/835). Konuyla ilgili olarak Abdullah b. Ahmed, babası Ahmed b. Hanbel’e, Hafs’tan neden hadis almadığını sormuş, mihne olaylarında ciddi sıkıntılar çeken ve bir süre hapse atılan¹⁵³³ Ahmed b. Hanbel ise, onun sultana yakın bir kimse olduğunu ifade etmiştir.¹⁵³⁴

Hafs’ın tevsik edildiğine dair tek değerlendirme, Muhammed b. Hammâd er-Râzî (v. 271/884) tarafından yapılmış ve onun “sika” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.¹⁵³⁵ Bunun dışında ise, Hafs b. Ömer’in âlimler tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edildiği görülmektedir. Nitekim Ebû Hâtim er-Râzî (v. 277/890), “لین الحديث” demek suretiyle zayıflığına işaret etmiştir.¹⁵³⁶ Nesâî (v. 303/915) onun hakkında “ليس بثقة” derken¹⁵³⁷, Ukaylî ise (v. 322/934), “لا يقيم الحديث”¹⁵³⁸ yorumunda bulunmuştur. Dârekutnî de (v. 385/995) “zayıf” bir râvî olduğunu ifade etmiştir.¹⁵³⁹ Zehebî ise (v. 748/1348), *Târîhu’l-İslâm*’da, Hafs hakkında “وا” demek suretiyle zayıflığına işaret

¹⁵³³ Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *DİA*, XXX, 27.

¹⁵³⁴ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetu’r-ricâl* (Merrûzî rivâyeti), s. 187.

¹⁵³⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, III, 182; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, VII, 44; Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, I, 513.

¹⁵³⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, III, 182; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, VII, 44.

¹⁵³⁷ Nesâî, *ed-Duafâ ve’l-metrûkûn*, 31; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, VII, 44; Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, I, 513.

¹⁵³⁸ Ukaylî, *Kitâbu’d-duafâi’l-kebîr*, II, 88.

¹⁵³⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, XV, 324.

etmiş,¹⁵⁴⁰ bir başka yerde ise, âlimlerin Hafs'ı “zayıf” kabul ettiklerini söylemiştir.¹⁵⁴¹ İbn Hacer de (v. 852/1449) onun, “zayıf” bir râvî olduğu kanaatindedir.¹⁵⁴²

Hafs b. Ömer el-Ferah rivâyetleri, İbn Mâce'nin (v. 273/887) *es-Sünen*'i¹⁵⁴³, Hâkim'in (v. 405/1014) *el-Müstedrek*'i¹⁵⁴⁴ ve Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında¹⁵⁴⁵ yer almaktadır. İbn Adî (v. 365/976), onun rivâyetleriyle ilgili olarak “عامة حديثه غير محفوظ” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁵⁴⁶ Netice itibariyle Hafs'ın âlimler tarafından çeşitli sebeplerle tenkîd edildiği görülmektedir. Ayrıca sultana yakınlığı sebebiyle kendisini tenkîd eden Ahmed b. Hanbel'in, onun rivâyetlerini *Müsned*'ine almamış olması son derece önemlidir.

Sultanın emrinde çalıştığı ifade edilen bir diğer râvî ise, **Hasan b. Abdurrahman el-İhtiyâfi**'dir (v. 241-250). Mihne olaylarında çektiği sıkıntılarla bilinen Ahmed b. Hanbel, hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Hasan ile ilgili olarak “دخل في أمر السلطان” demek suretiyle onun sultanın emrinde çalıştığına işaret etmiştir.¹⁵⁴⁷ Alî b. el-Medîni de, onun rivâyetlerinin ilim ehli tarafından terk edildiğini ifade etmiştir.¹⁵⁴⁸ Nitekim Ezdî (v. 374/985), hadis hırsızlığı ile suçlanan Hasan hakkında “kezzâb” dahî denebileceğini söylemektedir.¹⁵⁴⁹ Zehebî (v. 748/1348)¹⁵⁵⁰ ve İbn Hacer (v. 852/1449)¹⁵⁵¹, onun hakkında “ليس بثقة”

¹⁵⁴⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 57.

¹⁵⁴¹ Zehebî, *el-Kâşif*, s. 342.

¹⁵⁴² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, s. 173.

¹⁵⁴³ İbn Mâce, *Hudûd*, 3.

¹⁵⁴⁴ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 753. (Hâkim mezkûr rivâyetin isnadının “sahih” olduğunu ancak Buhârî ve Müslim'in eserlerine almadıklarını söylemiştir. Zehebî ise *Telhîs*'inde isnadda bulunan Hafs hakkında “واه” değerlendirmesinde bulunmuştur.)

¹⁵⁴⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 377.

¹⁵⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, VII, 44; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 513.

¹⁵⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 58; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 493; Seyyid Ebu'l-Meâtî, *Mevsûatu akvâli'l-İmam Ahmed*, I, 267.

¹⁵⁴⁸ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 492.

¹⁵⁴⁹ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 359; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III, 65.

¹⁵⁵⁰ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 458.

¹⁵⁵¹ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, III, 65.

değerlendirmesinde bulunmuş, ayrıca mu‘temed bir kimse olmadığını belirtmişlerdir.¹⁵⁵²

Netice itibariyle hem hadis ilmi açısından güvenilir kabul edilmemiş ve ağır şekilde eleştirilmiş hem de mihne döneminde ciddi sıkıntılar çeken muasır Ahmed b. Hanbel tarafından sultana yakınlığı sebebiyle tenkîd edilmiştir. Her ne kadar hakkındaki ağır ithamlar murûet açısından bir değerlendirme yapmayı güçleştiriyorsa da, hadis âlimlerinin ciddî sıkıntılar yaşadığı mihne döneminde sultana yakınlığının bulunmasının hakkındaki tenkîdlerde etkili olduğu düşünülmektedir.

Aşağıdaki tabloda, sultana yakınlığı dolayısıyla tenkîd edildiği ifade edilen altı râvî; söz konusu eleştiriyi yapan münekkidler, diğer âlimlerin bu râvîler hakkındaki görüşleri ve rivâyetlerinin hadis külliyatındaki dağılımlarına yer verilmek suretiyle kısaca ele alınmıştır. Böylece sultana yakınlığın haklarındaki tenkîdler ve rivâyetlerinin kabulüne etkisinin bulunup bulunmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

¹⁵⁵² Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 492. (Bununla birlikte *Târîhu'l-İslâm*'da onun hakkında bir cerh ifadesine rastlamadığını ifade etmiş olması ilginçtir. Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 1123.)

Tablo-13 Sultana Yakınlığına İşâret Edilen Râvîler

Tenkîde Uğrayan Râvî / Memleketi	Münekkid veya Tenkîdi Aktaran/ Memleketi	Murûet Zaafî	Ta'dîl Edenler	Cerh Edenler	Hem Cerh Hem de Ta'dîl Yorumunda Bulunanlar	Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarındaki Dağılımı
Humejd b. Hilâl (v. 111-120) Basra	Muhammed b. Sîrîn (v. 110) Basra	(sultanın emrinde çalışıyordu)	-İbn Sa'd -Yahya b. Maîn -İclî -Ebû Hâtım er-Râzî -Nesâî			-Rivâyetleri, Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır.
Zührî (v. 124) Medîne	Hârîce b. Mus'ab		---	---		-Rivâyetleri, Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır.
İbrahim b. Sa'd (v. 185) Medîne	Yahya b. Saîd el-Kattân (v. 198)	“beytü'l-mâlde görevliydi”	-Yahya b. Maîn -Ahmed b. Hanbel -İclî -Ebû Hâtım er-Râzî -Abdurrahman b. Hırâş -Nesâî -İbn Hacer	-Vekî' -Sâlih Cezere	-İbn Sa'd	-Rivâyetleri, Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır.
Yûnus b. Bukeyr (v.199) Kûfe	Yahya b. Maîn (v. 233) Bağdat	“mezâlimde görevli”	-Muhammed b. Abdullah b. Numeyr -Ubeyd b. Yaiş -İclî -Ebû Hâtım er-Râzî	-İclî -Ebû Dâvud -Yahyâ el-Himmânî -Nesâî		-Rivâyetleri, Müslim'in <i>es-Sahîh</i> 'inde mutabaat tariki olmak üzere, İbn Mâce, Ebû Dâvud ve Tirmizî'nin <i>es-Sünen</i> 'lerinde ve Hâkim'in <i>el-Müstedrek</i> 'inde yer almaktadır.
Hafs b. Ömer (v. 220) Yemen	Ahmed b. Hanbel (v. 241) Bağdat	sultana yakınlık	-Muhammed b. Hammâd er-Râzî	-Ebû Hâtım er-Râzî -Nesâî -Ukaylî -Dârekutnî -Zehebî -İbn Hacer		-Rivâyetleri İbn Mâce'nin <i>es-Sünen</i> 'i, Hâkim'in <i>el-Müstedrek</i> 'i ve Beyhakî'nin <i>es-Sünenü'l-kübrâ</i> 'sında yer almaktadır.
Hasan b. Abdurrahman (v. 241-250) Musul	Ahmed b. Hanbel (v. 241) Bağdat	“sultanın emrinde çalışıyordu”		-Alî b. el-Medînî -Ezdî -Zehebî -İbn Hacer		-Alî b. el-Medînî, onun rivâyetlerinin âlimler tarafından terk edildiğini ifade etmektedir.

Tabloda da görüldüğü üzere âlimler nazarında hüsnü kabul gören Humeyd b. Hilâl, Zührî ve İbrahim b. Sa‘d gibi muhaddisler de sultana yakınlıkları dolayısıyla tenkîd edilmiştir. Bununla birlikte rivâyet ettikleri hadisler Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır. Dolayısıyla Zehebî’nin de ifade ettiği üzere “sika” râvîler hakkındaki bu tenkîd, âlimlerin kanaatlerinde bir değişikliğe sebep olmamıştır.¹⁵⁵³ *Tahrîru ulûmi’l-hadîs*’in müellifi Abdullah b. Yusuf Sıddîk de, bu sebeple cerhin muteber olmayacağını, zira bu gibi hususlarda rivâyette sıdkın esas alındığını ifade etmektedir.¹⁵⁵⁴

Mezâlîm teşkilâtında görev alan Yûnus b. Bukeyr hakkındaki tenkîdlerde, - sebebi tam olarak tespit edilemese de idam cezasına çarptırılarak öldüğü nakledilen-Ca‘fer el-Bermekî’ye¹⁵⁵⁵ yakınlığı etkili olmuş olabilir. Hafs b. Ömer ve Hasan b. Abdurrahman hakkında yapılan tenkîdlerin ise, mihne döneminde ciddî sıkıntılar çeken Ahmed b. Hanbel’e ait olduğu görülmektedir.

Netice itibariyle rivâyetleri Kütüb-i sittenin tamamında yer alan bir grup râvînin sultana yakınlıkları sebebiyle tenkîd edildiklerinin tespit edilmiş olması, kütüb-i sitte müelliflerinin bu hususta rivâyet ehliyetini esas aldıkları şeklinde yorumlanabilir.

¹⁵⁵³ Bkz. Zehebî, *er-Ruvâti’s-sikâti’l-mutekellem fihim bi mâ lâ yücibu raddehum*, s. 26.

¹⁵⁵⁴ Abdullah b. Yusuf Cudey’, *Tahrîru ulûmi’l-hadîs*, I, 362. (Gavrî de bu değerlendirmelerin râvîye bir etkisinin olmayacağına işaret etmektedir. Bkz. Gavrî, *Mu‘cemü elfâzi’l-cerh ve’t-ta‘dili’l-meşhûra ve’n-nâdirâ*, s. 307)

¹⁵⁵⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Ca‘fer b. Yahya el-Bermekî”, *DİA*, VII, 4.

SONUÇ

Hicrî ilk asırdan itibaren Hz. Peygamber'den *sallallahu aleyhi ve sellem* nakledilen hadisleri sonraki nesillere aktaracak râvîlerin halleri soruşturulmuş, kısa bir süre içerisinde büyük bir coğrafyaya yayılan İslam dîni, sonraki nesillere sağlam yollarla aktarılmaya gayret edilmiştir. Bu süreç içerisinde olmazsa olmaz olarak tespit edilen bir takım şartlar râvîlerde aranmaya başlanmıştır.

Mâhiyetinde bir takım farklılıklar bulunmakla birlikte râvînin kişisel güvenilirliğine delâlet eden “Adâlet” ve rivâyetin sağlam bir şekilde muhafaza edilmiş olması anlamına gelen “Zabt”, hadisleri nakledecek râvîlerde aranan başlıca unsurlar olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte muhaddisler, râvîlerin bir takım ahlâkî vasıfları da hâiz kimseler olmaları gerektiği kanaatindedir. Hadis talebesinin sahip olması gereken ahlâkî değerlere tekâbul eden bu vasıflar, Hadis usûlü kaynaklarının “Âdâbu tâlibi'l-hadîs” ve “Âdâbu'l-muhaddis” bölümlerinde sonraki nesillere aktarılmak üzere kaydedilmiştir.

Râvînin saygın bir kimliğe kavuşmasını sağlayan tüm bu hasletler, Arap toplumunda “murûet” kavramıyla ifade edilmiştir. “Kişinin giyim-kuşamı, konuşması ve davranışları hususunda, şerîate muhâlif olmamak kaydıyla emsallerinin ahlâkıyla ahlaklanması” olarak tanımlanabilecek “murûet”, ahlak, fıkıh ve hadis ilimlerinin ortak kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahlak literatüründe en geniş kapsamıyla ele alınan murûet vasfı, fıkıh literatüründe “Şâhidin Vasıfları”; hadis literatüründe ise “Râvîde Aranan Şartlar” bağlamında değerlendirilmiştir.

Râvîde aranan şartlara dair yapılan ilk dönem tanımlarında, “murûet” kavramı açıkça zikredilmese dahî, alt unsurları itibariyle kendisine zımnen de olsa yer verilmiştir. Öte yandan özellikle Hicri ikinci yüzyılda İmam Şâfî'nin şâhidin vasıfları arasında murûeti de açıkça zikretmiş olması, murûetin şâhidde aranan vasıflar arasına dâhil olmasını sağlamıştır. Sonrasında ise murûet, Bâkılânî tarafından, hem râvî hem de şâhidde bulunması gereken adâlet vasfının bir unsuru olarak zikredilmiştir. Bâkılânî'nin adâlet tanımını eserinde nakleden Hatîb el-Bağdâdî ile de hadis usûlü kaynaklarına girmiştir. İbnu's-Salah'a gelindiğinde ise,

râvîde aranan şartlara dair murûeti de ihtivâ eden tanımın son şeklini aldığı ve bu haliyle kendisinden sonraki pek çok hadis âlimi tarafından benimsendiği görülmektedir.

Murûetin hadis usûlü kaynaklarına girişi her ne kadar geç bir döneme tekâbül ediyor olsa da hadis âlimlerinin ilk dönemlerden itibaren rivâyetini kabul edecekleri râvînin, günlük yaşantısı, dış görünüşü ve ahlâkî vasıflarını da değerlendirmeye tâbî tuttukları bilinmektedir. Dolayısıyla mefhum olarak murûetin ilk dönemlerden itibaren rivâyeti makbul râvîde arzu edilen vasıflardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Hadis kaynaklarında murûetli kişilik yapısına delalet eden özelliklerin yanısıra, murûeti zedelediği düşünülen pek çok husus da zikredilmektedir. Ayrıca bazı âlimler tarafından murûeti zedelediği ve kişinin saygınlığına gölge düşürdüğü hususunda ittifak edilen davranışların, adâleti yok ettiği ve şâhitliğin reddini gerektirdiği ifade edilmiştir. Ancak teorik planda uzunca listelenen bu davranışların pratik alanda rivâyete mânî olup olmadığı ihtilaf mevzûudur. Zira bazı âlimlere göre hadis râvîsinde bulunması gereken vasıflardan olan murûetin yokluğu, râvînin tenkîd veya terk edilmesine sebep olmaktadır; kimileri ise, murûeti adâletin tamamlayıcı unsuru olarak görmekte ve yokluğunun, râvînin rivâyetleri hakkında menfî kanaatlere sebebiyet vermeyeceğini ifade etmektedir.

Münekkidler nezdinde murûet zaafalarının râvî tenkîdine etkisini inceleyen bu çalışmanın amacı, “murûet” kavramının tarihsel arka planını ortaya koymak ve murûeti zedelediği düşünülen davranışlarda bulunan râvîler hakkındaki değerlendirmelerin, rivâyetlerinin kabulü noktasında hangi düzeyde etkili olduğunu tespit etmektir. Bu kapsamda duafâ literatüründen yapılan okumalar neticesinde tespit edilen râvîler; “Nebîz İçmek, Oyun ve Eğlenceye Düşkünlük, Kişilikle İlgili Zaafılar, Tahdîs Karşılığında Ücret Almak ve Sultana Yakınlık” olmak üzere beş başlık altında ele alınmıştır.

Hicrî ilk üç asrın konu edinildiği bu çalışmada kırk iki râvî ve ellinin üzerinde vakîa tespitinin yapılmış olması murûet vasfının alt unsurlarıyla birlikte bazı âlimler tarafından gerekli görüldüğünü düşündürmektedir. Öte yandan Araştırma

kapsamında yer alan ve çoğunlukla üçüncü asra kadar yaşamış râvileri ihtivâ eden eserlerden İbn Hibbân'ın *Kitâbu'l-mecrûhîn*'inde 1.282, Ukaylî'nin *Kitâbu'd-duafâ*'sında 2.107, İbn Adî'in *el-Kâmil*'inde ise 2.213 râvî bulunmaktadır. Dolayısıyla bu sayının –araştırma kapsamını aştığı düşünülen örnekler dâhil edilse dahî- toplam râvî sayısına oranla düşük olduğu söylenebilir. Dolayısıyla murûet zaaflarıyla ilgili tenkîdlerin cerh-ta'dîldeki payının büyük olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu durumu değerlendirirken, böylesi davranışlarda bulunan kimselerin ilmî faaliyetlere fazla rağbet etmeyecekleri gerçeği gözden uzak tutulmamalıdır.

Araştırma kapsamındaki kaynaklarda söz konusu zaaflardan herhangi biri veya birkaçına sahip olduğu nakledilen -tekrarsız- kırk iki râvî, diğer âlimlerin bu râvîler hakkındaki görüşleri ve rivâyetlerinin hadis külliyatındaki dağılımına yer verilerek suretiyle değerlendirilmiştir. Böylece murûet zaafi olduğu ifade edilen bu davranışların, söz konusu râvîlerin rivâyetlerinin kabulü veya reddi noktasında münekkîdlerin şahsî kanaatlerinin etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu davranışların münekkîdler tarafından tenkîd olarak zikredilmiş olması ve tarihsel bir veri olarak aktarılsa dahi duafâ literatürü müellifleri tarafından ayrı nakillerle esere alınmış olmaları, murûeti zedelediği düşünülen bu hususların her biri hakkında mevcut hassâsiyeti göstermesi açısından önemlidir.

“Nebîz İçmek” başlığı altında değerlendirilen on üç râvîden dördünün nebîz içmeyi mübah sayan Kûfe ehlinde olduğu tespit edilmiştir. Kûfeli Ebû Hafs el-Ebbâr'ın, nebîzi İsmail b. Abdurrahman'a bizzat ikram ettiğini ifade etmiş olması, Kûfe ehlinin konuyla ilgili kanaatini göstermektedir. Bununla beraber Ömer b. Abdullah'ı içki (nebîz) içmekle tenkîd eden Zâide'nin Kûfe'ye nispet edilmiş olması, Kûfelilerin tamamının aynı kanaati paylaşmadığını göstermektedir. Ayrıca hicrî 138 yılında vefât eden Kûfeli Leys b. Ebî Süleym'in nebîz içerken görüldüğünde, bunun ehl-i hadîse bildirilmemesini istemesi, yaşadığı dönemde hadis ehlinin nebîz içilmesine sıcak bakmadıklarını göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte mezkûr râvîlerin nebîz içmiş olmaları, rivâyetlerini terk sebebi kabul edilmemiştir.

Eldeki veriler ışığında nebîz konusundaki tenkîdlerde fikhî tercihlerin etkili olduğu tespit edilmiştir. Nitekim “يشرب” gibi ne içildiğine delâleti tam olarak tespit edilemeyen bir lafızla yapılan iki değerlendirmenin, Ahmed b. Hanbel'e nispet

edilmiş olması, nebîz içilmesi hususundaki ihtilafları göz önünde bulundurarak râvîleri tenkîd noktasında çekimser davrandığı şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in her iki râvînin rivâyetlerine *Müsned*'inde yer vermiş olması, nebîz içilmesini terk unsuru olarak kabul etmediğini göstermektedir. Bununla birlikte söz konusu bilgiyi bir başkasına aktarmaya değer görmüş olması, konuyla ilgili hassasiyetini göstermesi açısından önemlidir. İçki içtiği ifade edilmekle birlikte nebîz içtiğine dair karine bulunan üç râvî ise, Medîne ve Kûfe ehlinen münekkidler tarafından nebîz içtikleri halde içki içmekle tenkîd edilmişlerdir. Üç tenkîdin her biri hakkında yapılan açıklamalarda da, fikhî içtihad farklılığına değinildiği görülmektedir. Ayrıca sarîh bir ibâreyle nebîz içtiği nakledilen dört râvîden üçünün rivâyetlerinin Kütüb-i sittede yer alıyor olması, Kütüb-i sitte müelliflerinin konuyla ilgili yaklaşımları hakkında fikir vericidir.

“Oyun ve Eğlenceye Düşkünlük” başlığı altında ise; “Düğünlerde Oynamak, Horoz ve Güvercinlerle Oynamak, Satranç Oynamak, Şakacılık ve Şarkı Söylemek/Müzik Âleti Çalmak” hususlarına değinilmiştir. Bu beş başlık altında değerlendirilen on sekiz râvîden; düğünlerde oynayan bir; satranç oynayan üç; şakacı kimliğine işaret edilen üç; şarkı söylediği nakledilen üç râvî hakkındaki bilgi, tenkîd unsuru olarak zikredilmiştir. Ayrıca şarkı söylediği nakledilen Müslim b. Hâlid hakkındaki değerlendirmelerde, onun yaşantısının güzelliğine vurgu yapılmış olması, murûet açısından bir tezkiye olarak değerlendirilebilir.

“Oyun ve Eğlenceye Düşkünlük” başlığı altında değerlendirilen on sekiz râvîden bazılarının meşhur hadis âlimleri tarafından tenkîd edildikleri görülmektedir. Nitekim Satranç Oynama hususunda, Şu'be ve Süfyan b. Uyeyne; şakacılık hususunda Ebû Dâvud ve İbn Ebî Dâvud, şarkı dinlemek hususunda ise Şu'be, Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in tenkîdleri nakledilmiştir. Ayrıca bu münekkidler içerisinde Şu'be ve Ebû Dâvud'un tenkîd ettikleri râvîleri terk ettikleri de tespit edilmiştir. Öte yandan horoz ve güvercinlerle oynadığı gerekçesiyle tenkîd edilen iki râvînin rivâyetleri; mizâhî kişiliğe sahip olduğu nakledilen iki râvînin rivâyetleri ve şarkı söylediği gerekçesiyle tenkîd edilen bir râvînin rivâyetleri Kütüb-i sittenin tamamında yer almaktadır. Bu durum söz konusu râvîlerin rivâyetlerinin çoğu âlim tarafından kabul gördüğünü göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca

özellikle şarkı söylemek ve müzik âleti çalmak konularındaki tenkîdlerde fikhî içtihad farklılıklarının etkili olduğu tespit edilmiştir.

“Kişilikle İlgili Zaaflar” başlığı altında “Ayakta Bevetmek, “Çağırılmaksızın Davetlere Gitmek (Tufeylîlik), Çocuksu Davranışlarda Bulunmak, Dilencilik Yapmak, Kibirli Olmak, Konuşma Âdâbıyla İlgili Kusurlar ve Ölçü-Tartıda Dikkatsizlik” gibi hususlara değinilmiştir. Bu yedi başlık altında değerlendirilen on iki râvîden; ayakta bevlettiği ve ölçü-tartıda dikkatsizlik yaptığına işaret edilen birer râvî hakkındaki tenkîdlerin, terk sebebi olarak zikredildiği görülmektedir. Her ikisi de Şu‘be tarafından tenkîd edilen bu râvîlerin rivâyetlerinin Kütüb-i sittenin tamamında yer alıyor olması, söz konusu tenkîdlerin Kütüb-i sitte müellifleri tarafından da cerh ve terk sebebi kabul edilmediğini göstermesi açısından önemlidir. Bununla beraber İbn Şâhin’in tufeylîlik yaptığı ifade edilen Zekeriyya b. Manzûr hakkında tevakkuf edilmesi gerektiğini ifade etmiş olması da dikkate değerdir. Öte yandan çocuksu davranışlarda bulunduğu ifade edilen iki râvî dışında bu başlık altında değerlendirilen on râvînin murûet zaaflarına dair nakledilen bilgilerin, tenkîd unsuru olarak zikredilmektedir. Hem çocuksu davranışlarda bulunduğu hem de çok konuştuğu nakledilen Zâzân’ın rivâyetlerinin ise, Müslim’in *es-Sahîh*’inde asıl olmak üzere, Ebû Dâvud, Nesâî ve İbn Mâce’nin *es-Sünen*’lerinde yer alıyor olması tek başına bu davranışlarının söz konusu muhaddisler tarafından terk sebebi olarak görülmediğine işaret etmektedir.

“Tahdîs Karşılığında Ücret Almak” başlığı altında değerlendirilen altı râvînin tamamının hicrî üçüncü asırda yaşadıkları görülmektedir. Bu durum tahdîs karşılığında ücret almanın yaygın olduğu dönem hakkında fikir verici olarak kabul edilebilir. Söz konusu altı râvîden ikisinin Nesâî tarafından, birinin ise Nesâî’nin hocası Muhammed b. Müslim b. Vâre tarafından tenkîd edildiği tespit edilmiştir. Nesâî’nin tenkîd ettiği iki râvîden birinin rivâyetlerini *es-Sünen*’de nakletmiş olduğu görülmektedir. Diğer bir râvîyi ise, meclisindeki fakirin elindeki tek maddî varlığı olan çanağı dahî istediği gerekçesiyle tenkîd ettiğini ifade etmiş ve bu kişinin rivâyetlerini *es-Sünen*’de nakletmemiştir. Dolayısıyla Nesâî’nin konuyla ilgili hassâsiyeti görülmekle beraber, tahdîs karşılığında ücret alınmasını tek başına rivâyetlerin terkini gerektirecek bir zaaf olarak kabul etmediği anlaşılmaktadır.

Nitekim ihtiyaç sahibi olmadığı halde tahdîs karşılığında ücret talebinde bulunduğu nakledilen Hişam b. Ammâr'ın rivâyetlerinin Kütüb-i sittenin tamamında yer alıyor olması Nesâî ile birlikte Kütüb-i sitte müelliflerinin tamamının aynı kanaati paylaşmış olabileceğini düşündürmektedir. Öte yandan Muhammed b. Muhammed el-İskâfî'nin, İbrahim el-Harbî'ye tahdîs karşılığında ücret alan Hâris b. Muhammed'den rivâyet alınıp alınmayacağını sormuş olması, o dönemde konuyla ilgili mevcut hassâsiyeti göstermesi açısından önem arz etmektedir.

“Sultana Yakınlık” başlığı altında değerlendirilen altı râvînin tamamı bu sebeple tenkîd edilmiştir. Bunlardan ikisi hakkındaki tenkîdlerin terk sebebi olarak kabul edildiği görülmektedir. Öte yandan söz konusu altı râvîden ikisinin mihne döneminde ciddi sıkıntılar yaşayan Ahmed b. Hanbel tarafından tenkîd edilmiş olması, Ahmed b. Hanbel'in konuyla ilgili hassasiyeti göstermesi açısından önemlidir. Altı râvîden üçünün rivâyetlerinin ise, Kütüb-i sittenin tamamında yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla Kütüb-i sitte müellifleri nezdinde sultana yakınlığın mutlak bir cerh sebebi olarak kabul edilmediği söylenebilir.

Netice itibariyle söz konusu davranışların rivâyetin kabulüne etkisi noktasında belirleyici unsur, her bir münekkidin şahsî kanaatidir. Nitekim bir münekkid tarafından tenkîd sebebi olarak zikredilen bir davranış, bir diğeri tarafından söz konusu râvînin şahsiyetini zedeleyici olarak değerlendirilmeyebilmiştir. Yine bazı râvîlerin rivâyetlerinin, eleştiriyi yapan âlimler tarafından nakledildiği tespit edilmiştir. Bu durum münekkidler tarafından yaşadıkları dönemde konuyla ilgili mevcut hassasiyeti te'yid etmekte, aynı zamanda söz konusu davranışların bazı âlimler nezdinde tek başına terk sebebi addedilmediğini göstermektedir. Bu sebeple murûetin, adâlet vasfının asıl unsuru mu, yoksa tamamlayıcı bir unsur mu olduğu sorusunu cevap için ise, münekkid ve tenkîd sebebi addettiği zaaf bazında ayrı değerlendirme yapmak gerekir. Bir münekkid bir râvîyi sadece bir murûet zaafı sebebiyle tenkîd etmiş ve terk etmişse, söz konusu münekkid için bu vasıf asıl unsurdur; şayet söz konusu zaaf tenkîd unsuru olmuş ancak râvî bu sebeple terkedilmemişse, o takdirde bu vasıf adâletin tamamlayıcı unsurudur, denilebilir.

KAYNAKÇA

Abdulhâlik ed-Dımaşkî, Tâcuddîn Abdulhâlik b. Esed b. Sâbit el-Haneffî (v. 564/1168), *Kitâbu'l-mu'cem* (thk. *Nebîl Saduddîn Cabbâr*), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, yy. 1434/2013.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (v. 290/903), *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (thk. Züher eş-Şâvîs), el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1401/1981.

Abdullah b. Yusuf Cudey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, Müessesetu'r-Reyyân, Beyrut 2003.

Abdurrahman b. Muhammed el-Cezîrî, Abdurrahman b. Muhammed b. İyaz el-Cezîrî, (v. 1360/1941), *Kitâbu'l-fikh alâ mezâhibi'l-erbaa'*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1424/2003, I-V.

Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, *et-Tenkîl bi mâ fi Te'nîbi'l-Kevserî* (thk. Elbânî-Züheyr eş-Şâvîş-Abdurrezzak Hamza), el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1406/1986, I-II.

Acluni, Ebû'l-Fida İsmail b. Muhammed (v. 1162/1749), *Keşfü'l-hafa ve müzîlül-ilbas amma iştehere mine'l-ehâdis ala elsineti'n-nas*, Mektebetü'l-Kudsî, Kâhire 1351.

Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Huseyn b. Abdillâh el-Âcurrî el-Bağdâdî (ö. 360/970), *Tahrîmu'n-nerd ve 'ş-şatranç ve'l-melâhî* (thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs), Suud 1986/1406.

Ahmed b. Atıyye, *Neslü'n-nebâl bi-mu'cemi'r-ricâl ellezîne terceme lehum faziletü 'ş-şeyh el-muhaddis Ebu İshak el-Huveyni*, Dâru İbn Abbâs, Mısır 1433/2012, I-IV.

Ahmed b. Fâris b. Zekerıyya er-Râzî, *Mücmelu'l-luga li'bni'l-Fâris*, (thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultan), Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1986, I-II.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (v. 241/855), (*el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*) *Min kelami'l-imam Ebû Abdillah Ahmed b. Hanbel fî ileli'l-hadis ve ma'rifeti'r-ricâl* (thk. Subhi es-Samerrâî), (Merrûzî rivâyeti), Mektebetü'l-Maârif, Riyad 1409.

_____, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas), Dâru's-selefiyye, Bombây 1408/1988.

_____, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî), el-Fârûku'l-hadîsiyye, Kâhire 2013, I-III.

_____, *el-Müsned* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-hadîs, Kâhire 1416/1995, I-VIII.

_____, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî), el-Fârûku'l-Hadîse, Kâhire 2012/1433.

_____, *Kitâbu'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl* (thk. Talat Koçtiğit-İsmail Cerrahoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1963, I-II.

_____, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (thk. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid), Müessesetü'r-risâle, 1421/2001, I-XLV.

_____, *Suâlâtu Ebî Dâvud li'l-İmâm Ahmed* (thk. Zeyyâd Muhammed Mansur), Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Medine 1414/1994.

Ahmed b. Mustafa el-Lebâbîdî, (*el-Letâifu fî'l-Fıkh*) *Mu'cemü esmâi'l-eşyâ*, Dâru'l-fazîle, Kâhire 1318/1910.

Ahmed Muhammed Nureddîn (Nur Seyf), "Havârimu'l-murûe ve eseruhâ fî adâleti'r-ruvât", *Mecelletu'l-bahsi'l-ilmî ve't-turâsi'l-Arabî*, V, 1982, s. 71-91.

Ahmed Muhammed Şâkir, Ebu'l-Eşbâl Ahmed b. Muhammed Şâkir b. Ahmed b. Abdilkâdir (v. 1958), *el-Bâisu'l-hasîs şerhi İhtisâri ulûmi'l-hadîs*, Dâru İbni'l-Cevzi, Kâhire, 1435.

Ahmed Muhtar Ömer, *Mu'cemü's-savâb*, Âlemu'l-kutub, Kahire 2008, I-II.

Ahmed Rıza, *Mu‘cemü metni‘l-luga*, Dâru‘l-kutubu‘l-hayât, Beyrut 1317/1958, I-V.

Akbulut, Ural “Deri Tabaklamanın Sırlarını Sümerlerden Öğrendik” , <http://www.uralakbulut.com.tr/wp-content/uploads/2009/11/DER%C4%B0-TABAKLAMANIN-SIRLARINI-S%C3%9CMERLERDEN-%C3%96%C4%9EREND%C4%B0K-MAYIS-2012>. (erişim tarihi: 13.07.19)

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî (v. 761/1359), *Kitâbu‘l-muhteliîn* (thk. Rıfat Fevzi Abdulmuttalib-Ali Abdalbâsit Mezid), Mektebetu‘l-Hancî, Kâhire 1417-1996.

Ali b. Ca‘fer ibnu‘l-Kattâ‘, *Kitâbu‘l-ef‘a‘l*, Â‘lemu‘l-kutub, 1983, I-III.

Ali b. el-Câ‘d, Ebu‘l-Hasan Alî b. el-Ca‘d b. Ubeyd el-Cevherî (ö. 230/845), *Müsnedü İbni‘l-Ca‘d* (thk. Âmir Ahmed Haydar), Dâru‘l-kutubu‘l-ilmîyye, Beyrut 1417/1996.

Ali b. el-Medîni, Ebu‘l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ca‘fer b. Necîh es-Sa‘dî (ö. 234/848-49), *Suâlâtu Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe li Ali b. el-Medîni* (thk. Muvaffak Abdullah Abdulkâdir), Mektebetü‘l-meârif, Riyad 1404/1984.

Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbu‘t-Tâ‘rifât*, Dâru‘l-Kutubu‘l-ilmîyye, Beyrut 1983.

Ali el-Kârî, Ebu‘l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî (v. 1014/1605), *Şerhu Şerhi Nuhbeti‘l-fiker fî mustalahâti ehli‘l-eser* (thk. Heysem Nizâr Temim, Muhammed Nizâr Temim), Dâru‘l-Erkam, Beyrut ty.

_____, *Mirkâtu‘l-mefâtîh şerhu Mişkâti‘l-Mesâbîh*, Dâru‘l-fikr, Beyrut 1422/2002, I-IX.

Altınay, Ramazan, “Satranç”, *DİA*, XXXVI, 178-181.

Apaydın, Yunus, “Mûsikî”, *DİA*, XXXI, 261-263.

Askalânî, İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer Askalânî (v. 852/1449), *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1379, I-XIII.

_____, *Nuhbetü'l-fiker* (thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî), Matbaatu Sefîr, Riyad 1422.

Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, 400/1009 *el-Furûku'l-lugaviyye* (thk. Muhammed İbrahim Selîm), Dâru'l-ilm ve's-sekâfe, Kâhire ty.

Aslan, Ahmet, "Hz. Peygamber'de Mürüvvet", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: 17, Ocak-Haziran 2007, 41-63.

Âşikkutlu, Emin, *Fesevî ve Ricâl İlmindeki Yeri*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2007.

_____, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

Atar, Fahrettin, "Cunûn", *İslam'da İnanç İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, I, 365-366.

Avnî, Hâtim Şerîf'in no'lu dipnottaki görüşleri:

<https://m.facebook.com/Al3uny/posts/10154047682598953>

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.

Aynî, Ebû Muhammed (Ebu's-Senâ) Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (v. 855/1451), *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye* (thk. Eymen Sâlih Şa'bân), Dâru'l-kutubu'l-ilmiyye, Beyrut 1420/2000, I-XIII.

_____, *Şerhu Süneni Ebî Dâvud* (thk. Ebu'l-Münzir Hâlid b. İbrahim el-Mısrî), Mektebetu'r-rüşd, Riyad 1420/1999, I-VII.

_____, *Umdetü'l-kârî*, Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut ty, I-XXV.

_____, *Meğâni'l-ahyâr fi şerhi esâmi ricâli Meâni'l-âsâr* (thk. Muhammed Hasan), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1427/2006.

Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî Diyânüvî Azimabadi (v. 1329/1911), *Avnu'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Davud*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye Beyrut 1410/1990, I-XIV.

Babanzâde Ahmed Naim, Hadis Usûlü ve Istılahları, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2010.

Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüçîbî el-Bâcî (ö. 474/1081), *el-Muntekâ şerhu'l-Muvatta*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Kâhire ty.

_____, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, Dâru'l-livâ', Riyad 1406/1986, I-III.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Huseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122), *Şerhu's-sünne* (thk. Şuayb el-Arnaût-Züheyr eş-Şâvis), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983, I-XV.

Belhi, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Ka'bi (v. 319/931), *Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifetu'r-ricâl* (thk. Ebû Amr el-Huseynî b. Ömer b. Abdirrahim), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1421/2000, I-II.

Berkânî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Gâlib (v. 425/1033), *Suâlâtu Ebî Bekir el-Berkânî li'd-Dârekutnî* (thk. Abdurrahim Muhammed b. Ahmed el-Kaşkarî), Medine 1404.

Beşşâr Avvâd Mâ'rûf-Şuayb el-Arnaût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1417/1997.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî el-Beyhakî (ö. 458/1066), *el-Âdâb* (thk. Ebû Abdillâh es-Sâid Mendûh), Müessesetü'l-kütübü's-sekâfiyye, Beyrut 1408/1988.

_____, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1423/2003, I-XIV.

_____, *Kitâbu 'z-zühdü 'l-kebîr* (thk. Âmir Ahmed Haydar), Muessesetu'l-kutubu's-sekâfiyye, Beyrut 1408/1987.

_____, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-â'sâr* (thk. Abdulmu'ti Emîn el-Kal'acî), Câmiatu dirâsâti'l-İslâmiyye, Karaçi 1412/1991, I-XV.

_____, *el-Medhal ilâ ilmi's-sünen*, Dâru'l-Minhâc, Cidde 2016/1437.

_____, *Menâkıbu 'ş-Şâfiî* (thk. Seyyid Ahmed Sakr), Mektebetu dârut-turâs, Kâhire 1970.??

_____, *es-Sünenü's-sağîr* (thk. Abdulmu'ti Emîn el-Kal'acî), Câmiatu dirâsâti'l-İslâmiyye, Karaçi 1410/1989, I-IV.

_____, *es-Sünenü 'l-kübrâ* (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1424/2003, I-XI.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basri Bezzar (v. 292/905), *Müsneü'l-Bezzâr (el-Bahru 'z-Zehhâr)* (thk. Mahfûzurrahman Zeynullah-Âdil Sa'd-Sabri Abdülhâlik), Mektebetu'l-ulûm ve'l-hikem, Medine 1988-2009, I-XVIII.

Bozkurt, Nebî, "Deri", *DİA*, IX, 176-178.

_____, "Eğlence", *DİA*, X, 483-488.

_____, *Hadis'te Folklor Eğlence*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, İstanbul 1997.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî Buhârî (v. 256/870), *el-Câmiu's-sahîh*, Dâru tavku'n-necât, 1422, I-IX.

_____, *(el-Edebu 'l-müfred) Kitâbu 'l-edebi 'l-müfred* (thk. Semîr Emîn ez-Züheyri), el-Mektebetu'l-meârif, Riyad 1419/1998.

_____, *ed-Duafâu's-sağîr* (thk. Velîd Mütevellî Muhammed), el-Fârûku'l-hadîsiyye, Kâhire 2009.

_____, *Kitâbu't-târîhi'l-kebîr* (thk. Muhammed Abdulmuûd Hân), Dâiratu'l-meârifî'l-Osmâniyye, Dükn ty.

_____, *Sahîhu'l-Edebi'l-müfred* (thk. Elbânî), Dâru's-sıddîk, 1418/1997.

Burhâneddîn b. Halîl el-Ca'birî, *Rusûmu't-tahdîs fî ulûmu'l-hadîs* (thk. İbrahim b. Şerif el-Mîlî), Dâru İbn Hazm, Beyrut 1421/2000.

Sıbtu İbni'l-Acemî, Ebu'l-Vefâ Sıbtu İbni'l-Acemî Burhânuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Halîl et-Trâblusî el-Halebî (ö. 841/1438), *el-İğtibât bi men rumiye mine'r-ruvâti bi'l-ihtilât*, (dirâse ve tahkik. Alâuddîn Ali Rıza), Dâru'l-hadîs, Kâhire 1988.

_____, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellisîn* (thk. Yahya Şefîk), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1406/1986.

Burhanuddîn el-Bikâî, Ebü'l-Hasan Burhaneddin İbrahim b. Ömer b. Hasan Bikai, (v. 885/1480), *en-Nüketu'l-vefiyye bimâ fî şerhi'l-Elfiyye* (thk. Mahir Yasin Fahl), Mektebetu'r-Rüşd, 2007, I-II.

Celâledîn es-Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyuti, (v. 911/1505), *el-Eşbah ve'n-nezair fî kavaidi ve fûru'i fıkhi's-Şafi'iyye*, Kahire : Mustafa el-Babi el-Halebi, 1959.

_____, *Tedribu'r-râvî* (thk. Muhammed Avvâme), Dâru'l-minhâc, Medine 2016, I-V.

Cemâl b. Muhammed es-Seyyid, *İbn Kayyîm el-Cevziyye ve cuhûduhû fî hidmeti's-Sünneti'n-Nebeviyyeti ve ulûmihâ*, İmâdetu'l-bahsi'l-ilmî, Medine 1424/2004, I-III.

Cemmâilî, Abdulganî el-Makdisî (v. 600/1203), *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âl Nu'mân), yy, Kuveyt ty, I-X.

Cevherî, Ebü Nasr İsmail b. Hammad, *es-Sihâhu Tâcu'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye* (thk. Şihâbüddîn Ebü Amr), Dâru'l-fıkr, yy, 1418/1998.

Cürcânî, Ebu'l-Kâsım Hamza b. Yusuf (v. 427/1035), *Târîhu Cürcân*, Âlemu'l-kutub, Beyrut 1407/1987.

Cüzcanî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî el-Cüzcanî (v. 259/873), *Ahvâlu'r-ricâl* (thk. Abdulaziz Abdulalîm Bestevî), Fayzalâbâd, ty.

Çağala, Cüneyt, "Satranç Tarihi ve Gelişimi", (erişim târihi: 01.08.2019):

<https://www.tech-worm.com/satranc-tarihi-gelisimi/>

Çağrıç, Mustafa, "Mürüvvet", *DİA*, XXXII, 61-63.

Çakan, İsmail Lütfi, "Ali b. Abdulaziz", *DİA*, V, 339.

Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (v. 385/995), *ed-Duafâ ve'l-metrûkûn* (thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkâdir), Mektebetü'l-meârif, Riyad 1404/1984.

_____, (*el-İlel*) *el-İlelu'l-vâride fî'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, XIII, 117; *Dâru't-tayyibe*, Riyad 1405/1985, I-XI; *Dâru İbni'l-Cevzî*, 1427, XII-XV.

_____, *Sünenü'd-Dârekutnî* (thk. Şuayb el-Arnaût, Hasan Abdulmün'im Şelebî, Muhammed Kamil Karabelli), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1424/2004, I-V.

_____, *Suâlâtu'l-Hâkim en-Nisâbûrî li'd-Dârekutnî fî'l-cerh ve't-ta'dil* (thk. Muvaffak Abdullah), Mektebetü'l-meârif, Riyad 1404/1984.

_____, *Suâlâtu's-Sülemî li'd-Dârekutnî* (thk. Heyet), yy., yy 1427.

_____, *Tâ'likâtu'd-Dârekutnî ale'l-Mecrûhîn*, el-Fârûku'l-hadîsiyye-Dâru'l-kutubu'l-İslâmiyye, Kâhire 1414/1994.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî (ö. 255/869) *es-Sünen* (thk. Nebîl Hâşim el-Gamrî), *Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye*, Beyrut 1434/2013.

Dîneverî, Ebû Bekir Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî (v. 333/944), *el-Mucâlese ve cevâhiru'l-ilm* (thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âl Selmân), Dâru İbn Hhazm, Beyrut, 1998, I-X.

Dûlâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd ed-Dûlâbî, (v. 310/923) *el-Künâ ve'l-esmâ*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1421/2000, I-III.

Ebnâsî, Burhaneddin İbrahim b. Musa b. Eyyub Ebû İshak Ebnasi (v. 802/1400), *eş-Şeza'l-feyyâh min Ulûmi İbni's-Salah* (thk. Salah Fethi Helel), Mektebetu'r-Rüşd, Riyad 1998, I-II.

Ebû Abdullah el-Hemedânî, Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim b. Hüseyin Cuzekani (v. 543/1148), *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* (thk. Abdurrahman b. Abdulcebbar), Dâru's-sumay', Riyad 1422/2002, I-II.

Ebû Abdullah el-Kadâî, Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Mısırî (v. 454/), *Müsnedü's-Şihâb* (thk. Hamdî Abdulmecîd), Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1407/1986, I-II.

Ebû Abdullah el-Mâzırî, Muhammed b. Ali b. Ömer (v. 536/1141), *el-Mû'lim bi fevâidi Müslim*, Dâru't-Tûnûsiyye, 1988-1991, I-III.

Ebû Amr el-Vassâbî, *Tuhfetü'l-lebîb bi men tekelleme fihim el-hâfiz İbn Hacer mine'r-ruvât*, Mektebetu'bni Abbâs, Mısır 1431/2010.

Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî (v. 316/929), (*Müstahrec*) *Müsnedü's-sahîh*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1419/1998, I-V.

Ebû Bekir Alâuddîn es-Semerkindî, Ebû Bekr Alâuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkindî (ö. 539/1144), *Tuhfetü'l-fukahâ*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1405/1984.

Ebû Bekir b. el-Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl (ö. 311/923), *el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker* (thk. Yahya Murad), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1424/2003.

Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah et-Temîmî es-Sıkkîlî, *el-Câmi' li mesâili'l-müdevvene*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1433/2012, I-X.

Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistani (275/889), *Suâlâtu Ebî Ubeyd el-Âcurrî fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (dirâse ve tahkîk. Muhammed Kâsım Umerî), yy. 1399/1979.

_____, *Sünen-i Ebî Dâvud* (thk. Şuayb el-Arnâvût-Muhammed Kâmil Karabelli), Dâru'r-risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009, I-VII.

Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf (v. 476/1083), *el-Lum'a fi usûlü'l-fikh*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1424/2003.

_____, *el-Mühezzeb fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1416/1995.

Ebû Mansûr es-Seâlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî (v. 430/1038), *Fıkhu'l-luga* (thk. Abdurrezzak el-Mehdî), İhyâu't-turâsi'l-Arabî, yy 1422/2002.

_____, *Mir'âtu'l-murûât* (thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), Dâru İbn Hazm, Beyrut 2004.

Ebu'l-Meâtî-İbrahim b. Muhammed en-Nûrî-Ahmed Abdurrezzak İ'd-Eymen İbrahim ez-Zâmilî, *el-Câmi' fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Âlemu'l-kutub, Beyrut 1412/1992.

Ebu'l-Meâtî-Ahmed Abdurrezzak İd-Mahmud Muhammed Halil, *Mevsuatu akvali'l-İmam Ahmed b. Hanbel fi ricali'l-hadis*, Âlemu'l-kutub, 1417/1997, I-IV.

Ebû Muhammed Abdulaziz b. Muhammed (v. 1412/1992), *el-Es'iletu ve'l-ecvibetu'l-fikhiyye*, yy. 1412.

Ebû Muhammed el-Kayrevânî el-Malîkî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman Kayrevani İbn Ebû Zeyd (v. 386/996), *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât*, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1999, I-XV.

Ebû Nuaym, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahani Ebû Nuaym İsfahani (v. 430/1038), *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtu'l-esfiyâ*, Dâru'l-fikr, Kâhire 1416/1996, I-X.

Ebû Sa'd el-Muallimî el-Yemânî, Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali el-Muallimî el-Yemânî (v. 1386/1966), *el-Envâru'l-kâşife limâ fî kitâbi edvâ ale's-sünne mine'z-zelel ve't-tadlîl fî'l-mücâzeffe*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1406/1986.

Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âl Selmân, *el-Murûe ve havârimuhâ*, Dâru İbn Affân, Kâhire 1420/2000.

Ebû Yâ'lâ el-Halîlî, Halil b. Abdurrahman el-Halîlî el-Kazvînî (v. 446/1055), *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs* (thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs), Mektebeü'r-rüşd, Riyad 1409.

Ebû Ya'lâ İbnu'l-Ferrâ, İbnü'l-Ferra Muhammed b. Huseyn Ebû Ya'la Ferra (v. 458/1066), *Cüz'ün fîhi sittetu mecâlis*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1425/2004.

_____, *Mesâilü'l-Fıkhiyye*, Mektebetu'l-meârif, Riyad 1405/1985, I-III.

Ebû Yusuf, Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim b. Habib el-Ensârî el-Kufî (v. 182/798), *el-Âsâr* (thk. Ebû'l-Vefâ), Dâru'l-kutubu'l-ilmiyye, Beyrut ty.

Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris ez-Zekeriyya el-Kazvînî (v. 395/1004), *Mu'cemü Mekâyısı'l-luga*, Dâru'l-fikr, yy 1399/1979, I-VI.

Ebu'l-Huseyn Yahya b. Ebî'l-Hayr eş-Şâfiî (v. 558/1163), *el-Beyân fî'l-mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî* (thk. Kâsım Muhammed en-Nûrî), Dâru'l-Minhâc, Beyrut 1421/2000, I-XIII.

Ebû'l-Kâsım el-Kazvînî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm el-Kazvînî, (v. 623/1226), *Şerhu Müsnedi İmam eş-Şâfiî* (thk. Ebu Bekr Vâil Muhammed Bekr Zehrân), Dâru'l-felâh, Katar 1428/2007, I-IV.

Estirî, Cemâl, *Mustalahâtu 'l-cerh ve 't-ta 'dili 'l-muteârizâ, Mustalahâtu 'l-cerh ve 't-ta 'dili 'l-muteârizâ*, Edvau's-Selef, Riyad 2005/1425.

Efendioğlu, Mehmet, "Sâcî", *DİA*, XXXV, 363-364.

Elbânî, Muhammed Nâsirüddin Elbânî (v. 1914-1999), *Daîfu Sünenü'n-Nesâî*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1411/1991.

_____, *Daîfu Sünen-i Ebî Dâvud*, Müesseseti Ğarrâş, Kuveyt 1423/2002, I-II.

_____, *Ervâu 'l-ğalîl fî tahrîci ehâdîsi Menâri's-sebîl*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1405/1985, I- IX.

_____, , *Sahîhu 'l-Câmii 's-sağîr*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1408/1988, I-II.

_____, *Silsiletü 'l-Ehâdîsi 'd-daîfe ve 'l-mevzûa*, Dâru'l-meârif, Suud 1412/1992, I-XIV.

_____, *Silsiletu ehâdîsi 's-sahîha*, Mektebetü'l-meârif, 1995-2002, I-VI.

_____, *Zaîfu Sünen-i Tirmizî*, Mektebetü't-terbiyyeti'l-Arabî, Beyrut 1411/1991.

Emîr es-San'ânî, Muhammed b. İsmail el-Hasenî el-Kehlânî (v. 1182/1768), *Tenvîru Şerhu 'l-Câmii 's-sağîr* (thk. Muhammed İshak Muhammed İbrahim), Mektebetü Dâri's-selâm, Riyad 1422/2011, I-XI.

_____, *Tavzîhu 'l-efkâr li meânî Tenkîhi 'l-enzâr* (thk. Ebû Abdirrahmân Salâh b. Muhammed), el-Mektebeu's-selefiyye, Medîne ty.

Ezdî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî İbn Düreyd, (v. 321/933), *Kitâbu Cemhereti 'l-luga*, Dâru'l-ilm, Beyrut 1987, I-III.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, (v. 370/980), *Tehzîbu 'l-luga*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001, I-VIII.

Fesevî, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyan b. Cuvvan el-Farisi Fesevi (v. 277/890), *Kitâbu'l-ma'rife ve't-târîh* (thk. Ekrem Ziya el-Umerî), Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1401/1981, I-III.

Gavrî, Seyyid Abdulmâcid, *Mu'cemü elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîli'l-meşhûra ve'n-nâdira*, Dâru İbn Kesîr, Dîmaşk 2011.

_____, *Mu'cemü'l-mustalahât*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2011.

Gazzâlî, Ebû Hamid Hucetu'l-islam Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, (v. 505/1111), *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1402/1982.

_____, *el-Vasît fî'l-mezheb* (thk. Muhammed Muhammed Tâmir), Dâru's-selâm, Kâhire 1417, I-VII.

G.Ferlito-A. Sanvito, "Origins of Chess", (erişim târihi: 01.08.2019):

<http://history.chess.free.fr/papers/Ferlito-Sanvito%201990>.

Günay, Mehmet, "İbnu'l-Mâcişûn", *DİA*, XXI, 122.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî (v. 405/1014), *Kitâbu Ma'rifeti ulûmi'l-hadîs* (thk. Seyyid Huseyn), Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1397/1977.

_____, *el-Medhal ilâ's-sahîh* (thk. Rebi' b. Hâdî Umeyr), Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1404.

_____, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* (thk. Mustafa Abdülkadir Ata), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990, I-IV.

Halil b. Ahmed, Ebu Abdirrahman Halil b. Ahmed b. Amr el-Ferâhidî (v. 175/791), *Kitâbu'l-Ayn* (thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmerrâî), Ddâr ve mektebetü'l-hilâl, I-VIII.

Hamza b. Yusuf es-Sehmî, *Suâlâtu Hamza b. Yusuf es-Sehmî li'd-Dârekutnî* (thk. Muvaffak Abdullah Abdülkâdir), Mektebetü'l-meârif, Riyad 1404/1984.

Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Cafer b. Muhammed b. Sehl es-Sâmerrî el-Harâitî (v. 327/939), *Mekârimu'l-ahlâk ve meâlîhâ ve mahmûd tarâikihi* (thk. Eymen Abdulcâbir el-Buhayrî), Dâru'l-âfâki'l-Arabiyye, Kâhire 1419/1999.

_____, *Mesâviu'l-ahlâk ve mezmûmihâ*, Cidde 1413/1993.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb el-Bağdadi (v. 463/1071), *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* (thk. Mahmûd Tahhan), Mektebetu'l-Maârif, Riyad 2007, I-II.

_____, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* (thk. Ebu Abdullah es-Sûrkî-İbrahim Hamdi), el-Mektebetu'l-ilmîyye, Medine ty.

_____, *İktizâu'l-İlmi'l-amel* (thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî), el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1397.

_____, *Takyîdu'l-ilm* (thk. Yusuf Uş), Daru İhyai's-Sünneti'n-Nebeviyye, Beyrut ty.

_____, *Târîhu Bağdâd* (thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1425/2004, I-XXIV.

_____, *et-Tatfîl ve hikâyâtu't-tufeyliyyîn ve ahbâruhum ve nevâdiru kelâmihim ve eş'âruhum*, Dâru İbn Hazm, y.y. t.y.

Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim Hattabi (v. 388/998), *Meâlimu's-sünen*, Matbaatu'l-ilmîyye, Haleb 1351/1932, I-IV.

Hâzımî, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Hâzımî (v. 584/1188), “Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse”, *Selâsu resâil fî ilmi mustalahi'l-hadîs* (thk. Abdulfettah Ebû Gudde), Beyrut 2014.

Heysemî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman Heysemi (v. 807/1405), *Mevâridu'z-zam'ân ilâ zevâidi'bni Hibbân* (thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârani-Abduh Ali Kuşek), Dârü's-Sekâfeti'l-Arabiyye, Beyrut 1411/1990, I-IX.

Muhammed Hac İsa, “Havârimu’l-murûe ve eseruhâ fî adâleti’r-ruvât” adlı yazısından: <http://www.ahlalhdeeth.com/vb/showthread.php?t=126832>, (erişim tarihi: 09/11/2016)

İrâkî, Ebu’l-Fazl Zeynüddîn Abdirrahîm b. Huseyn el-İrâkî (v. 806/1404), *Şerhu’t-Tabsira ve’t-tezkira* (thk. Abdullatif Hamim ve Mahir Yasin Fahl), Dâru’l-kütübü’l-ilmiyye, Beyrut 2002, I-II.

_____, *et-Takyîd ve’l-îzâh şerhu Mukaddimeti İbni’s-Salâh* (thk. Abdurrahman Muhammed Osman), Mektebetü’s-Silefiyye, Medîne 1969.

İbn Abdilberr en-Nemerî, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber Nemerî (v. 463/1071), *Câmiu beyâni’l-ilm ve fazlihî* (thk. Ebu’l-Eşbâl ez-Züheyri), Karınca-Polen Yayıncılık, İstanbul 2015.

_____, *el-İstiğnâ fî ma’rifeti’l-meşhûrîn min hameleti’l-ilmî bi’l-künâ*, Dâru İbn Teymiyye, Riyad 1405/1985, I-III.

_____, *el-İstizkâr*, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000, I-IX.

_____, *et-Temhîd limâ fî’l-Muvatta’ mine’l-meânî ve’l-esânîd* (thk. Mustafa Ahmed-Muhammed Abdulkebir), Vuzerâtu umûmi’l-evkâf ve’s-şuûni’l-İslâmî, Mağrib 1387, I-XXIV.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürcanî, (v. 365/976), *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl* (thk. Muhammed Enes Mustafa el-Hân), er-Risâleti’l-Âlemiyye, Dımaşk 1433/2012, I-IX.

İbn Ammâr el-Mâlikî, Şemsuddîn Muhammed b. Ammâr b. Muhammed b. Ahmed el-Mısırî el-Mâlikî (v. 844), *Miftâhü’s-saâdiyye fî şerhi’l-Elfiyyeti’l-hadîsiyye* (thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim), Merkezu’n-Nu‘mân li’l-buhûs ve’d-dirâsât, Yemen 2011.

İbn Arrâk, Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Arrak el-Kinani (v. 963/1556), *Tenzîhu’s-şerîa ani’l-ehâdisi’s-şeniâti’l-mevzûa* (thk. Abdulvehhab Abdullatif-Abdullah b. Muhammed el-Gumârî), Dâru’l-kutubu’l-ilmiyye, Beyrut 1399, I-II.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asakir (v. 571/1176), (*Târîhu Dımaşk*) *Târîhu Medîneti Dımaşk*, Dâru'l-fıkr, yy 1415/1995, I-LXXX.

İbn Battâl, Ebu'l-Hasan Ali Halef b. Abdülmelik İbn Battal el-Kurtubi (v. 449/1057), *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim), Mektebetü'rüşd, Riyad 1423/2003, I-X.

İbn Cemâ'a, Ebu Abdullah Bedruddîn Muhammed b. İbrahîm b. Sadullah el-Kinânî el-Hamevî İbn Cemâ'a (v. 733/1333), *el-Menhelü'r-revi fî muhtasar ulumi'l-hadisi'n-nebevi* (thk. Muhiddin Abdurrahman Ramazan), Dâru'l-fıkr, Dımaşk 1406/1986.

İbn Cüzey, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbi İbn Cüzey (v. 741/1340), *el-Kavânînu'l-Fıkhıyye* (thk. Mâcid el-Hamevî), Dâru İbn Hazm, Beyrut 1434/2013.

İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî (v. 327/938), *el-Cerh ve't-ta'dîl Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî*, Beyrut 1271/1952, I-IX.

_____, *Kitâbu'l-İlel* (thk. Heyet), Riyad 1427, I-VII.

_____, *Kitâbu'l-merâsîl* (thk. Şükrullah b. Nimetullah), Müessesetü'r-risâle, yy 1418/1998.

İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî (ö. 279/892-93), *Ahbâru'l-Mekkiyyîn*, Dâru'l-vatan, Riyad 1997.

İbn Ebî Leylâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile* (thk. Muhammed Hâmid el-Fîkî), Matbaatu's-sünnetü'l-Muhammediyye, Kâhire I-II.

İbn Ebî Şeybe, (*el-Musannef*) *el-Kitâbu'l-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, Dâru't-tâc, Beyrut 1409/1989, I-VII.

İbn Ebî'd-Dünyâ, *Islâhu'l-mâl* (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Müessesetü'l-kütübü's-sekâfiyye, Beyrut 1414/1993.

_____, *Zemmu'l-melâhî* (thk. Amr Abdulmun'im Suleym), Mektebetu'bnu Teymiyye, Kâhire 1416.

İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavviz), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1415/1995, I-VIII.

_____, *Lîsânu'l-Mîzân* (thk. Abdulfettah Ebû Gudde), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1423/2002, I-X.

_____, *el-Mu'cemü'l-müfehres (Tecrîdu esânîdi'l-kütübi'l-meşhûra)* (thk. Muhammed Şekûr), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1418/1998.

_____, *Nuhbetü'l-fiker* (thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî), Matbaatu Sefîr, Riyad 1422.

_____, *Nüzhetü'n-nazar şerhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, Matbaatu's-sabâh, Dımaşk 1421/2000.

_____, *Takrîbu't-Tehzîb* (thk. Muhammed Avvâme), Dâru'r-reşîd, Suriye 1406/1986.

_____, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Mektebetu dâireti'l-meârif, Hindistan 1325.

İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân* (thk. İhsan Abbâs), Dâru's-sâdır, Beyrut 1900-1994 ??, I-VII.

İbn Hayr el-İşbilî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbili İbn Hayr (v. 575/1179), *Fehresetü'bnü Hayr el-İşbilî*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1419/1998.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahiri İbn Hazm (v. 456/1064), *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye (thk. Abdulgaffâr Süleymân), Beyrut 1424/2003, I-XII.

İbn Hibbân, *(es-Sahîh) el-İhsân fî takrîbi Sahîhi'bni Hibbân* (thk. Şuayb el-Arnaût), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1408/1988.

_____, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* (thk. Hamdî Abdulmecîd İsmâil es-Selefî), Dârû's-Sumay'î, Riyad 2007, I-II.

_____, *Kitâbu's-sikât* (thk. Muhammed Abdulmuîd Hân), Dâiretu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbad 1393/1973, I-IX.

_____, *Ravzatu'l-ukalâ ve nüzhetu'l-fuzalâ* (thk. Muhammed Hâmid el-Fikî), y.y. t.y.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemi İbn Huzeyme (v. 311/924), (*es-Sahîh*), *Sahihu İbn Huzeyme* (thk. Muhammed Mustafâ el-Â'zamî), el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut ty, I-IV.

İbn Kayyîm el-Cevziyye, *Î'lâmu'l-Muvakkiîn* (thk. Muhammed Abdusselam İbrahim), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1411/1991, I-IV.

_____, *İğâsetü'l-lehfân min mesâyidi's-şeytân* (thk. Muhammed Hâmid), Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1395/1975, I-II.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer b. Kesir (v 774/1373), *et-Tekmil fî'l-cerh ve't-ta'dîl ve ma'rifeti's-sikât ve'd-duafâ ve'l-mecâhil* (dirâse ve thk. Şadî b. Muhammed b. Sâlim Âl Nu'mân), Mektebetu İbn Abbâs, Yemen 1432/2011.

İbn Kudâme Makdîsî, Şemsuddîn (v. 682/1283), *eş-Şerhu'l-kebîr (el-Muğnî ile birlikte)*, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, yy, ty.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini İbn Mâce (v. 273/887), *es-Sünen* (thk. Şuayb el-Arnâvût-Âdil Mürşid-Muhammed Kâmil Karabelli-Abdullatif Hırzullah), Dâru'r-risâletu'l-âlemiyye, 1430/2009, I-V.

_____, *Sünen-ü İbn Mâce* (thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî), Dâru ihyâi'l-kutui'l-Arabiyye, I-II.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur (v. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1414, I-XV.

_____, *Muhtasaru Târîhi Dımaşk* (thk. Ruhiyye Nehhas), Dâru'l-fikr, Dımaşk 1404/1984, I-XXIX.

İbn Muflih el-Hanbelî, Ebû İshak Burhânuddîn İbrahim b. Muhammed b. Abdillâh b. Muflih (v. 884/1479), *el-Mubdî'şerhu'l-Mukni'*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1418/1997.

İbn Nukta el-Hanbelî, Ebu Bekr Muinüddin (Muhibbüddin) Muhammed b. Abdilgani b. Ebi Bekr b. Şücâ Bağdâdî İbn Nukta (v. 629/1232), *et-Takyîd li ma'rifeti's-sünen ve'l-mesânîd* (thk. Kemal Yusuf el-Hût), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1408/1988.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb (v. 795/1393), *Şerhu İleli't-Tirmizî* (thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd), Mektebetü'l-menâr, Ürdün 1407/1987, I-II.

İbn Rüşd el-Kurtubî, Ebu'l-Velid b. Rüşd el-Kurtubî, (v. 520/1126), *el-Beyân ve't-tahsîl ve'ş-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl fi Mesaili'l-müstahrece* (thk. Ahmed el-Habâbî), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1425/2003, I-XII.

_____, *Bidâyetü'l-müçtehid ve nihâyetü'l-muktesid* (trc. Ahmed Meylânî), Ensar Yayınları, İstanbul 2015, I-III.

İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri İbn Sa'd (v. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1410/1990, I-VIII.

_____, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, Dâru's-sâdır, Beyrut 1968, I-VIII.

İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî (v. 385/995), *Kitâbu't-târîhi esmâi'd-duafâ ve'l-kezzâbîn* (dirâse ve tahkîk. Abdurrahim Muhammed b. Ahmed el-Kaşkarî), yy, yy, 1409/1989.

_____, *el-Muhtelef fihim* (thk. Abdurrahim b. Muhammed el-Kaşkarî), Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1420/1999.

_____, *Târîhu esmâi's-sikât* (thk. Subhî Samerrâî), ed-Dâru's-selefiyye, Kuveyt 1404/1984.

_____, *Zikru men ihtelefe'l-ulemâu ve nukkâdu'l-hadîs fîhi* (thk. Hammad b. Muhammed el-Ensârî), Mektebetu edvâi's-selef, Riyad 1419/1999.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî (v. 597/1201), *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1406/1986, I-III.

_____, *Kitâbu'l-Mevzûât* (thk. Abdurrahman Muhammed Osman), el-Mektebetü's-silefiyye, Medine 1368/1966-1370/1968, I-III.

_____, *el-İlelü'l-mütenahiye fi'l-ehâdîsi'l-vahiye* (thk. Halil el-Meys), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1403/1983, I-II.

İbnu'l-Esîr, Ebü's-Seadat Mecdüddin Mübarek b. Muhammed İbnü'l-Esir (v. 606/1210), *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs* (thk. Tâhir Ahmed Râzî-Mmahmud Muhammed Tanâhî), el-Mektebetu'l-ilmîyye, Beyrut 1399/1979, I-V.

İbnu'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî (v. 861/1457), *Fethu'l-kadîr*, Dâru'l-fikr, ty yy, I-X.

İbnu'l-İrâkî, Veliyyuddîn, *Kitâbu'l-müdellesîn* (thk. Rifat Fevzi Abdulmuttalib-Nâfiz Huseyn Hammâd), Dâru'l-vefâ, 1415/1995.

İbnu'l-Merzubân, Muhammed b. Halef b. Merzubân, *el-Murûe ve mâ câe fî zâlike ani'n-Nebî ve ani's-sahâbeti ve't-tâbiîn* (thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), Daru İbn Hazm, Beyrût 1999.

İbnu'l-Mulakkîn eş-Şâfîî, Ebu Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali b. Ahmed (v. 804/1401), *et-Tavzîh li şerhi Câmi'i-sahîh*, Dâru'l-felâh, Beyrut 1429/2008, I-XXXVI.

_____, *el-Mukni' fî ulûmu'l-hadîs* (thk. Abdullah b. Yusuf el-Cudey'), Dâru Fevvâz, Suud 1413 I-II.

İbnu's-Salah, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ İbnu's-Salah Şehrezûrî (v. 643/1245), *Ulûmu'l-hadîs*, (thk. Nurettin İtr), Dâru'l-fıkr, Dımaşk 1998.

İbrahim b. Yusuf b. Ethem (v. 569/1173), *Metâliu'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*, Dâru'l-Felâh, Katar 1433/2012, I-VI.

İbrahim el-Harbî, Ebû İshak İbrahim b. İshak el-Harbî (v. 285/898), *Garîbu'l-hadîs*, Câmîiatu Ümmü'l-kurâ, Mekke 1403, I-III.

İbrahim Ünîs, Abdülhalim Mansur, Atiyye es-Savvalihi ve Muhammed Halefullah Ahmed, *Mu'cemu'l-vasît*, y.y. yy, t,y, I-II.

İclî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî (v. 261/875), *Ma'rifetu's-sikât* (thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî), Mektebetu'd-dâr, Medîne 1405/1985.

İmam Malik, *el-Muvattâ* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmud Halîl), Müessesetu'r-risâle, 1412, I-II.

İshak b. Râhûye, Ebû Ya'kub İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî İbn Râhûye (v. 238/853), *Müsnedu İshak b. Rahuye* (thk. Abdulgafûr b. Abdulhak el-Bellûşî), Mektebetü'l-eymân, Medine 1412/1991, I-V.

Kadı İyaz, Ebu'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsûbî (v. 544/1149), *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'* (thk. es-Seyyid Ahmed Sakr), Dârü't-Türas/el-Mektebetü'l-Atika, Kahire/Tunus, 1379/1970.

_____, *İkmâlu'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim* (thk. Yahyâ İsmail), Dâru'l-Vefâ, Mansûre 1419/1998, I-VIII.

_____, *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*, el-Mektebetü'l-atika ve Dâru't-turâs, I-II.

_____, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik* (thk. Muhammed Tâvit et-Tancî), Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuunü'l-İslâmiyye, Rabat 1403/1983.

Karâfi, Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs el-Karâfi (v. 684/1285), *el-Furûk*, Âlemu'l-kutub, Kâhire, ty.

_____, *ez-Zehîra*, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1994.

Karahan, Abdullah, *Hadis Ravilerinin Güvenilirliği*, Sır Yayınları, Mayıs 2005.

Karakaya, Fikret, "Nüzhe", *DİA*, XXXIII, 307.

Kâsânî, Ebû Bekr Alauddîn Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Hanefî el-Kâsânî (v. 587/1191), (*Bedâiu's-sanâi'*) *Kitâbu Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, V, 128., Dâru'l-kutubu'l-ilmiyye, Beyrut 1406/1986, I-VII.

Kâsım Ali Sa'd, *Cemheretu teracimi'l-fukahai'l-Malikiyye*, Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Turâs, Dubâi 1423/2002, I-III.

_____, *Menhecü'l-İmâm Ebî Abdirrahmân en-Nesâî*, Dâru'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve ihyâu't-turâs, Riyad 1412/1992.

Kâsım b. Kutluboğa, Ebu'l-Adl Zeynuddîn Kasım b. Kutluboğa b. Abdullah İbn Kutluboğa (v. 879/1474), *es-Sikât min men lem yekau fî kütübi's-sitte* (thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âl Nu'mân), Merkezü'n-Nu'mân, Yemen 1432/2011, I-IX.

Kasım b. Sabit es-Serakostî, Ebu Muhammed Kasım b. Sabit b. Hazm el-Avfî es-Serakostî, *Kitâbu'd-delâilu fî garîbi'l-hadîs* (thk. Muhammed Abdullah el-Kannâs), Mektebetu'l-Abîkân, Riyad 1422/2001, I-III.

Kâsım b. Sellâm, *Garîbu'l-hadîs* (thk. Muhammed Abdulmuid Hân), Matbaatu dâiretu'l-meârif, Dükn 1384/1964, I-IV.

Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh Katib Çelebi (v. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kutub ve'l-funûn*, Mektebetu'l-müsennâ, Bağdat 1941, I-VI.

Kemâleddîn İbnu'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb* (thk. Süheyl Zekkâr), Dâru'l-fikr, Beyrut ty, I-XII.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017.

Komisyon, *el-Mevsûatu'l-fikhiyyeti'l-Kuveytiyye*, Vuzerâtu'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1404-1427, I-XLV.

Küçükyıldız, Arslan, “Bir Türk Zeka Oyunu Olarak Satranç-Satrancın Tarihçesi”, (erişim târihi: 01.08.2019):

https://www.academia.edu/13499911/Bir_T%C3%BCrk_Zek%C3%A2_Oyunu_Olarak_Satran%C3%A7_Satranc%C4%B1n_K%C3%B6keni?auto=download

Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhay b. Muhammed Leknevî (v. 1304/1886), *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Dâru's-Selâm, Kâhire 2009.

Makdisî, Muvaffakuddîn İbn Kudâme Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî (v. 620/1223), *el-Kâfi fi fikhî'l-İmâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel (thk. Muhammed Hasan Muhammed eş-Şâfiî)*, Dâru'l-kutubu'l-ilmiyye, Beyrut 1421/2001, I-IV.

_____, *Kitâbu'l-mutehâbbîne fi'llâhî* (thk. Hayrullah Şerîf), Dâru't-tabbâa, Dımaşk 1411/1991.

_____, *el-Muğnî*, Mektebetu'l-Kâhire, yy, 1388/1968, I-X.

Makrîzî, Takıyyuddîn, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizi (v. 845/1442), *Muhtasari'l-Kâmil: fi'd-duafai ve ilelü'l-hadis li-İbn Adi*, Mektebetü's-Sünne, Kahire 1415/1994.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Asbahî (v. 179/795), *el-Müdevvenetu'l-kübrâ*, Dâru'l-kutubu'l-ilmiyye, Beyrut 1415/1994, I-IV.

Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî (v. 450/1058), *Edebü'd-Dîn ve'd-Dünyâ*, Dâru'l-Minhâc, Beyrut 2014.

_____, *el-Hâvi'l-kebîr fi fikhî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî (Şerhu Muhtasari'l-Müzenî)* (thk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdulmevcûd), Dâru'l-kutubu'l-ilmiyye, Beyrut 1419/1999, XIX.

Merginânî, Ebu'l-Hasan Burhanuddîn Ali b. Ebî Bekr el-Merginânî (v. 593/1197), *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-müdtedî, İdâretu'l-Kur'an ve'l-ulûmu'l-İslâmiyye*, Karaçi 1417.

Meyyânişî, Ömer Abdulmecid el-Meyyânişî, “Mâ lâ yeseu'l-muhaddis cehluh”, *Hamsu resâil fî ulûmu'l-hadîs* (thk. Abdulfettah Ebû Gudde), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2010/1431.

Minyâvî, Mahmud b. Muhammed b. Mustafa, *Şerhu'l-Mûkiza fî ilmi mustalahi'l-hadîs*, el-Mektebetü'ş-Şâmile, Mısır 2011.

Mirdâvî, Ebu'l-Hasan Alâuddîn Ali b. Süleyman b. Ahmed Mirdavi (v. 885/1480), *el-İnsaf fî ma'rifeti'r-racih mine'l-hilaf ala mezhebi'l-İmami'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel* (thk. Muhammed Hâmid), Dâru ihyâi't-turâs, yy. 1374/1955.

Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemaluddîn Yusuf b. Abdirrahman b. Yusuf el-Mizzî (v. 742/1341), *Tehzibü'l-Kemal fî esmai'r-ricâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1403/1983, I-XXXV.

Moğoltay b. Kılıç, Ebu Abdillah Alâuddîn Moğoltay b. Kılıç b. Abdillah el-Bekcerî el-Hikrî (v. 762/1361), *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl* (thk. Ebû Abdirrahman Âdil b. Muhammed ve Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim), el-Fârûku'l-hadîsiyye, yy. 1422/2001.

_____, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, Süleymâniye Ktp., Kılıç Ali Pş. nr. 190.

Muhammed Ali b. Muhammed el-Bekrî, Muhammed b. Ali b. Muhammed Allan el-Bekri es-Siddiki İbn Allan (v. 1057/1647), *Delîlu'l-fâlihîn li turûku Riyâzi's-sâlihîn*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1425/2004.

Muhammed Ali es-Serrâc, *el-Lubâb fî kavâidi'l-luga*, Dâru'l-fikr, Dimaşk 1403/1983.

Muhammed Amîm el-İhsân, *et-Tâ'rîfâtu'l-fikhiyye*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1424/2003.

İbnü'l-Arabi, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meafiri (v. 543/1148), *el-Mesâlik fî şerhi Muvatta* (thk. Muhammed b. el-Huseyn es-Süleymânî-Aişe binti'l-Huseyn es-Süleymânî), Dâru'l-garbi'l-İslâmî, yy 1428/2007, I-VIII.

Muhammed Abdurrezzak Esved, *Şurûtu'r-râvî ve'r-rivâye*, Dâru't-tayyibe, Dımaşk 1423/2002.

Muhammed b. Ahmed ed-Dusûkî el-Mâlikî, *Hâşiyetu'd-Dusûkî alâ Şerhi'l-kebîr*, Dâru'l-fikr, ty. yy, I-IV.

Muhammed b. Ahmed İllîş, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (v. 1299/1882), *Şerhu Minehi'l-Celîl alâ Muhtasari'l-allâme Halîl*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1409/1989.

Muhammed Ebû Leys el-Hayrâbâzî, *Mu'cemü mustalahâti'l-hadîs ve ulûmuhu*, Dâru'n-nefâis, Ürdün 2008.

Muhammed Emîr Mâlikî (v. 1232/1816), *Dav'u's-şumû' Şerhu'l-mecmû' fî'l-fikhî'l-Mâlikî* (thk. Muhammed Mahmûd), Mektebetu'l-İmâm Mâlik, yy., 1426/2005.

Muhammed Fuad Abdalbâkî, *Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-kerîm*, Dâru'ma'rife, Beyrut 2010.

Muhammed Halef Selâme, *Lisanu'l-muhaddisîn*, <http://www.almeshkat.net/book/3085>, (neşir tarihi, 16/06/1428)

Muhammed Mehdî el-Müslimî-Eşref Mansur Abdurrahman-Âsım Abdulhâdi Mahmud-Ahmed Abdurrezzak-Eymen İbrahim ez-Zâmilî-Mahmud Muhammed Halîl, *Mevsûatu akvâli ebî'l-Hasen ed-Dârekutnî fî ricâli'l-hadîs ve ilelihî*, Âlemu'l-kutub, Beyrut 2001, I-II.

Muhammed Naîm Sâî, *Mevsûatu mesâili'l-cumhûru fî'l-fikhî'l-İslâmî*, Dâru's-Selâm, Kahire 1428/2007, I-II.

Muhammed Ravvâs Kal'acî-Hâmid Sâdık Kuneybî, *Mu'cemü lugati'l-fukahâ*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1985/1405.

Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.

Mübârekfûrî, Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Muhammed Abdüsselam el-Mübârekfûrî (v. 1353/1935), *Mir'âtu'l-mefâtîh şerhu Mişkâti'l-mesâbih*, İdâretu'l-buhûsi'l-ilmîyye, Banaris 1404/1984, I-X.

_____, *Tuhfetü'l-ahvezî şerhi Câmii't-Tirmizî*, Daru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1410/1990, I-X.

Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifin b. Ali Münavi (v. 1031/1622), *Feyzü'l-kadir şerhi'l-Câmii's-sagîr*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1391/1972, I-VI.

_____, *el-Yevâkîf ve'd-durer fî şerhi nuhbeti İbn Hacer* (thk. Murtaza Zeyn Ahmed), Zeynuddîn Muhammed Abdurraûf b. Tacilarifîn b. Ali el-Münâvî (v. 1031/1622), *Mektebetü'r-Rüşd*, Riyad 1420/1999, I-II.

Münzirî, Ebü Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavi Münziri (v. 656/1258), *Cevâbu'l-hâfiz Ebî Muhammed Abdulazîm el-Münzirî el-Mısrî an es'iletin fî'l-cerh ve't-ta'dîl*, Mektebetu Matbûâti'l-İslâmiyye, Haleb 1411.

Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (v. 261/875), *el-Künâ ve'l-esmâ* (thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî), İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî, Medine 1404/1984, I-II.

_____, *el-Müsnedü's-sahîh* (thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî), Dâru ihyâi't-turâs, Beyrut ty, I-V.

Nâsıruddîn b. Zurayg, Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed Nasıruddin İbn Züreyk, *Men tekelleme fîhi'd-Dârekutnî fî kitâbi's-Sünen* (thk. Ebu Abdullah Huseyn b. Akâşe), *Vuzerâtu'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye*, Katar 1428/2007.

Nasr b. Abdusseyyid el-Mutarrizî, Ebü'l-Feth Burhaneddin Nasır b. Abdusseyyid b. Ali Mutarrizi, (v. 610/1213), *el-Muğrib fî tertîbi'l-mu'rib*, Dâru'l-kutubu'l-Arabiyye.

Necati Yeni-el-Hüseyin Kayapınar, *Sünen-i Ebû Dâvud Terceme ve Şerhi*, Şâmil Yayınevi, İstanbul 1987, I-XVI.

Necm Abdurrahman Halef, *Mu‘cemü’l-cerh ve’t-ta‘dîl li ricâli’s-Sünenü’l-kübrâ*, Dâru’r-râye, Riyad 1409/1989

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesai (v. 303/915), *Amelu’l-yevm ve’l-leyle* (thk. Fâruk Hamâde), Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1406.

_____, *Kitâbu’d-duafâ ve’l-metrûkûn* (thk. Velid Mütevellî Muhammed), el-Fârûku’l-hadîsiyye, Kâhire 2009.

_____, *Kitâbu’s-süneni’l-kübrâ* (thk. Hasan Abdulmun‘im eş-Şelbî), Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1421/2001, I-X.

_____, *Meşyehatu’n-Nesâî (Tesmîyetü’l-meşâyih ve zikru’l-müdellisîn)*, Dâru âlemi’l-fevâid, Mekke 1423.

_____, *Sünenü’n-Nesâî* (thk. Abdulfettah Ebû Gudde), Mektebetü’l-matbuâti’l-İslâmiyye, Haleb 1406/1986, I-IX.

Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevi (v. 676/1277), *Ravzatu’t-tâlibîn ve umdetü’l-muftîn* (thk. Züheyr eş-Şâvîş), el-Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut 1412/1991, I-XII.

_____, *Sahihi Müslim bi Şerhi’n-Nevevî*, Dâru İhyâi’t-turâsi’l-Arabî, Beyrut 1392, I-IX.

_____, *Tahrîru elfâzi’t-tenbîh*, (thk. Abdulganiy ed-Dakr), Dâru’l-kalem, Dımaşk 1408.

_____, *et-Takrib ve’t-teysir li-ma’rifeti süneni’l-beşiri’n-nezir fî usuli’l-hadis* (thk. Muhammed Osman el-Huş), Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1405/1985.

_____, *Tehzîbu’l-esmâ ve’l-lugât*, II, 93. Dâru’l-kutubu’l-ilmîyye, Beyrut ty, I-IV.

Nişvân b. Saîd el-Yemenî, Ebû Saîd Neşvan b. Saîd Neşvan el-Himyeri, (v. 573/1177), *Şemsu'l-ulûm* (thk. Huseyn b. Abdillâh el-Umerî-Muthir b. Ali-Yusuf Muhammed Abdullâh), Dâru'l-fikr, Beyrut 1420/1999, I-XI.

Ören, Ramazan, *Abbâsîler Dönemi'nde Siyâsî ve Dînî Semboller* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/İslam Târîhi ve Sanatları Bilim Dalı, Konya 2006.

Özpınar, Ömer, “Hadis ve Fıkıh Edebiyatında Ortak bir Kavram: Murûet”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz/2011, s. 107-142.

Polat, Selahattin, “İbn Uleyye”, *DİA*, XX, 428-429.

Râmehürmüzî, Ebi Muhammed el-Hasan b. Abdurrahman İbn Hallad er-Ramhürmüzî, (v. 360/970), *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, (thk. Muhammed Accâc el-Hatîb), Daru'l-Fikr, 1984.

Râşid b. Abdurrahman el-Bedâh, “Havârimu'l-murûe”, *Savtu'l-ümme*, XII/40, Aralık 2008, s.19-24.

Rûyânî, Abdulvâhid b. İsmail er-Rûyânî, (*Bahru'l-mezheb Bahrü'l-mezheb fî fîrû'ti mezhebi'l-İmâm eş-Şâfi'î*) (thk. Târik Fethi Seyyid), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 2009, I-XIV.

_____, *Mevâhibu'l-celîl fî şerhi Muhtasari'l-Halîl*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, ty Beyrut.

Sa'dî b. Mehdî el-Hâşimî, *İhtilâfu akvâli'n-nukkâd*, Mecmeu'l-meliki'l-fehd.

Sa'dî Ebû Habîb, *el-Kâmûsu'l-Fıkhî*, Dâru'l-fikr, Dımaşk 1408/1988.

Sa'dî Hâşimî, (*ed-Duafâ*) *Ebû Zür'a er-Râzî ve cühuduhu fî's-sünneti'nebeviyye: maa tahkiki Kitâbihi'd-duafa ve ecvibeti ala esileti'l-Berzai*, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 1402/1982.

_____, *Şerhu elfâzi't-tecrîhi'n-nâdira ev galiletü'l-isti'mâl*, y.y. t.y.

Safedî, Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî (v. 764/1363), *Kitâbu'l-vâfi bi'l-vefâyât*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420/2000, I-XXIX.

Said b. Mansûr, Said b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî (v. 227/841), *Sünenü Saîdi'bni Mansûr* (thk. Habîburrahman el-Â'zamî), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1403/1982, I-II.

Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Abdîrrahman b. Muhammed es-Sehâvî (v. 902/1497), *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadîs li'l-İrâkî* (thk. Ali Huseyn Ali), Mektebetü's-Sünne, Kâhire 2003.

_____, *el-Gâye fi şerhi'l-Hidaye fi ilmi'r-rivaye* (thk. Abdulmün'im İbrahim), Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem (thk. Muhammed Seydî Muhammed), Medine 1422/2002, I-II.

Selman Başaran, "Hâzımî", *DİA*, XVII, 124-125.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi Sem'ani (v.562/1167), *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1401/1981.

_____, *el-Ensâb*, Dâiratu'l-meârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1397/1977, I-XIII.

_____, *el-Muntehab min Mu'cemi şuyûhi's-Sem'ânî*, Dâru'l-âlemi'l-kutub, 1417/1996.

_____, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebîr*, Riâsetu'd-dîvânu'l-evkâf, Bağdat 1395/1975, I-II.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî (v. 483/1090), *el-Mebsût*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1414/1993, I-XXX.

Seyyid Âsım Ali, *el-Murûe*, Dâru's-sahâbeti li't-turâs, Tantâ 1990.

Seyyid Sâbık, *Fıkhu's-Sünne*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1397/1977, I-III.

Silefî, Ebû Tahir Sadreddin Ahmed b. Muhammed es-Silefî (v. 576/1180), *et-Tuyûriyyât* (thk. Desman Yahyâ Meali, Abbas Sahra el-Hasan), Mektebetu Edvai's-Selef [Edvaü's-Selef], Riyad 2004/1425, I-IV.

Sindî, Muhammed b. Abdulhâdî, (*Hâşiyetu's-Sindî alâ Sünen-i İbn Mâce*) *Şerhu Sünen-i İbn Mâce el-Kazvîni*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut ty.

Subhî Sâlih, *Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuhû*, Dâru'l-ilm, Beyrut 1984.

Subkî, Ebû Nasr Tâcuddîn Abdulvehhâb b. Ali (v. 771/1370), “Kâide fî'l-cerh ve't-ta'dîl”, (thk. Abdulfettah Ebû Gudde), *Erbeu resâil fî ulûmu'l-hadîs* (thk. Abdulfettah Ebû Gudde), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1990/1410.

_____, “Kâide fî'l-müerrihîn”, *Erbeu resâil fî ulûmu'l-hadîs* (thk. Abdulfettah Ebû Gudde), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1990/1410.

Suğdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn b. Muhammed (v. 461/1068), *en-Nutef fî'l-fetâvâ* (thk. Salâhu'd-dîn en-Nâhî, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1404/1984.

Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1414/1994.

Süddî, İsmail b. Abdurrahman, Ebû Muhammed İsmâil b. Abdurrahmân b. Ebî Kerîme el-A'ver es-Süddî el-Kebîr (v. 128/746), *Tefsîru's-Süddî el-Kebîr* (thk. Muhammed Ata' Yusuf), Dâru'l-Vefâ, 1993.

Sülemî, İzzüddîn b. Abdusselâm (v. 620/1262), *el-Gâye fî ihtisâri'n-Nihâye*, Dâru'n-nevâdir, Beyrut 1437/2016, I-VIII.

Şafîî, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas Şafîi (v. 204/820), *er-Risâle* (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire 1938.

_____, *el-Üm*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1410/1990, I-VIII.

Şâtîbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî el-Gırnâtî (thk. 790/1388), *el-Muvâfakât* (thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Âl Selmân), Dâru İbn Affân, yy. 1417/1997, I-VI.

Şemsuddîn Abdüddâim el-Birmâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdüddaim el-Birmavi (v. 831/1428), *el-Fevâidu's-seniyye bi-şerhi'l-Elfiyye*, Mektebetü't-Tev'iyeti'l-İslamiyye li't-Tahkik ve'n-Neşr ve'l-Bahsi'l-İlmi, 1436/2015, I-III.

Şemsuddîn b. Ammâr el-Mâlikî, *Miftâhu's-saîdiyye fî şerhi elfiyeti'l-hadîsiyye* (thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim), Merkezu'n-Nu'mân li'l-buhûsi ve'd-dirâsâti, Yemen 2011.

Şemsuddîn es-Sefîrî eş-Şâfiî, Şemseddin Muhammed b. Şeyh Zeynüddin Ömer b. Veliyyullah Sefiri (v. 956/1549), *el-Mecâlisu'l-vaîziyye fî şerhi ehâdîsi hayri'l-beriyye* (thk. Ahmed Fethi Abdurrahman), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1425/2004, I-III.

_____, (*Şerhu Sahihi'l-Buhari*) *el-Mecâlisu'l-vaîze fî şerhi ehâdîsi'l-beriyye* (thk. Ahmed Fethi Abdurrahman), Dârü'l-kutubu'l-ilmiyye, Beyrut 1425/2004, I-III.

Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani Şevkani (v. 1250/1834), *Neylü'l-evtâr şerhi Münteka'l-ahbar min ehâdîsi seyyidi'l-ahyâr*, Dârü'l-hadîs, Kâhire 1413/1993, I-VIII.

Şîrbînî, Şemseddin Hatib Muhammed b. Ahmed Kahiri eş-Şafii eş-Şîrbini, (v. 977/1570), *Delilleriyle Büyük Şâfiî Fıkhı-Muğnî'l-muhtâc (Mminhâcü't-tâlibîn Şerhi)*, Mîrac Yayınları, İstanbul 2009, I- XX.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberani (v. 360/971), *el-Mu'cemü'l-evsat* (thk. Târik b. İvadullah ve Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî), Dârü'l-haremeyn, Kâhire 1415/1995, I-X.

_____, *el-Mu'cemü'l-kebîr* (thk. Hamdi b. Abdulmecîd es-Silefî), Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire 1415 /1994, I-XXV.

_____, *er-Ravzu'd-dânî (el-Mu'cemü's-sağîr)*(thk. Muhammed Şekûr), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1405/1985.

Tahavî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Seleme el-Ezdî el-Mısırî el-Hanefî (v. 321/933), *Muhtasaru ihtilafî'l-ulemâ* (thk. Abdullah Nezîr Ahmed), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmî, Beyrut 1416/1995, I-V.

_____, *Şerhu Müşkili'l-âsâr* (thk. Şuayb el-Arnaût), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1415/1994, I-XVI.

Tâhir el-Cezâirî, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed es-Sem'ânî (v. 1338/1920), *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser* (nşr. Abdulfettah Ebû Gudde), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2009, I-II.

Tayâlîsî, Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud b. el-Cârûd el-Fârisî et-Tayâlîsî, 204/819, *Müsned* (thk. Muhammed Abdulmuhsin et-Türkî), Dâru Hicr, Mısır 1419/1999.

Tîbî, Şerefuddîn Huseyn b. Abdullah, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkâtü'l-Mesâbih* (thk. Abdulhamîd Hindâvî), Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, Riyad 1417/1997.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Sülemi Tirmizi (v. 279/892), *el-Câmiu's-sahîh* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuad Abdalbâkî-İbrahim Utve), Mektebe ve Matbua Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1395/1975, I-V.

_____, *İlelu't-Tirmiziyyi'l-kebîr* (thk. Subhî es-Sâmerrâî, Ebu'l-meâtî en-Nûrî ve Muhammed Halîl es-Saîdî), Âlemu'l-kutub, Beyrut 1409.

Topgül, Muhammed Enes, "Hicrî 3. Asrın Başlarında Sünnete Sarılmak: "Saç-Sakalını da Boyardı!", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, LIX/1, 2018, s. 87-116.

Uğur, Müctebâ. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018.

Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd Ukayli (v. 322/934) *Kitâbu'd-duafâ* (thk. Mâzin Muhammed es-Sirsâvî), Dâru İbn Abbâs, Mısır 1429/2008.

Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâi'l-kebîr* (thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî), Dâru'l-mektebeti'l-ilmîyye, Beyrut 1404/1984, I-IV.

Uludağ, Süleyman, *İslam Açısından Mûsikî ve Semâ*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1976.

Uysal, Halil, *el-Halîl*, Kitap Kent yayınevi, İstanbul 2009.

Vehbe Zuhaylî, *Fıkhu'l-İslâmî ve edilletuhû*, IV, 2664. Muhakkikin dipnotu) Dâru'l-fıkr, Dımaşk ty, I-X.

Yahya b. Maîn, *Mârifetu'r-ricâl* (Ahmed b. Muhammed b. Kâsım ibn Muhriz rivâyeti) (thk. Muhammed Kâmil Kassâr), *Mecmeu'l-lugati'l-Arabiyye*, Dımaşk 1405/1985, I-II.

_____, *Min kelâmi Ebî'z-Zekeriyya Yahya b. Maîn* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf) (Tahmân rivâyeti), Dâru'l-me'mûn li't-turâs, ty Dımaşk.

_____, *Suâlâtu ibni'l-Cüneyd li Ebi'z-Zekeriyya Yahya'bni Maîn* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Mektebetu'd-dâr, Medine 1408/1988.

_____, *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî an Ebi Zekeriyya Yahya b. Maîn* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Dâru'l-Me'mun li't-Turâs, Dımaşk ty.

Yeniçeri, Celal, "Mezâlim", *DİA*, XXIX, 515-518.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Ca'fer b. Yahya el-Bermekî", *DİA*, VII, 4.

Yusuf Muhammed Sıddık, *eş-Şerhu ve't-tâ'lîl li elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Mektebetu İbn Teymiyye, Kuveyt 1990.

Yücesoy, Hayrettin, "Mihne", *DİA*, XXX, 26-28.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, (v. 1205/1791), *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (thk. Heyet), Dâru'l-Hidâye, 1369/1969, I-XL.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (v. 748/1348), *Divanü'd-duafa ve'l-metrukin* (thk. Hammad Muhammed el-Ensârî), Matbaatu'n-Nehdati'l-Hadîse, Mekke 1387/1967.

_____, (*el-Kâşif*) *el-Kaşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-kütübi's-sitte* (thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb), Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Cidde 1413/1992.

_____, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1382/1963, I-IV.

_____, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (thk. Muhammed Berakât ve Ammâr Rîhâvî), er-Risâleti'l-Âlemiyye, Dimaşk 1430/2009, I-V.

_____, *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr alâ't-tabakât ve'l-âsâr* (thk. Tayyar Altıkulaç), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1416/1995.

_____, *el-Mûkiza fî ilmi Mustalâhi'l-hadîs*, (thk. Abdulfettah Ebû Gudde), Mektebetu'l-matbûâti'l-İslâmiyye, Halep 1412.

_____, *el-Muğni fî'd-duafâ* (thk. Nureddin Itr), İdâretu ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Katar 1987.

_____, *er-Ruvâti's-sikâti'l-mutekellem fihim bi mâ lâ yûcibu raddehum* (thk. Muhammed İbrahim el-Mevsîlî), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1412/1992.

_____, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Heyet), Müessesetü'r-risâle, yy 1405/1985, I-XXV.

_____, *Zikru esmâi men tukullime fihî ve hüve müvessak* (thk. Muhammed Şekûr), Mektebetu'l-menâr, Ürdün 1406/1986.

Zehrânî, Muhammed b. Matar Zehrani, *Tedvinü's-sünneti'n-nebeviyye: neş'etuhu ve tetavvüruhu*, Dâru'l-behcere, Riyad 1417/1996.

Zekeriyya el-Ensârî, Ebû Yahya Zeynuddîn Zekeriyya b. Muhammed b. Ahmed b. Zekeriyya el-Ensârî (v. 926/1520), *Esnâ'l-metâlib fî şerhi Ravzi't-tâlib*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, yy, ty.

Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemaşerî (v. 538/1144), *Esâsu'l-belâga*, (thk. Muhammed Bâsıl), Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1419/1998, I-II.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah Zerkeşî (v. 794/1392), *Bahru'l-muhît fî usuli'l-fikh*, Dâru'l-kutubî, 1414/1994, I-VIII.

_____, *en-Nüket âlâ Mukaddimeti İbni's-Salah* (thk. Zeynelabidin b. Muhammed), Edvâu's-selef, Riyad 1998, I-III.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah Zerkeşî (v. 772/1370), *Şerhu'z-Zerkeşî ala muhtasari'l-hıraki fî'l-fikhi ala mezhebi İmam Ahmed b. Hanbel*, Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad 1413/1993, I-VII.

Zeylâî, Fahrüddin Osman b. Ali b. Mihcen ez-Zeylâî el-Hanefî (v. 743/1342), *Tebyinü'l-hakaik fî şerhi Kenzi'd-dekaik*, Matbaatu'l-emîriyyeti'l-kübrâ, Bulak 1314, I-VI.

Zeynuddîn İbnu'l-Aynî, *Şerhu Elfiyeti'l-İrâkî* (thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âl Selmân), Merkezu'n-Nu'mân li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmîyye, Yemen 2011.

Zeynuddîn İbnu'n-Nuceym el-Mısırî, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, Dâru'l-kutubu'l-İslâmî, yy ty, I-VIII.

_____, Zeynuddîn Zeyn b. İbrahim b. Muhammed Mısri Hanefî İbn Nuceym (v. 970/1563), *el-Eşbâh ve'n-nezâir alâ mezhebi Ebî Hanîfe*, Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, Beyrut 1419/1999.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî (v. 1976), *el-Â'lâm*, Dâru'l-ilm, yy 2002.

Ziyâuddîn el-Kuraşî, Ziyaeddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Uhuvve (v. 729/1329), *Meâlimu'l-kurbe fî ahkâmi'l-hisbe* (thk. Muhammed Mahmud Şaban-Sıddık Ahmed İsa), Mektebetu'l-â'lâmi'l-İslâmî, 1408.

Ziyâuddîn el-Mısırî el-Mâlikî, Ebu'l-Mevedde Ziyâuddîn Halil b. İshak b. Musa el-Cundî (v. 776/1374), *et-Tavzîh fî şerhi'l-Muhtasari'l-fer'î li'bni'l-Hâcib* (thk. Abdulkerîm Necîb), Merkezu Necivebeyh li'l-Mahtûtât ve Hıdmeti't-turâs, Kâhire1429/2008.

<http://www.satranc.net/tarihce/> (erişim târihi: 01.08.2019)